

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍԻԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԷԶԵՐԻՑ

ՍՈՍՈՍԻՍ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. Г. НЕРСИСЯН

СТРАНИЦЫ
ИЗ НОВОЙ ИСТОРИИ
АРМЯНСКОГО НАРОДА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԷԶԵՐԻՑ

1412

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՓՐԵՎԱՆ 1982

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Ներսիսյան, Մ. Գ.

Ն 633 Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Եր.: ՀՍՍՀ
ԳԱ հրատ., 1982, 405 էջ.

Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի տարբեր տարիներին գրո-
ված այն հոդվածները, որոնք նվիրված են Հայ ժողովրդի նոր
պատմության կարևոր հարցերին: Նրանում տեղ են գտել
«Ս. Վ. Մովսիսյանի Հայ գինակիցներն ու բարեկամները», «1812 թ.
հայրենական պատերազմը և հայերը», «Արևելյան Հայաստանի
միացումը Ռուսաստանին», «Հայ առաջին ուսուցիչա-սոցիալիստը»,
«Չէլիձուցիների 1862 թ. ապստամբությունը», «Ժողովրդական հե-
րոս Անդրանիկը», «Արևմտահայերի գեներոլը 1915 թվականին»,
«Պրոֆ. Լևոյի պատմագիտական ժառանգությունը» և այլ հոդված-
ներ, ահնարկներ ու հրատարակումներ:

Նախատեսվում է պատմաբանների, ընթերցող լայն շրջանների
համար:

0505040000

ԳՄԴ 63.3 (22)

Ն ----- 26-82

9 (C 43) 1

703 (02)-82

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1982

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
գիտության վաստակավոր գործիչ Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը, որի ծննդյան
70-ամյակը լրացավ վերջերս, արդեն շուրջ կես դար է, որ կատարում է գիտա-
նետագրական արդյունավետ աշխատանք, հարստացնելով սովետական պատմա-
գիտությունը հայ ժողովրդի նոր պատմության հարցերին նվիրված արժեքավոր
ուսումնասիրություններով:

Մ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. Երևանի նահանգի Աշտարակի շրջանի
Փարսի գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, այսպե՛ս
վորել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցում: 1927 թ. ընդունվել է
Երևանի պետական համալսարանի պատմաբանական ֆակուլտետը, որն
ավարտել է 1931 թ.:՝ ստանալով պատմաբանի մասնագիտություն:

Դեռևս 1930-ական թթ. սկզբներին Երիտասարդ պատմաբանը հրատարա-
կեց մի շարք աշխատություններ Հայաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական
շարժման պատմության վերաբերյալ: Այդ շրջանում նա լույս ընծայեց հոդված-
ներ ու գրքեր Սոսիալիստական Շահումյանի, Բախլի կոմունայի, Մայիսյան ապստամբու-
թյան, Հայաստանի 1918—1920 թթ. սոսիալական ու ֆադալական դրությունների մա-
սին և այլն: Պրոֆ Կ. Ղազարյանի հետ միասին Մ. Ներսիսյանը կազմել է «Առաջին
մասնագիտական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում» փաստաթղթերի ծա-
վալուն ծաղղվածու, որը լույս տեսավ 1932 թ.:

Նետագա տարիներին Մ. Ներսիսյանը գրադրեց XVIII և XIX դդ. պատմու-
թյան խնդիրներով: 1939 թ. նա պաշտպանեց քեկնածուական դիսերտացիա՝ «Նա-
րոզնիկական խմբակները Անդրկովկասում 1870—1880 թթ.» քննադալ: Այդ բոս
ամենայնի հետաքրքիր գիտական ուսումնասիրությունը, որ լույս տեսավ
1940 թ., նոր և կարևոր խոսք էր սովետահայ պատմագրության մեջ: Հեղինակը,
առաջին անգամ հատուկ էնություն էնրաբեկելով հայ նարոզնիկության հարցը,
նիմնավորապես հեբեց բավական տարածում գտած այն տեսակետը, քե հեղա-
փոխական նարոզնիկությունը օտար Երևույթ է եղել Հայաստանի և Անդրկովկա-
սի համար: Հենվելով արխիվային նյութերի և այլ աղբյուրների հարուստ տվյալ-
ների վրա, Ներսիսյանը ցույց տվեց, որ 1860—1880 թթ. Անդրկովկասի հեղափո-
խական տարատիման (նարոզնիկ) մտավորականության մի մասը գործուն մաս-
նակցություն ունեցավ համառուսական հեղափոխական իրադարձություններին և
որ դեմոկրատական Երիտասարդ սերնդի հենց այդ քեի ներկայացուցիչներն էին,
որ ընդգրկվեցին հեղափոխական նարոզնիկական շարժման մեջ՝ ինչպես Քրիլի-
սիում, Ռուսոլում, այնպես էլ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կիևում և Ռուսական
կայսրության մյուս քաղաքներում:

Աշխատության մեջ քերված են հետաքրքիր տվյալներ հայ նարոզնիկների
կյանքի և հեղափոխական գործունեության, նրանց հայացքների ու ծրագրերի
մասին: Նկատենք, որ վերջին ժամանակներս մի շարք հետազոտողների կողմից
կատարված արխիվային պրպուումները (օրինակ, Ա. Գ. Տերեշչենկոյի «Նարնա-

խիջանցիները հեղափոխական ճարտարական մեջ» հոդվածը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4), հայտնաբերելով նոր տվյալներ հայ ճարտարների վերաբերյալ, լիովին հաստատում են Մ. Ներսիսյանի առանձնակ տարիներ առաջ գրված աշխատության քեզերն ու եզրակացությունները:

Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղում այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմության հարցերին: Պատմաբանն իր «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը քուրմական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.» մենագրությունը որպես ղեկավարական դիսերտացիա հաջողությամբ պաշտպանեց դեռևս 1946 թ.: Այդ ժանրակի ճեպագրությունը, որը լույս տեսավ 1955 թ. ոչ միջ գծվարություններ հաղթահարելուց հետո, աչքի է ընկնում հարցերի խոր, բազմակողմանի բնութագրմամբ, նոր և համարձակ մտերով ու եզրահանգումներով: Իր այս աշխատության մեջ հեղինակը փաստական հարուստ նյութի հիման վրա հանգամանորեն պատկերում է արևմտահայության ծանր կացությունը XIX դարի 50—80-ական թթ., շարադրում նրա հերոսական մաքառումը, ազատագրական շարժման ընթացքը, բացահայտում այդ շարժման կապերը հարևան ժողովուրդների հակասուրբանական ընդվզումների հետ, հայ ազատագրական պայքարի սոցիալ-դասակարգային բովանդակությունը և շարժիչ ուժերը, արևմտյան պետությունների սեպեցիան, հակահայկական դիքտաշունը և այլ հարցեր: Վեճակներ են միտելով հակացիտական այլևայլ «տեսություններ», Մ. Ներսիսյանը համագրչ, անվիճելի փաստերով ցույց է տվել արևմտահայ ազատագրական շարժման ինքնաբով, ժողովրդական բնույթը, նրա գաղափարախոսության առաջադիմ և դեմոկրատական էությունը:

Առանձին ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ 1940-ական թթ. կեսերին սանդղծված այդ կապիտալ գործում տեղ չեն գտել գտնիկ քրեյալոգիզմի «օրբորոխ առաջակների» տեսակետները: Մերժելով դրանք և ցուցաբերելով գիտական օրելիություն, Ներսիսյանը նիշա դիրքերից է լուսաբանել մեր ժողովրդի պատմության այդ շրջանի շատ հանգուցային խնդիրներ, որոնց բովանդակում Ռաֆայել Պատկանյանի, Ռաֆիու, Գ. Արծրունու, Գ. Մովսեսյանի և մյուսների ստաշոյեմ դեմոկրատական գաղափարների գնահատության հարցերը: Սխալ չի լինի երբ ասենք, որ պատմաբանի այս աշխատությունը մի խիզախ քայլ է՝ ուղղված քառացած դոգմախոսի այն գտնիկ «տեսությունների» դեմ, որոնք իր ժամանակ ստեղծվել էին շոշափվող պրոբլեմի շուրջ և տակավին չէին հաղթահարվել: Ներսիսյանի մենագրությունն ամենայն իրավամբ բարձր գնահատականի արժանացավ ինչպես հանրապետական, այնպես էլ կենտրոնական մամուլում (ՀՍՍՀ ԳՍ «Տեղեկագիր». «Вопросы истории», «История СССР», «Советское востоковедение» և այլն):

Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը քուրմական բռնապետության դեմ» ղեկավարական դիսերտացիան սկիզբ դրեց արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման գիտական ուսումնասիրության գործին սովետահայ պատմագրության մեջ: Այդ խնդրի շուրջն այնուհետև հանդես եկան նրա ղեկավարությամբ աշխատող մի շարք երիտասարդ գիտնականներ, ապա ուրիշ պատմաբաններ:

Նշված մենագրությունից բացի Ներսիսյանը գրել է հոդվածներ Ջեյրուսի 1862 թ. ապստամբության, արևմտահայերի կոտորածների, հայ ազատագրական

պայքարի հերոս Անդրանիկի և հարակից այլ հարցերի մասին: Նրա առաջաբանով ու խմբագրությամբ 1966 թ. լույս տեսավ «Հայերի գեոգրիկ Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի կապիտալ և շատ արժեքավոր ժողովածուն (նուսերեն), ուր ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տրված սպարան Արշակ Համիդի և Երիտասարդ քուրմերի՝ մասնապական կոտորածների արշուճա քաղաքականությունը արևմտահայերի նկատմամբ: Ժողովածուն, որ պարունակում է բազմաթիվ նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր և կարևոր նյութեր, մի անհերքելի պատմական տարեգրություն է քուրմ շարդարանների անասելի ճեպագրությունների և արևմտահայության մեծ ողբերգության մասին:

Ներսիսյանի գիտական ուսումնասիրությունների մի մասը նվիրված է հայնոսական պատմական կապերի ու հարաբերությունների պրոբլեմին: Գեոս 1944 թ. լույս տեսավ «Ա. Վ. Սովոբովը և ոսո-հայկական հարաբերությունները 1770—1790-ական թթ.» աշխատությունը, որը հետագայում, որոշ լրացումներով ու փոփոխություններով, հրատարակվեց նաև ռուսերեն: 1956 և 1961 թթ. հրատարակվեց Ներսիսյանի «Ռոս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկու հատորից բաղկացած հոդվածների ժողովածուն (ռուսերեն), որտեղ բնութագրվում են հայնոսական պատմական կապերին ու քաղաքական հարաբերություններին վերաբերող մի շարք հարցեր: Այլ քեմաներին հա անդադարձով եակ հետագա տարիներին՝ գրելով մի շարք հոդվածներ, որոնցում մասնավորապես լուսաբանվում են Արևելյան Հայաստանի միացումը Թուրսստանին և այդ ակտի պատմական նշանակությունը, հայ ժողովրդի ոսոսական օրինեաացիան XVIII և XIX դդ., Գ. Վ. Կավիրովը Հայաստանում (1826), Օշականի հակառաճարող 1827 թ. օգոստոսի 17-ին, Երևանի ազատագրումը ոսոսական բանակի կողմից 1827 թ. և այլն: Ներսիսյանը զգալի գործ է կատարել եակ հայնոսական հարաբերությունների պատմության վերաբերող փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակման ուղղությամբ:

Առանձին հետաբերություն են ներկայացնում Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրությունները ոսոս առաջին փառապանծ հեղափոխականների՝ ղեկարբխտների վերաբերյալ: 1958 թ. հրատարակվեց նրա «Գեկարբխտները Հայաստանում» արժեքավոր աշխատությունը, որի ոստերեն քարգմանությունը լույս տեսավ 1975 թ.: Այստեղ հեղինակը, օգտագործելով արխիվային հարուստ նյութեր, վերականգնում է Կովկաս աբսոլված ղեկարբխտների նշգրտված թիվը, ցույց է տալիս 1825 թ. հերոսների գործուն մասնակցությունը 1826—1828 թթ. ոսոսպարտական և սպա՝ 1828—1829 թթ. ոսոս-քուրմական պատերազմներին, այդ հեղափոխականների դերը Արևելյան Հայաստանը պարտական խաների ու բե-

Մ. Ս. Ներսիսյան

կերի ծանր լծից ազատագրելու գործում: Աշխատության մեջ բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ ղեկավարիստների և հայ, վրացի ու ադրբեջանցի գործիչների կայի մասին, ինչպես նաև ցույց են տրված այն շերտ բարեկամական հասարակությունները, որոնք ստեղծվեցին կովկասյան բանակ փոխադրված ռուս հեծափոխակազմների ու լեհ ապստամբների միջև:

Աշխատելով «Ինկարիստները կովկասում» քննարկ վրա, Ներսիսյանը հայտնաբերել է արժեքավոր փաստաթղթեր տվյալ հարցի վերաբերյալ: Հիշենք, որ նա առաջինը հրատարակեց ղեկավարիստներ Ե. Լաշինովի գրառումները Հայաստանի, Գ. Իսկրիցկու և Վ. Վոլյովսկու նամակները Անդրկովկասի, Ի. Քուրցովի գեկուցագրերը ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմի մասին և այլն: Հասկապես պետք է նշել Ներսիսյանի «Նոր տվյալներ ղեկավարիստների մասին» հոդվածը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4), որ բազմաթիվ նոր տվյալների հետ մեկտեղ բերված են խիստ կարևոր տեղեկություններ Ուկրաինայում ապստամբած հայտնի Չեռնիզովյան զնդի զինվորների սոցիալական ու ազգային կազմի մասին:

Գիտական լուրջ ուսումնասիրություն է Մ. Ներսիսյանի «1812 թ. հայրենական պատերազմը և կովկասի ժողովուրդները» աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1965 թ. ռուսերեն: Պատմական նոր փաստերի ու հարուստ նյութերի հիման վրա այս հետազոտության մեջ ցույց է տրված Անդրկովկասի և Հյուսիսային կովկասի ժողովուրդների, կովկասի լեռնակազմների, Կուրանի կազակների, կալմիկների մասնակցությունը ռուս ժողովրդի 1812 թ. համաժողովրդական հայրենական պատերազմին և բուրժ-պարսկական, ֆրանսիական ու անգլիական ղեկավար շրջանների ազդեցիվ հակառակական բազմականության ձախողումը կովկասում: Այնուհետև բերված են մանրամասն և ճշգրտված տվյալներ Նապոլեոն I-ի բանակի դեմ մարտնչած կովկասցիների, ինչպես նաև պատերազմից առժամ ռուս բնակչությանը օգնելու նպատակով երկրամասում կազմակերպված նվիրատվությունների և այլ միջոցառումների մասին: Դրանով մանրամասնորեն ցույց է տրված կովկասնայության հայրենասիրական շարժումը հոգրոս Ռուսաստանի ընդդեմ ֆրանսիական ագրեսիայի: Ասանճնապես հետաքրքիր են այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Նոր Նախիջևանի ու Աստրախանի հայ բնակչությանը:

Պատմաբանը մի շարք արժեքավոր հոդվածներ է նվիրել հայ ժողովրդի պատության XVIII դարի երկրորդ կեսի և XIX դարի սոցիալ-տնտեսական ու՝ բազմաբանյան հարցերին, հասարակական ու մշակութային գործիչներին: Դրանցից առանձնապես պետք է հիշել «Հայ կամավորները ռուս-թուրքական 1787—1791 թթ. պատերազմում», «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դերությունը 1860—1880-ական թթ.», «Աբովյանի առաջին հրապարակային էլյարթ», «Առաջին նայ ռուս-պիստ-սոցիալիստը» (Դ. Գ. Ախաբումով) և այլ հոդվածներ:

Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրություններն աշխի են բնկնում իրենց ինքնատիպությամբ, գիտականությամբ, փաստական նոր և հարուստ նյութի մատուցմամբ, նշմարիտ ու օրիգինալ տեսակետներով: Նրա աշխատությունները նոր լույս են սփռում մեր ժողովրդի պատմության բազմաթիվ կենտոտ հարցերի վրա: Գիտահետազոտական գործունեության հետ մեկտեղ Ներսիսյանը զբաղվել է նաև մանկավարժական աշխատանքով: Տարիներ շարունակ նա հայ և ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության ատարկաններից դասախոսություններ է կարդացել Երեվանի Բանֆակում, Կոմհամալսարանում, հայկական և ռուսական մանկավարժա-

կան ինստիտուտներում, Երևանի պետական համալսարանում, որտեղ մի շարք տարիներ վարել է հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչի պարտականությունները: Նրա դասախոսություններն օգնել են հարյուրավոր ուսանողներին՝ նկատել իրենց աշխարհայացքը: Ներսիսյանը ունեցել է բազմաթիվ սոսիալական, ղեկավարել է շատ երիտասարդ պատմաբանների քնննատանական և դոկտորական դիսերտացիոն աշխատանքները, մասնակցել է հայ ժողովրդի պատմության դասագրքերի և գիտամասնագիտական աշխատությունների ստեղծման գործին: Նրա համագործակցումը 1972 թ. լույս տեսավ հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (մեկ հատորով): Վերջերս այն լույս տեսավ նաև ռուսերեն:

Անվանի գիտնականը նաև ակտիվ հասարակական գործիչ է: Նա երկար տարիներ վարել է պատասխանատու պաշտոններ գիտական և ուսումնական հիմնարկներում: Ներսիսյանը եղել է հանրապետության գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր, հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-հարուստ, վիցեպրեզիդենտ, գլխավորել է ակադեմիայի խմբագրական հրատարակչական խորհրդի աշխատանքը արպես նրա նախագահը: 1966—1977 թթ. աշխատել է Երևանի պետական համալսարանի ռեկտորի պաշտոնում, ավելի քան 28 տարի եղել է ակադեմիայի նախագահության անդամ: Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ ՀՍՍՀ ԳՍ. համակարգում կազմակերպվեց արևելագիտության բաժինը, որը հետագայում դարձավ ինստիտուտ, ստեղծվեց «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», պետական համալսարանում հիմնվեցին արևելագիտության ֆակուլտետը, հայագիտության կենտրոնը, «Երևանի համալսարանի բանբեր», «Երևանի համալսարան» պարբերականները:

Ներսիսյանը մասնակցում է Հայկական սովետական հանրագիտարանի աշխատանքներին որպես նրա գլխավոր խմբագրության անդամ և հայ ժողովրդի նոր ու նորագույն շրջանի պատմության գիտախնդիրներ խորհրդի նախագահ: Նա միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակի գլխավոր խմբագրության անդամ է եղել: Ներսիսյանը նաև եղել է սովետաբուլղարական համալսարանական ընկերության հայկական մասնաճյուղի նախագահը:

Մ. Գ. Ներսիսյանը ՄՄԿԿ անդամ է 1938 թ., մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ղեկավար է եղել 1966—1979 թթ. և ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի ղեկավար՝ 1951—1955 թթ., բանիցս ընտրվել է Հայաստանի կովկասագիտության Երևանի կազմակերպության պլենումի և Աննառնական կոմիտեի անդամ, եղել է ՀԿԿ մի շարք համագումարների պատգամավոր: Նա պարգևատրվել է լեհիերի, Աշխատանքային կարմիր դրոշմ, ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով և մի շարք մեդալներով, այդ թվում՝ բուլղարական «Գերագի Գիմուրով» մեդալով:

Ներսիսյանը Մ. Ներսիսյանը ՀՍՍՀ ԳՍ. նախագահության օրգան «Պատմա-բանասիրական հանդես» գլխավոր խմբագիրն է: 24 տարի անընդմեջ, հանդեսի հիմնադրման օրից (1958) մինչև այսօր խմբագրում է այդ պարբերականը և նրա շանքերը մեծ շափով նպաստել են, որ այն դառնա հայագիտական լուրջ ծանրակշիռ հանդես: Ներսիսյանը միաժամանակ ՀՍՍՀ ԳՍ. պատմության ինստիտուտի հայ-ռուսական պատմական կապերի բաժնի վարիչն է: Այստեղ նա ղեկավարությամբ պատրաստվում են մի շարք աշխատություններ՝ նվիրված հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության կարևոր հարցերին: Պետք է նկատ-

տել, որ Ներսիսյանն իր վարած բոլոր պաշտոններում էլ հանդես է բերել կազմակերպչական ընդունակությամբ, սկզբունքայնությամբ և ազնվությամբ:

Մ. Ներսիսյանի աննահագիստ, պրպտոզ միտքն այսօր ևս զբաղված է նոր հարցերով, նոր խնդիրներով: Բազմավաստակ գիտնականին ցանկանանք առողջություն և նորանոր հաջողություններ իր ստեղծագործական աշխատանքներում:

* * *

Մ. Գ. Ներսիսյանի ներկա հատընտիր ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի տարբեր առիթներին զբաղ այն հոդվածները, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի նոր պատմության հարցերին և հետաքրքրություն են ներկայացնում այսօրվա մեր ընթերցողի համար: Գիտական հոդվածների հետ մեկտեղ ժողովածուում տեղ են գտել նաև գիտամասնագիտական բնույթի հազորդումներ և արխիվային նյութերի հրատարակումներ: Հատուր լսյս է տեսնում պատմաբանի ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ:

1981 թ.

ՀՄՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ

XVIII ԳԱՐԻ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐԸ

Լուսավորական, կամ այլ կերպ ասած հակաֆեոդալական, բուրժուադեմոկրատական գաղափարախոսությունը հայ իրականության մեջ ձևավորվեց XVIII դարի երկրորդ կեսին: Այն, սակայն, հանդես եկավ ոչ թե Հայաստանում, որը XVI դարի վերջերից գտնվում էր խիստ հետամնաց սուլթանական թուրքերից և շահ-խանական Պարսկաստանի (Իրանի) բերտ ու դաժան տիրապետության տակ, այլ հնդկահայ գաղթօջախում (Մադրաս-Կալկաթա), որտեղ անհամեմատ ավելի բարենպաստ նախապայմաններ կային նոր, առաջավոր գաղափարների ծագման ու զարգացման համար:

Հայ լուսավորական շարժումը, որ սկիզբ առավ եվրոպական, մասնավորապես անգլիական առաջավոր մտքի ազդեցության տակ, ուներ քաղաքական, ազատագրական պայքարի շեշտված ուղղություն: Առաջնահերթ հարցն այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը օտար ղավթիչների լծից ազատագրելու և հայ պետականության վերականգնման խնդիրն էր: Այս պարագաներում հայ լուսավորիչները ոչ միայն քարոզում էին ժամանակի առաջավոր գաղափարները, հանդես գալիս ֆեոդալական կարգերի ու հարաբերությունների դեմ, այլև աշխատում էին նախապատրաստել և գլխավորել ժողովրդի ազատագրական պայքարը: XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորական և ազատագրական շարժման մեջ աչքի ընկան երեք ականավոր դեմքեր՝ Հովսեփ Էմին, Մովսես Բաղրամյան և Շահամիր Շահամիրյան:

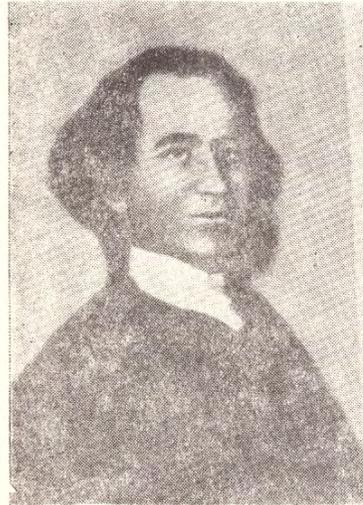
Հովսեփ Էմինը (1726—1809) ծնվել է Իրանի Համադան քաղաքում: 1740-ական թթ. դեռևս պատանի հասակում, թողնելով Պարսկաստանը, նա տեղափոխվում է Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքը, ուր մինչ այդ բնակություն էր հաստատել հայրը, որ զբաղվում էր առևտրով: Այստեղ էմինը ընդունվում է տեղի անգլիական դպրոցը, ծանոթանում եվրոպական գրականության հետ, ուսումնասիրում հայ հին պատմիչներին և այլն: Շուտով երիտասարդ հայրենասերի մեջ ծագում է գիտություն ձեռք բերելու և օտար լծի տակ տառապող իր ժողովրդին ժառայելու գաղափարը: Էմինը ցանկություն է

հայտնում գնալ Անգլիա, սովորել զինվորական արվեստ, որպեսզի հաջողությամբ մասնակցի հայրենիքի ազատագրության գործին: Հայրը կտրականապես դեմ է արտահայտվում, սակայն որդին չի հրաժարվում իր ծրագրից:

1751 թ. էմինը անգլիական մի նավով գալտնել հեռանում է Կալիֆոռնիայից և երկարատև ու ծանր ճանապարհորդությունից հետո ժամանում Լոնդոն: Այստեղ նա հանդիպում է մեծ դժվարությունների և կրում շատ զրկանքներ: Գոյությունը պահպանելու համար ստիպված ծառայում է մանրավաճառի մոտ, դառնում դոնապան, բեռնակիր և այլն: Իր կյանքի այս շրջանի մասին էմինը անգլիացի ծանոթներից մեկին ուղղված նամակում գրել է. «Ես ծնվել եմ Համադանում (Պարսկաստան), որն այն վայրերից մեկն է, ուր իմ դժբախտ ազգը գերության մեջ է ապրում Շահ-Աբասից ի վեր: Իմ հայրը, ինչպես և մյուս հայերը, ինձ սովորեցրել է միայն կարգալ-գրել մայրենի լեզվով, անգիր անել Սաղմոսն ու երգել եկեղեցում: Բայց նա ինձ շտվորեցրեց զենք գործածել... Երբ ավերվեց մեր տունը Համադանում, ես ճանապարհվեցի Գիլան, այնտեղից Իսպահան, Իսպահանից Բասրա և այնտեղից Կալիֆոռնիա), որտեղ հայրս վաճառական էր և մտածում էր ինձ ևս վաճառական դարձնել: Սակայն ես պարզ տեսնում էի, թե ինչպես մեր ժողովուրդն արյուն-քրտինք էր թափում մի կտոր հացի համար և թե ինչպես, երբ նա մի քիչ դրամ էր հավաքում, անմիջապես կողոպտվում էր ստահող պատճառաբանություններով, երբեմն փաշաների, երբեմն խաների և երբեմն էլ նաբաբների կողմից, որովհետև ձեռքին զենք չուներ: Բայց ես տեսա, թե ինչպես եվրոպացի ժողովուրդները խելացի և ուժեղ են ու կռվում են կազմակերպված մեկ մարդու պես: Մտածեցի, որ եթե կարողանամ եվրոպացի զինվորականների նման լինել, կգնամ իմ հայրենակիցների՝ լեռնային Հայաստանի (այսինքն Գարաբաղի—Մ. Ն.) հայերի մոտ: Ես լսել էի, թե նրանք երբեք չեն նվաճվել, թե նրանք խիզախ ու քաջ մարդիկ են: Մտածում էի, որ եթե կարողանամ նրանց սովորեցնել զինվորական արվեստը, դա շատ օգտակար կլինի... Իմ այդ խորհրդածությունները հայտնեցի հորս, բայց նա երես դարձրեց ինձանից և նախատեց ինձ: Ես չէի կարող տանել այդպիսի կյանքը: Ես փախա և իմ ճանապարհածախսի փոխարեն զանազան ծանր աշխատանքներ կատարեցի ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում՝ Բենգալիայից մինչև Լոնդոն: Լոնդոնում մինչև փողերիս վերջանալը պ. Միդլենի ձեռնարանում սովորում էի անգլե-

րեն լեզու և գրականություն: Բայց ես ստիպված եղա թողնել ուսումս և աշխատել մի կտոր հացի համար: Օտար երկրում, առանց բարեկամների ու զրամի, շատ զրկանքներ կրեցի ու տառապեցի»²:

Լոնդոնում ապրած տարիներին Հովսեփի էմինը, շնայած ծանր զրկանքներին, շարունակում է զբաղվել ինքնակրթությամբ, կար-

Հովսեփի էմին

դում է ժամանակի անգլիական լուսավորական գրականությունը, ձեռք է բերում մի շարք ծանոթներ ու հովանավորողներ, այդ թվում և երիտասարդ հրապարակախոս Էդմոնդ Բլոքբին, որը հետագայում դարձավ քաղաքական նշանավոր գործիչ: Վերջապես 1755 թ. ազդեցիկ մարդկանց օգնությամբ նա ընդունվում է Լոնդոնի Վուլվիչի արքայական ռազմական ակադեմիան, բայց մեկ տարի հետո թողնելով ուսումը, մասնակցում է Յոթնամյա պատերազմին:

Էմինի մտահոգության առարկան միշտ մնում էր հարագատ ժողովրդի լուսավորության և ա-

զատագրության հարցը: Բնորոշ է, որ իր բարեկամներից մեկին՝ Ելիզավետա Մոնտեզյուլին 1757 թ. մայիսի 16-ին գրած նամակում նա ընդգծում էր. «Քանի ես ապրում եմ, պետք է ծառայեմ իմ հայրենիքին. և եթե ես ծնված եմ, որպեսզի ազատեմ իմ անպաշտպան ժողովրդին, ապա ոչ ոք չի կարող արգելք լինել ինձ: Աստծու կամքն է, որ պիտի կատարվի»³:

Հայաստանը օտար զավթիչների լծից ազատագրելու իր ծրագրերը իրագործելու նպատակով էմինը 1759 թ. ճանապարհ է ընկնում դեպի Հայաստան, ուր հասնում է մոտ մեկ տարի հետո: Այստեղ նա հանդիպումներ է ունենում հայ գյուղացիների, հոգևորականների ու առևտրականների հետ, ամենուրեք բարոյելով այն միտքը, որ պետք է նախապատրաստվել և զինված ապստամբությամբ թոթափել թուրք փաշաների ու պարսիկ խաների ծանր լուծը: Ծանոթանալով Հայաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված

քաղաքական իրադրության հետ, հայ հայրենասերը շուտով համոզվում է այն բանում, որ հարազատ ժողովրդի ազատագրությունը հնարավոր է միայն Ռուսաստանի և Վրաստանի օգնությամբ: Էմինը վերագրանում է Լոնդոն և 1761 թ. վերջին ժամանում Պետերբուրգ: Այստեղ նա տեսակցություն է ունենում ռուսական սրբուհիքի մի շարք ներկայացուցիչների, ինչպես նաև այդ ժամանակ Ռուսաստանի մայրաքաղաքում գտնվող վրաց թագավոր Հերակլ II հայր Թեյմուրազի հետ, շարադրում իր ծրագիրը, որը և հավանություն է գտնում նրանց կողմից: Ստանալով համապատասխան աջակցություն, էմինը մեկնում է Աստրախան, ապա Մոզդոկ և մի շարք դժվարություններ հաղթահարելուց հետո 1763 թ. ժամանում է Քբիլխի, ուր ջերմ ընդունելություն է գտնում ինչպես Հերակլ II, այնպես էլ տեղի հայ բնակչության կողմից:

Մոտ հինգ տարի գտնվելով Անդրկովկասում, էմինը ամեն կերպ աշխատում է միավորել տեղական ուժերը և Վրաստանի օգնությամբ տապալել թուրք փաշաների ու պարսիկ խաների տիրապետությունը Հայաստանում և վերականգնել հայկական պետականությունը: Հարկ է նշել, որ նա պաշտպանում էր նաև հայ-վրացական միացյալ պետություն ստեղծելու գաղափարը: Էմինը հանդիպումներ է ունենում և կապեր հաստատում Հերակլ II, Իմերեթիայի Սոլումոն թագավորի, Ղարաբաղի մի շարք հայ մելիքների, Գանձասարի կաթողիկոսի, ինչպես նաև արևմտահայերի ու մասնավորապես Մուշ գավառի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր արքեպիսկոպոս Հովնանի հետ: Սակայն, ներքին և արտաքին անբարենպաստ հանգամանքների հետևանքով էմինի ջանքերը հաջողություն չունեցան և նա 1768 թ. թողնելով Անդրկովկասը, վերադարձավ Հնդկաստան, ուր շարունակեց իր հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: 1792 թ. Լոնդոնում, անգլիերեն լույս տեսան նրա շատ հետաքրքիր և արժեքավոր հուշերն ու մտորումներն առանձին գրքով⁴:

Հովնանի էմինը, ինչպես նշվեց, ոչ միայն հայ ազատագրական շարժման նշանավոր ղեկավարներից մեկն էր, այլև XVIII դարի հայ առաջին լուսավորիչը, որը հսկայական աշխատանք ծավալեց Հայաստանում, Անդրկովկասում իր ազգակիցների մեջ նոր, առաջավոր գաղափարներ տարածելու ուղղությամբ:

Հովնանի էմինը խիստ քննադատության էր ենթարկում ավատական կարգերն ու ճորտատիրությունը, ֆեոդալական դասային սրտեմբը: Այսպես, վրաց Հերակլ թագավորին ուղարկած իր նա-

մակներում և նրա հետ ունեցած զրույցների ժամանակ էմինը խորհուրդ էր տալիս բարենորոգումներ կատարել երկրում, վերացնել ճորտատիրությունը, պատժել ֆեոդալ իշխաններին, որոնք ամեն տեսակ բռնություններ են գործադրում ժողովրդի նկատմամբ:

Վճռականորեն հանդես գալով հնազանդություն և ստրկամբուտություն քարոզող տգետ ու վախկոտ հոգևորականության դեմ, էմինը խոսում էր այն մասին, թե իսկական մարդը պետք է ազատասեր լինի և մերժի բոլոր տեսակի բռնակալների լուծը, շնամանվի ձիու կամ ջորու, որպեսզի բերանը սանձ դնեն: Արևմտահայ գյուղացիների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ (1760 թ.) էմինը ասել է նրանց. «Բանականություն ունեցող էակը չպետք է թույլ տա, որ ինքը ուրիշի ստրուկը դառնա, նա չպետք է թույլ տա, որ իր վրա բռնանան նույնիսկ կրոնակիցները: Աստված բոլորին էլ ստեղծել է հավասար, որպեսզի թե՛ հարուստը և թե՛ աղքատը կառավարվեն պատշաճ օրենքներով ու արդարությունով... Ամեն մարդ ունի արժանապատվության զգացում, առանց որի նա չի տարբերվի անասունից: Օրինակի համար այն մարդը, որ չունի պատվի զգացում, նման է կորստյան մատնված կենդանու⁵: Հայ անվանի լուսավորիչը այլ առիթներով ևս տարածում էր ազատության և իրավական հավասարության գաղափարները:

Ինչպես մյուս լուսավորիչները, էմինը ևս պատմական պրոցեսի, հասարակական կյանքի զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը, պետության հզորացման նախապայմանը համարում էր լուսավորությունը, գիտությունը: Վրաց թագավորին գրած նամակում նա այն միտքն էր զարգացնում, թե Եվրոպայի բոլոր հաջողություններն արվեստով և գիտությամբ են պայմանավորված: Այն ազգը, որը գիտություն չունի, նա աղգություն չէ, և նրանք ուժքեր անտեսում են այս, կույր են և դժբախտ: Ռուսաստանի փառապանծ Պետրոս Մեծը, գրում էր էմինը, չէր կարող վարել հաջող պատերազմներ և չէր կարող իր երկիրն այդքան զարգացնել ու հզորացնել, եթե չգար Եվրոպա գիտություն սովորելու⁶:

Էմինը հաճախ նշում էր, թե «ինչ որ հիմնված չէ գիտության վրա, ավազի վրա է կառուցված»: Առանց գիտության ու լուսավորության, առանց զինվորական արվեստի ոչ մի երկիր չի կարող ազատ ու բարգավաճ լինել: Ուրեմն պետք է բացել դպրոցներ, պատանիներին տալ պատշաճ կրթություն:

Լավ հասկանալով, թե ինքնակալ միապետների ու ֆեոդալ իշխանների կամայականություններն ու բռնությունները մեծ

վնաս են հասցնում երկրին և ժողովրդին, էմինը եվրոպական լուսավորիչների նման պաշտպանում էր այն տեսակետը, որ հասարակական կյանքի վարդապետն զերագույն ելակետը և սկզբունքը «բնութիան օրենքը», կամ այլ կերպ ասած բնական օրենքն է: «Որևէ օրենք կամ սովորություն, որ դեմ է բնութիան օրենքին, ավերակի կ'վերածի քաղաքները, կամայացնի պետությունները և ոչ մի հետք չի թողնի բացի անապատից, և այնքան ամալի, որ կարծեք թե երբեք մարդկային բնակություն չի եղել այնտեղ»⁷: Անգլիայում հաստատված կարգերը էմինը համարում էր կատարյալ, որովհետև նրանք հիմնված են բնական օրենքների վրա: Անգլիայում, ընդգծում էր նա, կարելի է տեսնել «իմաստուն օրենքների և օգտակար կարգ ու կանոնների եվրոպական սքանչելի սիստեմը»: Եվ հայ լուսավորիչը ձգտում էր նրան, որ Հայաստանում ու վրաստանում ևս հաստատվեն եվրոպական այդ երկրի կարգերը:

Էմինը վարչութով էր խոսում արևելքում ապրող կնոջ ծանր վիճակի մասին: «Գեղեցիկ սեռի հանդեպ ասիացիների վերաբերմունքը ուրիշ ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել, քան միայն դիվային վերաբերմունքի»: Բազմակնությունը, ասում էր նա, չարքների ու կնոջ ստրկական վիճակի աղբյուրն է:

Էմինը խիստ ձևով է արտահայտվել հետադեմ հոգևորականության և երկրի ազատագրության հարցերի նկատմամբ անտարբերություն ցուցաբերող հայ բուրժուազիայի վերնախավի նկատմամբ: Նա, սակայն, ավելի չէր և իր առաջավոր, լուսավորական գաղափարները հաճախ հիմնավորում էր կրոնական փաստերով և ներքով, մի բան, որ հատուկ էր նաև XVIII դարի եվրոպական լուսավորիչների մի մասին:

Ժամանակակիցները բարձր գնահատական են տվել էմինին: Նրանցից մեկը՝ անգլուհի Ելիզավետա Մոնտեգյուն, որ անձամբ ծանոթ էր հայ հայրենասեր գործչին, գրել է, թե էմինը տեսչում է ազատություն տալ և լուսավորել իր հայրենակիցներին: Այս բոլորը իրագործելու համար նա վտանգի ենթարկեց իր կյանքը, կրեց մեծագույն տառապանքներ և նետվեց ամեն տեսակ արկածների մեջ⁸: Գրեթե նույն ձևով է արտահայտվել նաև ժամանակի հայտնի հրապարակախոս էդմոնդ Բյորքը, որը էմինի մոտիկ բարեկամներից էր և նամակագրություն ուներ նրա հետ: Էմինի մասին մեծ հարգանքով են խոսել Շահամիր Շահամիրյանը, Հովսեփ Արղուժյանը և ուրիշներ:

XVIII դարի հայ առաջին ակնավոր լուսավորիչ Հովսեփ Էմինը

նր զգալի հետքեր թողեց իր ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Նրա գաղափարական ազդեցությունն ակնհայտ է լուսավորական շարժման այլ ներկայացուցիչների՝ Բաղրամյանի և Շահամիրյանի վրա⁹:

Հայ լուսավորական և ազատագրական շարժման մյուս ակնավոր ներկայացուցիչ Մովսես Բաղրամյանը ծնվել է Արցախում (Ղարաբաղում), սովորել Նոր Զուղայում, 1760-ական թթ. վերջերից ապրել ու գործել է Հնդկաստանի հայ գաղթօջախում, զբաղվել հրապարակախոսությամբ ու մանկավարժությամբ, պրոպագանդիչ է լուսավորական և ազատագրական պայքարի գաղափարները հայ իրականության մեջ: Բաղրամյանի հասարակական-քաղաքական հայացքները շարագրված են նրա «Նոր տեսության, որ կոչի Հորդոթակ» նշանավոր գրքում, որը լույս է տեսել 1773 թ. Մաղրասում¹⁰:

«Հորդոթակում» զգալի տեղ է տրված Հայաստանի պատմական անցյալին: Հեղինակը բավական մանրամասնությամբ խոսում է հին հայ պետականության քաղաքական հարուստ պատմության, նախորդների հերոսական գործերի, երկրի աշխարհագրության և մի քանի այլ հարցերի մասին: Կանգ առնելով Հայաստանի վիճակի վրա իր ապրած ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ XVIII դարում, Բաղրամյանը սրտի խոր կսկիծով նշում է նրա ծանր, օրհասական վիճակը. երկիրը գտնվում է օտար նվաճողների դաժան լծի տակ, այն կողոպտված ու ամայացած է, ժողովուրդը կոտորվում է, ամենուրեք արյուն և արտասուք է հոսում: «Բոլոր երկիրս մեր հանապատ դարձավ... զի ոչ գտանի հորում վալը կամ տեղի մի՛ որ գուցե արդեոք ոչ ամայացավ... թե արք և թե մանկունք, ի մեծաց մինչև ցփոքունս կոտորեցան, իբրև զոչխար մատնեցեալ զայլոց քանսարից այնպես խողողեալ գիշտեցան, որոց արեամբ իսկ երկիրս մեր ողջուն զգածեալ և տոգորեալ շաղաղեցան»¹¹:

Ի՞նչ անել: Բաղրամյանը կոչ է անում սթափվել, ոտքի ելնել և զենքի ուժով թոթափել օտար նվաճողների լուծը, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և ազատություն: Մենք պետք է, ասում է նա, վերականգնենք կործանված հայկական պետությունը, ստեղծենք անկախ և ազատ «Մայր Հայաստան», ուր կհամախմբեն աշխարհով մեկ ցիրուցան եղած մեր պանդուխտ հայրենակիցները: Այս նպատակին հասնելու համար չպետք է կանգ առնել ոչ մի դժվարության ու զոհաբերության: առաջ: Գերադասելի է մեռնել քաջաբար, քան թե ապրել ստրկության և թշվառության մեջ: Լավ է

171

«մեռանիլն միանգամ քաշաբար, քան թե զկեան զայսպիսի թշվառութեամբ»:

Ազատության միակ և բանական ճանապարհը ժողովրդական ապստամբությունն է, որին պետք է մասնակցեն բոլորը: Սակայն Բաղրամյանը գտնում էր, որ ազատագրական պայքարի հիմնական ուժը երիտասարդությունն է, որ նրա վրա է դրվելու գլխավոր հույսը: Առաջնակարգ խնդիրը հետևաբար դառնալու է այն, որպեսզի պատանիները, երիտասարդները սխախտեն քնից, թմրությունից ու ծուլությունից, որպեսզի նրանք դառնան հայրենասեր, արի ու անվեհճեր: Իսկ ինչպես իրականացնել այդ Պետք է բացել դպրոցներ, տարածել կրթություն, լուսավորություն, պատասխանում էր հրապարակախոսը: Բացառիկ է մասնավորապես դպրոցների դերը, այդ պատճառով էլ դրանք պետք է բացել միշտ և ամենուրեք:

Բաղրամյանը համոզված էր, որ հայ ժողովուրդն իր ազատագրական պայքարում օգնություն կստանա վրաց Հերակլ II թագավորից, որի հետ պետք է բարեկամական կապեր հաստատել: Բնորոշ է հետևյալ հանգամանքը: Խոսելով այն մասին, թե պետք է վերականգնել հայկական պետության պատմական սահմանները, նա պարտք էր համարում ընդգծել, թե մենք միտք չունենք ոտնձգություններ կատարել հարևան երկրների նկատմամբ: Ոչ գրում էր անվանի հրապարակախոսը, մենք ցանկանում ենք ստանալ միայն մեր սեփական և հավաստի սեփականությունը, որ կորցրել ենք անկարգության և ծուլության պատճառով: Այն ինչ կորցրել ենք տգիտությամբ, պարտավոր ենք ետ ստանալ իմաստությամբ և արիությամբ: Չպետք է մտածել, թե զղնոր իմն բան ցանկամբ առնել, կամ զիշխանութիւնս այլոց կողոպտելու ակն ունիմք, քով լիցի: Վասնզի մեք ոչ այլ ինչ ցանկամք. եթե ոչ միմիայն ցանկամք հոգվո շափ ստանալ անդրեն զմեր սեփհական և հավաստի ժառանգություն՝ զոր վասն անկարգութեան և ծուլութեան մերո կորուսաբ: Զնույն՝ զոր տգիտութեամբ կորուսաբ հարկ լիցի... զիմաստութեամբ և արիութեամբ վերստին ստասցուք»¹²:

Ազատագրական պայքարի կոչ անելու հետ մեկտեղ Բաղրամյանը քարոզում էր լուսավորական գաղափարներ: Նա պետությունների զարգացման և հզորացման հիմնական պատճառը համարում էր լուսավորությունը, գիտությունը: Դրանցով է պայմանավորված եվրոպական երկրների այսօրվա զարգացած վիճակը: Քչդ գործոնները վճռական նշանակություն ունեն նաև հայ ժողո-

վրդի ազգային վերածննդի գործում: Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը և բնկավ օտար դավթիչների տիրապետության տակ, որովհետև վերացան կրթական կրթական օջախները, երկիրն ընկղմվեց խավարի ու տգիտության մեջ:

«Հորդորակի» հեղինակը ամեն կերպ խարազանում էր միահեծան թագավորներին: Հայ թագավորները, գրում էր նա, ունեցել են անսահմանափակ իշխանություն, որի հետևանքով եղել են բազմաթիվ կոպիտ սխալներ ու դժբախտություններ: Պետությունը կարող է լինել ուժեղ, առողջ և բարեկարգ միայն այն ժամանակ, երբ կառավարվի ոչ թե առանձին անհատների՝ միապետների, այլ ժողովրդի ներկայացուցիչներից կազմված կառավարության կողմից: Բաղրամյանը կողմնակից էր սահմանադրական կարգերի, որոնց լավագույն օրինակը նա տեսնում էր Անգլիայում:

Մովսես Բաղրամյանը դատափետում էր հայ ռեակցիոն հոգևոր հայրերին, որոնք շին խրախուսում ժողովրդի ազատագրական ողին և քարոզում են հնազանդություն ու ստրկամտություն: Իր նոր, առաջավոր հայացքների և ազատագրական շարժման գաղափարների համար նա հետապնդվեց և բանադրվեց էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու կողմից:

XVIII դարի հայ լուսավորական և ազգային-ազատագրական շարժման պարագլուխների շարքում ուրույն տեղ է գրավում Ծահամիր Ծահամիրյանը (1723—1797), որի արմատական, դեմոկրատական հայացքները հիմք են տալիս նրան համարել իր ժամանակի կարկառուն դեմքը հայ իրականության մեջ:

Ծահամիրյանը ծնվել է Նոր Զուղայում, բայց գաղթել է Հեղկաստան և հաստատվել Մաղրաս քաղաքում: Սկզբում զբաղվել է դերձակությամբ, ապա ակնավաճառությամբ, որի շնորհիվ կուտակել է մեծ հարստություն: Լինելով գրասեր, կրթված ու զարգացած մարդ և ջերմ հայրենասեր, նա ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ ազատագրական շարժման մեջ և միաժամանակ տարածել առաջավոր, լուսավորական գաղափարներ հայրենակիցների շրջանում:

Գլխավորելով Մաղրասի հայ հայրենասերների խումբը, Ծահամիրյանը ձգտել է ազատագրել Հայաստանը օտար տիրապետությունից, որի համար ծավալել է ինչպես գործնական-քաղաքական, այնպես էլ տեսական-հրապարակախոսական գործունեություն: Մշտական կապեր հաստատելով հայ ազատագրական շարժ-

ման գործիչներ Հովսեփ Արղությանի և Հովհաննես Լազարյանի, ինչպես նաև վրաց թագավոր Հերակլ II-ի հետ, նա աշխատել է վրաստանի ու Ռուսաստանի օգնությամբ վերականգնել հայկական պետականությունը: Այդ նույն նպատակով նա հրապարակել է զբոսայգիներ, որոնցում ձգտել է հիմնավորել հայ ազատագրական շարժման և ղեմավարական կարգերի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

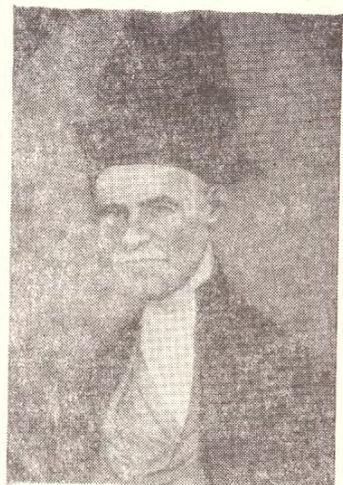
Առանձնապես ուշադրության արժանի են Շահամիրյանի լուսավորական, հակաֆեոդալական, բուրժուադեմոկրատական հայացքները, որոնք հիմնականում շարադրված են նրա «Որոգայթ փառաց» աշխատության մեջ¹³: Այս գիրքը հեղինակի կողմից մանրամասն մշակված մի յուրահատուկ սահմանադրություն է, որը նախատեսվում էր իրականացնել ապագա անկախ Հայաստանում: Աշխատությունն ունի նաև ներածական, որտեղ արվում են ընդհանուր բնույթի մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքիր խորհրդածություններ:

Մարդիկ, գրում է Շահամիրյանը, ծնվում են ազատ և հավասար, հետևաբար պետք է ապրեն նաև ազատության մեջ ու հավասար իրավունքներով: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնանալ և իշխել մյուսի վրա: «Անասուններն անգամ չեն հանդուրժում, որ իրենցից որևէ մեկը ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինի, ուրեմն որքան ամոթ է, երբ մարդը, որ բանականություն ունի, թույլ է տալիս իր նման մի ուրիշ մարդու ինքնակամ հրամայել ու իշխել: Միայն ետք, շարունակում է Շահամիրյանը, կառավարում է ոչ թե իմաստուն օրենքներով, այլ քմահաճույքով ու կամայականությամբ: Միայնատությունը շատ վնաս և աղետ է բերել հայ ժողովրդին: Չմոռանանք, գրում է նա, որ «անհուն վնասն, որ եկն ի վրա աշխարհին և ազգին հայոց պատճառն ինքնակալ թագաւորութեան, ինքնակալ իշխանութեան, ինքնակամ առարմանց»: Հետևապես «մի թույլ տայք զի լիցի ոք ինքնակալ ոմն բարբարոսաբար թագավորի ի վերայ ժողովրդեան հայոց և ի երկրին մերոյ Հայաստանաց»¹⁴: Ժողովուրդը պետք է հնազանդվի միայն իր կողմից ընդունած և հաստատած բանական և արդար օրենքներին: Պետք է իշխի ու թագավորի միայն օրենքը և ոչ թե ինքնակալ միայնակ, որը հաշվի չառնելով ուրիշների խորհուրդները, ընկնում է մոլորությունների մեջ և կատարում բազում սխալներ ու բռնություններ:

Վճռականորեն մերժելով միայնատական-բռնակալական կարգերը, Շահամիրյանը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է ստեղծել ժողովրդագրապետություն, հանրապետական կարգեր: Երկիրը պետք է կա-

ռավարի պառլամենտը («Տուն Հայոց»), որ կներկայացվեն ժողովրդի բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Ընտրությունները պետի լինեն հավասար և ընդհանուր, պետք է լինի անձի, խղճի ու խոսքի ազատություն. վերանալու են ամեն տեսակի դասային արտոնությունները, բոլորը հավասար են օրենքի առաջ: Բոլոր պաշտոնները ընտրովի են: Եկեղեցին պետք է բաժանվի պետությունից:

Շահամիրյանը մեծ նշանակություն էր տալիս ժողովրդական լուսավորության գործին: Նա անհրաժեշտ էր համարում սահմանել պարտադիր ուսում: Բոլոր գյուղերում և քաղաքներում պետք է հիմնվեն դպրոցներ, որոնցում իրենց կրթությունը կստանան տղաները և աղջիկները: Պետությունը ամեն կերպ պետք է հովանավորի գիտությունը, ճարտարապետությունը և արվեստի մյուս ճյուղերը: «Օգնութիւն ի տանէն Հայոց լիցի ի վերայ ամենայն արհեստավորի, հատկապես փիլիսոփայութեան, աստղաբաշխութեան, բժշկութեան, երաժշտութեան, ճարտասանութեան և այլն»¹⁵:

Շահամիր Շահամիրյան

Հավատարիմ իր ազատասիրական սկզբունքներին, Շահամիրյանը ողջունեց Հյուսիսային Ամերիկայում ծայր առած ազատագրական շարժումը՝ ընդգեմ անգլիական գաղութալուսարների: Մի իմաստուն մարդ Վաշինգտոն անունով, գրում է նա, այժմ հավաքելով շատ զորք, ձգտում է ազատության և անկախության: Ամերիկացիների ցանկությունը արդար է և բանական, որովհետև աշխարհում չկա ավելի քաղցր բան, քան ազատությունը: «Եւ այժմոյս լսեմք բոլորքում նոր աւ ոմն իմաստուն Վաշինկթոն անուամբ ի յազգեն բրիթանիացոց ծնել ի ամերիկ որում պահպանիր ի մեծի բրիտանիացոց սա հակառակել սերանց և ժողովել հասարակութեան ժողովրդոց ամերիկու զորք բազում ջանա և աշխատի գտանիլ ազատութիւն և լինիլ անհնազանդ ումեքե, թեպէտ կատարածն բանին դեռ ոչ երևացաւ թե զինչ լինելոց այլ ցանկութիւն սրտի ամերիկացոց բնական է ի բնութեանս մարդոյ քան զի ոչ զոյ ի ե-

րեսս երկրի ոչ ոք առաւել քաղցրութիւն ի թռչակս մարդոյ քան թե ազատութիւն»¹⁶:

Շահամիր Շահամիրյանը վճռականորեն հանգես էր գալիս ավատական կարգերի և մասնավորապես ճորտատիրութեան դեմ: Պետք է վերացվեն դասային արտոնութիւնները և ճորտատիրական իրավունքը, պետք է լինի իրավական հավասարութիւն բոլորի համար: Վրաց Հերակլ II թագավորին ուղղված իր նամակներում «Ռրոգայթ փոռացի» հեղինակը խորհուրդ էր տալիս նրան՝ վերացնել ճորտատիրութիւնը և սանձահարել ինքնիշխան ֆեոդալներին, կատարել բարենորոգումներ, օրինակ վերցնել Եվրոպայից և այլն: Նկատենք այստեղ, որ Շահամիրյանը մեծ հարգանքով էր խոսում վրաց ժողովրդի մասին, կոչելով նրան «վրաց բաջ աղգ»:

XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ լուսավորական շարժումը, որի նշանավոր ներկայացուցիչներն էին Էմինը, Բաղրամյանը և Շահամիրյանը, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ամենափայլուն էջերից մեկն է: Իր ժամանակի այդ առաջավոր հոսանքը զգալի ազդեցություն ունեցավ հետագա շրջանի հայ ազատագրական պայքարի և հասարակական կյանքի ու մտքի զարգացման վրա:

АРМЯНСКИЕ ПРОСВЕТИТЕЛИ XVIII ВЕКА

Резюме

Армянская антифеодалная-просветительская, буржуазно-демократическая идеология возникла и сформировалась в шестидесятых-семидесятых годах XVIII века под влиянием западноевропейской, главным образом английской передовой мысли того времени. Армянские просветители выступали против феодальных порядков, против монархии и деспотизма, развернули широкую деятельность по распространению просвещения среди народа, призывали бороться за восстановление армянской государственности, за освобождение родины от ига персидских ханов и турецких пашей. Выдающимися армянскими просветителями XVIII века были Иосиф Эмин (1726—1809), Шаамир Шаамирян (1723—1797) и Мовсес Баграмян. Все они имели русскую ориентацию и являлись поборниками дружбы и политического союза армянского и грузинского народов.

Ա. Վ. ՍՈՒՎՈՐՈՎԻ ՀԱՅ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

(Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)

Ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը (1730—1800) իր հարուստ կյանքի և փայլուն գործունեության ընթացքում զանազան առիթներով շփվել է հայ հասարակության և նրա քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների հետ, զբաղվել նրանց հուզող հարցերով, այդ թվում և Հայաստանի ազատագրության ու հայկական պետության վերականգնման խնդրով¹⁷: Աշխարհահռչակ գեներալխիմուսը ունեցել է հայ ծանոթներ, գործակիցներ և բարեկամներ, ինչպես նաև ռազմի զաշտերում կոփված քաջարի հայ աշակերտներ ու զինակիցներ:

Նախ Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինվորական աշակերտների ու զինակիցների մասին: Արխիվային և մյուս նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նշանավոր զորավարի անմիջական հրամանատարությամբ տեղի ունեցած պատերազմական բազմաթիվ գործողություններին ու հաղթանակներին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև հայ սպաներ: Ավելին: Դրանցից մի քանիսը եղել են Սուվորովի հավատարիմ աշակերտները և մարտական զինակիցները:

Այս հարցի մասին պատմագիտական գրականության մեջ գոյություն ունի միայն մեկ սեղմ հիշատակություն: Հայ ժողովրդի պատմության հարցերին նվիրված նյութերի ժողովածուում, որ լույս է տեսել ավելի քան 140 տարի առաջ Մոսկվայում (կազմող՝ Ս. Ն. Գլինկա, հրատարակություն Լազարյան ճեմարանի), տեղ են գտել հետևյալ տողերը. «Հռչակավոր զորահրամանատար գեներալխիմուս իշխան Ալեքսանդր Վասիլևիչ Իտալիյսկու, կոմս Սուվորով-Ռիմնիկսկու հրամանատարությամբ մղված մարտերում և արշավանքներում հայերից մասնակցել են փոխգնդապետ Խասատովը, փոխգնդապետ Մանենը և մայոր Լալանը. այս երկուսը գեներալխիմուսի վստահելի ու սիրելի անձերն էին: Հետագայում Խասատովը քաջությամբ և վաստակով արժանացավ գեներալ-մայորի աստիճանի և պատվանշանների, իսկ Մանենը ի ցավ զո-

րաճրամանատարի և բոլոր նրան ճանաչողներին, սպանվեց Իզմայիլի գրավման ժամանակ: Այս քաջարի Մանեկը անասելի անվեհերությունով աչքի ընկավ գրոհի ժամանակ»¹⁸:

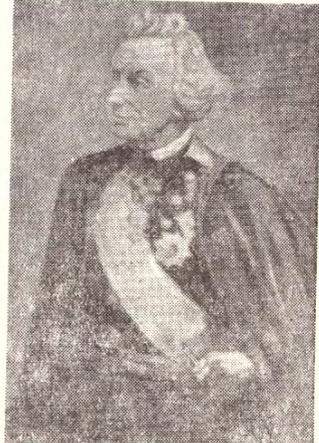
Միայն այսքանը: Բայց ուրիշ ի՞նչ տեղեկություններ կան այդ զինվորականների մասին, որտե՞ղ և ի՞նչ գործունեություն են ծավալել նրանք, արդյո՞ք նշված անուններով է սահմանափակվում հանճարեղ զորավարի հայ աշակերտների ու զինակիցների ցուցակը: Աշխատենք պատասխանել այս հարցերին:

Ա. Վ. Սուվորովի զինակիցներից ու բարեկամներից մեկը, իրոք, եղել է հայազգի Ակիմ (Եկիմ) Վասիլևիչ Խաստատովը (1756—1809 թթ.): Մտալելով ռուսական բանակում (Վլադիմիրյան հեծյալ գնդում), նա 1770-ական թվականների կեսերին արգեն կապիտան էր, իսկ հետագա տարիներին հասավ գեներալ-մայորի աստիճանին: 1780 թ. Խաստատովը ուղարկվում է Սուվորովի տրամադրության տակ, և հետաքրքիր է, որ այդ արվում է մեծ զորավարի խնդրանքով: 1780 թ. փետրվարի 27-ի նամակում՝ ուղղված իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի գրասենյակի պետ գեներալ Պ. Ի. Տուրչանինովին, Սուվորովը խնդրում է կապիտան Ակիմ Խաստատովին ուղարկել Աստրախան իր դիվիզիայում ծառայելու համար: Խնդիրը բավարարվում է: Խաստատովը շուտով դառնում է զորավարի մտերիմներից մեկը: Բնորոշ է, օրինակ, որ Խաստատովի և ոմն զնդապետ Պիեռի միջև տեղի ունեցած մի միջադեպի կապակցությամբ Սուվորովը 1781 թ. նոյեմբերի 19-ին հատուկ նամակ է ուղարկում գեներալ Տուրչանինովին, խնդրելով նրան օգնել ու հովանավորել կապիտան Խաստատովին¹⁹:

Ակիմ Խաստատովը աչքի ընկավ հատկապես ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի տարիներին (1787—1791): Սուվորովի այդ ժամանակաշրջանի նամակներում և պաշտոնական թղթերում հաճախ է հիշվում Խաստատովի անունը: Այսպես, իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին ուղարկված 1787 թ. հոկտեմբերի 1-ի զեկուցագրում խոսելով Կինբուռնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին և ընդգծելով ռուս զինվորների ու սպաների ցուցաբերած սխրագործությունները, զորավարը գրում էր, որ ռուսական զենքի հաղթանակին խոշոր չափով նպաստեց նաև «իմ ազլուտանտ» քաջարի Ակիմ Խաստատովը²⁰:

Կինբուռնի մոտ ծավալված մարտերում (1787) աչքի ընկնելու համար Ա. Վ. Խաստատովը Սուվորովի միջնորդությամբ ստա-

ցավ փոխգնդապետի աստիճան: Երկու տարի հետո Ֆոկչանում ցուցաբերած արիության համար նա պարգևատրվեց Գեորգիի շորթորդ աստիճանի շքանշանով²¹: Նկարագրելով ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակը Ֆոկչանում (1789), ռազմական սխրագործություն կատարած սպաների ցուցակում Սուվորովը հիշատակում էր նաև Ակիմ Վասիլևիչ Խաստատովին: Փոխգնդապետ Խաստատովը նշում էր զորավարը, մարտնչել է «Ֆոկչանի մոտ և վանքի գրոհի ժամանակ, որտեղ և վիրավորվել է. Ռիմենիկի մոտ աչ թևի ծայրային գրենադերական կարեի հրամանատարն էր և առաջինն էր, որ 5000 թուրքերի կողմից ճնշման ենթարկվեց, բայց կես ժամ հետո նրանց փախուստի մատնեց»²²:

Ա. Վ. Սուվորով

Այդ նույն թվականին Ռիմենիկ գետի մոտ տեղի ունեցած մյուս մարտերի մասին Ա. Վ. Սուվորովը 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին իշխան Պոտյոմկինին գրում էր. «...փոխգնդապետներ Ակիմ Խաստատովը, Լեվ

Ռառոզը ամեն կողմի գործողություններին հասնելով, հատկապես ցուցաբերեցին հոգու կալունություն և քաջություն»²³: Հիշատակված փաստաթղթում խոսվում էր նաև փոխգնդապետ Խաստատովի հրամանատարությամբ գործող 2-րդ և 3-րդ գրենադերական զուսարտակներին փայլուն հաղթանակների մասին:

Ա. Խաստատովը Իզմայիլի համար մղվող մարտերի ակտիվ մասնակիցներից էր: 1790 թ. գեկտեմբերի 21-ին Գ. Ա. Պոտյոմկինին ուղղված զեկուցագրում Սուվորովը խոսելով Իզմայիլ բերդի գրավման մասին նշում էր. «Պետք է բոլոր արժանիության գնահատել ինձ մոտ գտնվող աստիճանավորներին, որոնք կատարեցին իմ բոլոր հրամանները: Հատուկ ուշադրության արժանի են փոխգնդապետներ՝ Ստարոգուբյան Կարաբինյան զնդից Ակիմ Խաստատովը, նվագորդյան հետևակային զնդից Վլադիմիր Գորչակովը, Մալոսոսիյան հեծյալ-գրենադերական զնդից Ստեպան Ծիրայլը, որոնց ուղարկել եմ ամենավտանգավոր տեղերի զորասլուներ: Հազիմահա-

րելով բոլոր դժվարություններն ուժեղ կրակոցների տակ, նրանք իմ հրամանները տեղ են հասցրել ամենայն ճշտությամբ»²⁴։

Զբերելով նոր հիշատակություններ Ա. Վ. Խաստատովի մատական սխրագործությունների մասին, նշենք միայն, որ Ա. Վ. Սուվորովի կյանքի և գործունեության հայտնի գիտակ Վ. Ալեքսեևը գրել է. «Ակիմ Խաստատովը եղել է Սուվորովի մարտական ընկեր»²⁵։

Խաստատովը, որ գիտեր մի շարք լեզուներ, 1793 թ. պաշտոնավարել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը, ապա նորից ընդունվել գինավորական ծառայության։ 1799 թ. սկզբին ունենալով գեներալ-մայորի աստիճան, անցել է հանգստի²⁶։

Ի ղեպ, ավելորդ չէ հիշել, որ Ա. Վ. Սուվորովի աշակերտ և մարտական զինակից, ռուսական բանակի սպա Խաստատովը նույն գեներալ-մայոր Ա. Վ. Խաստատովն էր, որի ընտանիքի մտերիմ բարեկամը դարձավ Մ. Յու. Լեյմոնտովը՝ տարիներ անց։ Ակիմ Խաստատովը ամուսնացած էր Լեյմոնտովի տատ Ելիզավետա Արսենևայի բրոջ՝ Եկատերինա Արսենևայի հետ։ Խաստատովի ընտանքի անդամները՝ կինը (Եկատերինան), տղան (Ակիմը), աղջիկները (Մարիան և Աննան), փեսաները (Պ. Վ. Շանգիրեյց, Գ. Ի. Պետրովը) և ուրիշներ սիրով են ընդունել երիտասարդ բանաստեղծին։ Լեյմոնտովը հաճախ է չլուրճակալվել Խաստատովների՝ Քերեքի ձախ ափին, Խաստատովից ոչ հեռու գտնվող կալվածքում, ապա և Պյատիգորսկիի նրանց տանը²⁷։

Ա. Վ. Սուվորովի կողմից գնահատված ու սիրված գինավորականներից էր նաև Լալանը։ Մարտին Ստեպանովիչ Լալանը (ծնվել է 1764 թ.) գործուն մասնակցություն է ունեցել ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմին, 1789 թ. ուներ կապիտանի աստիճան։ Ռիմնիկ զետի մոտ տեղի ունեցած մարտում աչքի ընկած սպաների թվում Ա. Վ. Սուվորովը հիշատակում է նաև Լալանին։ 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ի իր ռազմազեկույցում զորահրամանատարը խոսելով մի քանի քաջարի սպաների մասին և նշելով այն, որ նրանք մեծ անվնասությամբ կատարել են իր հանձնարարությունները՝ «անընդհատ գտնվելով դաժան կրակի տակ», ավելացնում էր. «այս նույն ձևով ինձ օգտակար են եղել Ֆանագորյան գրենադերական գնդի կապիտան Մարտին Լալանը, իմ շտաբի օբեր-աուդիտոր Անդրեյ Սոմովը» և ուրիշներ²⁸։

Սուվորովը Լալանի անունը մտցրել է այն սպաների ցուցակում, որոնց նա ներկայացրել է պարգևատրման Ֆոկչանում և Ռիմ-

նիկում ցուցաբերած քաջության համար։ Մի քանի սպաների, այդ թվում և Լալանի մասին Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրել է. «Երկու գեպրում էլ աչքի ընկան ճարակություն, հրամանները և կարգադրությունները հասցնելով կորպուսներին ամենավտանգավոր վայրերում, և ողու արիությամբ ու անխոնջ աշխատասիրությամբ՝ տարբեր պարագաներում»²⁹։

Մ. Լալանը աչքի ընկավ նաև Իզմայիլի բերդի համար 1790 թ. դեկտեմբերին մղված մարտերի ժամանակ։ Նկարագրելով բերդի գրոհը, Սուվորովը նշում էր, որ սեկունդ-մայոր Մարտին Լալանը և մի քանի այլ սպաներ «թշնամուն պարտության էին մատնում գերագանց քաջությամբ և արիությամբ»³⁰։

Նկատենք, որ մեղ է հասել Սուվորովի ձեռքով գրված երեք գրություն՝ ուղղված Մ. Ս. Լալանին, որոնցում վերջինիս տրվում էին մի շարք հանձնարարություններ։ Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ գրված այդ գրություններից մեկում (1789 թ. նոյեմբեր) կոմս Ալեքսանդր Սուվորով-Ռիմնիկսկին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Բեուլդում, կարգադրում էր. «Մարտին Ստեպանովիչին՝ նեղություն բաշել գնալու Յասսա Անդրեյի աղամանդակու իմ խաչով և այն կանոնավոր նորոգել։ Եվ եթե հարկ լինի, խոնարհաբար խնդրել նորին գերագնավություն Սերգեյ Լազարևիչի օգնությունը»։ Երկրորդ գրության մեջ (1790) Սուվորովը առաջարկում է Լալանին պարզել, թե ինչու՞ ավստրիական կորպուսի հրամանատար արքայազն Կոբուրգսկին իր շքախումբը Բենդերի քաղաքից ուղարկել է Կապովար քաղաքը։ Երրորդ գրության մեջ (գրված նույնպես 1790 թ.) Սուվորովը պատվիրում է Լալանին չլուրճակալել թուրքական վեզիրին, որին զորահրամանատարը սպասում էր խաղաղ բանակցությունների համար։ Լալանին մասնավորապես առաջարկվում էր վեզիրին ընդունել «բարեհամբույր կերպով և սրտաբաց։ Պարկեշտ ձևով հետաքրքրվել խաղաղության, պատերազմի և նորությունների մասին։ Հյուրասիրել սուրճ, ծխախոտ և եթե կամենա փլավ, բյաբաբ և այլն (ինչպես և խմիչքով)»³¹։

Այս գրությունների հրատարակիչ Ա. Վ. Բերնացկին համապատասխան ծանոթագրություններում նշել է, որ ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ «Սուվորովի անմիջական տրամադրության տակ էր գտնվում նրա (Սուվորովի—Մ. Ն.) լիիրավ վստահությունը վայելող Մարտին Ստեպանովիչ Լալանը, որը հե-

տադալում դարձավ կիրասիրական գնդի գնդապետը»։ Ուշագրավ է, որ Բերնացիին կալակին համարում է «Սուվորովի զինակիցը»³²։

Ա. Վ. Սուվորովի մերձավոր զինվորականներից էր նաև Մանեկը։ Իվան Մանեկը (1763—1790) նույնպես անմիջական մասնակցություն է ունեցել ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի մարտական գործողություններին։ 1787 թ. նա վարում էր Սուվորովի շտաբի օբեր-աուդիտորի, իսկ հետագայում՝ Մոնղենսկյան զրագունյան գնդի սեկունդ-մայորի պաշտոնը։ 1787 թ. հոկտեմբերին վիրավորվել է Կինբուռնի, իսկ 1788 թ. հուլիսին Օշակովի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտերում։

1787 թ. հոկտեմբերի 8-ին Գ. Պոտյոմկինին ուղարկված զեկուցագրում Սուվորովը Կինբուռնի ճակատամարտի կապակցությամբ խնդրել է պարգևատրել ռոտմիտր Շուխանովին և «գործի ողջ ընթացքում ինձնից անբաժան գտնվող ու հրամաններս տեղ հասցնող իմ շտաբի օբեր-աուդիտոր Իվան Մանեկին»³³։ Մեկ օր անց Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրում էր, որ թուրքերը Կինբուռնում օգտագործում էին այնպիսի գնդակներ, որոնք ծանր վերքեր էին առաջացնում, և որ «իմ օբեր-աուդիտոր Մանեկի վզից հանվել է այդպիսի մի գնդակ»³⁴։

Մանեկը հիշատակվում է նաև 1788 թ. օգոստոսի 6-ին Եկատերինա II անունով իշխան Պոտյոմկինի գրած ռազմազեկույցում։ Այստեղ ի թիվս այն սպաների, ովքեր վիրավորվել էին Օշակովի տակ, նշվում է նաև «սեկունդ-մայոր Մանեկը»³⁵։

Մանեկը սպանվեց Իլմայիլի գրոհի ժամանակ, 1790 թ. դեկտեմբերին։

Սուվորովի հայ աշակերտներից ու զինակիցներից էր նաև կապիտան Յակով Աբրահամովը (Հակոբ Աբրահամյանը)։ Ռոտմիտր, ապա կապիտան Աբրահամովը 1790-ական թվականների սկզբներին ծառայել է Ա. Վ. Սուվորովի զորաբանակի շտաբում՝ կատարելով զորավարի անմիջական մարտական հանձնարարությունները։ Ավելին։ Նա վայելել է Ալեքսանդր Վասիլևիչի համակրանքն ու վրաստահությունը, գտնվել է Սուվորովի մտերիմների շարքում։

Տարիներ անց՝ 1798 թ. Ա. Սուվորովը արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղուսյանի հետ ունեցած իր հանդիպումներից մեկի ժամանակ հիշել է Աբրահամովին և հետաքրքրվել նրա վիճակով։ Իմանալով այդ մասին Աբրահամովը Արղուսյանին նամակ է գրում, ուր խնդրում է իր երախտագիտությունը հայտնել զորավարին, որ չի

մոռացել իրեն։ 1798 թ. մարտի 6-ին գրված այդ նամակում Աբրահամովը պատմում է, թե երբ և ինչպես է ծառայել Սուվորովին, ինչ զրույցներ ու տեսակցություններ է ունեցել նրա հետ, թե ինչպես Ալեքսանդր Վասիլևիչը իրեն միշտ հովանավորել է և այլն³⁶։ Խոսելով Սուվորովի մասին՝ Աբրահամովը գրել է. «Ես նրան ծառայել եմ օրինավոր կերպով։ Գնացել եմ այնտեղ, ուր նա հրամայում էր։ Չեմ մտածել ոչ քնելու, ոչ հացի... մասին, դնում էի ու կատարում նրա հանձնարարությունները և վերադառնում էի նրա մոտ, և նա բազմիցս շատ նշանավոր մարդկանց ներկայությամբ համբուրել է ճակատս»³⁷։

Հնարավոր է, որ Աբրահամովը թույլ է տալիս որոշ չափազանցություն և անճշտություններ։ Մակայն ակնհայտ է, որ Յակով Աբրահամովը այն հայ սպաներից մեկն էր, ովքեր ծառայել են մեծ զորավարի անմիջական ղեկավարության տակ և մոտ հարաբերությունների մեջ են եղել նրա հետ։

Կարծում ենք, որ Ա. Վ. Սուվորովի մոտ ծառայած հայ սպաների շրջանակը չի սահմանափակվում հիշատակված անուններով։ Բանն այն է, որ XVIII դարի երկրորդ կեսի ռուս-թուրքական պատերազմներում, որոնցում մեծ դեր է խաղացել հուշակալոր զորահրամանատարը, մասնակցել են շատ հայեր։ Դրանց թվում են եղել Կասպարովը, Սումբատովը, Կազարենները, Խոջամայովը, Ուլուխանովը, Միկոտիչը, Այվազովը, Արղուսյանը, Վահանովը և շատ ուրիշներ։ Ռուսական բանակում էին դտնվում նաև հայ կամավորներ։ Հավանական է, որ Սուվորովի անմիջական հրամանատարության տակ մարտնչել են նաև այլ հայ զինվորականներ։

Ա. Վ. Սուվորովը գործարար կապեր հաստատեց մի շարք հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ հատկապես 1770-ական թթ. վերջերին, երբ տեղի ունեցավ Ղրիմի հայերի և հույների գաղթը Հարավային Ռուսաստան։

1778 թ., Եկատերինա II-ի հրահանգով, զեներալ-պորուչիկ Ա. Վ. Սուվորովը կազմակերպեց Ղրիմի հայերի գաղթը Ազովյան նահանգ, որի հետևանքով Գոնի ափին հիմնվեց նոր նախիջևանի հայկական գաղութը։ Գաղթի բավական բարդ և դժվարին գործը հաջողությամբ ավարտելու համար նա անմիջական կապերի մեջ մտավ տեղի (Ղրիմի) հայ ազգեցիկ գործիչների հետ։

Սուվորովը մշտական կապեր հաստատեց մասնավորապես վարդապետ Պյոտր Մարկոսի (Պետրոս Մարկոսյան) և քահանա

Յակովի (Հակոբի) հետ: Զորավարը ընդունում, խորհրդակցում և հանձնարարություններ էր տալիս նրանց: Սուվորովի զեկուցագրերում նրանց անունները հաճախ են հիշվում: Այսպես, օրինակ, էր 1778 թ. հուլիսի 17-ի զեկուցագրում՝ ուղղված Պոտյոմկինին, Ալեքսանդր Վասիլևիչը հայտնում էր, որ հայերի անվանի հոգեվորականներից են կաթոլիկական դավանանքի Պյոտր Մարկոսը և Յակովը, որոնք համարվում են հարդելի և պատվավոր մարդիկ³⁸: Սուվորովը 1778 թ. հուլիսի 29-ին գրում է Պոտյոմկինին, որ երեք օր առաջ նա ընդունել է հայկական պատգամավորությունը, այդ թվում վարդապետ Պյոտր Մարկոսին և քահանա Յակովին, որոնց հետ քննարկվել են գաղթի հետ կապված հարցեր³⁹: Խոսելով գաղթի կազմակերպման աշխատանքները սկսվելու մասին, Սուվորովը 1778 թ. օգոստոսի 6-ին Պ. Ի. Տուրչանինովին հայտնում էր. «Տենդերեն աշխատում ենք. սուրբ հայրերը շատ աշխատանք են թափում... Վարդապետ Պյոտր Մարկոսը այնպես ոտքի հանեց հայերին, որ զանազան տեղերից ու ամեն կողմից շարան-շարան ձգվեցին: Քահանա Յակովը բավական հաջողության հասավ կաֆացիների մեջ»⁴⁰:

Ա. Վ. Սուվորովը գործարար կապերի մեջ է եղել նաև զրիմահայեր Անանիայի և Անդրեասի հետ, որոնք, ինչպես երևում է զորավարի թղթերից, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայերի գաղթը կազմակերպելու գործում: 1778 թ. սեպտեմբերի 25-ին Պոտյոմկինին ուղարկված նամակում Սուվորովը խնդրում էր հաշվի առնել այս երկու հայ հարյուրապետների վաստակը և նրանց շնորհել կապիտանի աստիճան: Ալեքսանդր Վասիլևիչը գրում էր. «Համարձակվում եմ հայ ժողովրդի պաշտոնաթող կոմպանիսկի հարյուրապետներ Անանիային և Անդրեասին, որոնք գերազանց աշխատեցին քրիստոնյաներին Ռուսաստան գաղթեցնելու գործում. ձերդ պայծառափայլության մեծահարգ հովանավորությունը հանձնարարել, և այդ օգնության համար խոնարհաբար խնդրում եմ ձերդ պայծառափայլության հավասարեցնել նրանց բանակային պաշտոնաթող կապիտանի աստիճանին»⁴¹:

Սուվորովի նամակներում և զեկուցագրերում խոսվում է նաև պողպորուշիկ հայ Պյոտր (Պետրոս) Իվանովի մասին: Վերջինս նույնպես կապված էր զորահրամանատարի հետ և նրա հանձնարարությամբ Ղրիմում եռանդուն գործունեություն է ծավալել: Հաշվի առնելով Իվանովի վաստակը, Սուվորովը հարց է բարձրացրել նրան զրամական նպաստ նշանակելու մասին⁴²:

Արխիվային նյութերը վկայում են, որ 1778 թ. աչքի է ընկել նաև զրիմահայ Պավել Արտեմովը: Քրիստոնյաներին Ղրիմից Աղովյան նահանգ վերաբնակեցման ժամանակ ցուցաբերած ծառայության և ջանքերի համար նա Սուվորովի միջնորդությամբ պրապորշչիկի աստիճան է ստացել⁴³:

Գաղթի ժամանակ Ղրիմում էին գտնվում Երուսաղեմի երկու հայ հոգևորական: Սուվորովը նրանց ևս օգտագործում է հայերի գաղթը կազմակերպելու գործում: 1778 թ. հուլիսի 25-ին նա Ղրիմից այդ մասին հայտնում էր Պոտյոմկինին: «Ի դեպ,— գրում էր Սուվորովը,— այստեղ պատահեցի Երուսաղեմի հայ հովվապետին և վարդապետին. այժմ նրանք աշխատում են մեծ օգտավետությամբ»⁴⁴:

Ըստ երևույթին, հենց այս շրջանում է, որ Սուվորովը Երուսաղեմի հայկական ս. Հակոբ վանքին ուղարկում է մի թանկարժեք նվեր և այդ կապակցությամբ Երուսաղեմի հայ պատրիարք Հովակիմ Քանաքեռցին շնորհակալական նամակ է հղում զորավարին: Նամակից երևում է, որ Սուվորովի նվերը եղել է թանկարժեք գեղարվեստական նկար՝ «Սուրբ հոգու հայտնության» տեսարանը, «նկարված հանձարեղ վարպետի արժանի ձեռքով»:

Նամակում, խորին երախտազարության և ողջունների հետ մեկտեղ ջերմ խոսքեր են ուղղված Սուվորովի հասցեին: «Քաջագուն Զորաւարիդ Ազնուագոյն ազգիդ Ռուսաց»,— այս խոսքերով է դիմել հայ պատրիարքը Սուվորովին, խնդրելով որ նա մշտապես օգնություն ցույց տա հայ ժողովրդին. «Եւ արդ՝ որովհետև միջնորդութեամբ Սրբազնասուրբ և գեղեցկանկար Պատկերի գալստեան Հոգոյն Սրբոյ բարեկամացեալ և որպէս թէ համարձակութիւն գտեալ խնդում ի մարդասիրութենէ բումմէ, զի հանապաղ յիշատակս մեր ի մէջ ազգի և ընտանեաց քոց յիշեցես ի բարին. և ի յազգէ մերմէ ուր և պատահեսցի զմարդասիրութիւն ցուցցես»:

Պատրիարքի՝ Սուվորովին գրած նամակը վերջանում է հետևյալ տողերով. «Արդ՝ որովհետև բարեպաշտութիւն քոյ միշտ փափաքի բարեաց գործոց և հանապաղ առնուս զմարդասիրութիւնս... ց եկեղեցոյ ըստ պատմելոյ վերագրեալ Գաբրիէլ վարդապետին և Արհիեպիսկոպոսին: Ուրմն կայ և մնայ քեզ արդարութեան պիտակն: Եւ դու ականկալեալ յախտենական փառաց, խնդրի զիջանիլն մեծութեանդ քոյ ի խնդիրս մեր և ձեռնութեամբ մերում, որք գտանին ի յօրհնեալ երկիրդ ձեր առնելով զբարեբարութիւնս որքան և հնարէ, համարելով ոչ որպէս [օտար] այլ որպէս բուն

համազգիս բարեկամս և սիրելիս: Եւ մեր աստ ի սուրբ տեղիսն Քրիստոսի աղօթօղեմք վասն ձեր և բարուք [Զոր]ավարութեան կենաց ձերոց»⁴⁵:

Սուվորովի հետ կապեր ուներ Ղրիմի ազդեցիկ հայերից Մարկոս Սարգսի Սերեբրյակովը (Կյուսուշլի, Արծաթագործյան), որը Սեծովյան նավատորմի հերոսներից մեկի՝ հռչակավոր ծովակալ Լազար Մարկովիչ Սերեբրյակովի (1795—1862) հայրն էր⁴⁶: Պաշտոնական մի բանի փաստաթղթերում, այդ թվում նաև ֆելդարշալ Ռոմյանցեվ-Չազունայսկու գրագրություններում Մ. Սերեբրյակովը հիշատակվում է որպես «անվանի ենիկուլյան հայ հարյուրապետ Մարգոս»⁴⁷:

Մարկոս (Մարկ) Սերեբրյակովը ունենալով ուսական կողմնորոշում և ցանկանալով թուրք-թաթարական խաների ծանր լծից ազատել Ղրիմը, ակտիվ գործունեություն ծավալեց հօգուտ Ռուսաստանի: Կամավոր ծառայության մտնելով ուսական բանակ, նա 1770-ական թթ. մասնակցեց Ղրիմում ծավալված պատերազմական գործողություններին և զգալի օգնություն ցույց տվեց Ա. Վ. Սուվորովին՝ Ղրիմի քրիստոնյաներին Ռուսաստան տեղափոխելու գործում: Այս մասին գոյություն ունի Ալեքսանդր Վասիլևիչի գրավոր վկայությունը: Կոզլով քաղաքում, 1779 թ. ապրիլի 23-ին Մ. Սերեբրյակովի անունով Սուվորովի գրած ատեստատում ասված է. «Տրված է սույնը պաշտոնաթող կոմպանենյսկի հարյուրապետ Մարկ Սերեբրյակովին առ այն, որո նա օգտագործվել է այստեղից քրիստոնյաներին Աղովյան նահանգ դուրս բերելու, ինչպես նաև սրանից առաջ դանազան բավական կարևոր գազտնի հանձնարարությունների համար, որոնք կատարել է գերագանց ջանասիրությամբ և հավատարմությամբ. դրանց համար արգարամությունը արժանի է հատուկ հարգանքի»⁴⁸:

Պետք է նշել, որ Սուվորովը, ի տարբերություն ցարական բյուրոկրատ գեներալների, զգալի հողատարություն ցուցաբերեց գաղթի դիմած հայ բնակչության նկատմամբ: Կարիքի և զրկանքների մեջ գտնվող գաղթականների վիճակը բարելավելու նպատակով նա քանիցս Ղրիմից զեկուցագրեր է ուղարկել Պետերբուրգ: Այսպես, 1778 թ. օգոստոսի 23-ին Սուվորովը գրում էր իշխան Պոտյոմկինին. «Ռուսաստանում վերաբնակեցվող հայերի կողմից ընտրված 4 պատգամավորներին, որոնք ինձնից թույլտվություն են խնդրում Սանկտ-Պետերբուրգում լինել և հարմար ժամանակ ներկայանալու ձերդ պայծառափայլությանը... իրենց հարմար

վայրերում նպաստավոր բնակեցման և այնտեղ ապրելու խնդրանքի կապակցությամբ,— խոնարհաբար խնդրում եմ պաշտպանել և ձերդ բարձր սիրամածությունը ցույց տալ նրանց»⁴⁹:

Ա. Վ. Սուվորովի հայ ծանոթների ու բարեկամների թիվը զգալի շափով ավելացավ 1780—1782 թթ., այն տարիներին, երբ նրան, ինչպես հայտնի է, հանձնարարված էր նախապատրաստել ուսական զորքերի մի նոր արշավանք դեպի արևելյան Անդրկովկաս: Այդ կապակցությամբ 1780 թ. հունվար ամսին զորավարը Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ հայ ազատագրական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչներ Հովսեփ Արղությանի և Իվան (Հովհաննես) Լազարյանի հետ: Հայ գործիչները նրան մանրամասն տեղեկություններ հաղորդեցին Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի տնտեսական, քաղաքական դրության և երկրամասի քաղաքների, բերդերի ու ճանապարհների մասին:

Արղությանն իր օրագրում արձանագրել է. «Յունվարի 2 եռերալ Պոսոճիկ Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովն եկն առ մեզ ի տեսութիւն. և մեր ազնիւ Աղայ Յովհաննէսն ընդ նմա ի վերայ նոյն նիւթոյն. և ի վերայ երկրացն մերոց բազում հարցմունս արար մինչև ցերկու ժամս: Եհարց և մանրամասնաբար զկացութենէ սրբբոյն Աթոռոյն մերոց էջմիածնայ և յուսադրութիւն արար յոյժ որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ՝ որ և ի մէնջ ելեալ գնացեալ էր առ պայծառափայլ քնեազն Գրիգոր Ալեքսանդրիչ Պօտեմկինն և պատմեալ նմա զամենայն ասացեալսն մեր վասն քաղաքաց»:

Նոր տեսակցությունը տեղի է ունեցել հունվարի 13-ին: Արղությանը գրում է. «Ի սոյն ամսոյ 13, նոյն եներալ Պօսոճիկ Սուվորովն զմեզ Աղայ Յովհաննէսն կոչեալ էր առ ինքն վասն տեղեկութեան կացութեանց և վարուց, նաև որպիսութեանց մէլիքանցն մերոյ որք ի յԱրցախ աշխարհի են, որ այժմ կոչի Ղարաբաղ և կամ Սղոխախ, և մեր ասացաք զկարդն նոցին և զմիաբանութիւնն ընդ իրեարս և զտարածայնութիւնն և զպատճառն տիրելոյն նոցա ի Փանախանէն... Պատմեաց Աղայ Յովհաննէսն և մեր ուզբաշոց միաբանութիւնն և զտէրութենէ նորոգելն և ոչընչի կորուսանելն: Նաև՝ Դաւիթ բէգի դօրանալն և արիութիւնն, և յետոյ վախճանին խափանիլն: Հարցրին և զբարոյն արքային Հերակլայ և զկարողութենէ նորին. և զոր ինչ ասացաք զմեցին»⁵⁰:

Վերջինս, այսինքն՝ կենդանի մնալու ցանկությունը և այլն:

Սուվորովի և Մուստաֆայի միջև կատարված խոսակցությունը, որի մասին հարկ է դրել հետևյալը, ցույց է տալիս, որ Մուստաֆան իր անհատական կյանքի և իր հայրենիքի հանդեպ հարգանքներ է ցուցնում, որոնք չեն կարողացել լիարժեք կերպով արտահայտվել իր ժամանակում:

Սուվորովի և Մուստաֆայի միջև կատարված խոսակցությունը, որի մասին հարկ է դրել հետևյալը, ցույց է տալիս, որ Մուստաֆան իր անհատական կյանքի և իր հայրենիքի հանդեպ հարգանքներ է ցուցնում, որոնք չեն կարողացել լիարժեք կերպով արտահայտվել իր ժամանակում:

Հայ մեղիքների նամակը Ա. Վ. Սուվորովին

Հունվարի 10-ին Լազարյանը Սուվորովին ներկայացնում է մի զինկուցագիր, ուր խոսվում է Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին և արվում առաջարկներ՝ երկիրը պարսկական ու թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու համար⁵¹: Ուշագրավ է այն փաստը, որ այդ նույն օրերին ռուսական արքունիք է ներկայացվում Հայաստանի պատմական քարտեզը, որի տակ դրված է Ա. Վ. Սուվորովի ստորագրությունը⁵²: Ըստ երևույթին, այդ քարտեզը զորավարին հանձնել են Արղուիսյանը և Լազարյանը: Ի դեպ, քարտեզի հետ կապված այս փաստը, Սուվորովի ունեցած զրույցները Արղուիսյանի ու Լազարյանի հետ, ինչպես նաև մի շարք այլ հանգամանքներ վկայում են այն մասին, որ մեծ զորավարը եղել է Հայաստանի ազատագրության և հայկական պետության վերականգնման ջերմ կողմնակիցը:

Իրեն հանձնարարված խնդիրը լուծելու նպատակով Ա. Վ. Սուվորովը 1780 թ. փետրվարին ժամանեց Աստրախան, ուր մնաց երկու տարուց ավելի: Այստեղ նա ձեռք բերեց նոր հայ ծանոթներ ու բարեկամներ: Գրանց թվում պետք է հիշատակել Բոգդան Խասատովին (Ալիմ Խասատովի եղբայրը), Ալեքսանդր Մելիքովին, Նիկիտա Յակովլևին, Ղուկաս Պետրովին և ուրիշներին, որոնք կատարելով զորավարի կարևոր հանձնարարությունները, դարձան նրա հավատարիմ զորակիցներն ու բարեկամները⁵³: Իր մի շարք զինկուցագրերում Սուվորովը բարձր գնահատական է տալիս նրանց՝ իրեն մատուցած ծառայությունների համար: Բնորոշ է, որ զորավարի թղթերում Բոգդան Խասատովը հաճախ որակվում է որպես «իմ բարեկամը» («мой приятель»), իսկ Ալեքսանդր Մելիքովը՝ որպես ազնվաբարո մարդ («человек порядочного поведения»), որ արժանի է վստահության⁵⁴: Գնահատելով զանազանից հայ Նիկիտա Յակովլևի զործունեությունը հօգուտ Ռուսաստանի, Սուվորովը առանձին խնամք է տարել նրա նկատմամբ, պարգևատրել է նրան և միաժամանակ խնդրել Գ. Պոտյոմկինին՝ իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել Յակովլևին⁵⁵:

1780—1781 թթ. գտնվելով Աստրախանում, Սուվորովը քաղաքական կապեր է հաստատել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ: Վերջիններիս և զորավարի միջև տեղի է ունեցել նամակագրություն: Արխիվային նյութերում պահպանվում է մելիք Աղամի և մելիք Քեզլարի 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ի նամակը՝ ուղղված Սուվորովին, որ սկսվում է հետևյալ տողերով. «Ամենապայծառ ազնիվ և բարխնա-

մող ղենառալ պառուտչիկ գավալեր Ալեքսանդր Վասիլեվիչին: Մեք ներքոյ անվաննալքըս Ղարաբաղու հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորած մնացեալ ժառանգք մելիքներբա, քոյ մեծ և բարի հանբան լսեցիմք, որ բազումք զորօք շնորհեալ ես երկիրն մեր գալն և ի գալըստեան քոյ շատ բարոք եմք կամենում և ապայ մինչև այժմոս ոչինչ գալըստեան քոյին հալալ չի մացանք և մահմեդական ազգն ավելի թշնամացելայ մեր քրիստոնէից վերայ. ոչինչ տեղաց շունիմք օգնականութիւն, միայն ապաւինել առաջ աստուած և յետոյ Ամենայայժառ և Ամենիշխան ինքնակալ ողորմած թագաւորոյն էլ զրով ողորմութիւն ենք խնդրած, որ մեր ազգին օգնութիւն հասնելուն մեզ բաական գինւորք առաքի, և ի քոյ մեծառատ ողորմութիւնն մեր ազգիցս անպակաս արասցէս վասն մերոցս նեղութեան մետ առնելով մեր խնդրվածկն յետևելով կատարեալ մեզ օգնութիւն շնորհեալ»⁵⁶:

Սուվորովի հետ նամակագրութիւն են ունեցել նաև մելիք Զումշուզը, լուգբաշի Պետրոսը և ուրիշներ: Այդ մասին է վկայում տարիներ հետո նրանց գրած նամակը Աստրախանի նահանգապետ Գուրովիչին, որտեղ, ի միջի այլոց, ասված է. «781 և 782 թվականներին պարոն գեներալ Սուվորովը և գեներալ Պոտյոմկինը բավական նամակագրութիւն ունեցան մեզ հետ»⁵⁷: Դժբախտաբար դեռ չեն հայտնաբերված Սուվորովի նամակները ուղղված մելիքներին:

Ռուս-թուրքական 1787—1791 թթ. պատերազմի շրջանում, երբ ռուսական բանակը հաղթական կռիվներ էր մղում Մոլդավիայում և Վալախիայում, Սուվորովը նորից հանգիպումներ ունեցավ Հովսեփ Արղուիսյանի հետ, որը գործող բանակ էր եկել Իշխան Գ. Պոտյոմկինի հրավերով: Զորավարին այստեղ գործակցեց նաև «արքայադստանի ղեկավար» Ստեփան Դավիսյանը: Նա վարում էր թարգմանչի պաշտոն և կատարում զանազան հանձնարարություններ: Ալեքսանդր Վասիլեիչը 1792 թ. դիմում ուղարկեց բարձր հրամանատարությանը՝ Ստ. Դավիսյանին հովանավորելու և նրան «օգնության ձևք մեկնելու» խնդրանքով⁵⁸:

Կանգ շտանելով Ա. Վ. Սուվորովի մյուս հայ բարեկամների ու ծանոթների վրա, հարկ ենք համարում, սակայն, վերջում նշել հետևյալ հանգամանքը: Ռուս աշխարհահռչակ զորավարը մեծ հարգանք էր վայելում ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների մեջ ոչ միայն որպես հանճարեղ զորահրամանատար, այլև որպես ռուսական պետության ականավոր գործիչ, որն ան-

կեղծորեն ձգտում էր աջակցել Հայաստանի ազատագրմանը պարսկական շահի և թուրքական սուլթանի ծանր լծից: Այս տեսակետից բնորոշ է Հովսեփ Արղուիսյանի 1795 թ. դեկտեմբերի 15-ի նամակն՝ ուղարկված Թբիլիսիից Պետերբուրգ, Ստեփան Դավիսյանին: Խոսելով այն լուրերի մասին, որոնց համաձայն պատրաստվում է ռուսական զորքերի նոր արշավանք դեպի Անդրկովկաս՝ պարսից զավթիչների դեմ, Արղուիսյանը գրում էր, որ լավ կլիներ, եթե արշավանքը զլխավորի Սուվորովը. «Եթե ուղարկեն գրաֆ Սուվորովին, ապա գործը կվերջանա ի բարօրութիւն մեր... Իմ կողմից ուղղունիր նրան (Սուվորովին) և ասա... շտապիր օգնութիւն տարաբախտ վրացական թագավորությանը և իմ հայրենիքին, որին նա սիրում է»⁵⁹:

Հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Հովսեփ Արղուիսյանը լուրջ հիմքեր ուներ գրելու այս ուշագրավ տողերը: Հոգվածում բերված փաստերը խոսում են այն մասին, որ մեծ զորավարը քիչ ջանքեր չի թափել հայ ժողովրդին հուզող հարցերը լուծելու և մասնավորապես նրա պետականությունը վերականգնելու համար:

АРМЯНСКИЕ ДРУЗЬЯ И СПОДВИЖНИКИ А. В. СУВОРОВА

(К 250-летию со дня рождения великого полководца)

Резюме

В 1770—1780-х годах А. В. Суворову довелось вступать в контакты с армянскими общинами Крыма, Астрахани и Москвы, принимать активное участие в русско-армянских переговорах, переписываться со многими армянскими политическими и церковными деятелями. В результате этого он установил деловые дружеские отношения с Иосифом Аргутинским (Аргутяном), Иваном Лазаревым (Лазаряном), «араратским послом» Степаном Давтяном, архимандритом Петросом Маркосяном, Александром Меликовым, Маркосом Серебряковым (Арцатагорцяном), с некоторыми армянскими карабахскими меликами и другими видными и влиятельными лицами. Следует отметить, что под непосредственным командованием великого русского полководца сражались также офицеры-армяне, храбрость и самоотверженность которых неоднократно отмечал сам Александр Васильевич. Более того, некоторые из этих офицеров (А. Хастатов, М. Лалаев, Ив. Манев) принадлежали к числу учеников и боевых сподвижников прославленного полководца.

АРМЯНСКИЕ ВОЛОНТЕРЫ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1787—1791 гг.

Известно, что на протяжении многих веков в составе русской действующей армии находились армянские добровольцы⁶⁰. Более того. В рядах русских войск сражались и специальные отряды из армянских волонтеров. В XVIII—XIX вв., например, были организованы пешие отряды и эскадроны, принимавшие активное участие в русско-персидских и русско-турецких войнах. В исторической литературе данному вопросу посвящено немало страниц⁶¹.

Однако нельзя сказать, что эта тема изучена в достаточной степени. Об армянских волонтерах в разных фондах исторических архивов хранятся еще неопубликованные материалы, представляющие значительный интерес. К их числу относятся документы из архива князя Г. А. Потемкина, показывающие, что в 1788 г. в городе Новый Нахичеван был сформирован армянский, точнее, армяно-украинский, добровольческий отряд для участия в русско-турецкой войне 1787—1791 гг.

Основной документ—докладная записка от 14 мая 1788 г. на имя всемогущего фаворита императрицы Екатерины II Григория Александровича Потемкина. Автор записки, главный правитель Нахичевана майор Иван Абрамов (Оганес Абраамян), обращаясь к Потемкину, писал:

«Милости которые Ваша Светлость оказывать мне изволите подают мне смелость изъявить нижайшую мою прозьбу о нижеследующем.

От 779 года, то есть с начала удостоения меня начальником общества армянского в Нахичеване обитающего, неуспынно старался я о благосостоянии онаго; в короткое время выстроил тот город с пятью прикосновенными ему селениями, открыл путь к распространению комерции, к разведению хлебопашества и скотоводства, завел разные фабрики, умножил художества, и словом что во всем им споспешествовал и наконец успел все сие привести в совершенный порядок и благоустройство. Сверх сего употребляем был от главной команды к исполнению политических комиссий, где также заслужил отличную похвалу и имею в том одобрительные аттестаты»⁶².

Отмечая свои заслуги в деле построения, развития и благоустройства города Нахичевана, Абрамов далее сообщал:

«Нынеже желая заслужить особое благоволение Вашей Светлости с отличным усердием исполнил я Вашу волю, и не только собрал из армян волонтеров и часть из малороссиан, но и исправил им на свой кошт хороших лошадей, одел их в приличное платье и вооружил по надлежащему; а через то и привел их в такое состояние, что с желаемым успехом употреблены они быть могут против неприятеля. Все они желают участвовать в Тавриде яко в местах им лучше известных, а по тому и осмеливаюсь Вашу Светлость всенижайше просить за все оказанные мною усердия о награждении чином, так как и достойных команд моих чинов в подносимом у сего списке значущихся, а притом повелеть всей той команде определить жалованье с апреля месяца по окладам всех чинов безобидным, так как прочее все будет их собственное, дабы мы чувствуя особливую Вашей Светлости к нам Милость лучше могли оказать против неприятеля храбрость и неустрашимость и прославлять во веки имя Вашей Светлости. С истинным высокопочтением пребуду до конца жизни»⁶³.

К докладной записке приложена подписанная тем же майором Абрамовым справка—«Стат (штат) армянской волонтерской команде». В ней указано, что отряд в своем составе имеет: рядовых—200, капралов—8, унтер-офицеров—4, вахмистров—6, поручиков—2, подпоручиков—2, капитана—1, командира отряда, майора—1, всего 224 человека. Годовое жалованье составляло: командиру отряда, майору 450 рублей, капитану 280, поручику 190, подпоручику 150, вахмистру 75, унтерофицеру 60, капралу и рядовому по 50 рублей; всего 12000 рублей в год. Приводя эти данные, Абрамов далее сообщал, что все расходы на вооружение, продовольствие и другие потребности добровольцы берут на себя. Государство платит только жалованье; «Прочее—все их собственное, как вооружение и обмундирование, так и лошади и продовольствие»⁶⁴.

Другой документ озаглавлен—«Список удостаеваемым к награждению чином». Здесь некоторых офицеров отряда Абрамов представляет к повышению в чинах: сотника Степана Чалохушева (Чалхушев—Чалхушян)—в капитаны, сотников Данило Давыдова и Тараса Кастова—в поручики, вахмистра Илью Абрамова (Абраамяна) и регистратора Андрея Плужникова—в обер-офицеры.

Архивные материалы, таким образом, говорят о том, что «начальник общества армянского в Нахичеване обитающего» майор Иван Абрамов организовал в 1788 г. «волонтерскую команду», в которую входили армяне и малороссияне (украинцы). В документах упоминаются фамилии некоторых офи-

церов отряда—Абрамовы, Чалхушев (армяне), Давыдов, Плужников (украинцы).

Создание объединенного армяно-украинского добровольческого отряда—сам по себе весьма интересный факт, свидетельствующий об общих интересах и дружественных отношениях, существовавших между армянским и украинским народами.

Волонтеры имели целью участвовать в начавшейся в 1787 г. русско-турецкой войне, причем они выразили желание воевать против Турции в Тавриде (в Крыму), «яко в местах им лучше известных». Отсюда можно сделать заключение, что добровольцами в основном были крымские (нахичеванские) армяне и украинцы.

В архивном деле, к сожалению, нет сведений о боевых действиях и дальнейшей судьбе отряда. Однако есть основания полагать, что он принимал участие в войне вместе с другими волонтерскими формированиями, действовавшими в Крыму или Молдавии и Валахии. Г. Потемкин, волею которого был создан и армяно-украинский отряд, являлся убежденным сторонником широкого участия добровольцев в войне с турками. Командование русских войск не имело причин не использовать армянских волонтеров в военных действиях. Следует добавить, что в известном трехтомном «Собрании актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» под редакцией С. Глинки сказано, что в годы второй русско-турецкой войны «из волонтеров составлен был из армян значительный отряд, коим командовал из армян же подполковник Абрамов»⁶⁵. Кстати, эти строки—единственное сведение об эскадроне Абрамова в исторической литературе⁶⁶.

Организатор и командир армяно-украинского отряда майор Иван Абрамов был одним из влиятельных лиц среди крымских и нахичеванских армян. Долгое время он служил в русской армии. После основания Нахичевана в 1779 г. Абрамов стал председателем армянского магистрата этого города. В 1783 г. по поручению А. В. Суворова майор Абрамов вместе с полковником Нижегородского пехотного полка Булгаковым вел переговоры с крымским ханом Шагин-Гиреем с целью убедить его переехать на жительство в Россию⁶⁷. В 1791—1793 гг. он занимал должность городского головы Нахичевана⁶⁸.

Помимо добровольческого эскадрона И. Абрамова в годы второй русско-турецкой войны был создан отряд волонтеров из молдавских и бессарабских армян. Когда военные действия развернулись на Балканах, армянское население Молдавии, Бессарабии и Валахии с радостью встречали русские войска и оказали им всевозможную помощь и содейст-

вие, за что многие местные армяне получали официальные аттестации, в которых отмечались их верная служба, старательность и храбрость. Именно в этот период по указанию И. Аргутинского, в то время находящегося в главном штабе командующего русских войск на Балканах Г. Потемкина, был организован новый армянский добровольческий отряд. В этом деле активное и непосредственное участие принимал один из видных деятелей армянского освободительного движения, «араратский посланник» при дворе Екатерины II Степан Тер-Исаакович Давыдов (Давидян). В надписи на его гробнице в городе Григориополе читаем: «Гробница славного мужа Степаноса, сына, священника Тер-Исаака, племянника знаменитого архиепископа Смирнского Исаака. Он происходил из колена Гехама и великого Давид-бека, рожден князем Гехаркуни и жил в стране Анкахаке (?). В сентябре 1784 года назначен при дворе ея императорского величества Екатерины Второй посланником араратских армян и удостоен чина подполковника. Затем он собирал в Бессарабии ополчение из армян (курсив наш.—М. Н.); грамотой императрицы был назначен председательствующим судьей (в магистрате) армян в Григориополе. Скончался в 65 лет. возрасте, сентября 2-го 1800 г.»⁶⁹.

Есть основания полагать, что С. Давыдов, имевший в те годы чин подполковника, вместе с армянскими добровольцами участвовал в турецкой кампании⁷⁰.

В русско-турецкой войне 1787—1791 гг., помимо отрядов армянских волонтеров, принимали участие также отдельные воинские подразделения армян, служившие в разных частях русской армии,—Хастатов, Манеев, Лалаев, Сумбатов, Ходжамалов, Улуханов, Айвазов, Ваганов, Мкртичев, Лазарев, Аргутинский-Долгоруков и многие другие⁷¹.

Организация армянского добровольческого отряда в период второй русско-турецкой войны и участие в ней многих армян, конечно, неслучайны. Связанные с общим политическим настроением армянского народа, они по существу были одним из проявлений армянского освободительного движения того времени, направленного против господства султанской Турции. Подобного рода факты приобрели бóльшие масштабы в последующие периоды истории армянского народа.

Небезынтересно здесь отметить, что в богатом архивном фонде Г. А. Потемкина хранятся материалы и о том, что в период русско-турецкой войны 1787—1791 гг. генерал-поручик, будущему прославленному фельдмаршалу М. И. Куту-

зову, одержавшему в этой войне ряд крупных побед над турками, пришлось заниматься также вопросом переселения армян из турецких владений в «российские пределы».

Еще 12 июня 1790 г. Кутузов в своем рапорте на имя князя Г. Потемкина писал из Аккермана (Белгорода-Днестровского): «Жители Белграда Днестровского желают поселиться: армянское общество—в новых Дубасарах, греки—на левом берегу Днестровского лимана при Гаджидере, а волхи и цыгане—при урочищах Коялы и Бугас, от Гаджидере расстоянием верстах в осми. Притом просят позволить им: ...собрать виноград и плоды с садов их и сколько им возможно будет дерев и винограду выкопать и перенести на новое жилище...»⁷².

В августе-сентябре 1791 г., будучи комендантом покоренной крепости Измаил, Кутузов непосредственно занимался переселением измаильских армян. 24 августа 1791 г. он рапортовал Потемкину: «Армяне, жительствующие в Измаиле, желают переехать в Дубасыры, но некоторые из них будучи немущи за неимением подвод сего учинить не могут. Подвод же всех потребно параволовых сто пятьдесят, коих здесь достать в наймы никак не возможно, и для того сим представя Вашему сиятельству прошу ежели есть способ оными снабдить приказать доставить оныя в непродолжительном времени. При отзыве здешних армян последуют может быть их примеру и прочия жители»⁷³.

Через некоторое время, 5 сентября 1791 г., Кутузов отправляет из Измаила новый рапорт, где сказано: «Из числа армян жителей измаильских выехало поныне в разныя числа на поселение в Дубасыры семьдесят семь семей с пристойными конвоями. Сии люди изо всех армян достаточнейшия. Остается здесь из армян же много желающих к поселению в российских пределах, но за неимением по неимуществу их подвод, подняться не могут, и для того нужно бы было доставить сюда ежели возможно до ста пятидесяти подвод, или позволить употребить на них для найма фурщиком казенныя деньги»⁷⁴.

Великий полководец, как видим, проявил внимание и заботу о немущих армянах. В одном документе даже сказано, что Кутузов приказал принять армян-переселенцев «в особое покровительство». Бендерский комендант бригадир от кавалерии барон Вестфален в своем рапорте от 6 сентября 1791 г. в канцелярию Г. Потемкина писал: «Его высокопревосходительство господин генерал поручик и кавалер Голенищев-Кутузов при сообщении своем прислать изволил из Измаила к переселению в Новой Дубасар измаильских армян двадцать

две семьи числом обоего пола сто одна душа; и как оных а также и вперед прибывающих приказал поместить в Бендерах принявши их в *особое покровительство*, которое число сего месяца 4-го числа прибыли сюда и расположены по здешним армянам, о чем Вашему превосходительству покорнейше рапортую»⁷⁵.

О том, что генерал-поручик и кавалер М. И. Голенищев-Кутузов сделал соответствующие представления «о вспомоществовании» армянам-переселенцам, писал также армянский общественно-политический деятель Степан Давыдов 16 сентября 1791 г. из Измаила⁷⁶. Давыдов (Давтян), как уже отметили, находился в тот период в русской действующей армии и по поручению Иосифа Аргутинского занимался вопросом переселения армян.

В архивном деле сохранился еще один рапорт Кутузова об армянах. 24 сентября 1791 г. полководец писал Потемкину из Измаила: «Сверх прежде выехавших измаильских жителей армян на переселение сего числа выезжает четырнадцать семей, обоего пола шестдесят одна душа»⁷⁷.

Дальнейшие поиски, вероятно, обнаружат новые интересные материалы. Но и вышеприведенные документы показывают, что М. И. Кутузов, наряду с Г. А. Потемкиным, А. В. Суворовым, армянским архиепископом Иосифом Аргутинским и другими принимал деятельное участие в организации переселения армян, имевшего место в годы второй русско-турецкой войны.

ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ 1787—1791 թթ.
ՌՈՒՍ-ՌՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ամփոփում

Ինչպես վկայում են արխիվային նյութերը, 1788 թ., Նոր Նախիջևանում, հայկական այդ քաղաքի կառավարիչ, մայրը Իվան Աբրամովի (Հովհաննես Աբրահամյանի) ջանքերով ստեղծվում է հայ և մասամբ ուկրաինացի կամավորներից բաղկացած մի ջոկատ (թվով 224 մարդ)՝ ռուսական զորքերի կազմում թուրքական բանակի դեմ կռվելու համար: Այդ նույն ժամանակ Մոլդավիայի և Բեսարաբիայի հայ բնակչությունից կազմակերպվեց հայկական կամավորական մի այլ ջոկատ, որը «Արարատյան դեսպան», փոխգնդապետ Ստեփան Գավթյանի ղեկավարությամբ մասնակցեց

ոուս-թուրքական պատերազմին՝ նրա բալկանյան ճակատում: Կամավորական այդ խմբերի կազմակերպումը, ինչպես նաև ոուսական տարբեր զորամասերում գտնվող բազմաթիվ հայ զինվորականների մասնակցությունը երկրորդ ոուս-թուրքական պատերազմին պատահական, երևույթ չէր. այն կապված էր հայ ժողովրդի ոուսական քաղաքական կողմնորոշման հետ և ըստ էության հանդիսանում էր թուրքական տիրապետության դեմ ուղղված իր ժամանակի հայ ազատագրական շարժման մի արտահայտությունը: Ի դեպ, արխիվային նյութերը պարունակում են հետաքրքիր տեղեկություններ նաև այն մասին, որ 1787—1791 թթ. ոուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Մուլբախյայի և Վալախիայի հայ բընակչության՝ դեպի Ռուսաստան կատարած գաղթի կազմակերպման հարցերով Գ. Ա. Պոտյոմկինի, Ա. Վ. Սուվորովի, Հովսեփ Արղուսյանի և մյուսների հետ անմիջականորեն զբաղվել է նաև զորավար Մ. Ի. Կուտուզովը:

1812 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ

Ռուս ժողովրդի 1812 թ. Հայրենական պատերազմը, որի 150-ամյակը լրանում է այս տարի (1962 թ.), Ռուսաստանի պատմության փայլուն էջերից մեկն է⁷⁸: Համաժողովրդական-ազատագրական այդ պատերազմը, որի ընթացքում ջախջախվեց նապոլեոն Բոնապարտի «մեծ բանակը», հսկայական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև ամբողջ Եվրոպայի պատմական ճակատագրում: Ռուս ժողովրդի հերոսական պայքարը վճռական դեր խաղաց այն մեծ և հաղթական պատերազմում, որ մղում էին Եվրոպայի ժողովուրդները համաշխարհային տիրապետության ձեռք տող ֆրանսիական կայսր Նապոլեոնի դեմ:

1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցում էին Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող համարյա բոլոր ժողովուրդները: Չնայած ցարիզմի վարած ազդային-գաղութային քաղաքականությանը, հայրենասիրական ոգին, զավթիչներին վճռական հակահարված տալու ձգտումը համակել էր ուկրաինացիներին, բելոռուսներին, բաշկիրներին, լատիշներին և մյուս ժողովուրդներին:

Հայրենական պատերազմը ջերմ արձագանք գտավ նաև Ռուսաստանի ու Կովկասի հայ բնակչության մեջ: Երկրի պաշտպանությանը մասնակցելու համար կազմակերպվեց հայկական կամավորական ջոկատ: Ռուսական բանակի և աշխարհազորայինների շարքերում հակառակորդի դեմ անձնվեր կռվում էին ոչ քիչ հայ մարտիկներ: Ռուսաստանի և Անդրկովկասի շատ քաղաքների ու բնակավայրերի հայ բնակիչները զգալի նվիրատվություններ արեցին ուսական բանակի և տուժած ազգաբնակչության օգտին: Բուն Հայաստանի ժողովրդական զանգվածները, որոնք այդ շրջանում գտնվում էին պարսիկ խաների և թուրք փաշաների լծի տակ, իրենց բացահայտ համակրանքն արտահայտեցին ոուս ժողովրդի նկատմամբ, որը օրհասական պայքար էր մղում Նապոլեոն Բոնապարտի զավթողական բանակի դեմ:

1812 թ. հուլիսին, երբ Ռուսաստանի շատ նահանգներում կազմակերպվում էին ժողովրդական աշխարհազորային ջոկատներ, նոր

Նախիջևան հայկական քաղաքում ևս ձեռնամուխ եղան այդ գործին: Նախիջևանի մագիստրատի արխիվային նյութերը ցույց են տալիս, որ Տագանրոզի քաղաքագլխի հանձնարարությամբ կամավորական ջոկատ կազմակերպելու հարցով անմիջականորեն զբաղվում էր Մ. Ի. Աբրամովը (Աբրահամյանը), իսկ գործի ընդհանուր ղեկավարությունը իր վրա էր վերցրել քաղաքային մագիստրատը: Հետաքրքրական է, որ վերջինս դիմել է ոչ միայն քաղաքի ազգաբնակչությանը, այլև նախիջևանի շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչներին, առաջարկելով իր տրամադրության տակ ուղարկել բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են ծառայել ժողովրդական աշխարհագործում⁷⁹:

Նախիջևան քաղաքի վարչության 1812 թ. էլից մատչանում գրանցված է մագիստրատի 1812 թ. հուլիսի 29-ի պաշտոնական գրությունը՝ ուղարկված Չալթր հայկական գյուղը: Այնտեղ ասված է. «Գրեցինք Չալթր գիւղը յտամանին և ծերերուն յայսպէս գրելովն նորին քերականցութիւնն պարոն կօստանաշալնիքին, ըստ հետևմանն նորին կայսերական մեծութեան հրամայվիլ է քաղաքիս կոստանին բարձրածին Միքիթը Իվանիչ Ապրամովին որ նա ժողովելու է վրէն թիրի պես զօրք, և կամեցողացն գրելու է, որ հարկաւոր ժամանակի ժամանակաւոր ծառայելու, և ձեր գեղեն ալ հավես էդօղ, ախօթօվ մարդիք կամ նը խրկիք որ քան մագիստրաթ յայտնվին:

Դատավոր Մելեօն Օվայկեմով
Դատավոր Պետրոս Եղեյազարով
Գրագիր Պելիվանով»⁸⁰:

Այդ գրանցման ծանոթագրության մեջ ավելացված է, որ նման գրություններ են ուղարկվել նաև Թոփթի, Մեծ-Սալա, Սուլթան-Սալա և Նեսվիտա գյուղերը⁸¹: Այսպիսով, հայ աշխարհագորականների ջոկատի կազմակերպմանը մասնակցում էր Գոնի ողջ հայկական գաղութը:

Նախիջևանի հայկական աշխարհագորը երկար կյանք չունեցավ: Նա ցրվեց Ալեքսանդր I-ի այն հրովարտակի համաձայն, որով առաջարկվում էր վերացնել ուղղամեծակատներից հեռու գտնվող քաղաքներում ու նահանգներում կազմակերպված աշխարհագորական ջոկատները:

1812 թ. աշխարհագորին մասնակցել են Ռուսաստանի քաղաքներում բնակվող մի շարք հայեր: Այսպես, մոսկվացի ազնու-

վական Մանվելովը ընդունվեց տեղի աշխարհագորը և որպես հեծյալ գեղերից մեկի կորնետ մասնակցեց պատերազմական գործողություններին⁸²: Նույն թվականի հուլիս ամսին աշխարհագորական դարձավ Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, մոսկվացի հայ Մելիքովը: Հետագայում նա տեղափոխվեց բանակի 37-րդ եզերական գունդ, ստացավ պրապորշչիկի աստիճան և մասնակցեց հայրենական պատերազմի մի քանի ճակատամարտերին: 1820-ական թվականների սկզբում Մելիքովը ծառայում էր հայկական Գրիգորիովո քաղաքի մագիստրատում⁸³: Նշենք նաև, որ մեծահարուստ ազնվական Ակիմ Լազարևիչ Լազարևը զինեց ու համագլխատավորեց իր մետաքսի գործարանի 60 բանվորներին և ուղարկեց նրանց ռազմաճակատ: Մոսկվացիներ Սուսաննա Գալուստովան աշխարհագորային ջոկատ ուղարկեց իր 10 գյուղացիներին, իսկ Ե. Գ. Մանուկովան՝ իր 5 գյուղացիներին⁸⁴: Այս «կամավոր նվիրաբերությունների» համար Լազարևը, Գալուստովան և Մանուկովան պարգևատրվեցին բրոնզե մեդալներով:

Ռուսաստանի հայ բնակչության հայրենասիրական ոգու մասին է վկայում հետևյալ չափազանց հետաքրքրական փաստը: 1812 թ. սեպտեմբերի ծանր օրերին, երբ Նապոլեոնի բանակը զրավել էր Մոսկվան, Նախիջևանի հայկական մագիստրատը հրապարակեց մի հրաման, որով վճռականորեն առաջարկվում էր քաղաքի հայ բնակչությանը չնվազել, քեֆեր չսարքել, քանի որ այժմ «ուրախության օրեր չեն»: Նախիջևանի մագիստրատի էլից մատչանում պահպանվել է այդ հրամանի գրանցումը, որ կատարված է 1812 թ. սեպտեմբերի 17-ին: Այնտեղ մենք կարդում ենք. «Գրեցինք պուսյլիքացի և սաստիկ թէնպեհ յայսպես, իմանաք որ ահա մագիստրաթս մեր սաստիկ թէնպեհ կան է որ չըլա թե այս մտտիկներս քեմեչե, և կամ տայրե շարվի ամեն տեղ, թե հարսնիքի թե աչի լուսի, և կամ չի յա ֆեթքինչ տեղ ալ ըլանը քեմեչե տայրե շարվելու չե գերե ուրախութեան օրեր չե, երբ որ սաստուած տա ուրախութեան օրեր ըլանը ան վախտն կրկին անքամ տէլլալ կանչելով իմացում կու տանք, ապա աժմ իմանաք որ տասը ռուսլի ճերմեհ կառնվի շարել տվօղէն, և րեմեչեճի տայրաճիին ալ պատիժը կու տրվի:

Դատավոր Մելեօն Օվայկեմով
Դատավոր Պետրոս Եղեյազարով
Գրագիր Պելիվանով»⁸⁵:

Նրկու օր անց, 1812 թ. սեպտեմբերի 19-ին մաղխատրատը նոր որոշում է ընդունում, որտեղ ասված է, որ նկատի ունենալով «գառնաշունչ ժամանակները», արգելվում է ոչ միայն ուրախանալ, այլև շքեղ հագնվել ու ոսկե զարդեր կրել: Այդ որոշումը ուղղված էր զբլխավորապես «լիտի կանանց» դեմ, որոնք հաշվի չէին առնում ծանր ժամանակների հանգամանքները: Մաղխատրատի 1812 թ. սեպտեմբերի 19-ի դրույթյան մեջ արձանագրված է. «Գրեցինք հոգևոր դատարանն այսպէս՝ անցեալ աւուրն քաղաքիս հասարակութեանն թէնպէ՛հ արինք, պուպլիքացի անելով, որ այսմ դառնաշունչ ժամանակիս, այս մօտիկ օրերս քեմեչէ, տայրն ամենեկին մեկտեղ մի շի չալվի տէչի դերէ ուրախութեան օրեր չէ և տեսած է մաղխատրաթս մեր, որ լիտի կանայք ոմանք եկեղեցին կամ այլ տեղ և կամ պազնիք էրթանլո ժամանակներն, իւրեանք կամ ախչի զավակներն ոսկի զարդարանքերօվ կերթան, որ վասն այս շատ անքամ թէնպէ՛հ էղիլ է մաքիստրաթէս ու շատ մատգոյմէ այլ ի շտրաֆառովիլ է այս ևս կամէ հասարակութեան մերում, որ ածմ ժամանակաւոր վերչացի աղագս դառնաշունչ ժամանակիս և բնավին չհամարձակի ով որ և իցէ կինարմատ թէ ինքն և թէ ախչկան ոսկօվ կամ այլ ինչ ոսկէղէն զարդարանքօվ կամ իւրեան տունին մէչն զարդարովի և կամ մէկտեղ մի երթա, վասն այս յատուկ մարդ զային էղիլ է մաքիստրաթէս պիտի քաշին առնուն չաֆա անին ու միտ շունենա մէմալ թէ ետ կու տան տէչի զէրէ այնպես անսկամ կինն որ մտիկ շի անիլեն այսպէս ասոր արժանի է կինմտրղուն զարդարանքն իւրեանցն և կամ ախչկներունն լինելու է, մի միչայն անկաճն մէկ շիֆտ օղ և մէչկն կնտի և մատն մատանի և քան զայս աւելին ի շարէնէ, վասն այն այսպէս պիտի պատժվին, ուրեմն բարեհաճեսցի հոգևոր կառաւարութիւնտ գրել առ ամենայն եկեղեցիս թէ ի քաղաքս և թէ ի գիւղ որ այսն մեր, որ քահանայքն ծանուցում անիլօվ ի մեչ եկեղեցույն խրատեն զժողովուրդսն և ամենայն քահանա իւրեանց խոստովանադուստրսն ևս յատկապէս խրատին ապաշխարանք դնելօվ որ այս ոսկի զարդարանքն, ժամանակաւ որ վերջանա մեր հայոց աղգի մէչէն զէրէ ուրիշ աղգի մէչ շատ կուտան պարսավինք և մեծ պակասութիւն է որ այսպէս մաքիստրաթիս և իշխանայ հրամանին ընդդէմ կէնան ևս քէմէչէ և տայրէ շի չալվելուն համար կրկին ծանուցում արվի եկեղեցիսն և տէր ուղորմեա ասվի լինի թէ ամէն ողորմածն աստուած ողորմի ըստ մեծի ողորմութեան իւրամ, որ սակաւակեաց կեանս մեր խաղաղութեամբ:

անցուցանեմք ընդ հօվանավորութեան ամէն ողորմած կայսրութեանն ուստաց մնալօվ պարկեշտութեամբ:

Դատար Մելիոն Օվայկնօվ
Դրագիր Պէլիվանօվ⁸⁶:

Դոնի հայ բնակիչների հայրենասիրությունը շատմանափակվեց այսքանով: Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին նաև ուղմական կարիքների համար կատարվող կամավոր նվիրատվություններին: Պաշտոնական տվյալների համաձայն Նախիջևանի հայկական համայնքը 1812 թ. նվիրաբերել է 25000 ռուբլի⁸⁷: Մի խումբ հայեր 1818 թ. մայիսին Ալեքսանդր I-ին գրել են, որ 1807 թ. Նախիջևանի հայկական համայնքը ռազմաճակատ ուղարկված միլիցիայի համար նվիրաբերել է դրամ, հաց և զենք, իսկ «1812 թվականին մեր հայրենիքի թշնամու արշավանքը, ետ մղելու համար պետության ընդհանուր աշխարհագրորի կազմակերպման ժամանակ՝ կանխիկ դրամ»⁸⁸:

Նվիրատվությունների վերաբերյալ կոչին առանձնապես ջերմորեն արձագանքեց Աստրախանի հայ բնակչությունը: Այդ մասին կան հետաքրքիր տվյալներ: Աստրախանի քաղաքացիական նահանգապետ Անդրեասկին ոստիկանության մինիստրին ուղղված 1812 թ. հուլիսի 28-ի իր զեկուցագրում ի միջի այլոց գրում էր. «Ազնվականությունը, աստիճանավորները, վաճառականությունը, հայկական դասը (ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.), թաթարները և մյուս այլակրոնները... գրամական նվիրատվություններ անելու ջերմ ցանկությամբ են համակվել»⁸⁹: Նույն նահանգապետը այդ օրերին զեկուցում էր Պետերբուրգ, զեներալ Վյազմետինովին, որ հայերը օրինակելի հայրենասիրություն են ցուցաբերում, որ «հայկական դասը ներկայումս սպասվածից ավելի աչքի ընկավ և 73 հազար ռուբլու հասնող նվիրատվությամբ միանգամայն ապացուցեց իր օրինակելի նվիրվածությունը»⁹⁰:

Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ նյութական միջոցների հավաքումը շարունակվել է նաև հուլիսից հետո և որ 1812 թ. ընթացքում Աստրախանի հայերը նվիրաբերել են 100,000 ռուբլուց ավելի: Աստրախանի նահանգապետի 1836 թ. նոյեմբերի 28-ի գրույթյան մեջ, ուղղված ռազմական պատմաբան, զեներալ Միխայլովսկի-Դանիլևսկուն, ասված է, որ Հայրենական պատերազմի պետերի համար Աստրախանի հայերի նվիրաբերած գումարը կազմել է 100,340 ռուբլի⁹¹:

Աստրախանի մարզային արխիվում պահվում է մի գործ, որ ունի հետևյալ վերնագիրը. «1812 թ. ռազմական կարիքների օգտին հայ համայնքի կատարած նվիրաբերությունների մասին»: Այստեղ պահպանված նյութերը ցույց են տալիս, որ Աստրախանի քաղաքացիական նահանգապետի կողմը՝ նվիրաբերության մասին լայն արձագանք է գտել տեղի հայերի մեջ: Համապատասխան ցուցակներից երևում է, որ նվիրատվություն կատարած հայերի թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի: Ահա դրանցից մի քանիսի ազգանունները. Օսիպ Ասկարխանով, Իվան Վարզանով, Գրիգորի Պասոն, Ավագ Վարդազարով, Պետրոս Նիկիտին, Եզեկիլ Ստեփանով, Քրիստափոր Հայկով, Առաքել Քալանթարով, Բարիսուզար Բարխուդարով, Նազար Թաթոսով, Հայրապետ Մարգարով, Դավիթ Բեկտաբեկով, Զարո Թումանով, Զաքար Բուդաղով, Սահակ Թորոսով, Մնացական Հարությունով, Բաղդասար Մուղիկանտով, Գրիգորի Արզումանով, Կալուստ Փափաև, Բարսեղ Թամրազով, Օսիպ Թումանով, Գրիգորի Երևանով, Ավետ Ղազարով, Իզնատ Մատուրով, Հովհաննես Ավետով և այլն⁹²: Դրամական նվիրատվություններ արած աստրախանցիների, այդ թվում և հայերի, մի մասի ազգանունները տպվել են այդ տարիներին Աստրախանում հրատարակվող «Восточные известия» թերթում⁹³: Տպագրված ցուցակներում կան ոչ միայն հայ աստիճանավորներ ու վաճառականներ, որոնք նվիրաբերել են 6000, 5000, 3000-ական ռուբլի, այլև «հասարակ» հայեր, գլխավորապես արհեստավորներ, որոնք նվիրաբերել են ըստ իրենց հնարավորությունների՝ 30, 25, 15, 10-ական ռուբլի⁹⁴:

Նախիջևանի ու Աստրախանի հայերի նման կամավոր նվիրատվություններին մասնակցել է նաև Ղզլարի, Մոզդուկի, Գրիգորիոպոլի, Ղրիմի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Բաքվի և մի շարք այլ քաղաքների հայ բնակչությունը:

Հայ հոգևորականության մեջ նոր նվիրատվություն կազմակերպելու նպատակով ցարական կառավարության ներկայացուցիչները դիմեցին էջմիածնի կաթողիկոսին: Իշխան Ալեքսանդր Գուլիցինը 1812 թ. նոյեմբերի 6-ին Պետերբուրգից էջմիածին, Եփրեմ կաթողիկոսին գրում էր. «Այստեղ՝ մայրաքաղաքում կազմակերպված է կոմիտե, որ նվիրատվություն է հավաքում հօգուտ տարբեր նահանգների զժբախտ բնակիչների, որոնք լիովին սնանկացել են թշնամու արշավանքների հետևանքով, որը հրով ու սրով ամայացրել է այն վայրերը, որտեղով անցել է:

Նոր Նախիջևանի փողոցներից մեկը (XIX դարի վերջերս)

Համոզված լինելով, որ հոգևոր հովիվները գործուն մասնակցություն ցույց կտան սույն մերձավորների տխուր ճակատագրի թեթևացմանը, ես խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերը սրբազանությունը առաջարկել Ձեզ վստահված հոգևորականությունը, նրա հոգևոր հոտին, հնարավոր նվիրատվություններ կատարել զժախտների օգտին, գրի առնելով բարեգործների անունները և նվիրատվության քանակը:

Սույն նվերը հոգևորականությունից ստանալուն պես, բարեհաճեցեք, Ձերը սրբազանություն, ուղարկել ինձ մատյանների հետ միասին, որոնք պարունակում են բարեգործների անուններն ու նվիրատվության քանակը, վերոհիշյալ կոմիտեին ներկայացնելու համար»⁹⁵:

Եփրեմ կաթողիկոսը, որը ռուսական օրինատացիա ուներ, կատարեց Գոլիցինի խնդրանքը: Հատուկ կոնդակներով նա հայ եկեղեցու բոլոր թեմերի առաջնորդներին հանձնարարեց հայերի շրջանում կազմակերպել կամավոր նվիրատվություններ Բոնապարտի բանակի արշավախմբի հետևանքով տուժած բնակչության օգտին: Թեմերի առաջնորդները, իրենց հերթին, դիմեցին հայ եկեղեցու բոլոր սպասավորներին: Այսպես, օրինակ, Ռուսաստանի հայերի թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը 1812 թ. դեկտեմբերի 26-ին հատուկ շրջաբերականով դիմեց Արիմի հայ հոգևորականությունը, կոչ անելով ակտիվորեն մասնակցել վերոհիշյալ նվիրատվություններին: Ձեզ հայտնի է, գրում էր նա, թե «ինչպես և ինչքան սքանչելի քաղաքներ, հրաշալի կառուցված եկեղեցիներ, գեղեցիկ տներ, առևտրական խանութներ և այլ տեսակի շինություններ, կարողություն ու հարստություն այրվեց ու ոչնչացվեց, ինչպես շատ խիզախ զինվորներ ընկան թշնամու ձեռքից... Հորդորում եմ բոլոր հոգևորականներին, աշխատել այդ գործի (իմա՝ նվիրատվություններին—Մ. Ն.) հաջողության օգտին... լսեք իմ փոխանորդներին և առատ նվերներ տվեք»⁹⁶:

Հովհաննես արքեպիսկոպոսի ցուցումի համաձայն եռանդով գործում էր, մասնավորապես, Մանվել վարդապետը՝ Արիմի և Գրիգորիոսյուլի հայ եկեղեցու առաջնորդը: 1813 թ. մարտի 20-ին Գրիգորիոսյուլի հոգևորականությունը նա մի հրաման ուղարկեց, որով առաջարկում էր նվիրատվություններ հավաքել, քանի որ, գրում էր նա, «ամեն ժողովուրդ պետք է ցույց տա իր նվիրվածությունը պետությանն ու հայրենիքին»⁹⁷: Վերոհիշյալ հրամաններն ու հանձնարարությունները հաջողությամբ իրագործվեցին: Նվիրատվու-

թյունների կամպանիան անցկացվեց ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ բազմաթիվ հայ գաղթավայրերում: Նրան մասնակցեցին հայ ժողովրդի լայն խավերը: Հավաքված դրամն ուղարկվեց Պետերբուրգ:

Պետք է նշել նաև, որ 1812 թ. Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայկական եկեղեցիներում Ռուսաստանի հաղթության համար հանդիսավոր մաղթանք էր կատարվում: Բնորոշ է, օրինակ, որ դեռևս 1812 թ. հուլիսին Մանվել վարդապետը առաջարկեց Գրիգորիոսյուլի հոգևոր վարչությունը ամեն օր, օրը 2 անգամ աղոթք անել քաղաքի երկու եկեղեցիներում: «Ներկա ժամանակներում,— գրում էր նա,— մեր բոլորիս պարտքն է ջերմ սրտով աղոթել նորին կայսերական մեծության հաջողությունների և հզորության համար: Ռուսի հրամայում եմ Ձեր երկու եկեղեցիներում առավոտյան և երեկոյան ջանասիրաբար աղոթել ամենազոր աստծուն, որպեսզի մեր քրիստոսասեր կայսրը հաղթի իր թշնամուն»⁹⁸:

Նախիջևանի հայկական մագիստրատը նույնպես առաջարկեց քաղաքի հոգևոր վարչությունը՝ հայկական եկեղեցիներում կատարել հանդիսավոր աղոթքներ ռուսական բանակի հաղթության համար: Բնորոշ է, որ Եփրեմ կաթողիկոսն ինքը մի քանի անգամ շնորհավորական նամակներ է ուղարկել Ալեքսանդր I-ին՝ ռուսական զորքերի հաջողությունների ու հաղթանակների առթիվ:

Իրենց ցուցաբերած ջանքերի համար հայ հոգևորականության շատ ներկայացուցիչներ շքանշաններ ու մեդալներ ստացան: Այսպես, օրինակ, Եփրեմ կաթողիկոսը պարգևատրվեց Ալեքսանդր Նևսկու 1-ին աստիճանի շքանշանով, Ռուսաստանի հայկական թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը՝ Աննայի 1-ին աստիճանի շքանշանով: Պարգևատրվեցին նաև Բեսարաբիայի հայկական թեմի առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը, Ներսես Աշտարակեցին և մի շարք ուրիշ հոգևորականներ: Հետաքրքիր է, որ պարգևատրվածների մեջ կային ոչ քիչ թվով գյուղական քահանաներ⁹⁹: Այսպես, օրինակ, «1812 թվականի համար» խաշով պարգևատրվեցին քահանաներ Հալոթ Տեր-Աբրահամյանը, Ավետիս Հարությունյանը, Սարգիս Մկրտումյանը, Մովսես Տեր-Հարությունյանը (նշվում է, որ նա ծագում է ճորտ գյուղացիներից), Գրիգոր Տեր-Աբրահամյանցը և շատ ուրիշներ¹⁰⁰:

Հայ հոգևոր անձանց պարգևատրումը «1812 թվականի համար» մակազրույթները կրող խաշով տեղի ունեցավ 1814 և հետագա թվականներին: Այդ պարգևատրման առիթով Ալեքսանդր I-ը

1814 թ. օգոստոսի 30-ին Նփրեմ կաթողիկոսին, ի միջի ալլոց, գրում էր. «Ձեր սրբազույն հոգևորականությունը, որը աստծո սեղանի առաջ իր շերմ աղոթքներով աստծո օրհնությունն էր հրավիրում ուսական զենքի և զինվորության վրա և բարեպաշտության օրինակներով հորդորում ժողովրդին միասնության և տոկոսնության ի նշան ականածանքի՝ հավատի նկատմամբ և ի նշան սիրո՝ հայրենիքի նկատմամբ, հովվապետից սկսած մինչև քահանաները ներառյալ թող կրեն իրենց կրծքերի վրա հատուկ սահմանված «1812 թվականի համար» մակագրությանը խաչը»¹⁰¹:

Ռուսական բանակի շարքերում 1812 թ. ծառայող հայ մարտիկների մի մասը անմիջական մասնակցություն ունեցավ Հայրենական պատերազմի ճակատամարտերին: Նապոլեոն Բոնապարտի բանակի դեմ այդ թվականին կռվող հայ զինվորականներից նախ և առաջ պետք է հիշատակել Վ. Գ. Մաղաթովին, Գ. Ա. Գելլյանովին և Պ. Մ. Մելիքովին:

Վալերիան (Ռոստոմ) Գրիգորի Մաղաթովը (1782—1829) Հայրենական պատերազմի սկզբում ուներ փոխգնդապետի աստիճան և արդեն ճանաչված էր, որպես «անվեհեր քաջ և հմուտ հրամանատար»¹⁰²: Ծառայում էր Արևմտյան III բանակում (զենեքալ կամբերտի զորամասի առաջապահ ջոկատի հրամանատարն էր): Բարձր հրամանատարության կարգադրությամբ Մաղաթովի ջոկատը 1812 թ. հուլիսին անցավ թշնամու թիկունքը և բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին Կոբրին քաղաքի մոտ շրջապատելով հակառակորդի զորքերը, ծանր հարվածներ հասցրեց նրանց ու շատ գերիներ վերցրեց: Այս առաջին խոշոր հաղթանակն էր թշնամու նկատմամբ¹⁰³: Նշված մարտերում ակտիվ մասնակցություն ունենալու համար Մաղաթովը պարգևատրվեց Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹⁰⁴:

Կոբրինի մոտ տարած հաղթանակից շատ շանցած Մաղաթովը նորից է աչքի ընկնում: 1812 թ. հուլիսի 31-ին Գորոդեչնոյի շրջանում տեղի են ունենում կռիվներ, որտեղ 18000 ռուս զինվորներ մարտնչում էին թշնամու 40 000-անոց զորաբանակի դեմ¹⁰⁵: «Թըշնամին,— գրում են Մաղաթովի կենսագիրները,— հարձակվեց մեր ձախ թևի վրա, որը գտնվում էր գեներալ-ադյուտանտ կոմս կամբերտի հրամանատարության ներքո. իշխան Մաղաթովը, Ալեքսանդրյան հուսարական գնդի շորս հեծելավաշտով կայունորեն դի-

մանում էր թշնամու գերազանց ուժերին: Երբ ավստրիական թեթև հեծելազորային երկու գունդ ջանում էին շրջանցել մեր ձախ թևը, իշխան Մաղաթովը գորհեց թևից ու թիկունքից և հետ շարտեց նրանց: Թշնամու մի մասը կոտորվեց. մյուս մասը գերի վերցվեց, որի համար իշխան Մաղաթովը ստացավ զնդապետի աստիճան»¹⁰⁶:

Մաղաթովը ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայրենական պատերազմի նաև շատ այլ ճակատամարտերում: Նա պատվով կատարում էր հրամանատարության բոլոր հանձնարարությունները:

Այսպես, օրինակ, 1812 թ. սեպտեմբերին-հոկտեմբերին Մաղաթովը Բրեստ-Լիտովսկի շրջանում մի շարք հարվածներ հասցրեց հակառակորդին և ազատեց Տիրասպոլը¹⁰⁷: Դրանից հետո, Մաղաթովի ջոկատը հատուկ կարգադրությամբ ուղարկվեց հակառակորդի թիկունք՝ Լեհաստան, որտեղ նա ոչնչացրեց ռազմական պահեստներ և կատարեց թշնամու ուժերը ջլատող մի շարք այլ գործողություններ: Հաջողությամբ ավարտելով այս պատասխանատու առաջադրանքը, Մաղաթովը վերադարձավ գեներալ կամբերտի զորամասը: Նոյեմբերին նա մասնակցեց թշնամու զորքերի ջախջախմանն ու հետապնդմանը, որի համար և պարգևատրվեց ավաստներով զարդարված թրով՝ «Արիության համար» մակագրությամբ:

Երբ հետապնդելով Նապոլեոնի բանակի մնացորդներին, ռուսական զորքերն անցան սահմանը, զնդապետ Մաղաթովը նորից գտնվում էր առաջապահ զորամասերում: 1813 թ. նա հաճախ է մարտնչել թշնամու դեմ: 1813 թ. փետրվարի 1-ին, Կալիշ քաղաքի մոտ ջախջախվեց հակառակորդի զորքերի մի մեծ ջոկատ: Այստեղ Մաղաթովը նորից ցույց տվեց արիության փայլուն օրինակներ:

Մաղաթովը մեծ հաջողությամբ վարում էր նաև պարտիզանական պատերազմ: Իր ջոկատով անցնելով հակառակորդի թիկունքը, նա 1813 թ. ծանր հարվածներ հասցրեց թշնամուն, գլխովին ջարդելով նրա թիկունքային զորաբաժանուները և ոչնչացնելով ռազմամթերքի պահեստները: Պարտիզանական այս հաջող գոր-

Վ. Գ. Մաղաթով

ծողովյունների համար Մաղաթովը պարզևատրվեց նաև պրուսական թագավոր Ֆրիդրիխի կողմից:

1813 թ. հոկտեմբերի սկզբին, ինչպես հայտնի է, մեծ և վճռական ճակատամարտ տեղի ունեցավ Լայպցիգի մոտ: Մաղաթովն այստեղ ևս ցուցաբերեց արիություն և ռազմական բարձր արվեստ: Մարտերի ժամանակ նա վիրավորվեց, բայց չըբեց մարտադաշտը և մինչև ճակատամարտի վերջը գլխավորեց իր ջոկատը: Այս բոլորի համար զինպետ Մաղաթովը ստացավ զեներալ-մայորի աստիճան: Մաղաթովը իր ժամանակի ռուսական բանակի լավագույն զեներալներից մեկն էր: Միանգամայն արդարացիորեն նրան համարել են սովորական դպրոցի զեներալ¹⁰⁸:

1812 թ. Հայրենական պատերազմում ակտիվ մասնակցություն ունեցած նշանավոր հայ զինվորականներից է Դավիթ Արտեմի Դելյանովը: Դավիթ Դելյանովը ծնվել է Մոսկվայում, ավարտել է կադետական կորպուսը¹⁰⁹: 1773 թ. սկսվում է նրա զինվորական ծառայությունը: Մասնակցել է ռուսական բանակի մի շարք արշավներին և, հատկապես, ռուս-թուրքական պատերազմներին: 1806—1807 թթ. նա կռվել է Նապոլեոնի բանակի դեմ: 1807 թ. Դելյանովը ստանում է զինպետի աստիճան: 1812 թ. Հայրենական պատերազմին նրա ունեցած մասնակցության մասին պաշտոնական թղթերում ասված է. «1813 թվականին, սկսած Գրոդնոյից և մինչև Մոծայակ, մասնակցել է արիերգարդային բոլոր գործողություններին... Հուլիսի 15-ին և 16-ին Վիտեբսկի մոտ, 17-ին՝ Պորեչյեից ոչ հեռու, օգոստոսի 6-ին՝ Սմոլենսկի մոտ, 7-ին՝ Լավրովի մոտերը... օգոստոսի 10-ին՝ Միխայլովայի մոտ, 17-ին՝ Վյազմայի մոտերը, 23-ին՝ Կոլոցկու վանքի մոտ, 24-ին՝ Բորոգինոյի մոտերում, 26-ին՝ հենց Բորոգինյան ճակատամարտում, 28-ին՝ Մոծայակի մոտ, որտեղ և վիրավորվել է»¹¹⁰:

Հետաքրքրական է հիշատակել, որ Դելյանովի կողմից Բորոգինյան ճակատամարտում ցուցաբերած արիությունը նշել է գեթագույն հրամանատարությունը և հենց ինքը՝ հռչակավոր զորավար Միխայիլ Իլարիոնովիչ Կուտուզովը: Ռազմական միջխտությունների վայրի ֆոնդերում պահպանված են Բորոգինյան ճակատամարտի ժամանակ աչքի ընկած սպաների ցուցակները՝ Կուտուզովի ստորագրությամբ: Այդ ցուցակներից մեկի մեջ, որի վերնագիրն է «Օգոստոսի 24-ի և 26-ի ճակատամարտում ֆրանսիացիների դեմ անվահերություններ ու արիությամբ աչքի ընկած շտաբ և օբեր սպաների ցուցակ», նշվում է, որ Սումսկի գնդի գնդապետ

Դելյանովը «օգոստոսի 26-ին, վարելով գնդի հրամանատարությունը, աչքի է ընկել իր արիությամբ, օրինակ է տվել ստորագրյալներին՝ թշնամուն պարտության մատնելու համար»: Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակից Դելյանովին Կուտուզովը պարգևատրեց Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹¹: Դելյանովը պարգևատրվել է նաև շատ այլ շքանշաններով ու մեդալներով: 1813 թ. նա ստացավ զեներալ-մայորի աստիճան, 1813—1814 թթ. մասնակցել է Պրուսիայում և Ֆրանսիայում տեղի ունեցած բազմաթիվ կռիվներին:

Պ. Մ. Մեխրով

1812 թ. մարտերում բացի զինպետ Գ. Ա. Դելյանովից աչքի են ընկել նաև նրա երկու եղբայրները, երկուսն էլ մայորի աստիճանով, որոնցից մեկը զոհվեց Վիտեբսկի ճակատամարտում¹¹²:

Մի շարք մարտերում և հատկապես Բորոգինյան նշանավոր ճակատամարտում մասնակցել է աստրախանցի հայ Պավել Մոխսի Մեխրովը: Նա ծնվել է 1780 թ., զինվորական ծառայությունը սկսել է 1796 թ. Լեյբ-գվարդիայի հեծյալ գնդում՝ ենթասպայի աստիճանով: 1812 թ. Մեխրովը ծառայում էր ռուսահատրի պաշտոնով Լեյբ-գվարդիայի կիրասիայի գնդում: Նրա ծառայության ցուցակում նշված է, որ 1812 թ. հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 25-ը եղել է Վիտեբսկի, Սմոլենսկի և Վյազմայի մոտ մղվող մարտերում: «25-ին և 26-ին եղել է Բորոգինո գյուղի մոտ տեղի ունեցած ահեղ ճակատամարտում, որտեղ թշնամու մարտիցի վրա գրոհելու ժամանակ հրետազունը կտրել է նրա աջ թևը, որի համար ամենադժուրմածաբար պարգևատրվել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժապավենավոր շքանշանով»: Բուժվելուց հետո Մեխրովը նորից ծառայում է ռուսական բանակում: 1814—1815 թթ. պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար նա պարգևատրվում է նոր շքանշաններով ու մեդալներով: 1829 թ. Մեխրովը ստանում է զեներալ-մայորի աստիճան¹¹³:

Պ. Մ. Մեխրովի անունը նշված է Կուտուզովի ցուցակներում, այն մարդկանց թվում, որոնք աչքի են ընկել Բորոգինյան ճակատ-

տամարտում: Գուցակներից մեկում Լեյբ-զվարդիայի կիրառության գնդի ռոտմիստր Մելիքովի մասին ասված է, որ «գնդի բոլոր գեր-ծողութայիններում առանձնապես աչքի է ընկել, ըստ որում հրետա-գնդով կտրվել է նրա աչքը»: Բորոդինյան ճակատամարտի կա-պակցությամբ Կուտուզովը Մելիքովին պարգևատրել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁴:

Հայրենական պատերազմի ակտիվ մասնակիցներից են նաև Աբամելիքները, Լազարները, Բեյբութովը, Ախարովովը, Շահնա-վադյանը, Վարժապետյանը, Մելիք-Օսիպովը, Շամշիևը, Գեղեո-նովը, Մելիքովը, Լալանը և ուրիշներ:

Ֆրանսիական ազդեցությունների դեմ մղված կռիվներում Աբամե-լիքներից աչքի ընկան Դավիթ Սեմյոնի Աբամելիքը և նրա երկու որ-դիները՝ բոլորն էլ Բորոդինյան ճակատամարտի մասնակիցներ: Դ. Ս. Աբամելիքը 1798 թ. ծառայության է ընդունվում Լեյբ-զվարդիայի հուսարական գունդը որպես կորնետ: 1807 թ. նրան տրվում է ռոտմիստրի, իսկ 1812 թ.՝ գնդապետի աստիճան: Հայ-րենական պատերազմի ընթացքում նա հիշյալ գնդի հեծելազորի հրամանատարն էր: Արիության և անվնասելիության համար նա պարգևատրվել է Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁵:

Դ. Ս. Աբամելիքի ավագ որդին Հայրենական պատերազմին մասնակցել է ունենալով շտաբ-ռոտմիստրի, իսկ կրտսեր որդին՝ կորնետի աստիճան: Առաջինը պարգևատրվել է ոսկյա թրով՝ «Ա-րիության համար» մակարդությամբ, երկրորդը՝ Աննայի 3-րդ աս-տիճանի շքանշանով¹¹⁶:

Մ. Ի. Կուտուզովի կողմից ստորագրած ցուցակներից մեկում նշված են Դավիթ Աբամելիքի երկու որդիների սխրագործություն-ները 1812 թ. սեպտեմբերի 22-ի ճակատամարտում՝ Տարուտինոյի մոտ: Այստեղ ասված է, որ Լեյբ-զվարդիայի հուսարական գնդի պորուչիկ Աբամելիքը «աչքի է ընկել արիությամբ և եռանդուն ծա-ռայությամբ. գեներալ Ուվարովի հրամանները ամենավտանգավոր տեղերն է հասցրել ամենայն ճշտապահությամբ»: Այնուհետև նույն գնդի կորնետ Աբամելիքի մասին գրված է. «Գտնվում էր առաջին շարքերում. քաջալերելով ցածրաստիճան գինավորականներին, աչ-քի ընկավ արիությամբ»¹¹⁷:

Կորնետ Աբամելիքի մասին արխիվային նյութերում կան ավելի մանրամասն տվյալներ: Մի պաշտոնական տեղեկանքում հաղորդ-վում է, որ Ալեքսանդր Աբամելիքը մասնակցել է բազմաթիվ մար-տերի. 1812 թ. հունիսի 22-ին՝ «Վիլկովի մոտ, հուլիսի 13-ին՝

Օստրովնայի մոտ, 14-ին՝ Կուկովիչի, 27-ին՝ Էնկովի մոտերը, օգոստոսի 24-ին և 26-ին՝ Բորոդինյան ճակատամարտում, սեպ-տեմբերի 20-ին՝ Վորոնովոյի մոտ, 22-ին և հոկտեմբերի 6-ին՝ Տարուտինոյի, 11-ին և 12-ին՝ Մալոյարուսլավցի մոտ, 22-ին՝ Վյազմայի, 26-ին՝ Գորոզրուժի, նոյեմբերի 3, 4, 5 և 6-ին՝ Կրաս-նիի մոտերը: 1813 թ. եղել է Սաքսոնական թագավորությունում, ապրիլի 20-ին՝ Լյուցենի, մայիսի 8-ին և 9-ին՝ Բաուցենի, օգոս-տոսի 15-ին՝ Տունի, 16-ին, 17-ին և 18-ին՝ Կուլմի, հոկտեմբերի 4 և 6-ին՝ Լայպցիգի մոտ: 1814 թ. Ֆրանսիայում...»¹¹⁸:

1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցեցին նաև Լա-զարները: Այս հայ ազնվականներից հատկապես աչքի ընկավ Արտեմ Լազարը (1791—1813): 1812 թ. նա ուներ շտաբ-ռոտ-միստրի աստիճան. ակտիվ մասնակցություն է ունեցել բազմաթիվ կռիվներին¹¹⁹: Լազարների տոհմի պատմության մեջ նրա մասին ասված է. «Լեյբ-զվարդիայի հուսարական գնդի շտաբ-ռոտմիստր Արտեմ Նիկիթ Լազարը քաջակորով, արի ռազմիկ էր, աչքի ընկ-նելու համար պարգևատրված է՝ Աննայի 2-րդ աստիճանի, Վլադի-միրի 4-րդ աստիճանի ժապավենավոր շքանշաններով, արիության համար թրով, Կուլմի ճակատամարտի համար նշանով և արծաթյա մեդալով՝ 1812 թվականի համար: Այս քաջարի Լազարը եղել է մեծ ու փոքր բազմաթիվ մարտերում, թվով մինչև 40, միշտ ան-վնաս է մնացել և նույնիսկ չի վիրավորվել, բայց, ցժբախտաբար, 1813 թ. հոկտեմբերի 4-ին Լայպցիգի արյունահեղ ճակատամար-տում սպանվեց հրետազնդով, որը նրա մարմինը երկու կես է արել»¹²⁰:

Մոտավորապես նույնն է ասում Ա. Զինովևը իր «Պատմական ակնարկ Լազարյան ճեմարանի» գրքում: Զինովևը գրում է. «Նա մասնակցել է 42 մարտերի, լինելով ընդամենը 22 տարեկան, նա իր արիությամբ և առհասարակ անձնական արժանապատվությամբ, հասավ զվարդիայի շտաբ-ռոտմիստրի աստիճանի, նրան շնորհել են Աննայի 2-րդ աստիճանի, Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժապա-վենավոր շքանշաններ, արիության համար թուր, Կուլմի խաչ և այլ արժանիքների համար՝ պրուսական շքանշան: 1813 թ. հոկտեմբերի 4-ին հրետազնդով խփված, նա ընկավ Լայպցիգի արյունահեղ ճակատամարտում»¹²¹:

Արտեմ Լազարի ցուցաբերած արիությունն ու անվնասելի-թյունը 1812 թ. սեպտեմբերի 22-ի ճակատամարտում նշված է Մ. Ի. Կուտուզովի կողմից. «Անցյալ 1812 թվականի սեպտեմբերի

22-ի ճակատամարտում ֆրանսիացիների դեմ արիությանը ու անվեհերությանը աչքի ընկած գեներալների և շտաբ ու օբեր-սպանների ցուցակ» վերնագիրը կրող փաստաթղթում մեծահույզ կերպով արևելքի մասին գրել է. «Առաջին գրոհի ժամանակ, երբ սպանվեց նրա տակի ձին, վերցրեց մի ուրիշը, ամբողջ ժամանակ գտնվում էր առջևում»¹²²; Ա. կազարեւ Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակիցներից է:

1813—1814 թթ. պատերազմական գործողություններին մասնակցել է կազար Ակիմի կազարեւ, որը հետագայում՝ 1828 թ. խոշոր դեր խաղաց պարսկահայերի գաղթը Հայաստան կազմակերպելու գործում¹²³:

Վասիլ Հովսեփի Բեյբուսովը մասնակցել է Մերձբալթիկայում տեղի ունեցած մարտերին: Գեներալ մարկիզ Պատուլչիի հետ միասին, որպես նրա աղյուտանտը, Բեյբուսովը 1812 թ. գնաց Կուրլանդիա, որտեղ և մասնակցեց մարշալ Մակդոնալդի հրամանատարության ներքո գտնվող թշնամու զորքերի հետապնդմանը և Մեմել քաղաքի գրավմանը¹²⁴:

Դմիտրի Ախշարումովը 1812 թ. ծառայում էր Լեյբ-գվարդիայի եգերական զնդում փոխգնդապետի աստիճանով, իսկ այնուհետև դարձավ գեներալ Կոնիցիցինի աղյուտանտը¹²⁵: Մասնակցել է բազմաթիվ մարտերի, այդ թվում և Բորոգինյան ճակատամարտին: Ախշարումովի քաջարիությունն իր ժամանակին նշել են հանրահռչակ զորահրամանատարներ Բագրատիոնը և Կուսուզովը: 1812 թ. օգոստոսի 5-ի ճակատամարտում Ախշարումովի և մյուս սպանների ցուցաբերած անվեհերության մասին Բագրատիոնը գրել է. «Սույն սպանների անձնական աներկյուղությունն ու ճարպկությունը գեներալ Կոնովնիցինի համար լավագույն միջոց հանդիսացան հակառակորդի ոտնձգությունները ի դերև հանելու համար»¹²⁶:

Շտաբ-կապիտան Ախշարումովի և նրա հետ գործող պորուչիկ Ալեքսեյի սխրագործությունները Բորոգինյան ճակատամարտում Կուսուզովը հետևյալ կերպ է նշել. «Գտնվելով գեներալ-լեյտենանտին [Կոնովնիցինին] առընթեր, նրա բոլոր հանձնարարությունները կատարում էին եռանդուն արժանավորությամբ՝ գտնվելով դաժանագույն կրակի տակ, ամենավտանգավոր տեղերում. հակառակորդի վրա էին ուղղում խախտված զորաբաժինները, որով նպաստում էին թշնամու պարտությանը»¹²⁷:

Բորոգինյան ճակատամարտին մասնակցելու համար Ախշարումովը պարգևատրվեց Աննայի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Նա

Հայրենական պատերազմի այլ ճակատամարտերին (Սմոլենսկի, Մալոյարոսլավեցի մոտ և այլն) մասնակցելու համար նույնպես ասացել է շքանշաններ ու մեդալներ:

1812 թ. դեպքերի ժամանակակից, վրացական արքայազն Բագրատի վկայությամբ Բորոգինոյի ճակատամարտում սպանվել է գվարդիայի կապիտան Պյոտր Ցակովի Շահնավազյանը: Այն նույն արքայազնի տվյալներով 1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցել է Վարժապետյանը (Երևանի հայերից)¹²⁸:

1812 թ. մարտերում աչքի է ընկել նաև Գեորգիյ Իսայի Մելիք-Օսիպովը: Նրա ծառայության թերթիկում կարգում ենք, որ նա «Մեծ Հայաստանի իշխաններից է», զինվորական ծառայության է մտել 1803 թ., մինչև 1812 թ. փետրվար ամիսը եղել է Լեյբ-գվարդիայի կազակային զնդում, ապա Չուգուեյան ուլանական զնդում. 1811 թ. ուներ շտաբ-ոտոմիստրի աստիճան, 1812 թ. հոկտեմբերից՝ մայորի աստիճան: Ակտիվորեն մասնակցել է ֆրանսիացիների դեմ մղված բազմաթիվ ճակատամարտերի: Նրա մասին պահպանված մի վկայության մեջ ասված է, օրինակ, որ 1812 թ. սեպտեմբերի 15-ի ճակատամարտում Մելիք-Օսիպովը «իրեն վստահված հեծելավաշտով հակառակորդին գրոհելու ժամանակ իր օրինակով քաջակերում էր ստորադրյալներին, մղում արիության»¹²⁹:

Գվարդիական զորաբանակի հրամանատար գեներալ-աղյուտանտ Միլորադովիչը 1815 թ. հունվարի 29-ին գրում էր ռազմական մինիստրության կառավարիչ գեներալ Գորչակովին, որ «Չուգուեյան ուլանական զնդի մայոր իշխան Մելիք-Օսիպովը գերազանց է ծառայել 1812 թվականի պատերազմի ժամանակ»¹³⁰: Մայոր Մելիք-Օսիպովը ակտիվորեն մասնակցել է նաև 1813—1815 թթ. ռուսական բանակի արշավներին: Նա պարգևատրվել է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի ժապավենավոր շքանշանով, Աննայի 3-րդ աստիճանի և այլ շքանշաններով:

Բորոգինյան ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակներում հիշատակվում են նաև Իլմախլովյան զնդի պողպորուչիկ Շամշևը և Լեյբ-կիրասիրյան զնդի շտաբ-ոտոմիստր Գեդեոնովը: Վերջինիս և մի քանի այլ սպաների մասին այնտեղ ասված է, որ «Հակառակորդի մարտկոցների և հեծելազորի ու հետևակի շարասյուններ վրա գրոհելու ժամանակ օրինակ են ծառայել ստորադրյալների համար, ընդ որում, Գեդեոնովը հրետազնդով վիրավորվել է ոտքից»¹³¹:

Պորուչիկ Պյոտր Մատվեևիչ կալակը ծառայում էր 44-րդ եգեթական գնդում: Մասնակցել է Հայրենական պատերազմի մի շարք մարտերի¹³²: Սպանվել է 1813 թ.

Նապոլեոն Բոնապարտի դեմ ուս ժողովրդի մղած հերոսական ազատագրական պայքարին մասնակցած հայ մարտիկներից արխիվային փաստաթղթերում հիշատակվում են նաև Աբրամովը, Ազամպարովը, Կասպարովը, Թումանովը, Հայրապետովը, Գալուստովը և ուրիշներ: 1812 թ. Հայրենական պատերազմին մասնակցած հայ զինվորականների թիվը, անշուշտ, ավելի շատ է եղել, քան մեզ հայտնի է այսօր: Կարելի է ենթադրել, որ 1812 թ. հերոսական ճակատամարտերին մասնակցած այլ հայ մարտիկների անունները դեռևս չեն հայտնաբերված կամ առհասարակ չեն պահպանվել արխիվային նյութերում:

Վերջապես մի կարևոր փաստ է: Հայտնի է, որ Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի հետևանքով 1812 թ. Ռուսաստանի համար ստեղծվեց բավական ծանր վիճակ: Օգտվելով զրանից Անգրկովկասի ռեակցիոն ֆեոդալներն ու խաները՝ հովանավորվելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի կողմից զիմեցին զինված ապստամբությունների, որպեսզի տապալեն ռուսական տիրապետությունը երկրամասում: Այդ դժվարին շրջանում տեղի հայ բնակչությունը, ինչպես արձանագրված է իր ժամանակի մի շարք փաստաթղթերում, ամեն կերպ օգնեց ռուսական զորքերին և ցուցաբերեց օրինակելի հավատարմություն և նվիրվածություն Ռուսաստանի նկատմամբ: Նկատի ունենալով հենց այս հանգամանքը կայսր Ալեքսանդր I-ը 1813 թ. սեպտեմբերի 15-ին ստորագրեց հատուկ հրովարտակ՝ ուղղված «Վրաստանում բնակվող հայ ժողովրդի բոլոր խավերին», ուր նրանց հրապարակայնորեն հայտնում էր իր խորին շքնորհակալությունը¹³³:

Հայերի մասնակցությունը ուս ժողովրդի Հայրենական պատերազմին, իհարկե, պատահական երևույթ չէր: Նրանց նվիրվածությունը Ռուսաստանի նկատմամբ 1812 թ. ծանր օրերին երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերի արտահայտություններից մեկն էր, բարեկամություն, որ սկիզբ է առել դարերի խորքում¹³⁴:

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА 1812 ГОДА И АРМЯНСКИЙ НАРОД

Резюме

Отечественная война 1812 г., 150-летие которой исполняется в текущем 1962 году, является одной из славных страниц в истории русского народа и одним из крупнейших событий всемирной истории. Эта всенародная освободительная война, в ходе которой была разгромлена «великая армия» Наполеона Бонапарта, сыграла огромную роль в исторических судьбах не только России, но и всей Европы. Героическая борьба русского народа в 1812 г. явилась решающим звеном в той большой и победоносной освободительной войне, которую вели народы Европы против французского императора, стремившегося к мировому господству.

В Отечественной войне русского народа принимали активное участие почти все народы, входившие в то время в состав Российской империи. Несмотря на национально-колониальную политику царизма, патриотический дух, стремление дать решающий отпор грабителям-захватчикам охватили также украинский, белорусский, башкирский, латышский и другие народы и народности России.

Отечественная война 1812 г. нашла горячий отклик и среди армянского народа. Для участия в обороне страны был организован отряд из армян-волонтеров. В рядах русских войск против неприятеля самоотверженно боролось немало воинов-армян. Армянское население многих городов и местностей России и Закавказья с большой готовностью участвовало в кампании по сбору средств для нужд армии, ополчения и пострадавшего населения. Широкие народные массы Армении, находившиеся еще в этот период под игом персидских ханов и турецких пашей, совершенно явно и недвусмысленно выражали свои симпатии к русскому народу, к его освободительной борьбе.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДЕКАБРИСТАХ, СОСЛАННЫХ НА КАВКАЗ

О декабристах, как известно, существует огромная литература, опубликовано также большое количество архивных материалов¹³⁵. Однако в архивных фондах нашей страны хранится еще немало документов, пока что не изданных и не изученных, поэтому новые изыскания в этом направлении часто дают интересные результаты. Работая ряд лет по теме «Декабристы на Кавказе», автор этих строк обнаружил новые материалы о декабристах, в частности, о рядовых участниках восстания декабристов.

В архивном фонде военного министерства сохранились документы (в основном оригиналы) о рядовом составе Черниговского пехотного полка¹³⁶. В этих пока не опубликованных официальных материалах имеются интересные данные, дополняющие наши сведения о солдатах-черниговцах, принимавших участие в восстании декабристов на Украине.

Имеется прежде всего большое число документов о переводе «нижних чинов» Черниговского полка из местечка Белая Церковь (Васильковский уезд Киевской губернии) в Ставрополь на Кавказе, в Отдельный кавказский корпус. В десятках рапортов майора Елецкого пехотного полка Броссе, под командованием которого совершился этот перевод, приведены разные сведения, справки, ведомости о «бунтарях»-черниговцах, следующих на Кавказ, описания их маршрута и т. д. Майор Броссе систематически рапортовал высшему военному начальству на Кавказе обо всем касающемся этих солдат за период с начала апреля по конец июля 1826 г.

Так, документ, озаглавленный «Перечневая ведомость о числе выступившим из местечка Белая Церковь следуемый в Отдельный Кавказский Корпус сформированная из Черниговского пехотного полка уравнительный 6-ть рот и в каком числе и при каждой конвойная команда с показанием с которого числа каждая рота выступила», составленным майором Броссе 21 апреля 1826 г., показывает, что 1-я рота черниговцев в составе 132 «нижних чинов» (рядовые, музыканты, нестроевые, денщики) выступила 6-го апреля, 2-я рота—9-го апреля (132 чел.), 3-я рота—12 апреля (129 чел.), 4-я ро-

та—15-го (132 чел.), 5-я рота—19-го (133 чел.), 6-я рота—21-го апреля (132 чел.).

Из рапортов майора Броссе видно, что в пути следования умерли рядовые Аким Амиров и Прокофий Васильев, умер в полковом лазарете 17-го егерского полка Данила Панхоча, утонул в реке Самаре рядовой Томаш Янц, 7 солдат остались в разных лазаретах из-за болезни, а рядовой Никита Ильин «по повелению начальника главного штаба 1-й армии господина генерал-адъютанта барона Толя... оставлен в местечке Градижске для предания суду при 14-м егерском полку...».

В материалах имеются также рапорты исправляющего должность ставропольского земского исправника Зайцева, дворянского заседателя уездного суда Новикова, «заседателя от поселян» Панкова и др. на имя управляющего Кавказской областью генерал-майора П. Д. Горчакова о прибытии в Ставропольский уезд «мятежных» солдат, об их «претензиях» и настроениях, об обеспечении их продовольствием и т. д. По инструкции военного командования блюстители порядка зорко следили за тем, чтобы «преступники» не «разсеивали зловредных толков» среди местного населения.

В ряде документов содержатся между прочими точные цифры о числе солдат-черниговцев, сосланных на Кавказ. В этом отношении определенный интерес представляет «Строевой рапорт о числе нижних воинских чинах следующих в шести ротах черниговского пехотного полка в Кавказский отдельный корпус, а равно и прикомандированных для преемственного означенных чинов», составленный майором Броссе 14 июня 1826 г. По этому документу число следующих на Кавказ «нижних чинов» составляло по списку 795 чел., из которых рядовых 726, музыкантов 51, нестроевых 13, денщиков 5. Из этого числа в пути следования умерло 4, остались «за болезнью в разных госпиталях и лазаретах» 6 рядовых. В день составления рапорта, т. е. 14 июня, было налицо 785 чел. (716 рядовых, 51 музыкант, 13 нестроевых, 5 денщиков). В составе конвой было 128 чел. (11 обер-офицеров, 30 унтер-офицеров, 79 рядовых, 8 денщиков) из Мурманского, Нижегородского, Низовского, Симбирского пехотных полков, а также из 13-го и 14-го егерских полков.

Из других официальных списков, составленных в сентябре 1826 г., видно, что 782 солдата Черниговского полка после прибытия на Северный Кавказ были распределены в разные полки и батальоны следующим образом: в Тенгинский полк—40 чел., в Моздокский гарнизонный батальон—100, в

Навагинский пехотный полк—130, в Кабардинский пехотный полк—101, в 43-й егерский полк—70, в Таманский гарнизонный полк—50, в Апшеронский пехотный полк—91, во Владикавказский гарнизонный полк—100, в Ширванский пехотный полк—100 чел. На основании этих данных уже нетрудно определить, в каких военных действиях участвовали солдаты черниговцы в русско-персидской войне 1826—1828 гг.

В деле сохранились именные списки всех сосланных на Кавказ солдат Черниговского полка. При сличении их с уже опубликованными списками черниговцев¹³⁷ выясняется, что фамилии ряда солдат отсутствуют в опубликованных списках. Таким образом, новые архивные материалы могут дополнять и уточнять ранее изданные списки.

Особый интерес представляют формуляры о 782 солдатах-мятежниках, составленные на основании официального документа—«Послужного списка нижним воинским чинам Черниговского пехотного полка, назначенными в Отдельный кавказский корпус». В этих материалах имеются важные данные о социально-классовом положении и национальном происхождении солдат, об их возрасте, месте рождения, службе в армии, об участии в Отечественной войне 1812 г., о наградах и т. д.

Послужные списки прежде всего показывают, что «нижние воинские чины» Черниговского полка были выходцами главным образом из Рязанской, Тамбовской, Саратовской, Симбирской, Смоленской, Могилевской, Полтавской, Минской, Казанской, Курляндской губерний (в списках указаны также уезды и селения). Большинство из 782 солдат были крепостными (помещичьими) крестьянами, число экономических крестьян составляло 112 чел., государственных крестьян—65 чел. Далее: удельных крестьян—18, однодворцев—26, дворовых людей—6, мещан из разных городов—14, солдатских детей—10, казаков—5 чел. и т. д.

Интересные сведения имеются о национальном составе восставших солдат. В подавляющем большинстве «мятежники», разумеется, были русскими, заметное число составляли украинцы и белорусы. Но согласно формулярам в Черниговском полку служили также чувашаи, татары, латыши, литовцы, эстонцы, поляки и др. Так, число чувашей (в том числе крещеных) составляло 26, из народов Прибалтики—38, татар—14, поляков—6, мордвы (крещеной)—3, черемисов (крещеных)—2.

Ряд материалов показывает, что в 1826 г. возраст основной массы солдат был 30—35 лет; самому старшему—57 лет (Аким Немухин сын Немухин, «губернского города Ка-

луги из мещан»), самому младшему—16 лет (Иван Николаев сын Савельев, «Рязанской губернии Рязского уезда из солдатских детей»).

Следует отметить, что многие солдаты Черниговского полка были участниками Отечественной войны 1812 г.; из них 103 чел. имели серебряную медаль за 1812 год (полк имел Георгиевское полковое знамя за 1812 год). Часть солдат служила в армии с 1806—1808 гг., но основная масса с 1811—1814 гг. Некоторые солдаты поступили на службу в армию даже в 1823—1825 гг. Любопытно, что один крепостной крестьянин, Яков Степанов сын Степанов («Симбирской губернии и уезда, села Пажеского, помещицы Надежды Дмитриевой из крестьян»), поступил в армию—в Черниговский пехотный полк 23 декабря 1825 г., т. е. всего за 6 дней до восстания полка. Таким образом, в составе черниговцев имелись как старые боевые солдаты, участвовавшие в Отечественной войне 1812 г. и в заграничных походах русской армии, так и повички-новобранцы.

В архивных фондах выявлено также немало документов, относящихся к рядовым участникам восстания 14-го декабря 1825 г. в Петербурге, на Сенатской площади. Известно, что большинство этих «взбунтовавшихся» солдат и матросов, в составе специально сформированных воинских частей—лейб-гвардии Сводного полка, под командованием полковника И. П. Шипова 2-го, и Отдельного отряда, под командованием подполковника Махова, также были в 1826 г. сосланы на Кавказ—«в теплую Сибирь», о чем написана книга еще в 1896 г. Но вот обнаружено «Дело № 10»: «О Сводном гвардейском полку и Отряде, составленном из полков лейб-гвардии Московского, Гренадерского и Морского Экипажа, прибывших в Кавказский Отдельный корпус, 1-й в команде полковника Шипова 2-го и последней подполковника Махова. 1826 год».

В архивном деле имеются интересные рапорты, послужные списки, ведомости и разные сведения о нижних чинах—«преступниках», о составе Сводного полка и Отряда Махова, об их прибытии на Кавказ и т. д. Интересны, в частности, формуляры многих нижних чинов лейб-гвардии Сводного полка, в которых есть ценные данные о «бунтарях» (социальное положение, национальное происхождение, год рождения, служба в армии и т. д.). Так, например, из списка «лейб-гвардии Сводного полка фельдфебелям, унтер офицерам, строевым и нестроевым» видно, что большинство из них—крепостные и казенные крестьяне; далее, экономические крестьяне, однодворцы, мещане из разных городов, солдатские дети, каза-

ки и один рабочий из Александровской мануфактуры (Александр Васильев сын Васильев). Из 81-го унтер-офицера один немец и один татарин. Подавляющее большинство служили в армии с 1807—1812 гг. и были участниками Отечественной войны 1812 г.

Официальный документ—«Ведомость о числе воинских чинов лейб-гвардии Сводного полка», составленный 19-го июня 1826 г., показывает, что в полку состояло всего 1376 чел., из которых штаб-офицеров 4, обер-офицеров 30, унтер-офицеров 72, музыкантов 35, рядовых 1107, нестроевых 128. Из другой ведомости, подписанной командиром Сводного полка полковником Шиповым (тоже декабристом) 1-го августа 1826 г., видно, что 18 чел. из лейб-гвардии Московского и лейб-гвардии Гренадерского полков еще находились «в С. Петербурге под арестом по случившемуся прошлого 1825 года декабря 14-го числа происшествию». В числе этих арестантов упоминается подпоручик лейб-гвардии Московского полка «князь Павел Иванов сын Цицианов».

Ряд документов показывает, что 14 жен рядовых декабристов из лейб-гвардии Московского полка выразили желание поехать к своим мужьям, сосланным на Кавказ. Решение было получено, и они, выехав из Петербурга в конце мая (1826 г.), прибыли на Северный Кавказ, в гор. Ставрополь в середине августа. В числе этих женщин—Наталья Ивановна Антонова, Агафья Егоровна Аверьянова, Елисавета Андреевна Рыбкина, Авдотья Мироновна Панина, Екатерина Павловна Абрамова и др. Некоторые из них прибыли на Кавказ со своими малолетними детьми.

В архивных материалах сохранились также послужные списки декабристов А. Бестужева-Марлинского, В. С. Толстого, С. И. Кривцова, интересные записки и справки о П. Бестужеве, Е. Лачинове, В. Голицыне, В. Сухорукове, о двух братьях Беляевых и др.

В формулярном списке Бестужева-Марлинского, составленном в 1834 г., о его участии в военных действиях в Армении и на Кавказе сказано: «1829 года сентября 26-го числа под личным начальством главнокомандующего генерала от инфантерии генерал-адъютанта графа Паскевича Эриванского при перестрелке с неприятельскою конницею вышедшею из гор. Байбурта, 27-го при занятии сего города приступом укрепленного лагеря, и при следовании неприятеля защищавшего оной, в действительном сражении находился и при обратном следовании в полковую штаб квартиру в походах находился и за понесенные труды награжден пятью рублями ассигнациями и медалью за турецкую войну. 1831 го-

да августа с 20-го по 27-е число был при обороне крепости Дербента от неприятельского войска Казы муллы день и ночь в беспрестанных перестрелках».

В рапорте начальника Карской крепости Реута от 9 мая 1829 г. на имя начальника штаба генерал-майора Остен-Сакена о декабристе Е. Лачинове между прочим говорится: «При сем обязанностью считаю донести Вашему превосходительству о примерном усердии и отличных действиях 39-го егерского полка унтер-офицера Лачинова, разжалованного из офицеров генерального штаба, который по просьбе предместника моего генерал-майора князя Бековича Черкасского был по взятии Карса прикомандирован генерал-майором Берхманом к армянской дружине для показания оной порядка пограничной службы и надзора за исправностью караулов их и разъездов. По рекомендации о нем князя Бековича Черкасского я также во время управления областью давал ему различные поручения... с наступлением весны, когда исправность караулов и разъездов армянских так много приносит пользы заботясь о предохранении жителей от грабежей хищнических партий и понуждения к засевам полей, то старания и похвальные поступки унтер-офицера Лачинова возлагают на меня обязанность покорнейше просить Ваше превосходительство обратить на него милостивое внимание господина главнокомандующего...».

Новые архивные материалы дополняют наши сведения о жизни, о героических подвигах декабристов. Одновременно они еще раз показывают, что славные имена многих декабристов тесно связаны с историей братских народов Закавказья. Сосланные на Кавказ декабристы принимали непосредственное и самое активное участие в русско-персидской (1826—1828 гг.) и русско-турецкой (1828—1829 гг.) войнах, в ходе которых совершился исторический акт большого прогрессивного значения—Восточная Армения и ряд областей Азербайджана и Грузии были освобождены от тяжелого ига ханов, пашей и присоединены к России. Как отмечалось еще в свое время, «мятежники» сражались с беззаветной храбростью, большим воодушевлением. И главным источником вдохновения и героизма русских революционеров был тот мир высоких идей, свободы и гуманизма, которому они были преданы как до, так и после 1825 года.

Примечательно, что, несмотря на жестокий режим и всевозможные преследования, сосланные на Кавказ декабристы не пали духом. Декабрист Гангеблов, которого также перевели на Кавказ, в своих воспоминаниях писал: «Вообще говоря, в настроении духа декабристов нисколько не замеча-

лось, чтобы они приуныли, чтоб выражали сожаления о том, что жизненные надежды каждого из них им изменили. Где не встречались, где не сходились они, начиная с Арзрума, всегда они казались веселыми, приветливыми, как между собою, так и с другими»¹³⁸.

Более того, как однажды признался верноподданный царский генерал Паскевич, многие из декабристов, служивших в войсках Кавказского корпуса, «не оставили прежних мыслей». В другой связи тот же генерал утверждал, что среди сосланных на Кавказ декабристов «дух сообщества существует... и живет»¹³⁹.

Высокие, благородные идеи и гражданский долг перед родиной оказались сильнее, чем виселица, каторга и жестокие гонения.

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍ ԱՔՍՈՐՎԱՅ ԳԵԿԱՐՐԻՍՏՆԵՐԻ ՄՕՍԻՆ

Ամփոփում

Արխիվային պրպտումների ժամանակ հաշտվեց հայտնաբերել արխիվային նոր նյութեր ղեկաբրիտների և մասնավորապես Կովկաս արսորված շարքային ղեկաբրիտների վերաբերյալ: Փաստաթղթերի մեծ մասում կարևոր տեղեկություններ կան Չեռնիգովյան գնդի զինվորներին Կովկաս արսորելու, նրանց թվի, կազմի, սոցիալական դրույթյան ու ազգային ծագման մասին: Հետաքրքիր են այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Պետերբուրգից Կովկաս, Հայաստան փոխադրված «խոտվարար» զինվորներին, ինչպես նաև առանձին ղեկաբրիտներին՝ Ա. Բեստուժև-Մառլինսկուն, Վ. Տոլստոյին, Ե. Լաշինովին և ուրիշներին:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՍՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական տիրապետությունից և միացումը Ռուսաստանին նոր էջ, նոր դարազույգ բացեց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ¹⁴⁰: Պատմական այդ նշանավոր ակտը խոշոր ազդեցություն ունեցավ արևելահայկաթյան սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական զարգացման հետագա ընթացքի վրա:

Արևելյան Հայաստանը պարսկական ու թուրքական դարավոր տիրապետությունից ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու հարցը արծարծվեց դեռևս XVII դարում: Խիստ կենսական այդ խնդիրը լուծելու համար հայ, ինչպես նաև վրաց ու ադրբեջանական ժողովուրդների առաջադեմ գործիչները դիմումներ ուղղեցին ռուսական արքունիքին, որի արտաքին քաղաքականության շահերը Անդրկովկասում համընկնում էին երկրամասի ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների հետ:

Ռուսական կառավարությունը Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու նպատակով գործնական քայլեր կատարեց XVIII դարում: 1722—1723 թթ. տեղի ունեցավ Պետրոս I-ի, այսպես կոչված, Պարսկական (Կասպիական) արշավանքը: 1780—1781 թթ. զորավար Ա. Վ. Սուվորովին հանձնարարվեց նախապատրաստել նոր արշավանք: Մի այլ փորձ ձեռնարկվեց 1796 թ. գեներալ Վալերիան Զուբովի հրամանատարությամբ: Սակայն XVIII դարում կատարված այդ փորձերը արտաքին և ներքին մի շարք հանգամանքների պատճառով մնացին անհետևանք:

XIX դարի սկզբներին Ռուսաստանի կովկասյան և մերձարևելյան քաղաքականությունը, նախորդ շրջանների համեմատությամբ, դարձավ ավելի գործուն ու հետևողական: 1801 թ. Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Մի քանի տարի անց բռնկվեց ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը (1804—1813), որի ընթացքում Ռուսական կայսրության մեջ ընդգրկվեցին Գյանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի և մյուս խանությունները, այլ կերպ ասած՝ Հյուսիսային Ադրբեջանը:

Պատերազմի տարիներին ռուսական զորքերը երկու անգամ

փորձեցին զրավել Արևելյան Հայաստանը և նրա կենտրոն Երևանը: 1804 թ. ամռանը փոքրաթիվ մի զորամաս գեներալ Յիցիանովի հրամանատարությամբ շարժվեց Լոռի-Փամբակի, Աշտարակի, Էջմիածնի վրայով դեպի Երևան և պաշարեց այն:

Պաշարումը տևեց երկու ամիս, հուլիսի 2-ից մինչև սեպտեմբերի 2-ը: Յիցիանովը ձեռնարկեց մի շարք զրոհներ, բայց հաջողություն չունեցավ: Պարենի և մասնավորապես ռազմամթերքի պակասը լուրջ դժվարություններ ստեղծեց զորամասի համար: Յիցիանովը ստիպված թողեց Երևանը և վերադարձավ Վրաստան¹⁴¹:

Երկրորդ արշավանքը դեպի Երևան տեղի ունեցավ 1808 թ. աշնանը: Այս անգամ ռուսական զորամասի հրամանատարն էր գեներալ-ֆելդմարշալ Գուրովիչը: Երևանի բերդը առնվեց սեղմ օղակի մեջ: Նոյեմբերի 17-ին կազմակերպվեց ուժեղ զրոհ, որը, սակայն, չնայած ռուսական մարտիկների արիությանը և հերոսական ջանքերին, հաջողություն չունեցավ¹⁴²: Զորքի մատակարարման դժվարությունները և մոտեցող ձմեռը հարկադրեցին Գուրովիչին վերացնել պաշարումը և հեռանալ Երևանից:

Այսպիսով, ռուսական զորքերի առաջին երկու փորձերը՝ գրավել Երևանը և Արևելյան Հայաստանը, ապարդյուն անցան: Բայց այն, ինչ որ շահողվեց 1804 և 1808 թթ., փայլուն հաղթանակով ավարտվեց ռուս-պարսկական երկրորդ՝ 1826—1828 թթ. պատերազմի ժամանակ:

Այս պատերազմում նախահարձակ կողմը Պարսկաստանն էր, որ անգլիական գործակալների հրահրումով փորձում էր շեղյալ հայտարարել 1813 թ. կնքված Գյուլիստանի պայմանագիրը և իր տիրապետությունը վերականգնել Ադրբեջանում ու Վրաստանում: 1826 թ. հուլիսի 16-ին Երևանի սարգար Շուսեյն խանի և նրա եղբայր Հասան խանի զորքերն առանց պատերազմ հայտարարելու, հանկարծակի հարձակումով ներխուժեցին Երևակի և Փամբակի գավառները, իսկ երկու օր հետո 60.000 մարդուց բաղկացած պարսկական զլխավոր բանակը, թագածառանգ Աբաս-Միրզայի հրամանատարությամբ անցավ Ղարաբաղի սահմանները:

Անդրկովկասի զանազան մասերում տեղավորված ռուսական փոքրաթիվ զորքերի համար ստեղծվեց ծանր վիճակ: Թշնամին սկզբում ձեռք բերեց որոշ հաջողություններ: Հասան խանի հրոսակախմբերը, ընկճելով հայ գյուղացիության հերոսական դիմադրությունը, գրավեցին Երևակը և Փամբակը: Աբաս-Միրզայի զորքերը պաշարեցին Շուշու բերդը, ուր տեղական հայ բնակչության հետ

միասին պատսպարվել էր ռուսական փոքրաթիվ զորամաս: Օգոստոսի ընթացքում թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ ռուսական զորքերը ետ քաշվեցին Թալիշից և Նուխուց: Գրավվեց նաև Գյանջան: Հաջողություններից արբեցած Աբաս-Միրզան պատրաստվում էր արշավել Թբիլիսիի վրա:

Շահական զորքերի հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Կովկասի ռուսական կորպուսի զլխավոր հրամանատար, ականավոր զորահրամանատար գեներալ Ա. Պ. Երմոլովը, վերադասավորելով իր ուժերը և ստանալով նոր, լրացուցիչ զորքեր, դիմեց հակահարձակման: Սեպտեմբերի 3-ին ռուսական մի շրկատ, հայազգի նշանավոր գեներալ Մաղաթովի հրամանատարությամբ, Շամխորի մոտ զլխովին ջախջախեց հակառակորդի առաջապահ զորամասը¹⁴³: Տաս օր հետո, սեպտեմբերի 13-ին, Գյանջայի տակ ծանր պարտություն կրեց և փախուստի դիմեց պարսկական զլխավոր բանակը: Աբաս-Միրզան ստիպված եղավ անցնել Արաքս գետը և ճողպրել դեպի Թավրիզ:

Սեպտեմբեր ամսին պարսկական զորքերից մաքրվեցին նաև Փամբակն ու Երևակը: Այս գործն ի կատար ածեց ռուս ժողովրդի 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հռչակավոր պարտիզան, բանաստեղծ Գեներալ Դավիդովը: 1826 թ. սեպտեմբերի սկզբներին նա նշանակվեց Հասան խանի դեմ գործող ռուսական զորամասի հրամանատար: Սեպտեմբերի 21-ին Միրաք գյուղի մոտ Դավիդովը պարտության մատնեց թշնամու զորքերին և հաջորդ օրը մտավ Երևանի խանություն սահմանները: Սակայն Երմոլովի հրամանով Դավիդովը դադարեցրեց իր զորամասի առաջխաղացումը և վերադարձավ Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան), որովհետև Երևանի վրա արշավելը հետաձգվում էր հաջորդ տարվա՝ 1827 թ. գարնանը:

1827 թ. մարտ ամսին Երմոլովի փոխարեն Կովկասի կառավարչապետ և զորքերի զլխավոր հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ի. Ֆ. Պասկևիչը, որի հրամանատարությամբ էլ վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները: 1827 թ. գարնան և ամռան ամիսներին ռուսական զորքերը գրավեցին Էջմիածինը, Նախիջևանը, Աբբասբաղը: Այս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցավ Օշականի հայտնի ճակատամարտը: Օգոստոսի 17-ին երեք հազար մարդուց բաղկացած ռուսական զորամասը, որ շարժվում էր Ապարանից դեպի պաշարված Էջմիածին, նրան օգնություն ցույց տալու համար, Օշական գյուղի մոտ, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Ի. Կրասովսկու հրամանատարությամբ արյունահեղ մարտեր մղեց 30 հա-

դարանոց պարսկական բանակի դեմ: Թշնամին քանակով գերազանցում էր տասն անգամ, բայց ոռու մարտիկները, ցուցաբերելով հիասքանչ սիրահործություն, հետ շարտեցին նրա կատաղի գրոհները, դուրս եկան շրջափակումից և հասնելով էջմիածին, փրկեցին այն թալանից ու կոտորածից: Պատմական այդ ճակատամարտում Կրասովսկու զորամասը, որի կազմում գտնվում էին նաև հայ ու վրացի աշխարհազորայիններ, տվեց զգալի կորուստ¹⁴⁴: Ընկած հերոսների հիշատակը հավերժացնելու համար երախտապարտ հայ ժողովուրդը Օշականից էջմիածին տանող ճանապարհի վրա 1834 թ. կանգնեցրեց հուշարձան, որը կանգուն է նաև այսօր: Օշականի ճակատամարտը ամենահերոսական և միևնույն ժամանակ ամենադրամատիկականն է ուսուպարսկական պատերազմների պատմության մեջ:

Օշականի ճակատամարտից մոտ մեկ ամիս հետո՝ 1827 թ. սեպտեմբերի 20-ին, մի քանի օր տևող մարտերից ու գրոհներից հետո, սուսական զորքերը վերցրին Սարգարապատ բերդը, որ կառուցված էր Երևանի խանի կողմից Ֆրանսիացի ինժեներների ղեկավարությամբ (1817): Սակայն այս խոշոր հաջողությունից հետո էլ Պասկևիչի առաջ կանգնած էր լուրջ և զժվարին խնդիր՝ դրավել Երևանի բերդը, որը համարվում էր Պարսկաստանի խոշոր ու անմատչելի ամրություններից մեկը Անդրկովկասում: Ժամանակի պաշտոնական փաստաթղթերում ասված է, որ Երևանի բերդը կանգնած էր քաղաքի հարավային ծայրամասում՝ Հրազդան (Ջանգու) գետի բարձր ու ժայռոտ ափին: Նա երեք կողմից շրջափակված էր երկշարք պարիսպներով: Ներքին պարիսպը, որ կառուցված էր աղյուսից ու քարից, բավական բարձր ու հաստ էր և ունեւր 17 բուրգ: Նրանից մոտ 32—40 մ հեռավորության վրա գտնվում էր արտաքին պարիսպը, կառուցված կավից ու քարից: Սա համեմատաբար բարակ ու ցածր էր: Բերդի շուրջը փորված էին լայն ու խոր փոսեր, որոնց մի մասը լցված էր ջրով:

Սարգարապատի գրավումից հետո ուսսական բանակը Պասկևիչի հրամանատարությամբ շարժվեց դեպի Երևան: Բերդը, որի պաշարումը սկսվեց սեպտեմբերի 24-ից, ենթարկվեց ուժեղ ուղմբակոծության: Ամսի 28-ին գործեցին 14 պաշարողական ծանր թնդանոթներ, իսկ 30-ի ամբողջ գիշերը կրակեցին 40 թնդանոթներ: Խաչատուր Աբովյանը այդ օրերի մասին իր «Վերք Հայաստանի» վեպում գրել է. «...Երևանու բերդը ծխումը կորավ... հինգ օր հինգ գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբում էր: Հենց գիտես Սո-

դամ-Գոմորի քուբուրթն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը ձեթը հատած պատրուքի պես՝ թե մեկ ճրթճրթում էլ էր մեկ սհաթ բիմի, էլ եդ հանքչում, խավարում էր. էնքան թոփի գյուլլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել»¹⁴⁵:

Վերջապես հոկտեմբերի 1-ին բերդում փակված հայ բնակչության աջակցությամբ ուսսական զորքը կտրեց թշնամու դիմադրությունը: Ընկալվ Երևանի նշանավոր ամրոցը, խանի կայազորը անձնատուր եղավ: Գերի վերցվեցին Հասան խանը և շատ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, գրավվեց ռազմական հարուստ ավար¹⁴⁶: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Երևանի վրա ծածանվեց ուսսական զորքը:

Պատմական այս ահար առաջ բերեց մեծ խանգավառություն հայ ժողովրդի բոլոր խավերում: Նկարագրելով Երևանի հայ բնակչության ուրախությունը և հուզմունքը Երևանի ազատագրման ժամանակ, Ն. Աբովյանը գրել է. «Սալդաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասուներ էլ չէին թողում, որ մարդի բերանը բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքերը, որ քարացել, սառել երկինք էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ՝ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար: ...Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի Հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թըշնամու ձեռք քցել, է՛ս օրը, է՛ս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել»¹⁴⁷:

Ցնծում էին ոչ միայն երևանցիները, ցնծում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը: Երևանի ազատագրումը պարսկական խաների լծից, որ ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման խորհրդանիշը դարձավ, անսահման ուրախություն և ոգևորություն առաջացրեց ոչ միայն կովկասահայության մեջ, այլև Ռուսաստանի ու այլ երկրների հայաբնակ վայրերում ու հայկական գաղթօջախներում: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է այն խանգավառությունը, որ ապրեցին Հնդկաստանի հայերը: Մազրասում և Կալկաթայում տեղի ունեցան հանդեսներ ու տոնակատարություններ: Այդ և այլ գաղթավայրերից ստացվեցին բազմաթիվ ողջույններ և շնորհավորանքներ: Նրանցից մեկում ասված էր. «Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում բնակվող հայությունը խիստ հիացած է, որ իր հին հայրենիքը՝ Արարատյան աշխարհը էջմիածին դարավոր մայր տաճարի հետ միասին գտնվում է Ռուսաստանի սահմաններում»¹⁴⁸: Հայ նշանա-

վոր գրող Մեսրոպ Թաղիադյանը իր հայրենակիցներին (երևանցիներին) Մաղրասից ուղղված ողջույնի նամակում գրում էր. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարշարանքներից ազատվեց»¹⁴⁹: Երևանի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումն ամենուրեք դիտվեց որպես հայ ժողովրդի ազգային տոն, որպես ազատագրական շարժման նշանավոր իրադարձություն:

Երևանի բերդի գրավումը ռուսական կովկասյան զորքերի կաբերո հաղթանակներից մեկն էր: Սահմանվեց հատուկ մեղալ՝ «Երևանի գրավման համար», որով պարգևատրվեցին շատերը և զբրանց թվում Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, Լ. Ս. Պուշկինը (մեծ բանաստեղծի եղբայրը), բազմաթիվ հայ, վրացի և ադրբեջանցի կամավորներ, մի շարք ղեկաբերիստներ և այլն: Գեներալ Պասկևիչը ստացավ «Երևանյան կոմս» տիտղոսը և շքանշան:

Արևելյան Հայաստանի կենտրոն Երևանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից ծանր հարված էր Պարսկաստանի համար, այն զգալի չափով կանխորոշեց պատերազմի ելքը: Հետապնդելով խուճապի մատնված շահական զորքերին, ռուսական զորամասերը շուտով գրավեցին Թավրիզը և ապա մի շարք այլ քաղաքներ: Պարսկաստանն իրեն պարտված ճանաչեց: 1828 թ. փետրվարի 10-ին (22-ին) կնքվեց Թուրքմենչայի (Թուրքմանչայի) պայմանագիրը, որով Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին:

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան հայ ժողովրդի լայն խավերը և Կովկաս արսորված ռուս առաջին հեղափոխականները՝ ղեկաբերիստները:

Խաների ու բեկերի ծանր լծից ազատագրվելու իր հույսերը կապելով ռուսական զենքի հաղթանակի հետ, արևելահայերը դիմեցին հնարավոր բոլոր միջոցներին՝ այդ հաղթանակն ապահովելու համար: Նրանք իրենց ուժերի ներածին չափով ռուսական զորքերին օգնեցին ոչ միայն սննդամթերքով, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով և բազմաթիվ այլ ծառայություններ ու հանձնարարություններ կատարելով, այլև զինված ուժերով: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ գլուղացիությունը հաճախ զենքի էր դիմում իրեն հարստահարող խաներից ու փաշաներից ազատագրվելու համար: Ռուսական զորքերի շարքերում արիաբար կռվում էին բազմաթիվ հայ կամավորներ ու աշխարհազորայիններ:

Ռուսական զորքեր գրոհը Երևանի բերդի վրա (նկ. Վ. Բ. Մաշկովի)

1826 թ. ամռանը, երբ դեռ նոր էր սկսվել ռուս-պարսկական պատերազմը, Շամշադինում հոգևորական Գրիգոր Մանուչարյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց կամավորական մի ջոկատ, որը ռազմական գործողություններ ծավալեց Երևանի սարգարի հրոսակախմբերի դեմ և աչքի ընկնող ծառայություններ մատուցեց ռուսական զորքերին: Նույն 1826 թ. աշնանը գեներալ Մադաթովի նախաձեռնությամբ կամավորական մի ջոկատ կազմակերպվեց Ղարաբաղում: Արիաբար կռվելով ռուսական զորքերի շարքերում, նա հաջողությամբ կատարեց մի շարք մարտական առաջադրանքներ:

Հայ կամավորական ու աշխարհազորային ջոկատներ կազմակերպելու ուղղությամբ առանձնապես մեծ եռանդ գործադրեցին ապականվոր հայրենասեր ու քաղաքական գործիչ արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին և բանաստեղծ Հարություն Ալամգարյանը: Դեռևս պատերազմի առաջին օրերին (1826 թ. հուլիսի 29-ին) Աշտարակեցին հատուկ շրջաբերականով դիմեց Անդրկովկասի ամբողջ հայությանը, կոչ անելով ոտքի կանգնել և գեներլ ձեռքին, ռուսական զորքերի հետ միասին կռվել պարսիկ խաների դեմ: Ուղղելով իր խոսքը հայրենակիցներին, նա գրում էր. «Արիացե՛ք, մի վախե՛ք: Նոցա (պարսիկները—Մ. Ն.) հանկարծակի հարձակումը անդենք և իսողաղ շինացվոց վրա՝ չէ կարող սասանացնել Ռուսիո օգոստափառ Կայսեր անհաղթելի զորաց: Հաստատ մնացե՛ք ձեր հավատարմության մեջ: Աշխատեցեք խոհեմությամբ անմահացնել և փառավորել ձեր և ձեր նախնյաց հիշատակը... Ահա՛ ժամանակ, երբ ամենեքյանրդ, վերածնելով ձեր մեջ ձեր նախնյաց սխրագործությունները, միաբանությամբ պիտի քաջալերեք միմյանց ասելով՝ ամենկնք քաջությամբ և առանց հայրենյացը դավաճանելու և այդպեսով ժողանդենք մեր նախնյաց պանծալի անունն ու փառքը...»¹⁵⁰:

Նման կոչերով Ներսես Աշտարակեցին դիմեց նաև Աշտարակի, Օշականի, Էջմիածնի, Սարդարապատի, Երևանի բնակչությանը: 1827 թ. գարնանից սկսած մշտապես գտնվելով Արարատյան դաշտավայրում գործող ռուսական բանակում, նա ոգևորում էր տեղական հայ բնակչությանը և ամեն կերպ օգնում ռուսական զորահրամանատարությանը: Վ. Պոտտոն իրավացիորեն գրել է. «Պարսկական պատերազմի ժամանակ նա արդեն 66 տարեկան էր, բայց տարիները շնուլացրին սրբազանի եռանդն ու կայտառությունը, որը պատրաստ էր ամեն ինչ զոհելու, միայն թե տեսներ հայրենիքի

աղատագրությունը... Ներսեսի ներկայությունը ռուսական բանակում ոգևորում էր հայ ժողովրդին, հայրենասիրության զգացումը նրանում հասցնում սխրագործության, հերոսության և ինքնազոհության...»¹⁵¹: Ի դեպ, Ներսես Աշտարակեցուն, որպես հայրենասերի ու քաղաքական ակտիվ գործիչ, բարձր գնահատական են տվել ռուսական շատ գործիչներ և, մասնավորապես, գեկաբրիստ Ե. Լաշինովը, որն անձամբ ծանոթ էր նրա հետ¹⁵²:

Պատերազմի ընթացքում ըստեղծված հայ կամավորական ջոկատներից առանձնապես աչքի ընկավ հայ կամավորական «գունդը» («Հայոց զորքը»), որ կազմակերպվեց Թբիլիսիում, 1827 թ. գարնանը՝ գեներալ Սիպյազինի, Ներսես Աշտարակեցու և Հարություն Ալամգարյանի նախաձեռնությամբ: Ահա երկու քաղվածք այդ գնդի կանոնադրությունից, որ կոչվում էր «Առաջադրություն Հայոց նոր սարքվող զորքի համար».

Ներսես Աշտարակեցի

- «1. Հայոց զորքը կունենա բառալիոններ:
 2. Բատալիոնի մեջ են մտնում հայք իրանց սեպհական ցանկությամբն:
 3. Նրանք վեր են կալնվում 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան մարդիկ. ամա էս կանոնն հիմի չէ՛ կարող դայիմ պահպանվիլ, միայն պահանջվում է, որ մարդս բավական զորություն ունենա պախոտ գնալու համար:
 4. Նրանք ազատ կուլին իրանց օղուլուշաղովն ամենայն խարջ տալուցն և ծառայությունիցն, քանի ժամանակ որ էս ծառայության մէջն կուլին:
 5. Նրանք պետք է կապվին միայն ծառայել էնքան ժամանակ, քանի կոիվն Ղզլբաշի հետ կու երկարվի, իժում նրանք կու ազատվին գնալ իրենց տներն, կամ մտնել ծառայության զորքի մեջ»:
- Մի շարք տեսակետներից շատ հետաքրքիր այդ «Առաջադրություն» (Կանոնադրության) հաջորդ մասում ասված էր.
- «15. Յուրաքանչյուր զինվորի խազնիցն կուտան թվանք, թաս-

մա գոտիկով պարկ, երեսուն զցելու գուլլով, բարութով և տասն շախմատի քարով:

16. Յուրաքանչյուր զինվորն պիտի ունենա չոր սեպհական խանջալն և տիլոյի պարկն ուստ վրա շորս օրվան պաշար տանելու համար:

17. Ունտեր-օֆիցերներն ունենան թուր խանշալի տեղ:

18. Օֆիցերներն ունենան մին ջուխտ դարանշա և թուր:

19. Շուրերը՝ շուխեն բոլ մահուտից: Արխալուխն նաշուրի մուգ ունգն: Շալվարն նաշուրի էլի էն ունգն: Գդակն վրացու նման: Յափնջի»¹⁵³:

Բազմաթիվ կամավորների ու աշխարհագորայինների հետ միասին ուսական զորքերին օգնում էին ժողովրդի ամենալայն զանգվածները: Ազատագրական պայքարն ընդունել էր համաժողովրդական բնույթ: Հարկ է նշել, որ Հայաստանում պարսից խաների դեմ կռվում էին նաև վրացական ու ադրբեջանական կամավորական ջոկատներ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին անմիջական մասնակցություն ունեցան Ռուսաստանի այն ժամանակվա բազմաթիվ առաջավոր ազատամիտ գործիչներ և հեղափոխականներ: Ռուս ժողովրդի այդ իսկական ներկայացուցիչները գրտնրվելով Կովկասյան գործող կորպուսի զանազան զորամասերում, խիզախորեն մարտնչում էին Հայաստանում և Անդրկովկասի որոշ շրջաններում դեռևս իշխող պարսիկ խաների ու թուրք փաշաների դեմ և դրանով իսկ իրենց կարևոր լուծան ներդրում երկրամասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Ռուս ժողովրդի այդ փառապանծ զավակների շարքում էին գտնվում Ռուսաստանի առաջին հեղափոխականները՝ ղեկաբերիստները, մեծ գրող ու հումանիստ Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը, 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հուշակավոր պարտիզան, բանաստեղծ Գենիս Գավիդովը, իր ժամանակի ազատամիտ, առաջավոր գաղափարներով տոգորված Ի. Գ. Բուրցովը, Ն. Ն. Ռաևսկին, Վ. Գ. Վոլյովսկին, Ա. Մ. Միկլաշևսկին և ուրիշներ:

Ինչպես հայտնի է, Նիկոլայ I-ը ճնշելով ղեկաբերիստների ապստամբությունը, մոտ 70 ամտիճանադրված սպա ղեկաբերիստներ արսորեց Կովկաս՝ «տաք Սիբիր»: Այստեղ ուղարկվեցին նաև շարքային ղեկաբերիստները՝ ապստամբությանը մասնակցած զին-

վորները, մոտ 2800 մարդ: Նրանք բոլորը գործուն մասնակցություն ունեցան ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմին:

Ռուս-պարսկական այդ պատերազմի մարտական գործողություններում առանձնապես աչքի ընկան ղեկաբերիստներ Լաչինովը, Պուշչինը, Ռինկեիչը, Դեպրերադովիչը, Դորբինսկին, Իսկրիցկին, Օրժիցկին, Մալյուտինը, Յեբրիկովը և ուրիշներ:

Հայ կամավորների դրոշակը

Նվերովիմ Լաչինովը մասնակցեց Օշականի հայտնի ճակատամարտին, Սարդարապատ, Երևան բերդերի և այլ ավանների ու բընակավայրերի գրավմանը: Հիշատակության արժանի է մասնավորապես նրա մասնակցությունը Օշականի ճակատամարտին: Գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկին նշում էր, որ շարքային Լաչինովը Օշականի ճակատամարտում ցուցաբերեց «բաշուլյան ու անվհե-րություն զերազանց օրինակներ»¹⁵⁴: Միխայիլ Իվանովիչ Պուշչինը, լինելով սակրավորների գումարտակի հրամանատար, հաջողությամբ կազմակերպեց ու ղեկավարեց մի շարք բերդերի և մասնավորապես Երևանի բերդի պաշարումը¹⁵⁵: Նիկոլայ Նիկոլևիչ Դեպրերադովիչի մասին իր գնդի հրամանատար Ն. Ռաևսկին գրել է, որ

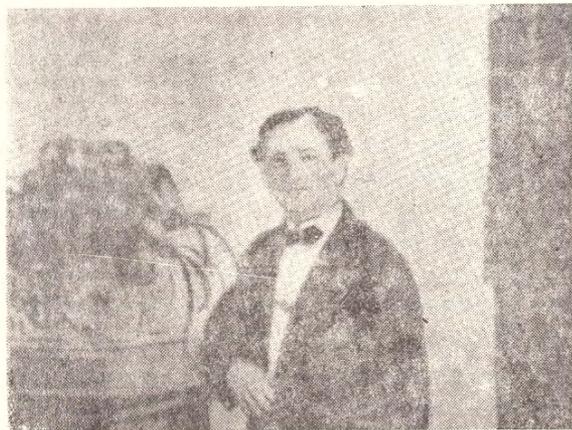
նա «Սարգարապատ և Երևան ամրոցների պաշարման ժամանակ իրեն դրսևորեց գերազանց քաջությամբ»¹⁵⁶: Ալեքսանդր Եֆիմովիչ Ռինկեհիչը մասնակցեց բազմաթիվ մարտերի: Նրա մասին գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերին ղեկուցել է ցարին. «Պրապորշչիկ Ռինկեհիչը թշնամու դեմ մղված մարտերում իրեն դրսևորեց որպես անվեհեր մարտիկ»¹⁵⁷: Խիզախությամբ կռվում էին Կովկասի գործող բանակում գտնվող նաև մյուս ղեկաբերիստները: Բարեբախտաբար պահպանվել են շատերի ծառայության ցուցակները, ուր մանրամասն արձանագրված է նրանց մասնակցությունը Հայաստանի ազատագրման համար մղված կռիվներին:

Պատերազմական գործողություններին անմիջական մասնակցություն ցույց տվեց նաև Լեյբ-գվարդիայի հավաքական գունդը, որը կազմված էր Պետերբուրգում ապստամբած ղեկաբերիստ զինվորներից: Նա մեծ դեր խաղաց մասնավորապես Երևանը պարսկական խաների լծից ազատագրելու գործում: Բերդի պաշարման ամբողջ ընթացքում շարքային ղեկաբերիստները գտնվում էին պաշարող զորքերի առաջին դիրքերում: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, Երևանի բերդի գրավման օրը, հավաքական զնդի վաշտերը, սկսելով գրոհը, առաջինը մտան բերդ: Գնդի մարտիկները ցուցաբերեցին խիզախության և հերոսության հիանալի օրինակներ, որի համար շատերը ստացան շքանշաններ¹⁵⁸: Հերոսաբար կռվում էին նաև հույտնի Չեռնիզովյան զնդի ապստամբ զինվորները, որոնք ցրված էին տարբեր զորամասերում¹⁵⁹:

Կովկաս արսորված ղեկաբերիստները ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմին, այսինքն պատերազմական այն գործողություններին, որոնք ծավալվեցին Արևմտյան Հայաստանում: Կարսի, Էրզրումի, Բայբուրդի և այլ քաղաքների համար մղված կռիվներում առանձնապես աչքի ընկան բացի վերը նշվածներից նաև նշանավոր ղեկաբերիստ և գրոզ Ալեքսանդր Բեստուժև-Մաուլինսկին¹⁶⁰, Ն. Սեմիչևը, Վ. Սուխորուկովը, Զ. Չերնիշովը, Պ. Լեմանը, Պ. Կոնովնիցինը և ուրիշներ:

Հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ ղեկաբերիստները ի տարբերություն ցարական զենեակների ու շինովնիկների, չեմո վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ցարական ղեսպոտիզմի դեմ վենք բարձրացրած ռուս հեղափոխականները, որոնց համար հարազատ էին մարզասիրական և ժողովուրդների ազատագրության գաղափարները, մեծ ոգևորությամբ կռվում էին բռնակալ պարսկական խաների ու թուրքական փաշաների դեմ:

Մոտ երկու տարի գտնվելով Հայաստանում, ղեկաբերիստներից շատերը ծանոթություն և կապեր հաստատեցին ժամանակի մի շարք հայ անվանի գրողների ու հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ: Նրանցից մի մասը լավ գիտեր կրոնական ու քաղաքական գործիչ Ներսես Աշտարակեցուն, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանին, պրոֆեսոր, հայագետ Շահան Զրայետյանին, զին-

Գ. Գ. Լաչինով

վորականներ Վասիլ Բելյուսովին, Լազար Կազարեևի և ուրիշների: Լուրջ հիմքեր կան կարծելու, որ ռուս հեղափոխականների հետ ծանոթ է եղել նաև Խաչատուր Աբովյանը¹⁶¹:

Ռուս-պարսկական պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան նաև ռուսական առաջավոր, ազատամիտ զինվորականության ու մտավորականության բազմաթիվ այլ ներկայացուցիչներ, որոնցից մի մասը կապեր ուներ ապստամբների հետ և այս կամ այն չափով ընդգրկված էր ռուս առաջին հեղափոխականների շարժման մեջ: Ահա նրանցից մի քանիսը:

Իվան Գրիգորևիչ Բուրցովը (1794—1829) ռուսական բանակի կրթված ու ազատամիտ սպաներից էր: Մասնակցել է 1812 թ. հայրենական պատերազմին, եղել է ղեկաբերիստների առաջին ընկերություններից մեկի («Բարորության միություն») անդամ: 1826 թ. բանտարկվել, ապա փոխադրվել է Կովկաս: 1827 թ. ամռան և աշնան ամիսներին մասնակցել է Հայաստանում և Ադրբեջանում ծավալված պատերազմական գործողություններին: Գեներալ Պասկև-

վիշը 1827 թ. նոյեմբերին ցարին զեկուցում էր, որ գնդապետ Բուրցովը և իր ընկերները պարսկական զորքերի դեմ մղվող կռիվներում ցուցաբերում են արիություն և անվեհերություն:

Առանձնապես խոշոր դեր խաղաց Ի. Գ. Բուրցովը ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմում: Նա ամենատակտիվ մասնակցությունն է ունեցել Կարսի, Ախալքալաքի, Ախալցխայի գրավման ժամանակ: 1828 թ. նոյեմբերին Բուրցովը ստացավ Գեորգիի 4-րդ աստիճանի շքանշան: Էրզրումի գրավումից հետո Բուրցովի ջոկատը հուլիսի 7-ին տիրեց Բայբուրդ քաղաքին: Սակայն վերջինից ոչ հեռու գտնվող Խարթվ գյուղի մոտ ծավալված մարտերում նա ստացավ ծան վնաս և մահացավ երեք օր հետո՝ 1829 թ. հուլիսի 23-ին¹⁶²:

Իր ժամանակի ազատամիտ գինվորականներից մեկը՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ռաևսկին (1801—1843) կապված էր շատ ղեկաբերիստների, ինչպես նաև Ա. Ս. Պուշկինի, Ա. Ս. Գրիբոյեդովի, Գ. Վ. Դավիդովի և այլ նշանավոր գործիչների հետ: 1826 թ. շատերի հետ միասին բանտարկվեց նաև Ն. Ռաևսկին, սակայն չկարողանալով ապացուցել նրա «հանցանքը», ցարական կառավարությունը Ռաևսկուն ազատեց բանտից և ուղարկեց Անդրկովկաս, նշանակելով նրան այնտեղ գտնվող Նիժեգորոդյան դրագունական զնդի հրամանատար: Ն. Ռաևսկին ամենագործուն մասնակցությունն ունեցավ ինչպես ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ., այնպես էլ ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմներին, հատկապես Ջիվանբուլաղի, Սարդարապատի, Երևանի, Կարսի, Ախալքալաքի, Էրզրումի և այլ քաղաքների ու բերդերի համար մղվող ճակատամարտերում: Նրա խիզախությունը և զորավարական տաղանդը բազմիցս նշվել է բարձրագույն հրամանատարության կողմից: Սակայն, չնայած դրան, «քաղաքական հանցագործներին» (ղեկաբերիստներին) հովանավորելու մեղադրանքով Ն. Ռաևսկին 1830 թ. հեռացվեց Կովկասից¹⁶³:

Իր առաջավոր հայացքների համար Վլադիմիր Դմիտրևիչ Վոլխովսկին (1798—1841) փոխադրվում է Կովկաս և մասնակցում ռուս-պարսկական պատերազմին, մասնավորապես Սարդարապատի և Երևանի բերդերի գրավմանը: Բարձր հրամանատարության զեկուցագրերից մեկում ասված է, որ Սարդարապատի բերդի պաշարման ժամանակ Վոլխովսկին իրեն տրված բոլոր հանձնարարությունները «կատարեց գերազանց եռանդով ու քաջությամբ»¹⁶⁴: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ նա գործուն մասնակ-

ցություն է ունեցել Կարսի, Էրզրումի և Բայբուրդի համար մղված մարտերին: Վոլխովսկին, ինչպես նաև Կովկաս ուղարկված իր գրեթե բոլոր ազատամիտ ընկերները գտնվում էին գաղտնի հսկողության տակ: Ի դեպ, նրանց «վարքագծի մասին» պարբերաբար տեղեկություններ էին ուղարկվում Պետերբուրգ:

Յարական սատրապների համար կասկածելի գինվորական էր նաև Ալեքսանդր Միխայլովիչ Միկլաշևսկին (1796—1831): Նիկոլայ I-ի հրամանով նա ևս ուղարկվեց Անդրկովկաս: Միկլաշևսկին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմի գրեթե բոլոր կարևոր ճակատամարտերին, ինչպես նաև Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի գրավմանը: Նա սպանվեց 1831 թ.: Միկլաշևսկու մահվան կապակցությամբ ղեկաբերիստ Ալեքսանդր Բեստուժև-Մաուրինսկին գրել է. «Մենք դժբախտություն ունեցանք կորցնելու մեր բախտակից ընկերոջը, իր խիզախությամբ շատ հայտնի գնդապետ Միկլաշևսկուն: Նա իսկական Այաքս էր և ընկավ որպես հերոս»¹⁶⁵:

Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու գործում զգալի դեր խաղաց հռչակավոր պարտիզան, բանաստեղծ Դենիս Վասիլևիչ Դավիդովը, որը նույնպես պատկանում էր «քաղաքական անբարեհույս» գործիչների շարքին: Երբ բռնկվեց ռուս-պարսկական պատերազմը, Դավիդովը ցարի հրամանով ուղարկվեց Քբիլիսի և շուտով, 1826 թ. սեպտեմբերին, նրշանակվեց Երևանի սարդարի դեմ գործող ռուսական զորամասի հրամանատար: Գեներալ-մայոր Դավիդովը, ինչպես նշվեց վերեվում, անցնելով հակահարձակման, սեպտեմբերի 21-ին, Միրաբ գյուղի մոտ պարտության մատնեց Հասան-խանի զորքերին և առաջ կերպով ազատագրեց Լոռի-Փամբակն ու Շիրակը: 1826 թ. աշնան ամիսներին պատերազմական գործողությունների զազարի ժամանակ նա ամրացնում էր Ջալալ-օղլիի (այժմ՝ Ստեփանավան) բերդը¹⁶⁶:

Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու և այն Ռուսաստանին միացնելու գործում խոշոր դեր խաղաց ռուս մեծ դրոշ և հումանիստ Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովը: 1827 թ., երբ Արարատյան դաշտում ծավալվել էին ռազմական գործողությունները պարսկական զորքերի դեմ, երբ տեղի էր ունենում Սարդարապատի և Երևանի ազատագրումը խանական լծից, Գրիբոյեդովը գտնվում էր գործող զորամասում, մասնակցում էր ռազմական գործողություններին և անում ամեն ինչ

ռուսական զորքերի հաղթանակի համար: Ռուս մեծ զորղը, ինչպես հայտնի է, խոշոր դեր կատարեց Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման գործում, ինչպես նաև պարսկահայերի գաղթը կազմակերպելու և նրանց ամեն կերպ օգնելու հարցում:

Խոսելով Արևելյան Հայաստանի ազատագրությանը մասնակից ռուս առաջավոր մարդկանց մասին, չի կարելի չհիշատակել նաև Ն. Ն. Մուրավյովին, Ի. Պ. Շիպովին, Ա. Ա. Սուվորովին, Լ. Ս. Պուշկինին և շատ ուրիշներին: Նրանք բոլորն այս կամ այն շափով իրենց լուսման ունեն արևելահայության նոր կյանքի կերտման գործում:

Ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակիցեցին նաև վրաց ու ադրբեջանական ժողովուրդների առաջավոր ներկայացուցիչներ Ա. Գ. Ճավճավաձեն և Ա. Բաքիխանովը:

Խիստ հետաքրքրական է այն փաստը, որ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում (1826—1829 թթ.) մասնակիցեցին նաև լեհ հեղափոխականները, որոնց ցարական կառավարությունը բանտարկել և ապա աքսորել էր Կովկաս՝ Կովկասյան գործող կորպուսում ծառայելու համար: Դրանց թվին են պատկանում Ֆրանց Բորիսովսկին, Անդրեյ Յանսիչը, Նիկոլայ Վորցելը, Ստանիսլավ Կարվիցկին, Զախը, Լիսովսկին և ուրիշներ:

Մեծ թվով ղեկաբերիստների ու բազմաթիվ առաջավոր ռուս զործիչների մասնակցությունը ռուս-պարսկական պատերազմին ավելի շեշտեց ու ընդգծեց այդ պատերազմի ազատագրական բնույթը:

Ավելորդ չէ այստեղ նշել այն իրողությունը, որ ռուս-պարսկական ինչպես 1804—1813, այնպես էլ 1826—1828 թթ. պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի դեմ կանգնած էին փաստորեն նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան: Ելնելով իրենց գաղութարարական քաղաքականության շահերից, նրանք փորձում էին թույլ չտալ Անդրբլուզիայի միացումը Ռուսաստանին և դրա համար պարսկական ու թուրքական կառավարություններին տրամադրում էին դրամ, զենք, զինամթերք, ռազմական մասնագետներ: Խոսելով պարսկական զորքերի մասին, Ա. Պ. Երմոլովը 1817 թ. գրում էր, թե «պարսկական հետևակը և հրետանին ամբողջությամբ գտնվում են անգլիական սպաների և ենթասպաների հրամանատարության տակ»¹⁶⁷: Հայտնի է, որ Պարսկաստանը 1826 թ. պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ անգլիական էմիրսարների հրահրումներով: Պատերազմի ընթացքում իրանական զորքերի շարքում գտնվում էին բազմաթիվ անգլիացի սպաներ:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին պլոզրեսիվ, խոշոր իրադարձություն էր, որ նոր, լուսավոր էջ բացեց հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Անցնելով ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, արևելահայերը, իհարկե, չազատվեցին ազգային ճնշումներից և սոցիալական հարստահարություններից: Յարական կառավարությունը բերեց շահագործման ու ճնշման նոր ձևեր ու մեթոդներ: Որպես կալվածատերերի պետական օրգան, նա իրականացնում էր աշխատավորության կեղեքումներն ու ճնշումները ինչպես ռուս ժողովրդի և ռուսական կայսրության մեջ մտած մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Յարիզմը վարում էր ազգային ճնշման քաղաքականություն, որի ծանրությունը իր վրա զգաց նաև հայ ժողովուրդը: Սակայն, չնայած այդ բոլորին, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ստեղծված պայմաններում միակ ելքն էր, որը որոշակի հնարավորություն էր ընձեռում հայ ժողովրդի տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական կյանքի զարգացման համար:

Այդ նշանավոր իրադարձության հետևանքով հայ ժողովուրդը նախ և առաջ փրկվեց ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից, ապահովվեց նրա թվական աճը և հավաքական գոյությունը: Տեղի ունեցավ շատ կարևոր երևույթ՝ հայության ազգային կոնսոլիդացիան հայրենի երկրում: Պերճախոս է այն փաստը, որ ընդամենը երկու տասնամյակների ընթացքում կրկնապատկվեց Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը, որին մեծ շափով նպաստեց պարսկահայերի և արևմտահայերի գաղթը Հայաստան 1828—1830 թթ.¹⁶⁸: Ժողովրդի անընդմեջ աճն այստեղ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում, որը իրերի ձախորդ բերումով մնաց սուլթանական բռնապետության դաժան տիրապետության տակ, տեղի ունեցան մասսայական ջարդեր ու կոտորածներ, որոնց հետևանքով արևմտահայերն ենթարկվեցին գենոցիդի, իսկ երկիրը դարձավ ամառի ու ավերակ:

Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանը ստացավ տնտեսական զարգացման նոր հնարավորություններ: Պարսկական խաների և թուրք փաշաների տիրապետության ժամանակ երկիր տնտեսությունը ապրում էր լճացում և ղեգրազացիա: Ունենալով տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ, քան Պարսկաստանը և Թուրքիան, Ռուսաստանը խթանեց Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը, ստեղծեց դրա համար

բարենպաստ պայմաններ: Չնայած ցարիզմի զաղուժային քաղաքականությանը, Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում XIX դարի կեսերին տեղի են ունենում զգալի տեղաշարժեր տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ: Քայքայվում է բնատնտեսությունը, զարգանում են ապրանքադրամային հարաբերությունները, որոնց նպաստում են 1864—1871 թթ. Անդրկովկասում կիրառված գյուղացիական ռեֆորմը և ճանապարհաշինությունը: Վ. Ի. Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» իր նշանավոր աշխատության մեջ նկատում էր, որ հետոեֆորմյան շրջանում ռուսական կապիտալիզմը «Կովկասը ներգրավում է համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ...»¹⁶⁹: Քայքայվում էր բնատնտեսությունը, զարգանում էին ապրանքափոխանակային հարաբերությունները, ներքին ու արտաքին առևտուրը և համեմատաբար թույլ ձևով՝ գյուղատնտեսությունը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանն Արևելյան Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում զգալի շափով նպաստեց գյուղացիական ռեֆորմը և խճուղային ճանապարհների ու երկաթգծի շինարարությունը: XIX դարի երկրորդ կեսին արդեն ձևավորվեցին պղնձի արտադրության կենտրոններ Ալավերդում ու Զանգեզուրում, դարի վերջերին հիմնվեցին բամբակի, մետաքսի, զինու ու կոնյակի արդյունաբերական ձեռնարկություններ:

Դժվար է գերազնահատել այն զրական նշանակությունը, որ ունեցավ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ գիտության, գրականության ու մշակույթի բոլոր բնագավառների զարգացման գործում: Որպես օրինակ թեկուզ հիշենք այն բարերար ազդեցությունը, որ ունեցավ ռուս առաջավոր ու հարուստ դասական գրականությունը հայ նոր գրականության վրա: Հայտնի է, որ հայ գրականության ու հասարակական մտքի այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են Խ. Աբովյանը, Մ. Նալբանդյանը, Գ. Մունդուկյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և ուրիշներ խոր հարգանքով ու ակնածանքով են խոսել ռուս ժողովրդի գրականության մասին: Այսպես, Հովհ. Թումանյանը գրել է. «Միտով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև, Պուշկինի, Լեռմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատերը»¹⁷⁰:

Ռուսաստանի պրոգրեսիվ ազդեցության մասին խոսել է Յ. էնգելսը: Կ. Մարքսին 1851 թ. գրած իր նամակներից մեկում նա գրել է. «Ռուսաստանը իսկապես պրոգրեսիվ դեր է խաղում Արևելքի նկատմամբ»¹⁷¹:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի «Ռուսաստանի հետ Հայաստանի միավորման 150-ամյակի տոնակատարության մասին» ընդունած որոշման մեջ ասված է. «Ռուսաստանին միանալը հայ ժողովրդին փրկեց ֆիզիկական ու շքնշացման սպառնալիքից, բացեց ազգային համախմբման հնարավորություններ, նախադրյալներ ստեղծեց հետագա սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար, նրան հաղորդակից դարձրեց ռուսական առաջավոր կուլտուրային, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական մտքի դեմոկրատական ավանդույթներին»¹⁷²:

Մեծ է Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման քաղաքական նշանակությունը: Մտնելով Ռուսական կայսրության կազմի մեջ, արևելահայությունը իր պատմական բախտը կապեց ռուս ժողովրդի, նրա հզոր ազատագրական շարժման հետ: XIX դարի կեսերից արդեն ռուսական հեղափոխական շարժման ազդեցության տակ ձևավորվեցին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Կապեր հաստատվեցին հայ և ռուս հեղափոխական գործիչների միջև: XX դարի սկզբներին հայ բանվորական ու գյուղացիական շարժումներն ընդգրկվեցին ռուսական պրոլետարական սոցիալիստական հզոր շարժման մեջ, շարժում, որը և իսկական ազատություն և վերածնունդ բերեց բաղմաշարձար հայ ժողովրդին:

ПРИСОЕДИНЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ К РОССИИ

Резюме

Присоединение Восточной Армении к России, имевшее место в результате русско-персидской войны 1826—1828 гг., явилось крупной вехой многовековой истории армянского народа. Благодаря этому прогрессивному акту были созданы новые, благоприятные условия для развития экономической, культурной и политической жизни страны, для численного роста и национальной консолидации народа. В составе России армянский народ связал свою судьбу с русским революционным движением, которое и принесло ему подлинную свободу и национальное возрождение.

ДЕКАБРИСТЫ И ИХ ДРУЗЬЯ В БОЯХ ЗА ПРИСОЕДИНЕНИЕ АРМЕНИИ К РОССИИ В 1826—1829 гг.

Освобождение Восточной Армении от ига персидских ханов и ее присоединение к России имело место, как известно, в ходе и результате русско-персидской войны 1826—1828 годов, начатой агрессивными кругами шахского двора при подстрекательстве английских эмиссаров¹⁷³. В феврале 1828 г., в результате блестящих побед русской кавказской армии, был заключен Туркменчайский мирный договор, в силу которого, помимо прочего, Восточная Армения вошла в состав России. Война эта, сыгравшая огромную роль в исторических судьбах армянского народа, была для него справедливой, освободительной войной. Интересы внешней политики царской России в Закавказье в этот период совпадали с освободительными устремлениями армянского народа.

Весьма знаменателен тот исторический факт, что в русско-персидской войне 1826—1828 гг. принимали активное участие многие выдающиеся представители передовой России того времени. По стечению обстоятельств находясь на Кавказе, в разных частях Отдельного кавказского корпуса, они вместе с его основной массой солдат и офицеров, а также с местными народными ополченцами храбро сражались против войск шахской Персии, стремившейся увековечить свое господство над народами Закавказья.

В войне 1826—1828 гг. своей отвагой и мужеством прославились, в частности, декабристы—первые русские революционеры, те из них, кто после разгрома героического восстания 14 декабря 1825 г. были сосланы царским правительством на Кавказ, в действующий кавказский корпус. Среди сосланных—более семидесяти офицеров, разжалованных в рядовые, и около 2800 солдат—«мятежников», выступивших против царского самодержавия в Петербурге и на Украине. Все они самоотверженно сражались в Армении и в ряде районов Азербайджана.

В развернувшихся в Армении в 1826—1827 гг. военных действиях против персидских войск особенно отличились декабристы и связанные с ними лица—Е. Лачинов, М. Пущин, Ф. Вишнеvский, Н. Депрерадович, А. Ринкевич, А. Гангеблов,

В. Сухоруков, П. Коновницын, Н. Семичев, А. Добринский, Н. Оржицкий, Н. Цебриков и многие другие.

Евдоким Емельянович Лачинов участвовал в известном сражении у села Ошакан 17 августа 1827 г., во взятии Сардарапатовской и Ереванской крепостей; за проявленную отвагу он был произведен в унтер-офицеры. В конце 1827 г. генерал-лейтенант А. И. Красовский рапортовал высшему начальству, что рядовой 39-го егерского полка Лачинов при Ошакане показал «отличные примеры храбрости и неустранимости... При покорении крепостей Сардарапата и Эривани он по собственному желанию находился непрерывно в траншеях и оказывал примерные знаки усердия и храбрости»¹⁷⁴.

Е. Лачинов в своих записках довольно подробно рассказывает об осаде и взятии крепости Ереван, сообщая при этом много интересных сведений.

Следует сказать, что в осаде и занятии крепостей Сардарапата и Ереван по указанию Паскевича участвовали почти все декабристы, находившиеся тогда в составе главного отряда кавказского корпуса. «Во время блокады крепостей Сардар-Абада и Эривани,—писал Паскевич начальнику Главного штаба генералу Дибичу,—мною дозволено всем офицерам и разжалованным, желающим изгладить усердною службою прежнее свое поведение, находиться при открытии траншей»¹⁷⁵. В эти дни многие декабристы специально были направлены в Сардарапата и Ереван. В их числе был и Лачинов.

За активное участие в военных действиях 1827 года, за храбрость и отвагу Лачинов был произведен в унтер-офицеры¹⁷⁶. Осень и конец года он провел в Армении и служил в штабе войск генерала Красовского. Ему довелось вместе с этим видным генералом, в то время исполнявшим должность начальника Эриванского временного управления, совершить ряд путешествий по Восточной Армении, о чем подробно рассказываетывается в его записках.

Михаил Иванович Пущин, будучи командиром саперного батальона, успешно организовал осаду ряда крепостей, в том числе Ереванской. Говоря о роли Пущина при взятии Еревана, один из сосланных на Кавказ декабристов—А. Гангеблов в своих воспоминаниях писал: «Он руководил и мелкими и крупными работами от вязания фашин и туров, от работ киркой и лопатой до устройства переправ и мостов, до траншировки и возведения укреплений, до ведения апрошей и кроме того исполнял множество важных поручений. Он же, в той же солдатской шинели, присутствовал на военных советах у глав-

нокомандующего, где его мнения почти всегда одерживали верх (о чем мне известно было через Вальховского и Ушакова). Этот человек как бы имел дар одновременно являться в разных местах»¹⁷⁷.

Подвиги Пущина вынуждено было отметить и командование, сделавшее о нем несколько представлений. Но царь Николай I всегда отклонял их и согласился лишь в связи с занятием Еревана произвести его в унтер-офицеры.

Феодор Гаврилович Вишневецкий в составе главного действующего отряда кавказского корпуса принял активное участие в боях за Восточную Армению. В формулярном списке Вишневецкого сказано, что 14 апреля 1827 г. он находился «в деле противу персидской конницы у деревни Верхней Айнанлу; 16-го в перестрелке с куртинскою конницею под монастырем Эчмиадзинским, того же числа при канонаде против крепости Сардарапада; 24-го в деле против многочисленной конницы, предводимой Гасан Ханом... и части гарнизона Эриванского, под пушечными выстрелами со стен сей крепости при занятии 25-го Ираклиевой горы, 26-го северного Эриванского форштата; с того же времени по 15-е июня при блокаде крепости Эривани»¹⁷⁸.

Далее Вишневецкий находился в войсках, занявших город Нахичеван и крепость Абасабад. В сентябре под Сардарпатом, после взятия крепости он опять был награжден военным орденом. 14 сентября Вишневецкий находился «в следовании до крепости Сардарапада и обложении оной, с того же числа по 20-е при действительной осаде и взятии и преследовании гарнизона сей крепости; за отличие в сем сражении награжден знаком отличия военного ордена св. Георгия»¹⁷⁹.

Вишневецкий—один из деятельных участников осады и взятия Еревана. В его формулярном списке отмечено, что 22 сентября 1827 г. он находился «в походе к Эривани», а с 24-го сентября по 1-е октября—при осаде и покорении этой крепости. «За отличие в сем сражении по высочайшему повелению произведен в унтер-офицеры»¹⁸⁰.

Николай Николаевич Депрерадович также сражался против персидских войск. Так, в начале июля он храбро воевал под Джеван-Булахом, за что был награжден орденом св. Анны 4-й степени. Вместе с русскими солдатами и армянскими, грузинскими и азербайджанскими ополченцами он с отвагой и мужеством принимал участие в штурме крепостей Сардарпат и Ереван. Командир Нижегородского драгунского полка Н. Н. Раевский писал о Деп-

рерадовиче: «При осаде крепостей Сардар-Абада и Эривани, во всех случаях, вел себя с отличною храбростью»¹⁸¹.

О мужестве и активном участии Депрерадовича в военных действиях, происходивших в Армении и Азербайджане, писал и сам Паскевич. В рапорте на имя Николая I от 30 ноября 1827 г. он отмечал, что поручик Депрерадович в делах против неприятеля показал себя неустрашимым¹⁸².

Александр Ефимович Ринкевич летом 1827 г. участвовал в занятии Нахичевана и Абасабада. 31 августа командир Ширванского полка из лагеря близ реки Арпачай сообщал, что Ринкевич «ведет себя отлично: хорошо, ревностно занимается службою и в делах противу неприятеля неустрашим»¹⁸³.

Ринкевич принимал энергичное участие и в боях, которые развернулись за Сардарпат и Ереван в сентябре и начале октября 1827 г. Именно в связи с этими событиями Паскевич в рапорте от 29 октября 1827 г. писал царю, что «прапорщик Ринкевич в делах против неприятеля показал себя неустрашимым»¹⁸⁴. За участие в персидской кампании 1827—1828 гг. Ринкевич был произведен в подпоручики.

За Ереван и другие города сражался Александр Семенович Гангелблов (Гангелблывили). Говоря об осаде Ереванской крепости, он в своих воспоминаниях писал: «Когда началась осада и я услышал, что все декабристы собраны в траншеи, я обратился с просьбой к генералу Красовскому перевести и меня туда. Красовский велел своему адъютанту меня отвести к начальнику траншей полковнику Гурке»¹⁸⁵.

Далее Гангелблов участвовал во взятии города Урмия, где провел примерно два месяца. В начале 1828 г. он вернулся в Ереван и был назначен помощником коменданта крепости полковника Кошкарева, который, по словам самого Гангелблова, пострадал «по бунту Семеновского полка». Приказом Паскевича от 19 марта 1828 г. Гангелблову была поручена какая-то должность в Эриванском областном правлении¹⁸⁶. Там он остался до середины мая.

Поручик лейб-гвардии Казачьего полка, историк и журналист Василий Дмитриевич Сухоруков был одним из друзей Ф. Глинки, В. Кюхельбекера, А. Бестужева, К. Рыльева и А. Корниловича¹⁸⁷. В официальных документах он фигурирует как причастный к движению декабристов. В июле 1826 г. Николай I приказал «оставить его на Дону... иметь за ним бдительный тайный надзор и ежемесячно доносить о поведении»¹⁸⁸. Приказом военного министра от 28 мая 1827 г. Сухоруков был отправлен в кавказский корпус, где его определили в Донской казачий полковника Карпова полк. Су-

хороков принял участие в осаде и взятии крепостей Сардарпат и Ереван, а также в военных действиях конца 1827 начала 1828 гг. Одновременно он выполнял разные задания в штабе Паскевича.

В русско-персидской войне 1826—1828 гг. участвовал и Петр Петрович Коновницын. В апреле—июне 1827 г. он в ря-

П. П. Коновницын

дах войск авангарда главных сил кавказского корпуса сражался в Араратской долине. Об участии П. Коновницына и некоторых его друзей в боях за Сардарпат и Ереван генерал Паскевич рапортовал: «Коновницын и Пущин исполняли свой долг с похвальной ревностью, поощряя прочих нижних чинов своим примером. При короновании рва под Эриванью они также находились на работах, производимых под начальством г. М. Грузсона... Дорохов был в сем случае ранен пулею в грудь, одежда Коновницына прострелена тремя пулями»¹⁸⁹. В марте 1828 г. П. Коновницын был произведен в прапорщики.

В боях за присоединение Восточной Армении к России принимал участие также Николай Николаевич Семичев. Он участвовал почти во всех сражениях военной кампании 1827 г. Из его формулярного списка видно, что в мае он находился в селении Шулаверы, в июне—в Эчмнадзине и Нахичеване, в начале июля—под Абасабадом, в августе—в Карабахе, в сентябре и октябре—в Сардарпате, Ереване и Тавризе. С 14 сентября 1827 г. Семичев находился «в следовании до крепости Сардар-Абада и обложении оной с того же числа по 20-е при действительной осаде, взятии и при следовании гарнизона сей крепости, 22-го в походе к Эривани, с 24 сентября по 1-е октября при действительной осаде и покорении сей важной крепости со всем находившимся в ней гарнизоном, причем взят в плен Гасан Хан Сардарь и многие другие чины и чиновники, и за оказанные при осаде оной отличия получил высочайшее благоволение; с 7-го по 19-е октября—в походе от Эривани в город Тавриз»¹⁹⁰.

Начальник второй уланской дивизии генерал-майор барон Розен в своем рапорте от 11 января 1828 г. писал Паске-

вичу: «Командир Нижегородского драгунского полка полковник Раевский представляет мне, что вверенного ему полка переведенный из Ахтырского гусарского капитан Семичев, прикосновенный к делу злоумышленного тайного общества, за оказанную им отличную храбрость в сражении под Джераван-Булаком, несмотря на тяжелую рану, полученную им в 1812 году при сел. Бородине, заслужил высочайшее благоволение; после того по разрешению вашего высокопревосходительства, будучи прикомандирован к войскам, осаждавшим Эривань, заслужил от командира сводного полка полковника Шилова блестящий отзыв непоколебимой неустрашимости и неусыпной деятельности»¹⁹¹.

Тот же генерал Розен в другом рапорте о Николае Семичеве писал: «При осаде Эривани, находясь волонтером, он заслужил особенное внимание начальства и в продолжение всего похода служил во всех отношениях примером всему полку»¹⁹².

Большую роль в освобождении Восточной Армении от персидского господства сыграл Лейб-гвардии сводный полк, составленный из солдат-декабристов. Рядовые участники восстания 14 декабря активно участвовали, в частности, в освобождении Еревана от ига персидских ханов. За все время осады крепости они находились в первых рядах атакующих войск. 1 октября 1827 г., в день взятия Ереванской крепости, роты сводного полка первыми начали штурм и первыми вступили в крепость. Шесть из них под командованием полковника Шинова, рапортовал Паскевич 3 октября 1827 г., «бросились через брешь и заняли юго-восточную башню первой и второй стены и примыкающая к ней куртины»¹⁹³. Вскоре после этого сводный полк и другие воинские части заняли крепость. Упорный Гасан-хан с остатками своих войск «ушел в главную мечеть», пытаясь продолжать здесь сопротивление. Но солдаты Лейб-гвардии сводного полка взяли его в плен. «Генерал-лейтенант Сухтелен,—сказано в военном журнале,—с двумя ротами Лейб-гвардии сводного полка направился к мечети, в кося, по показанию жителей, находился Гасан-хан. Вошедши туда, он увидел до 200 вооруженных людей, готовых стрелять, но когда рота выстроилась перед ними и взвела курки, то они бросили оружия и сдались. Генерал-лейтенант же граф Сухтелен сам обезоружил Гасан-хана. Сарбазы, еще колебавшиеся, видя город занятым, положили также оружие»¹⁹⁴.

Гасан-хан имел намерение взорвать крепость, но подпоручик Григорий Григорьевич Лелякин из сводного полка, при-

влекавшийся в свое время к следствию по обвинению в участии в восстании декабристов, проявив исключительное бесстрашие, предотвратил злой умысел хана. Когда русские войска вступили в крепость, «подпоручик Лелякин, узнав от жителей, что в пороховом погребе, в котором находилось более двух тысяч пудов, положен зажженный фитиль, ни мало не медля, с самоотвержением бросился в погреб, вынул фитиль и тем не допустил взрыва крепости»¹⁹⁵.

Во многих сражениях русско-персидской войны приняли участие также солдаты—«мятежники» (примерно 800 чел.) из Черниговского полка; они были сосланы из Украины на Кавказ летом 1826 г.¹⁹⁶

Сосланные на Кавказ декабристы принимали непосредственное участие также в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. Большие надежды с этой войной связывали западные армяне, желавшие с помощью русского оружия освободить свою родину от невыносимого османского ига. Неслучайно, что во время войны вместе с русскими солдатами сражались против турецких войск сотни и тысячи армянских добровольцев.

Когда на кавказском фронте (в Западной Армении и Грузии) развернулись военные действия, многие декабристы находились в действующих отрядах русских войск. Они храбро сражались под Карсом, Ардаганом, Ахалцихом, Эрзерумом, Бабердом и другими городами и крепостями. Среди русских революционеров, участвовавших в войне 1828—1829 гг., особенно отличились Е. Лачинов, М. Пущин, А. Гангелов, В. Сухоруков, Ф. Вишневецкий (о них уже говорилось в связи с русско-персидской войной), а также Д. Искрицкий, А. Веденяпин, З. Чернышев, В. Голицын, А. Бестужев-Марлинский, Д. Арцыбашев, А. Берстель, А. Фок и другие.

В июне 1828 г., в составе 39-го егерского полка Е. Е. Лачинов принял активное участие в осаде и взятии города и крепости Карс. После этого он служил в карском гарнизоне. В середине августа Лачинов был в экспедиции, имевшей целью помочь армянским жителям нескольких сел Ардаганского района переселиться в Карский пашалык, занятый уже русскими войсками. Лачинов рассказывает, что русскому отряду удалось вместе с армянскими ополченцами обратить в бегство турецкую воинскую часть, пытавшуюся насильно угнать армянских крестьян вглубь Турции. Под охраной солдат армянские крестьяне Ардагана были переселены в безопасные места в районе Карса. В эти дни, как пишет Лачинов, установились самые теплые отношения между русскими солдатами и армянскими крестьянами.

О службе Е. Лачинова в карской области имеются интересные данные в рапорте начальника Карской крепости полковника Реута от 9 мая 1829 г. на имя генерал-майора Остен-Сакена. В этом официальном документе сказано: «При сем обязанностью считаю донести Вашему превосходительству о примерном усердии и отличных действиях 39-го егерского полка унтер-офицера Лачинова, разжалованного из офицеров генерального штаба, который по просьбе предместника моего генерал-майора князя Бековича-Черкасского был по взятии Карса прикомандирован генерал-майором Берхманов к армянской дружине для показания оной порядка пограничной службы и надзора за исправностью караулов их и разъездов. По рекомендации о нем князя Бековича-Черкасского я также во время управления областью давал ему различные поручения... с наступлением весны, когда исправность караулов и разъездов армянских так много приносит пользы, заботясь о предохранении жителей от грабежей хищнических партий и понуждения к засевам полей, то старания и похвальные поступки унтер-офицера Лачинова возлагают на меня обязанность покорнейше просить Ваше превосходительство обратить на него милостивое внимание господина главнокомандующего...»¹⁹⁷.

М. И. Пущин с первых же дней турецкой кампании находился на передовых позициях. 19—20 июня 1828 г., когда войска подошли к Карсу, Пущин вместе с саперами 8-го пионерного батальона начал осадные работы. 23 июня пал Карс, а через месяц, 24 июля, был занят Ахалкалак.

В начале августа 1828 г. Паскевич приступил к осаде Ахалциха. 8-й пионерный батальон, в котором служил М. И. Пущин, отличился и здесь. Пущин успешно выполнил ряд сложных и трудных задач и 15 августа, когда начался штурм крепости, был в первых рядах атакующих войск.

Во время штурма Ахалциха Пущин был тяжело ранен. Но весной 1829 г. он вновь в рядах действующих войск. Об участии М. Пущина в русско-турецкой войне в одном документе мы читаем: «...В офицерском звании управлял инженерною частью в армии, составлял карты движения вперед, вел осады Карса, Ахалкалака и Ахалциха, участвовал в штурме сих крепостей и во всех сражениях и малых стычках всегда находился впереди, ранен насквозь пулею в грудь на штурме Ахалциха и раненый, больной по усиленной просьбе главнокомандующего Паскевича делал кампанию 1829 года и только по занятии Арзерума получил согласие главнокомандующего на отъезд из армии для пользования Кавказскими минеральными водами»¹⁹⁸.

А. Гангеблов участвовал в штурме Ахалциха, в боях за Эрзерум и при взятии крепости Олты. В рапорте от 23 сентября 1829 г. на имя Николая I Паскевич, описывая взятие Олты русскими войсками, между прочим отмечал: «Когда производилась атака пионерного батальона, поручик Гангеблов, утвердив против крепости кегорновы мортиры, открыл огонь по гарнизону, засевшему в цитадели, который равномерно отвечал пушечною и ружейною стрельбою, но наступившая ночь прекратила действия. Поутру выставили на вид туркам отбитые знамена, усилили метание гранат, и турки сдались»¹⁹⁹.

В. Сухоруков также принял активное участие во многих сражениях Турецкой кампании. В связи с осадой и взятием Ахалциха начальство отмечало, что Сухоруков «в делах под Ахалцихом вел себя отлично, храбро»²⁰⁰. Летом 1829 г. он участвовал в занятии Эрзерума. За храбрость и отвагу Сухоруков был награжден орденом Владимира 4-й степени с бантом и золотой саблей²⁰¹.

Ф. Вишневецкий отличился в осаде и покорении Карса, Ахалкалака и Ахалциха, сражался под Эрзерумом и Байбуртом.

О Д. Искричком в одном рапорте командира его полка сообщается, что он при взятии крепости Карса «оказал себя отлично храбрым»²⁰². Искрицкий самоотверженно сражался и в боях за Эрзерум.

Александр Веденягин участвовал почти во всех битвах русско-турецкой войны. В 1828 г. он вместе со своими друзьями штурмовал крепости Карс, Ахалкалак и Ахалцих. Через год принимал активное участие в боях за Эрзерум и другие города, неизменно проявляя «мужество, неустранимость и хладнокровие»²⁰³.

Захар Григорьевич Чернышев в 1829 г. в составе Нижегородского драгунского полка участвовал в ряде сражений с турецкими войсками. О храбрости Чернышева командир полка в рапорте от 31 августа 1829 г. на имя командира отряда генерал-адъютанта Потемкина писал: «Разжалованный за причастие к умышленному тайному обществу по сентенции верховного суда и определенный во вверенный мне полк рядовым из поселения Чернышев, в сражениях 27 и 28 числа июля при селениях Харт и Балахор отличил себя особенною храбростью, бросаясь впереди всех на неприятельские толпы и одушевляя сим товарищей своих»²⁰⁴.

В начале 1829 г. Валериан Михайлович Голицын был переведен из сибирской ссылки на Кавказ и зачислен рядо-

вым в 42-й егерский полк. Воевал за крепость Гасан-кала, за города Эрзерум, Байбурт и Хнус.

Видный декабрист, известный писатель и публицист Александр Бестужев-Марлинский также побывал в Армении. О своем участии в русско-турецкой войне он писал: «15 сентября (1829 г.—М. Н.) часть нашего полка двинулась с отрядом к Байбурту. Не буду описывать перестрелки накануне 27 сентября, где мы сначала прикрывали орудия, а потом, рассыпавшись по горе, завязали потешный огонь с кавалеристами по крутой стремнине; на рассвете мы вдруг переменяли дорогу и пошли в обход верст двенадцать, чтоб отрезать неприятеля от дороги в Трапезонт. Прочее вы знаете. Завладев высотами, мы кинулись в город, ворвались туда через засеки, прошли его насквозь, преследуя бегущих, и наконец верст пять далее вступили в дело с лазами, сбили их с горы, и пошла рукопашная. Я был ужасно утомлен усилиями карабкаться по каменистой крутой горе, пересеченной оврагами, в полной амуниции и в шинели»²⁰⁵.

З. Г. Чернышев

Д. А. Арцыбашев в 1828 г. в составе Нашебургского пехотного полка участвовал в занятии города и крепости Баязет. В Западной Армении и Грузии против турецких войск воевали также А. Берстель, А. Фок и другие.

В русско-персидской войне 1826—1828 гг., в результате которой Восточная Армения была присоединена к России, приняли участие также многие друзья декабристов, связанные в той или иной мере со славным движением дворянских революционеров. И примечательно, что в их числе оказались такие выдающиеся люди передовой России, как А. С. Грибоедов, Д. В. Давыдов, И. Г. Бурцов, Н. Н. Раевский, В. Д. Вольховский и другие.

Великий писатель, гуманист и дипломат Александр Сергеевич Грибоедов летом и осенью 1827 г., находясь в главном

отряде действующего русского кавказского корпуса, участвовал в военных действиях при осаде и взятии Сардарапата, Еревана и других крепостей. Интересно отметить, что в этих боях он проявлял «завидную и холодную храбрость». В числе других Грибоедов был награжден медалью «За взятие Эривани».

Грибоедов сыграл большую роль в заключении Туркменчайского мирного договора, принесшего освобождение

А. А. Бестужев-Марлинский

Восточной Армении. Он оказывал всевозможную помощь десяткам тысяч армян, переселявшимся из Персии в Восточную Армению и Закавказье. Велики его заслуги перед командованием кавказских войск. В феврале 1828 г. генерал Паскевич в одном из своих рапортов на имя начальника генерального штаба отмечал, что Грибоедов «во все продолжение сей кампании, служа при мне с особенным усердием, по отличным его способностям и совершенному знанию всех обстоятельств здешнего края, был мне весьма полезен, в продолжение же мирных переговоров в Дей-коргане и потом в Туркманчае оказал в дипломатических сношениях особенное искусство и я считаю себя обязанным некоторым мыслям, им представленным...»²⁰⁶.

Прославленный партизан Отечественной войны 1812 г., поэт, генерал-майор Денис Васильевич Давыдов сражался против персидских войск в северной Армении. В начале сентября 1826 г. он был назначен командиром отряда русских войск, находившихся в Джалалоглы (ныне Степанаван). Высшее начальство поставило перед Давыдовым задачу очистить провинции Памбак и Шорагял от войск эриванского хана.

Утром 19 сентября 1826 г. отряд русских войск под командованием Давыдова выступил в поход. Совершив переход через Бзовдальский перевал, он вечером того же дня остановился близ селения Кишлак. На рассвете 20 сентября отряд Давыдова двинулся вперед. В пути, недалеко от селения Амاملу, он вступил в стычку с неприятельской конницей. На следующий день, 21 сентября, на склонах горы Арагац, неподалеку от разрушенной деревни Мирак, произошло решающее сражение. Отряд Давыдова, в котором находилось нема-

ло армянских и грузинских ополченцев, нанес врагу тяжелый удар. Четырехтысячная конница Гасан-хана, потерпела поражение и обратилась в бегство. Преследуя врага, войска Давыдова 22 сентября вступили в пределы Ереванского ханства и дошли до деревни Кулюджи. Но по приказу командующего Кавказским корпусом генерала А. Ермолова Давыдов остановил продвижение своего отряда и возвратился в Джалалоглы, ибо поход на Ереван откладывался до весны следующего—1827 года²⁰⁷.

Иван Григорьевич Бурцов—талантливый военачальник, видный представитель русского передового офицерства, в 1818 г. вступил в Союз благоденствия. За политическую неблагонадежность он в 1826 г. был отправлен на Кавказ. Летом и осенью 1827 г. он принимал участие в русско-персидской войне, храбро сражался против персидских ханов. В ноябре 1827 г. Паскевич доносил царю, что полковник Бурцов «службу исполняет с усердием..., в делах против неприятеля оказал себя неустрашимым»²⁰⁸. В другом рапорте генерала отмечено, что Бурцов «в персидскую войну 1827 г. был употребляем в самых важных местах»²⁰⁹.

Большую роль сыграл Бурцов, в частности, в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. За активное участие во взятии крепостей Карс, Ахалкалак и Ахалцих он в ноябре 1828 г. был награжден орденом Георгия 4-й степени, 7 июля 1829 г. Бурцов со своим отрядом занял город Баберд, а затем атаковал селение Харт. Здесь были сконцентрированы крупные силы турецких войск. Завязался жаркий бой, во время которого Бурцов был смертельно ранен.

О последних днях Бурцова в газете «Тифлиссские ведомости» от 9 августа 1829 г. сообщалось: «Генерал-майор Бурцов, занимавший с отрядом своим крепость Байбурт, в 120 верстах от Арзрума, 18-го числа осведомился, что неприятель приблизился к крепости на 15 верст. Желая напасть на него нечаянно, он в полночь выступил с пятью ротами пехоты и семью орудиями и на рассвете атаковал многочисленного неприятеля, засевшего в деревне Харте. Сражение продолжалось с 4-х часов утра до 4-х пополудня... В жаркой атаке генерал-майор Бурцов получил смертельную рану»²¹⁰.

Николай Николаевич Раевский и Владимир Дмитриевич Вольховский были близкими друзьями ряда видных декабристов, а также А. С. Пушкина и А. С. Грибоедова. В связи с восстанием 14 декабря 1825 г. оба они были переведены в действующий кавказский корпус с установлением над ними тайного надзора.

В 1827—1829 гг. Раевский успешно командовал полком

под Джеванбулахом, Абасабадом, Сардарапато, Ереваном, Карсом, Ахалцихом, Эрзерумом. Его мужество, воинская доблесть и талант военачальника неоднократно отмечались высшим командованием.

Характерно, что многие разжалованные в солдаты декабристы, служившие в кавказском корпусе, находили в лице Раевского чуткого друга и покровителя. Он тепло относился к ним и по мере сил оказывал им помощь и поддержку. Дружеские отношения Раевского с со-

Н. Н. Раевский

сланскими на Кавказ декабристами были замечены начальством. Талантливого военачальника отстранили от должности командира полка, подвергли домашнему аресту, дали «строжайший выговор», а затем перевели на военную службу в Россию²¹¹.

В. Д. Вольховский участвовал во многих битвах в Армении в 1827—1829 гг. Особенно отличился он при взятии крепостей Сардарапата и Еревана. Говоря об осаде Сардарапата, Паскевич отмечал, что Вольховский «перед начатием осады обзиревал с виду неприятеля крепость, потом неоднократно употребляем был в траншеях, где исполнял все поручения с отличным рвением и храбростью»²¹².

Отличился Вольховский и в русско-турецкой войне 1828—1829 гг. Он непосредственно участвовал в битве за Карс, Эрзерум, Баберд и другие города. В должности обер-квартирмейстера кавказского корпуса Вольховский принимал деятельное участие в разработке планов военных действий и походов войск, в описании дорог, в собирании важных данных о неприятеле и т. д. В ноябре 1828 г. он был награжден орденом Георгия 4-й степени.

К числу прогрессивных русских людей, участвовавших в боях за освобождение Армении в 1826—1829 гг., принадлежат также Н. Н. Муравьев (Карсский), И. П. Шипов, А. М. Миклашевский, П. М. Леман, А. А. Суворов (внук великого полководца) и многие другие. Небезынтересно отметить, что среди них находился также брат А. С. Пушкина—Лев Сергеевич Пушкин. Вращаясь в кругу своего старшего брата и его дру-

зей-декабристов, он разделял их политические взгляды. В день восстания декабристов Лев Сергеевич был на Сенатской площади среди «мятежников». Как неблагонадежный он в 1826 г. тоже был сослан на Кавказ и уже с весны 1827 г. участвовал в ереванском походе. В формулярном списке Л. С. Пушкина записано: «С 12-го мая по 8-е июня 1827 г. находился в походе Отдельного кавказского корпуса... от селения Шулавер к монастырю Эчмиадзину. С 15-го по 29-е июня был в походе от Эчмиадзина через Нахичеван... к крепости Абазабады... С 7-го по 8-е июля принимал участие в осаде означенной крепости до ее сдачи. 5-го августа отличился в сражении против персиян... С 14-го сентября по 20-е принимал участие в движении к крепости Сардар-Абад, осаде и взятии ее. 22-го участвовал в походе к Эривани. С 24-го сентября по 1-е октября был при осаде и покорении этой крепости со всем ее гарнизоном...»²¹³. За храбрость при взятии Еревана Л. С. Пушкин был представлен к ордену Анны 3-й степени. Он участвовал и в русско-турецкой войне 1828—1829 гг.

Сам Александр Сергеевич Пушкин, как известно, в 1829 г., совершил путешествие в Эрзерум. Выхав из Москвы 1 мая, А. С. Пушкин 26-го прибыл в Тбилиси. 10 июня он отправился в Карс, на следующий день ночевал в Гюмри (ныне Ленинакан), 12-го прибыл в Карс, 13-го—в лагерь русской армии на берегу реки Карс-чай. Около недели поэт провел в действующем корпусе, встретился с братом и друзьями, посетил Гасан-калу и Эрзерум.

А. С. Пушкин 14 июня 1829 г. участвовал в боевой стычке с турецкой кавалерией. Об этом боевом крещении великого поэта один из очевидцев писал: «Когда войска, совершив трудный переход, отдыхали в долине Инжа-су, неприятель внезапно атаковал передовую цепь нашу... Поэт, в первый раз услышав около себя столь близкие звуки войны, не мог не уступить чувству энтузиазма. В поэтическом порыве он тотчас выскочил из ставки, сел на лошадь и мгновенно очутился на аванпостах. Опытный майор Семичев, посланный генералом Раевским вслед за поэтом, едва достигнул его и вывел насильно из передовой цепи казаков в ту минуту, когда Пушкин, одушевленный отвагою, столь свойственной новобранцу-воину, схватив пику подле одного из убитых казаков, устремился противу неприятельских всадников»²¹⁴.

Нам кажется, что главным источником «чувства энтузиазма» Пушкина, о котором сообщает автор, была широко распространенная среди передовой русской интеллигенции России того времени благородная идея освобождения угнетенных народов от тяжкого ига турецких пашей. Вспомним,

как воодушевились Пушкин и его друзья, когда в 1821 г. началось греческое национально-освободительное восстание против господства султанской Турции.

В освобождении Восточной Армении от персидского ига участвовали также лучшие представители грузинского и азербайджанского народов—А. Г. Чавчавадзе, А. Бакиханов и другие. Более того, вместе с русскими войсками и армянскими ополченцами в Армении сражались сотни добровольцев из Грузии и Азербайджана.

Следует отметить, что в военных действиях, развернувшихся в Армении и Закавказье в 1826—1829 гг., пришлось участвовать и некоторым польским «мятежникам», сосланным царским правительством на Кавказ в 1820-х годах. Среди них—Франц Борковский, Андрей Яневич, Николай Ворцель, Станислав Карвицкий и другие участники польского национально-освободительного движения²¹⁵. Интересно отметить, что между ними и переведенными на Кавказ русскими «бунтарями» сложились дружеские отношения.

Сосланные на Кавказ декабристы и «прикосновенные к их делу лица» были высококультурными, свободолюбивыми и гуманными людьми. В отличие от царских реакционных генералов и чиновников-бюрократов они с вниманием и уважением относились к нуждам и целям народов Кавказа. Русским революционерам того времени, поднявшим оружие против деспотизма и крепостничества, были понятны и близки освободительные идеи народов, поработанных жестоким игом иноземных захватчиков. Именно поэтому передовые люди России с особым вдохновением сражались против персидских и турецких угнетателей, хорошо сознавая, что война, в которой они участвуют, является, по определению А. Грибоедова «самой человеколюбивой войной»²¹⁶. Многие декабристы справедливо считали, что Туркманчайский договор обеспечивает мирный труд многострадальному армянскому народу.

Участие сосланных на Кавказ декабристов и их единомышленников в войнах 1826—1828 и 1828—1829 гг. обогатило и укрепило вековую историю русско-армянских дружественных отношений, вписало новые блестящие страницы в историю боевого содружества двух народов. Славные сыны русского народа внесли неопределимый вклад в исторический акт освобождения Восточной Армении от тяжелого ханского ига и ее присоединения к России.

ԳԵԿԱԲՐԻՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ՀԱՄԱԽՈՂՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՄԳՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ (1826—1829 թթ.)

Ամփոփում

Ռուս-պարսկական 1826—1828 և ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմներին անմիջական և գործուն մասնակցություն ունեցան Կովկաս արտորված շատ ղեկաբրիստներ և նրանց համախոհ ու գաղափարակիր մի շարք նշանավոր գործիչներ: Երեվանը, Արարատյան դաշտավայրը և ընդհանրապես Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու գործում, օրինակի, առանձնապես աչքի ընկան Ս. Լաչինովը, Մ. Պուշկինը, Ֆ. Վիշնևսկին, Ն. Սեմիչևը, Ա. Ռինկեհիշը, Վ. Սուխորուկովը, Ա. Գանգեբլովը, Ն. Օրժիցկին, Ն. Յերբիկովը և ուրիշներ, ինչպես նաև շարքային ղեկաբրիստներից («խռովարար զինվորներից») կազմված Լեյբ-գվարդիայի հավաքական գունդը: Արևմտյան Հայաստանում ծավալված ճակատամարտերում ռուսական զորքերի առաջին շարքերում թուրքական բանակի դեմ հերոսաբար կռվում էին, բացի հիշատակված Լաչինովից, Պուշկինից, Գանգեբլովից, Սեմիչևից և ուրիշներից, նաև Դ. Իսիրցկին, Զ. Չերնիշովը, Ա. Վեդենյայպինը, Ա. Բեստուժև-Մառլինսկին և այլք: Նշված պատերազմներին մասնակցում էին նաև ղեկաբրիստական շարժման հետ կապեր ունեցող և այդ շարժմանը համակրող այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Ի. Գ. Բուրցովը, Ն. Ն. Ռաևսկին, Վ. Դ. Վոլկոսկին, Ն. Ն. Մուրավյովը (Կարսսկին), Ա. Մ. Միկլաշևսկին և ուրիշներ:

ДЕНИС ДАВЫДОВ В АРМЕНИИ

(К 160-летию со дня рождения)

В июле 1826 года персидский шах Фат-Али начал войну против России: 26 июля войска ереванского сардара Гусейн-хана внезапно вторглись в пределы Ширака и Лори-Памбака, а главные силы—60-тысячная персидская армия под командованием наследника престола Аббас-Мирзы двинулась на Карабах²¹⁷.

Брат ереванского сардара жестокий Гасан-хан, подавляя героическое сопротивление небольшого русского отряда и армянского крастьянства, разоряя и опустошая все на своем пути, занял Ширак и Лори-Памбак, Аббас-Мирза 25 июля осадил крепость Шуша, где вместе с местным армянским населением укрепился и героически оборонялся незначительный отряд полковника Реута. В августе под давлением превосходящих сил противника русские вынуждены были оставить Талыш и Нуху. Персидские войска заняли Гянджу. Опыяненный успехами, Аббас-Мирза уже мечтал о походе на Тифлис.

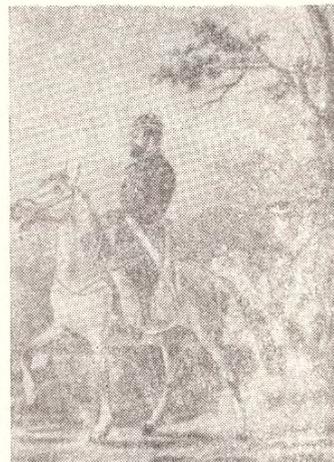
Но эти успехи Персии были временными. На помощь Кавказской армии шли подкрепления. В действующую армию был вызван доблестный сын армянского народа, участник Отечественной войны 1812 года храбрый генерал Мадатов, который в это время лечился на Минеральных водах Северного Кавказа. Император Николай I командировал в распоряжение главнокомандующего русской армией на Кавказе Ермолова еще ряд генералов. Первоначальные успехи персидской армии рассеялись как мираж. Открылись новые страницы блестящих побед русского оружия.

В числе генералов, присланных на Кавказ для руководства военными операциями, находился и знаменитый поэт-партизан, герой Отечественной войны 1812 года генерал-майор Денис Васильевич Давыдов (1784—1839).

Д. Давыдов прибыл в Тифлис в начале сентября 1826 года и был сразу же назначен командующим группой войск, действовавших против ереванского сардара. На Давыдова была возложена задача очистить Лори-Памбак и Ширак от грабительских орд Гасан-хана и отбросить назад сконцентрированные на северном побережье Севана войска под командованием Гусейн-хана.

Генерал Ермолов в своем дневнике 8 сентября 1826 года писал: «Прибывшего по высочайшему повелению генерал-майора Давыдова (Дениса, известного поэта и партизана) назначил я командовать войсками против Сардара Эриванского»²¹⁸.

Не теряя времени, Давыдов отправился к месту назначения, принял от полковника Северсамидзе командование войсками и уже 19 сентября, перейдя Бзовдалский перевал, вступил в Памбак и начал военные действия против Гасан-хана. 20 сентября Давыдов занял село Амамлы, где нанес поражение курдской конной группе. 21 сентября у селения Мирак, расположенного на восточном склоне Арагаца, произошло решающее сражение. Здесь четырехтысячная конница Гасан-хана потерпела тяжелое поражение и, бросившись в бегство, скрылась в ущельях и оврагах Арагаца²¹⁹.

Д. В. Давыдов

Весть о поражении Гасан-хана деморализовала его брата Гусейн-хана. Оставив побережье Севана, он отступил к Еревану, и начал укреплять крепость города. Об этих событиях Ермолов в своем донесении от 30 сентября 1826 года писал: «Ген-майору Давыдову, поручив в команду войска со стороны Эриванского ханства расположенные, я приказал атаковать Хасан-хана, брата сардара Эриванского.

19-го числа перешел он гору Безобдал, 20-го имел стоянку у сел. Амамлы и 21-го при уроч. Мирак с чувствительным весом для неприятеля уроном рассеял его и преследовал в персидские пределы до уроч. Суда-кенда, в двух небольших маршах от Эриванской крепости. Он нашел всюду селения, оставленные жителями, спасавшимся бегством. Атаку сию я приказал произвести, когда сам я вступил в Шамшадинскую дистанцию, где была уже конница Сардара Эриванского и сам он находился недалеко в горах, но он бежал и, не подав помощи атакованному брату своему, заперся в Эриванской крепости. Ген-майор Давыдов, очистив Памбакскую округу,

должен возвратиться на уроч. Джалал-Оглу, где строится укрепление недалеко от разоренной кр. Лори»²²⁰.

В своем дневнике Ермолов отмечал: «Генерал-майор Давыдов дал знать, что он атаковал стоявшие против него персидские войска под командою Гассана-хана, брата Сардара Эриванского. Неприятель, хотя в превосходных был силах, но сопротивлялся непродолжительное время и был опрокинут, рассеян и преследован в персидских пределах два перехода. Генерал-майор Давыдов был уже недалеко от армянского Эчмиадзинского монастыря. Потери неприятеля, по быстроте бегства, не были чувствительною, но со стороны нашей большие успехи не произвели бы большого ужаса, ибо сардар Эриванский заперся в Эриване и даже ворота крепости приказал засыпать землею. Неприятель избегал употреблять свою пехоту, ибо без всякого сомнения сделалась бы она жертвою»²²¹.

Миракское сражение имело важное значение, так как было ликвидировано то опасное положение, которое создавалось на севере Армении. Сам Давыдов весной 1827 года в одном из писем к Адельбергу говорил об этом: «Миракское мое дело, которое, да простят мне сию дерзость, важное, и как бой, и последствиями своими... Ибо прежде Миракского дела персияне делали набеги к Акзибулаку и к Башкечешу в пятидесяти верстах от Тифлиса, а после изгнания их мною за границу ни один персидский всадник не переступил за черту оной до сего времени»²²².

Интересно отметить, что из взятых под Мираком трофеев Давыдов, спустя годы, одну курдскую пику и персидский кинжал преподнес в знак своей признательности знаменитому английскому романисту Вальтеру Скотту.

После Миракского сражения Давыдов двинулся в Араратскую долину, имея целью взятие Еревана. Но в эти же дни, т. е. в последних числах сентября 1826 года, Давыдов получил от Ермолова приказ приостановить продвижение. Ермолов писал: «Рад сердечно успехам твоим: не досадую, что залетел ты слишком далеко. Напротив доволен тем, что ты сумел воспользоваться обстоятельствами, ничего не делая наудачу. Похваляю весьма скромность твою в донесениях, которые не омрачены наглою хвастливостью, и сужу об успехах твоих действий по месту, из которого ты пишешь. Имей терпение, не ропщи на бездействие, которое я налагаю на тебя: оно по общей связи дел необходимо»²²³.

Поход на Ереван откладывался на весну будущего 1827 года. Давыдов выполняя приказ высшего командования вернулся в Джалал-оглы (ныне Степанаван).

В Джалал-оглы Давыдов остался около двух месяцев. В этот промежуток времени (с конца сентября до конца ноября 1826 г.) он прежде всего организовал оборону границ Лори-Памбака и старался до наступления зимы закончить строительство укрепления в Джалалоглы, имевшего важное военное значение. Русский отряд зорко следил за неприятелем и предпринимал необходимые меры, чтобы предупредить его вылазки. Хорошо зная ландшафт и топографию северной Армении, Давыдов давал конкретные и подробные указания своим подчиненным. В предписании на имя полковника Севарсемидзева он, например, писал: «Я сужу о защите Лорийской степи так: три главных отверстия ведут к оной с Бамбака и Шурагеля: 1. через Узулярское ущелье, 2. через Бамбадал, 3. через Карагач. Первые два не столько требуют внимания, как последнее. Я думаю, что стоит только пригласить сотню армян, живущих в Марсе или в других деревнях вдоль по ущелью, и приказать им наблюдать оное и извещать вас немедленно о появлении там неприятеля, то сего будет достаточно для удержания оного до прибытия вашего с несколькими ротами... Карагачинское отверстие, самое важнейшее, во первых, потому что оно плоскостью своею способствует для прохода войск, во-вторых, что оно ведет в часть земли более открытую, в-третьих, что оно от вас в расстоянии 20 верст, почему трудно успеть вам прибыть во время на помощь селам, атакованным и ныне привлекающим добычею неприятеля...»²²⁴.

Не мало внимания уделил Давыдов и строительству военного укрепления в Джалалоглы. На строительные работы привлекались, кроме солдат, и местные жители. Несмотря на это чувствовался острый недостаток рабочей силы. Давыдов старался обеспечить широкое участие крестьян в строительстве крепости и по возможности удовлетворить их требования. Благодаря принятым мерам строительство джалалоглинской крепости шло удачно. В ноября оно было завершено.

Частые набеги персидских войск не давали возможности крестьянам Памбака и Шурагеля убирать хлеб. Чтобы оказать им необходимую помощь, Давыдов выделил из своего отряда специальные части, задачей которых было не допускать грабительских набегов неприятеля и тем самым обеспечить мирный труд хлеборобов.

Осенью 1826 г. в провинции Лори скопилось значительное число армянских беженцев из Шурагеля, спасшихся от погромов персидских войск. Судьба этих бедных и беспо-

мощных крестьян также занимала Давыдова. Он сделал ряд распоряжений, чтобы оказать им необходимую помощь²²⁵.

Д. Давыдов организовал военную разведку. Чтобы получить необходимые данные о положении в персидских ханствах и турецких пашалыках, о планах и намерениях неприятеля, он посылал в Ахалцих, Карс, Ереван и другие места специальных людей—лазутчиков, которые доставляли ему важные сведения. Полученные данные передавались высшему начальству. Следует отметить, что Давыдов переписывался с некоторыми представителями турецких властей (с карским пашей, эзерумским сераскиром и другими). Эта во многих отношениях интересная переписка показывает, что известный поэт и партизан во время своего пребывания в Армении занимался также вопросами, относящимися скорее всего к области дипломатии.

А. П. Ермолов

Давыдову приходилось заниматься обеспечением своих войск провиантом, подготовкой для них зимних квартир, разбором жалоб местных жителей, разрешением споров, возникших между ними и т. д. Будучи командиром русского отряда в провинциях Лори и Памбак, Денис Давыдов фактически являлся военным и гражданским начальником в этой части Армении. Поэтому круг вопросов, занимавших его, был весьма широк и разнообразен²²⁶.

В декабре 1826 г. Давыдов, получив отпуск с целью свидания с семьей, уезжает в Москву. Ранней весной 1827 г. он возвращается в Закавказье, но на этот раз ненадолго. Назначенный весной 1827 года на место Ермолова главнокомандующим русскими войсками на Кавказе генерал Паскевич, известный своей любовью к интригам, проявил неприязненное отношение к Давыдову, и он был вынужден оставить Кавказ. По этой же причине выехал с Кавказа и один из близких и задушевных друзей Давыдова генерал Мадатов.

Летом 1827 года, когда победоносные русские войска вошли в Араратскую долину и 1 октября того же года заняли Ереван, Давыдов находился в Москве. С далекого севера он

внимательно следил за ходом военных действий и продолжал держать тесную письменную связь со своими друзьями и знакомыми, находившимися в Армении. О взятии крепости Ереван у Давыдова есть ряд интереснейших замечаний.

О своем пребывании на Кавказе и, в частности, в Армении рассказывает и Д. Давыдов. В автобиографии, написанной в третьем лице, он, например, отмечал:

«Со вступлением на престол императора Николая Давыдов снова оплечается знаками военной службы и опоясывается саблею. Персы вторгаются в Грузию. Государь император удостаивает его избранием в действующие лица на ту единственную пограничную черту России, которая не звучала еще под копытами коня Давыдова. Он вырывается из объятий милого ему семейства и спешит из Москвы в Грузию. В десять дней Давыдов за Кавказом. Еще несколько дней, и он с отрядом своим за Безобдалом, в погоне за неприятелем, отступающим от него по Памбакской долине. Наконец еще одни сутки, и он близ заоблачного Алагеза, поражает четырехтысячный отряд известного Гасан-хана, принудив его бежать к Эриванской крепости, куда спешит и сам Сардар Эриванский с войсками своими от озера Гокчи. Тут открывается глазам Давыдова Арарат в полном блеске, в своей снеговой одежде, со своим голубым небом и со всеми воспоминаниями о колыбели рода человеческого.

После сей экспедиции Давыдов занимается строением крепости Джалалоглу, которую довершает около декабря месяца. Зимой, во время бездействия, он получает от генерала Ермолова отпуск в Москву на шесть недель, но едва успеваает он обнять свое семейство, как снова долг службы влечет его за Кавказские пределы. Но эта поездка не приносит ему успеха прошлогоднего, на этот раз перемена климата не благоприятствует Давыдову, и недуг принуждает его удалиться к Кавказским целительным водам где, тщетно ожидая облегчения, он находится вынужденным уже безвозвратно отбыть в Россию»²²⁷.

Армения произвела глубокое и неизгладимое впечатление на поэта-партизана, который написал ряд писем и стихотворений об Араксе, Арагаце, Арарате.

Аракс шумит, Аракс шумит,
Араксу вторит ключ нагорный,
И Алагез, нахмурясь, спит,
И тонет в влаге дол узорный,
И веет с пурпурных садов

Зефир восточным ароматом,
И сквозь серебристых облаков
Луна плывет над Араратом²²⁸.

Давыдов оставил много интересных воспоминаний, официальных документов и разных архивных материалов об Армении и всем Кавказе, о русско-персидской войне 1826—1828 гг., о Грибоедове, о ссыльных декабристах на Кавказе и о многих выдающихся событиях того времени²²⁹. Через все это богатое литературное наследие Давыдова красной нитью проходит чувство теплого отношения к Армени и армянскому народу, в освобождении которого есть и доля участия знаменитого героя-партизана.

ԴԵՆԻՍ ԴԱՎԻԴՈՎԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԹ

(Մեկնյան 160-ամյակի առթիվ)

Ամփոփում

Ռուս ժողովրդի 1812 թ. հայրենական պատերազմի քաջարի պարտիզան, նշանավոր բանաստեղծ, գեներալ-մայոր Դենիս Վասիլևիչ Դավիդովը (1784—1839) մասնակցել է 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Նշանակվելով Երևանի խանի զորքերի դեմ կովոզ ռուսական զորամասի հրամանատար, նա հաջողությամբ հետ է շարտել պարսկական զավթիչներին Լոռի-Փամբակից և Շիրակից՝ 1826 թ. սեպտեմբերի 21-ին պարտության մատնելով խանական հեծելազորին: Այուհետև նա ավարտել է Ջալալ-օղլու (այժմ՝ Ստեփանավանի) բերդի կառուցումը և կազմակերպել Հայաստանի հյուսիսային շրջանների պաշտպանությունը պարսկական զորքերի հարձակումներից: Չորս ամիս շարունակ (1826 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր) գտնվելով Հայաստանում, Դավիդովը մոտիկից ծանոթացել է հայկական բնաշխարհի և ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի հետ: Նրա արխիվում պահպանվել են մի շարք զեկուցագրեր, նամակներ և այլ նյութեր Հայաստանի մասին, ինչպես նաև մի բանաստեղծություն՝ նվիրված Արագածին:

ПЕРВОЕ ПУБЛИЧНОЕ ВЫСТУПЛЕНИЕ ХАЧАТУРА АБОВЯНА

В литературе, посвященной жизни и творчеству великого армянского просветителя Хачатура Абовяна, общепризнанным является мнение, будто первое публичное выступление Абовяна или точнее говоря, его первое выступление в печати, имело место в 1835 году, когда в газете «St. Petersburg. Zeitung» была опубликована статья Абовяна о восхождении профессора Дерптского университета Фридриха Паррота и его спутников на гору Арарат²³⁰.

Однако выясняется, что это мнение до сих пор не оспаривающееся никем, является неправильным. Несколько лет тому назад, когда нам пришлось в Государственной публичной библиотеке имени М. Е. Салтыкова-Щедрина (в Ленинграде) изучить комплект «Тифлиских ведомостей» за 1828—1832 гг., выяснилось, что в указанной газете, являющейся в настоящее время библиографической редкостью, еще в апреле 1831 года напечатан рассказ Х. Абовяна об экспедиции проф. Ф. Паррота. Но странным образом это первого выступление Абовяна в печати осталось незамеченным абовяноведами, о нем нигде нет никакого упоминания. Оно осталось неизвестным и для составителей полного собрания сочинений Х. Абовяна.

Появление в печати сообщения Абовяна об экспедиции проф. Паррота имеет интересную историю. В 1829 году в «Тифлиских ведомостях» была напечатана статья Паррота, где он рассказывал о своем восхождении на Арарат. В январе 1831 г. в той же газете (№№ 1—5) появилась большая статья царского чиновника И. Шопена (впоследствии автора известной книги «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи», СПб., 1852 г.) под заглавием «О произведениях и богатстве эриванской провинции». В последней части своей статьи Шопен между прочим писал: «Где обещаются столь богатые жатвы любопытству археолога? Вот древний Мазис (так в оригинале.—М. Н.) гора Ветхого завета, которая высоко над облаками скрывает седую вершину свою и к коей после праотца нашего Ноя не прикасалась еще нога человеческая».

В связи с этими строками редактор газеты П. Санковский

к статье Шопена сделал следующее примечание: «Неужели почетному сочинителю сей статьи неизвестен славный подвиг, совершенный профессором Парротом?».

В ответ на это замечание П. Санковского в феврале того же года в «Тифлиссских ведомостях» (№ 11) появилось письмо Шопена. Автор письма говорил, что он знает об экспедиции профессора Паррота, но не убежден в том, что Парроту действительно удалось подняться на вершину горы Арарат. Шопен высокомерно и бездоказательно писал: «В целой Эриванской провинции,—исключая дьячка (имеет в виду Х. Абовяна.—М. Н.), подписавшего свидетельства об успешном окончании предприятия,—от малого до большого, все утверждают, что экспедиция не была на вершине Арарата».

Заявление Шопена, выражающее мысли и чувства реакционных кругов Армении и России, не осталось без ответа. В апреле того же года в газете (№:21—23) было опубликовано письмо Паррота, в котором опровергались все доводы Шопена, им приводились новые доказательства об успешном восхождении на гору Арарат. В письме говорилось и об Абовяне. Паррот писал: «В числе сопутствующих мне не было никакого дьячка; но молодой монах, в сане диакона, служивший переводчиком в монастыре Эчмиадзине, по имени Хачатур Абовян, который уже гораздо более имеет образования, нежели какового достигнуть может какой-либо армянин в Эчмиадзине или Эривани. Он не подписывал никакого свидетельства о совершении нашего предприятия, ибо таково, сколько я знаю, не бывало и не существует; но он во всякую минуту готов утвердить священного клятвенного присягою, что мы были на вершине».

Но вместе с Парротом в этом же номере «Тифлиссских ведомостей» выступил и сам редактор газеты П. Санковский, который поддержал профессора Паррота. Санковский писал: «Когда в 1829 г. я поместил в «Тифлиссские ведомости» статью о восхождении г-на Паррота на Арарат, я был атакован со всех сторон людьми, которые с язвительной улыбкою упрекали меня в моей доверчивости к подобным вестям. Иные доказывали мне невозможность в исполнении подобного подвига тщетным покушением Армянского патриарха Якова, который, желая видеть ковчег, не был до него допущен явным чудом; другие неудачными попытками Сардаря Эриванского; третьи постоянным ветром, который стережет вершину горы, немногие физическим положением горы, а многие почитали даже святотатством и самое покушение ученого профессора и не иначе соглашались ему верить, как если он привезет с собой кусок ковчега. И тогда уже большая часть туземцев го-

това была божиться, что Паррот не был на вершине Арарата. По сим причинам и по другим, о коих из уважения к предмету я здесь умалчиваю, я тогда же убедился в том, что ученая экспедиция будет иметь сильную защиту против себя партию, в особенности в Армянской Области».

В заключение Санковский говорит о своей встрече с Абовяном. «Я расспрашивал дьякона Хачатура, бывшего безотлучно при г-не Парроте во время его восхождений на Арарат. Простой рассказ сего очевидца, сопровождаемый такими подробностями, которые отклоняют даже всякое подозрение в вымысле, может, кажется, убедить каждого в искренности его показаний. Повествование его я передаю здесь со всею возможною точностью».

Непосредственно после этих строк напечатан рассказ Абовяна об экспедиции проф. Паррота, рассказ, который, как мы уже отметили, в дальнейшем как то остался совершенно незамеченным.

Хачатур Абовян

По своему объему это сообщение Абовяна составляет примерно 1/3 печатных листов²³¹. В нем довольно обстоятельно говорится о восхождении проф. Паррота и его спутников на Арарат. Вопреки мнениям реакционных кругов Абовян с особой силой подчеркивал то обстоятельство, что членам экспедиции удалось с успехом преодолеть серьезные трудности и достигнуть вершины горы Арарат. Рассказ Абовяна начинается следующим образом: «В 1829 году прибыл в Эчмиадзин г-н профессор Паррот со своими товарищами. Я был в то время переводчиком при Армянском патриархе. Ученые путешественники были приняты нашим духовенством со всем должным уважением и мне велено было находиться при них и удовлетворять всем им требованиям. Узнав от них, что они намерены достигнуть вершины Арарата, я изъявил желание им сопутствовать. По убедительным просьбам г. Паррота, я получил на сие соизволение Эчмиадзинского Синода. Не могу рассказать, как я обрадовался случаю находиться в общест-

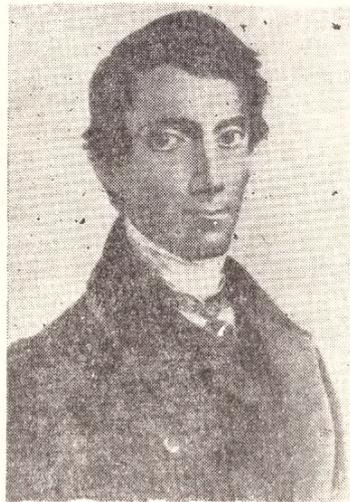
ве людей с такими познаниями, и быть участником в их предприятии».

Далее Абовян пишет: «9-го сентября мы выехали из Эчмиадзина и направили путь наш прямо к Арарату. Мы ночевали на берегу Черной речки. Она вытекает из подошвы горы Арарата и называется так по причине черных вод ее (по-армянски Сев-Джур, а по-татарски Карасу). В камышах ее мы видели пропасть диких свиней. В сих местах также множество червей, называемых по-татарски Крмзы... На другой день мы встали поутру рано и г. Паррот с г. Бегагелем занялись съемкою горы, другие же их товарищи принялись собирать цветы, растения и разных животных. Вскоре потом мы поднялись оттуда к деревне Аргуры. Жители, будучи армянами, приняли нас с величайшим уважением».

Переходя к описанию первых двух попыток восхождения на вершину Арарата, Абовян рассказывает: «На другой же день после прибытия нашего сюда (в деревню Акори.— М. Н.) г-н Паррот с г. Шиманом сделали первый опыт восхождения своего на Арарат. Они пробовали взойти с восточной стороны, но крутизна восточного ската убедила их в невозможности достигнуть оттуда своей цели и они возвратились назад. Место, до которого они достигли, по их наблюдениям, возвышается над поверхностью воды на 13000 футов. Сие заставило г. Паррота искать другого вихода. По совету Акурского старшины, армянина Степана Мелика, г. профессор 18 сентября стал подыматься с западной стороны. С ним находились г. г. Бегагель и Шиман, три солдата и пять поселян. Хотя г. Паррот, щадя мою молодость, советовал мне не вдаваться в столь опасное путешествие, но твердо решившись быть верным их спутником во всех их полезных исследованиях, я объявил ему свое непоколебимое намерение не отставать от них ни на шаг. Мы взбирались по самой дурной и неудобной дороге, а при наступлении ночи остановились возле снеговой области, наверху ущелья, называемого Кипгюл. Мы провели ночь самую беспокойную по причине холода и неровности места, на коем лежали. На другой день пред восхождением солнца, мы оставив все наши запасы и тяжести на месте нашего ночлега, продолжали наше путешествие и стали подыматься по снеговой полосе. Тихая погода да вновь выпавший снег совершенно нам благоприятствовали; но вдруг погода переменилась и густые туманы, покрыв совершенно вершину Арарата, понудили нас воротиться тем более солнце клонилось уже к закату. Прежде нежели спустились, г. Паррот поставил среди того места, до которого

мы достигли в сей день, крест, о коем упоминается в № 39 «Тифлиских ведомостей» 1829 года».

С особым подъемом и вдохновением описано покорение вершины неприступной горы. «Сии два опыта могли бы поколебать человека не столь твердого и не столь пристрастного к наукам, как г. Паррот. Я не в силах выразить, до какой степени он чувствовал всю важность принятой им на себя обязанности пред ученым светом. После сих первых опытов г. Паррот вернее стал рассчитывать способы к достижению своей цели и терпеливо в продолжение десяти дней, ожидая хорошей погоды, продолжал в уединении свои занятия. Во все это время вершина Арарата, покрытая густыми облаками, скрывалась от взоров наших. Наконец величественный Масис открыл седую главу свою благосклонно приветствуя ученых путешественников, пригласил их принять заслуженную награду за их постоянство в перенесении толиких трудов и опасностей: 26-го сентября, чуть свет мы вновь пустились в путь. Люди, бывшие с нами в прежних попытках, утраченные виденными ими затруднениями и опасностями, отказались на сей раз нам сопутствовать. Мы наняли других шесть мужиков, взяли их и двух солдат и отправились в путь. Сей раз мы имели ночлег выше того места, где останавливались при втором восхождении нашем: мы расположились в области снегов на небольшом холму, лежащем на западном закате горы. В эту ночь также холод пронял нас порядочно. На другой день мы с рассветом собрались в путь... Через десять часов мы достигли вершины горы. Не стану описывать восторга, который мы ощутили, когда подавили пятою голову гордого Арарата. Я весь трепетал от радости и между тем как г. профессор занимался своими барометрическими наблюдениями, я в восхищении бегал как ребенок по всей вершине горы и с жадностью отыскивал какой-нибудь предмет, какой я мог бы взять для памяти, но к крайней моей горести ничего не нашел. Надо было довольствоваться небольшим куском

Проф. Ф. Паррот

снега и растаявшую из оною воду: Я по прибытии моем в Эчмиадзин, разделил между знакомыми архимандритами. На вершине Арарата на северной ее стороне, я собственными руками своими поставил деревянный крест. Мы спустились к ночлегу нашему при захождении солнца».

Абовян подробно описывает гору Арарат. «По наблюдениям г-на Паррота Арарат содержит от поверхности Черного моря 15 200 футов, т. е. 2470 русских аршин, или около 5 верст, и от поверхности на коей лежит Эчмиадзин 2060 аршин или более четырех верст. Снизу глаз зрителей обманывается, полагая видеть на сей вершине три отдельные возвышения или головы: их только две—западная и восточная. Западная, на которой мы были, не много выше восточной. При восхождении нашем мы заметили в горе два глубоких отверстия, но недостаток времени не дозволил нам их измерить. Мы не встречали здесь ни источников, ни родников, как бывает в других местах. Жители Аргури пользуются снеговою водою, которая со всех сторон стремится с ужасным шумом и течет по самый октябрь месяц. Близ сей деревни находятся одна-коже также и небольшие источники. Место, на котором она стоит, есть самое приятное и здоровое во всей Эриванской провинции. Воздух здесь свеж и зелень самая пышная. По сим причинам бывшим сардаром эриванским Аргури было избрано летним местопребыванием, и строения, в коих он обитал с своими женами и семейством, еще существуют. У подошвы горы находятся ледяные глыбы, которые называются Сарцатун, то есть ледяной дом. В летнее время с северной стороны горы бывают большие снежные обвалы, которые стремятся вниз с сильным треском и шумом. Низменная часть подошвы Арарата покрыта черным хрупким камнем, который беспрепятственно сыплется вниз».

Паррот и его спутники были также на Малом Арарате. Абовян пишет и об этом: «Мы были и на маленьком Арарате, стоящем на востоке от большого; но путешествие сие мы предприняли весьма поздно и в самое холодное время, то есть 28 октября. Мы ночевали в маленьком довольно густом лесу, в котором однако же весьма мало плодоносных деревьев. В сих местах также замечателен недостаток в воде. Мы принуждены были в сем путешествии взять воду с собою. Хотя маленький Арарат гораздо ниже большого но несравненно круче. В течение четырех часов мы едва взобрались на вершину сей горы и то с величайшим трудом. Дурная погода и в сем восхождении много нам мешала. Вершина сей горы составлена из шести небольших холмов. Она возвышается над поверхностью Черного моря на 1865 аршин, а над поверх-

ностью того места, где лежит Эчмиадзин на 1445 аршин. На сей горе и окрестностях оной множество развалин, доказательство, что места сии в древности были хорошо населены; ныне они совершенно оставлены».

Рассказ Абовяна об экспедиции профессора Паррота, как видно из статьи П. Санковского, был записан последним при их встрече в Тбилиси, которая могла состояться до июля 1830 года, ибо, как известно, Абовян выехал в Дерпт в июле этого года. Таким образом, сообщение Абовяна, хотя оно появилось в свет в апреле 1831 г. фактически было составлено и подготовлено к печати еще весною, или в июне-июле 1830 г.

Первое выступление Абовяна в печати (в «Тифлиских ведомостях») представляет большой интерес. Оно прежде всего показывает, что будущий великий просветитель еще в 1830 г. смело шел против реакции, которая всячески старалась опорочить людей науки и отчаянно боролась против всякого просвета. Читая это сообщение о восхождении ученых на Арарат, нельзя сомневаться в том, что молодой Абовян еще до выезда в Дерпт, был довольно культурным и эрудированным человеком.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԵՂՈՒՅԹԸ

Ամփոփում

1835 թ. «St. Peters. Zeitung» թերթում լույս տեսավ Խաչատուր Աբովյանի հոդվածը պրոֆ. Ֆ. Պարրոտի և նրա ուղեկիցների Արարատ լեռը բարձրանալու մասին: Աբովյանին նվիրված գրականության մեջ տիրապետում է այն կարծիքը, թե այդ հոդվածը պետք է համարել հայ մեծ գրողի ու լուսավորչի առաջին ելույթը մամուլում: Մեր կողմից կատարված համապատասխան պրպտումները, սակայն, պարզեցին, որ Աբովյանը նույն հարցի մասին հրապարակային ելույթ է ունեցել դեռևս 1831 թ. ապրիլին «Тифлиские ведомости» թերթում: Այստեղ տպագրված իր հաղորդման մեջ նա հակառակ հայ և ռուս հետադեմ տարրերի կարծիքների խոսում է այն մասին, որ պրոֆ. Պարրոտին իսկապես հաջողվել է բարձրանալ Արարատ լեռան գագաթը: Աբովյանը ամենայն հավանականությամբ եղել է Թբիլիսիում և գրուցել թերթի խմբագիր Պ. Սանկովսկու հետ մինչև 1830 թ. հուլիս ամիսը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, նա Դորպատ մեկնեց նույն թվականի հուլիսին:

**ՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՏՈՎԻՍՏ-ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ
Գ. ԱԽՇԱՐՈՒՄՈՎԸ**

Հայտնի է, որ 1845—1849 թթ. Ս. Պետերբուրգում գործում էր դադոնի խմբակ, որի անդամները ուսումնասիրում և քարոզում էին եվրոպական նշանավոր ուսուցիստ-սոցիալիստների և մասնավորապես Շարլ Ֆուրիեի (1772—1837) ուսմունքը: Խմբակում ընդգրկված էին ժամանակի առաջավոր երիտասարդության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնք ավարտել էին համալսարաններ, լիցեյներ և ուղմաուսումնական դասագան հաստատություններ: Այդ երիտասարդության հիմնական մասը ազնվականներ էին, բայց նրանց մեջ կային նաև տարաստիճան դեմոկրատական մտավորականության ներկայացուցիչներ՝ մանր շինովնիկներ, առևտրականների ու քահանաների որդիներ: Գաղտնի խմբակը գլխավորում էր Միխայիլ Վասիլևիչ Բուտաշևիչ-Պետրաշևսկին (1821—1866), և այդ պատճառով էլ խմբակի անդամները սովորաբար անվանվում են պետրաշևսկյաններ:

Մ. Վ. Պետրաշևսկին և նրա գաղափարակիցները հանդես եկան ոչ միայն ֆեոդալական-ճորտատիրական, այլև կապիտալիստական կարգերի ու հարաբերությունների դեմ: Երիտասարդ հեղափոխականները ձգտում էին վերացնել տիրող հասարակարգը և ստեղծել այնպիսի «ներդաշնակ կարգեր», որոնցում մարդիկ ապրեն ազատ, հավասար ու երջանիկ: Այս նպատակը շատերը ցանկանում էին իրականացնել հեղափոխական պայքարի միջոցով:

Պետրաշևսկյանների գործունեությունը երկար շտեկեց: Խմբակը հայտնաբերվեց ու վերացվեց: Նիկոլայ Պալկինը դաժան դատաստան տեսավ իր թշնամիների հետ: Սակայն, շնայած դրան, պետրաշևսկյանները կարևոր դեր խաղացին ուսական հեղափոխական շարժման և հասարակական մտքի զարգացման մեջ:

Մեր նպատակը չէ այստեղ խոսել պետրաշևսկյանների մասին, քանի որ նրանց վերաբերյալ լույս են ընծայված արիսիվային նյութեր, հուշեր և առանձին աշխատություններ: Այսօր կցանկանայինք կանգ առնել պետրաշևսկյաններից միայն մեկի վրա, այնքանով, որ նա հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մեզ համար: Խոս-

քը վերաբերում է Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախշարումովին, որը Ռուսաստանում 1840-ական թթ. ձևավորված ուսուցիստ-սոցիալիստների հոսանքի նշանավոր գործիչներից մեկն էր²³²:

Ո՞վ էր Դմիտրի Ախշարումովը ազգային ծագումով: Գրականության մեջ տարածված է այն կարծիքը, թե նա ծագումով վրացի է, վրացական ազնվական: Այսպես, 1886 թ. Ս. Պետերբուրգում հրատարակված մի գրքում, որտեղ հատուկ քննության է ենթարկվում Ռուսաստանի ազնվական տոհմերի ծագումը, ասված է, թե Դմ. Ախշարումովը, և ընդհանրապես Ախշարումովները, վրացիներ, վրացական ազնվականներ են²³³: Նույնն է ասվում 1891 թ. լույս տեսած Բրոկհաուզի և Յֆրոնի հայտնի հանրագիտարանի IV հատորում: Բնորոշ է, որ 1910 թ. Դմիտրի Ախշարումովի մահվան կապակցությամբ հրատարակված մահահոսականներում նորից կրկնվում է այն վարկածը, թե նա ծագումով վրացի էր²³⁴:

Արիսիվային նյութերի ուսումնասիրությունը, սակայն, հերքում է այդ կարծիքը և ցույց տալիս, որ Ախշարումովը ծագումով հայ է: Ահա մի քանի փաստեր, որոնք հաստատում են այդ ճշմարտությունը:

Աստրախանի նահանգապետ Ստեպան Անդրեևսկին 1813 թ. մայիսի 18-ին զեկուցում էր Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ն. Ֆ. Ռոտշչևին այն մասին, որ Աստրախան քաղաքի բնակիչ հայ Իվան (Հովհաննես) Ախշարումովը (Ախշերումովը) դիմել է իրեն և բողոքում է իշխան Աբամելիքի դեմ ինչ-որ քարաշեն մի տան շուրջը ծագած վեճի առիթով²³⁵: Իսկ ո՞վ էր Իվան Ախշարումովը: Հանրահայտ է, որ նա Դմիտրի Դմիտրիևիչի Ախշարումովի պապն էր:

Մի ավելի պերճախոս փաստ: Հայտնի ռուս բանասեր պրոֆեսոր Ս. Վենգերովին գրած իր նամակներից մեկում ինքը՝ Դմիտրի Ախշարումովը հայտնում էր, որ Ախշարումովները ծագումով հայ են (այս փաստը Վենգերովը ժամանակին հրատարակեց, բայց զարմանալի կերպով այն աննկատ մնաց): Դ. Ախշարումովի վկայությունը այնքան հստակ ու վստահեցուցիչ է, որ այլևս ոչ մի վեճ չի կարող լինել այդ խնդրի վերաբերյալ:

Հարց է ծագում. ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ շատ հեղինակներ Ախշարումովներին համարում են վրացի: Բանն այն է, որ Ախշարումովները ապրել են Վրաստանում և պատկանել են ազնվականների դասին: Հայտնի է, օրինակ, որ Գեորգի Ախշարումովը վրաց արքունիքում, Վախթանգ VI-ի ժամանակ, վարել է

պետական քարտուղարի պաշտոն: XVIII դարի 20-ական թթ. բազմաթիվ վրացի և հայ իշխանների հետ միասին նրանք անցան Ռուսաստան և բնակություն հաստատեցին սկզբում Աստրախանում, ապա Ս. Պետերբուրգում: Մտնելով ռուսական ծառայության մեջ, նրանք իրենց ծառայության ցուցակներում (послужные, формулярные списки) նշել են, թե իրենք «վրացական ազնվականներ»

Գ. Գ. Արշարումով

են: Այդպես են վարվել ոչ միայն Ախշարումովները, այլև հայտնի հայ ազնվականներ Բեկտարեկովները, Բեյբուրովները, Աբամեղիքները և ուրիշներ: Սակայն ականհայտ է, որ սրանք «վրացական ազնվական» արտահայտությունը գործ են ածել այն իմաստով, թե իրենք Վրաստանի, վրացական պետության ազնվականներից են, որոնց մեջ, ինչպես հայտնի է, մտնում էին ինչպես վրաց, այնպես էլ հայ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Երեսուցի է հետևյալ օրինակը. «Գնդապետ Մելիքովը XVIII դարի վերջերին իր մասին գրում էր.

«Աստրախանի բնակիչ, վրացական ազնվական, ազգությամբ՝ հայ»: Այսպիսով պարզ է, որ իրենց «վրացական ազնվական են համարել նաև Վրաստանում ապրած և գործած շատ հայեր, որոնց թվում և Ախշարումովները: Այս հանգամանքը հաշվի չեն առել մի շարք հեղինակներ և այդ պատճառով էլ Ախշարումովներին սխալմամբ համարել են վրացիներ:

Այժմ կենսագրական մի քանի տեղեկություններ Դմիտրի Ախշարումովի մասին:

Դմիտրի Դմիտրիևիչ Ախշարումովը ծնվել է Ս. Պետերբուրգում, 1823 թ. մայիսին: Նրա հայրը՝ Դմիտրի Իվանովիչ Ախշարումովը 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոսներից մեկն էր և առաջինը, որ գրեց այդ համաժողովրդական պատերազմի պատմությունը²³⁶: Դմիտրի Դմիտրիևիչը սովորել է Ս. Պետերբուրգի I դիմնադրիսում, 1842 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի արեվելյան ֆակուլտետը, որը և ավարտել է 1846 թ., ստանալով արե-

վելյան լեզուների թեկնածուի աստիճան: Հաջորդ տարի՝ 1847 թ. նա ընդունվում է արտաքին գործերի մինիստրության ասիական դեպարտամենտ, նպատակ ունենալով աշխատել ասիական երկրներին մեկում գործող դեսպանության մեջ: 1848 թ. սկսած մասնակցում է պետարշևականների գաղտնի խմբակի ժողովներին և շուտով դառնում ռուս ուսուպիստ-սոցիալիստների շարժման նշանավոր գեմքերից մեկը: Իր ընկերների հետ միասին բանտարկվում է 1849 թ. ապրիլին: Ռազմական դատարանը նրան դատապարտում է գնդակահարության, սակայն Նիկոլայ I-ը փոխում է այդ վճիռը: Զրկելով ազնվական կոչումից, Ախշարումովին ուղարկում են Կովկաս՝ տեղի զորամասերում որպես շարքային ծառայելու համար: Այստեղ նա մասնակցում է լեռնական ժողովուրդների դեմ մղվող կռիվներին: 1856 թ. արժանանում է սպայի աստիճանի, իսկ մեկ տարի անց, ետ ստանալով ազնվականի կոչումը, ազատվում է զինվորական ծառայությունից և իրավունք ձեռք բերում ապրելու կենտրոնական քաղաքներում:

Ախշարումովը այնուհետև մասնագիտանում է բժշկության մեջ: 1862 թ. նա հաջողությամբ ավարտում է ռազմավիրաբուժական ակադեմիան, որոշ ժամանակ սովորում է Գերմանիայում և ապա, վերադառնալով հայրենիք, տարիներ շարունակ բժշկի պաշտոն է վարում զանազան վայրերում: Ախշարումովը միաժամանակ գրում է գիտական ու գիտամասսայական բազմաթիվ գրքեր ու գրքույկներ՝ բժշկագիտության տարբեր հարցերի մասին: Ամենուրեք ծավալելով եռանդուն գործունեություն, նա ազնվորեն ծառայում էր ժողովրդին: Ախշարումովի բժշկական-հասարակական գործունեության մասին Գ. Մ. Գեքցենշտեյնը 1888 թ. գրել է. «Իր գրական և հասարակական-սանիտարական գործունեությամբ Դմիտրի Դմիտրիևիչը զովելի համբավ է ձեռք բերել ռուս բժիշկների շրջանում: Վերջին տարիների ընթացքում չի եղել մի որևէ խոշոր հասարակական սանիտարական գործ, որին նա չարձագանքեր հատուկ ջերմությունով... Այս հասարակական գործչի համակրելի գծերից մեկը պետք է համարել նրա ուշագրավ ինքնուրույնությունն ու հաստատակամությունը՝ իր համոզմունքները պաշտպանելու հարցում: Դուրսոր Ախշարումովի բազմաթիվ գրական աշխատանքները վերաբերում են ոչ միայն զանազան գիտական հարցերի, այլ ավելի շուտ՝ հասարակական թեմաների: Իր բոլոր աշխատություններում նա հանդես է բերում լայն էրուզիցիա, չափազանց արդարամիտ վերաբերմունք հակառակորդների կարծիքների հանդեպ»²³⁷:

Պետրաշևականների դատավարությունից հետո Դմիտրի Ախարամովը հեռանում է քաղաքական-հեղափոխական գործունեությունից և փաստորեն կանգնում «ժողովրդական-լիբերալների» դիրքերի վրա: Իր կյանքի վերջին տարիներին նա ապրեց Բաքու քաղաքում, որտեղ և մահացավ 1910 թ. հունվարին:

Դմիտրի Ախարամովը թողել է բավական հարուստ գրական ժառանգություն: Պահպանվել են գրառումներ, նամակներ, ճառերի տեքստեր, հուշեր և բանաստեղծություններ, որոնք գաղափար են տալիս նրանց հեղինակի աշխարհայացքի և քաղաքացիական կյանքի մասին: Նյութերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Ախարամովը 1840-ական թթ. համոզված ուսուցիչ-սոցիալիստ էր, Շարլ Գուրիեի հետևորդ և հեղափոխական-դեմոկրատ: Մանոթանանք նրա մի քանի կարևոր մտքերին:

Ախարամովը գտնում էր, որ գոյություն ունեցող հասարակարգը անբնական է, ծանր է կյանքը, անտանելի է ժողովրդի վիճակը: 1848 թ. գրած ինքնակենսագրականում նա այսպիսի մի միտք էր հայտնում. «Կյանքը, այնպես, ինչպես ընթանում է հիմա, չափազանց ծանր է ու ճնշող, լի անախորժություններով ու զազրելիություններով... Բոլորը՝ հարուստներն ու աղքատները, կրթվածը և անկրթը մարդը ճնշված ու ընկճված են հավասարապես»²³⁸:

Շարլ Գուրիեի հիշատակին նվիրած իր ճառում, գրված 1849 թ. մարտ ամսին, Ախարամովն ընդգծում էր. «Մենք ապրում ենք մեկս մյուսի հաշվին. իմ դիրքի բարձրացումը, հակառակ իմ կամքին, անկախ ինձնից, ուրիշի ստորացումն է: Մենք բոլորս դժբախտ ենք: Եվ արդյոք կարելի՞ է երջանիկ լինել այս հասարակության մեջ, որում մենք ապրում ենք: Նա այլանդակել, աղավաղել է մեր զգացումները, նա տանջել է մեզ և դարձրել կարիքավորներ ու հիվանդներ»²³⁹:

Բազմիցս արտահայտելով այս միտքը, Ախարամովը միաժամանակ նշում էր, որ տիրող հասարակարգը չի կարող գոյություն ունենալ երկար ժամանակ և անխուսափելիորեն կխորտակվի: Փուրիեին նվիրած ճառում նա ասում էր. «Եվ քանի որ այսօրվա հասարակարգը հակասում է մարդկային կյանքի, ինչպես նաև ամեն մի այլ կյանքի գլխավոր, հիմնական նպատակին, ապա նա անպայման, վաղ թե ուշ կզաղարի և նրա փոխարեն կլինի նորը, նորը և նորը: Սակայն ե՞րբ: Ահա սա կարևոր հարց է, և մենք կարող ենք

պատասխանել միայն, որ շուտով: Այն փաստը, որ մենք գիտակցում ենք մեր կյանքի թերություններն ու սխալները, և արվեն մեզ ընդհանուր գծերով պատկերանում է նոր կյանքը, այս իսկ փաստը ապացուցում է, որ հասել է նրա [տիրող հասարակարգի] կործանման ժամանակը: Եվ այս ամբողջ հնացած, հսկայական, դարավոր շինությունը կխորտակվի ու կավերվի, և փլվելով՝ նա շատերին, անգամ մեզանից ոմանց կճճի, բայց կյանքը կվերակենդանանա ու մարդիկ կապրեն հարուստ, լի, աղատ և ուրախ»:

Այս նույն միտքը Ախարամովը արտահայտել է 1849 թ. գրած իր մի բանաստեղծության մեջ.

Земля, несчастная земля,—
Мир стонов, жалоб и мученья!
На ней вся жизнь под гнетом зла
И всюду плач со дня рожденья;
В делах людских—раздор и крик,
И трубный звук, и гул орудий,
И вопль, и дикой славы клик;
Друг друга жгут и режут люди!
Но время лучшее придет:
Война кровавая пройдет,
Земля пронзростет плодами,
И бедный мученик-народ
Свободу жизни обретет
С ее высокими страстями:
Обильный хлеб взрастет над взрытыми полями,
И нищая земля покроется дворцами!
Тогда и для земной планеты
Настанет период иной.
Не будет ни зимы, ни лета,
Изменится наш шар земной:
Эклиптика с экватором сольется,
И будет вечная весна...
И для людей другая жизнь начнется—
Гармонией живой исполнится она.
Тогда изменятся и люди, и природа,
И будут на земле—мир, счастье и свобода!²⁴⁰

Երիտասարդ Հայ ուսուցիչ-սոցիալիստ համաձայն չէր նրանց հետ, ովքեր պնդում էին, թե հասարակական կարգերը վատացել են միայն վերջին դարերում և վատացել են այն պատճառով, որ մարդիկ հրաժարվել են իրենց նախնիների սովորություններից: Ո՛չ, ասում էր նա, անցյալում էլ ամեն ինչ ծանր է եղել:

Իսկ ի՞նչն է պատճառը, որ հասարակարգը անբնական կառուցվածք ունի և ժողովուրդը գտնվում է ծանր վիճակում: Տգիտությունը, գիտության պակասը,— պատասխանում էր իդեալիստ Ախաբանովը: Տղետ լինելու հետևանքով մարդիկ չեն հասկացել, որ կարելի է լավ հասարակարգ ստեղծել: Սակայն այժմ դարգացած գիտությունը, ի դեմս ֆրանսիական մեծ մտածող Շարլ Ծուրիեի, բացահայտել է մարդու հասարակական էությունը, պահանջները և դրանց համապատասխան արդեն պատկերացնում է այն հասարակարգը, որը ապատություն և երջանկություն կրեի մարդկությանը:

Ոգևորվելով Ֆուրիեի տեսությամբ, Ախաբանովը գտնում էր, որ պետք է վերացնել մասնավոր սեփականությունը, բյուրոկրատիկ պետությունը և ստեղծել մանր ու ազատ համայնքներ: Ճիշտ ճանապարհը ցույց է տալիս Ֆուրիեն, որը առաջարկում է ստեղծել ֆալանստերներ: Մարդկանց անտանելի կյանքը վերացնելու համար, գրում էր Ախաբանովը, «կա միայն մի միջոց՝ Ֆուրիեի ֆալանստերը»²⁴¹:

Հետաքրքիր է նկատել, որ հետևելով Ֆուրիեին՝ Ախաբանովը գրում էր, թե մեծ քաղաքները և մասնավորապես մայրաքաղաքները, դժբախտություն են բերում աշխատավորներին, կեղեքում են գյուղերը և ապրում նրանց հաշվին: Մայրաքաղաքը «ամբողջովին կախված է գյուղերից: Բայց նա ոչ ոքի կողմից չընտրված մարդու քմահաճույքով գյուղերին է պարտադրում առանձնասենյակներում հորինած իր օրենքները, դանազան կողմեր է ուղարկում իր ազատակնում ինչ որ կարողանում է: Այնտեղ ժողովուրդը հավաքվում է միլիոններով, և անկարգություններին, աղմուկին ու ամեն տեսակի այլանդակություններին վերջ չկա: Մայրաքաղաքը շքեղության ու ավելորդությունների, հիվանդությունների, ծանրաբեռնող աշխատանքների և մարդու համար անասելի տառապանքների աղբյուր է: Մարդկանց այսպիսի անիմաստ կոտակումը նշանակում է անբընական և կործանիչ լկյանք»²⁴²:

Մի շարք այլ հարցերում ևս Ախաբանովը քարոզում էր Ֆուրիեի իդեալիստական, ուստոպիստական տեսակետները, բայց միաժամանակ նա բաժանում էր մեծ ուստոպիստի նաև ճշմարիտ, խոր մտքերը հասարակական արտադրության, աշխատանքի մեծ նշանակության, բուրժուական հարաբերությունների «հակամարդկային բնույթի» և այլ հարցերի մասին:

Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում էր, որ Ախաբանովի հայացքները համընկնում էին Ֆուրիեի տեսության հետ: Քաղաքական պայքարի խնդրում, օրինակ, հայ ուստոպիստը կանգնած էր այլ դիրքերի վրա: Եթե Ֆուրիեն կարծում էր, թե նոր հասարակարգ պետք է ստեղծել խաղաղ պրոպագանդայի, մարդկանց համոզելու միջոցով, ապա Ախաբանովը գտնում էր, որ այդ նպատակին ղեկավար է հասնել առանց զենքի, առանց ապստամբության: Ռուսական միապետությունը, որ «հիմար, չար և ուժեղ կառավարություն է», ասում էր նա, չի գիշի իր տեղը, եթե նրա նկատմամբ չգործադրվի բռնի ուժ:

Դմիտրի Ախաբանովը, այսպիսով, ոչ միայն ուստոպիստ-սոցիալիստ էր, այլև հեղափոխական գեմոկրատ: Պետրաշևևիկաների գործի հետաքննությունը կատարող գեներալները արձանագրում էին, թե Ախաբանովը քարոզել է հասարակական հեղաշրջման անհրաժեշտության գաղափարը, ձգտել է ապստամբության, ընդ որում պատրաստակամություն է հայտնել մասնակցել նրան, և ընդհանրապես բազմիցս արտահայտել է հանդուգն, «հանցավոր» մտքեր: Յարական գեներալները, փորձելով տալ Ախաբանովի ընդհանուր բնութագիրը, հետևյալն էին գեղուցում Նիկոլայ I-ին. «...Ախաբանովը հաճախել է մեղադրյալ Պետրաշևևիկու ժողովներին, մասնակցել է այնտեղ եղած հանցավոր խոսակցություններին և այդ թվում՝ հպատակներին իշխանությունների գեմ ուղի հանելու մասին եղած խոսակցություններին: Տողորված լինելով ծայրահեղ սոցիալական ու լիբերալ գաղափարներով, նա ապրիլի 7-ին, Ֆուրիեի պատվին տրված ճաշկերույթի ժամանակ հանցավոր ճառ է արտասանել հասարակական հեղաշրջման անհրաժեշտության մասին, ընտանեկան կյանքի, մասնավոր սեփականության ոչնչացման, մայրաքաղաքների, քաղաքների գերիշխանության, նրանց կործանման մասին և այլն: Դրանից բացի ձեռքբերված ժամանակ վերցված ձեռագիր գրվածքներում Ախաբանովը խորհրդածություններ է անում Ռուսաստանում հասարակական կենցաղի վերափոխման միջոցների վերաբերյալ, վարչաձևի փոփոխության մասին, նախատեսելով ստեղծել սկզբում՝ սահմանադրական միապետական, իսկ հետո՝ հանրապետական կարգեր, ընդ որում օգտագործել է ծայրաստիճան ամբարտավան արտահայտություններ կառավարության, կայսերական տան անդամների և հատկապես Ձերդ կայսերական մեծության անձի հասցեին: Միաժամանակ թվելով այն հարմար միջոցները, որ հարկավոր են ապստամբություն

բարձրացնելու համար, նա պատրաստակամություն է հայտնել մասնակցել ապստամբությանը, շինակելով իր խակ կյանքը»²⁴³։

Ինչպես տեսնում ենք, Գմիտրի Գմիտրիելիչ Ախշարումովը անցյալի մեր նշանավոր գործիչներից մեկն է։ Նա իր պատվավոր տեղն է գրավել Սովետական Միության ժողովուրդների հեղափոխական շարժման ու սոցիալիստական մտքի պատմության մեջ։ Նա հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստն է, առաջին հայ ակնավոր հեղափոխական-գեմոկրատը։ Գմիտրի Ախշարումովը արժանի է այն բանին, որպեսզի նրա անունը լայնորեն մասսայականացվի և հարգանքով արտասանվի մեր իրականության մեջ։

УТОПИСТ-СОЦИАЛИСТ Д. АХШАРУМОВ

Резюме

Дмитрий Дмитриевич Ахшарумов (1823—1910)—выдающийся представитель утопической-социалистической мысли в России сороковых годов прошлого столетия. Активный деятель кружка петрашевцев, он был не только утопистом-социалистом, но и революционером-демократом.

Ахшарумов изучал и пропагандировал, в частности, идеи известного французского утописта-социалиста Шарля Фурье. Однако не во всех вопросах молодой революционер последовал великому утописту. Так, например, если Ш. Фурье отрицал необходимость политической борьбы, то Ахшарумов, наоборот, считал, что без вооруженной борьбы невозможны коренные изменения в общественной жизни.

По национальному происхождению Дмитрий Дмитриевич Ахшарумов был армянином.

ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը հայ ազատագրական շարժման փայլուն գրվագներից մեկն է²⁴⁴։ Տավրոսի խիզախ լեռնականների այդ զինված ելույթը թուրքական բռնապետության դեմ ամենաշեղմ արձագանքը գտավ մեր ժողովրդի լայն խավերում և զգալի հետքեր թողեց նրա քաղաքական կյանքի պատմության մեջ։

Զեյթունը՝ Լեռնային Կիլիկիայի մի մասը կազմող այդ երկրամասն ընկնում է Մարաշից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Զահան (Պյուռամիս) գետի ափունքներում։ Զեյթուն անունով կոչվել է ինչպես ամբողջ գավառը, այնպես էլ նրա կենտրոնը հանդիսացող գյուղաքաղաքը²⁴⁵։ Հնում գավառն անվանվել է նաև Ուլնիս²⁴⁶։ Զեյթունն ունի բազմաթիվ ձորեր և անանցանելի կիրճեր, որոնք լեռների հետ միասին նրան դարձրել էին անառիկ։

Զեյթունում համեմատաբար սովոր հայ բնակչություն հաստատվել է դեռևս Կիլիկիայի հայկական պետության գոյության ժամանակաշրջանում²⁴⁷։ Բնակչության թիվը տարբեր ժամանակներում տարբեր է եղել։ 1860-ական թթ. հայ բնակչությունը մոտավոր հաշվով կազմում էր 35—40 հազար, որից 17 հազարը ապրում էր գավառի կենտրոնը հանդիսացող Զեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը՝ նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում։

XIX դարի 50—60-ական թթ. գավառի տնտեսական կյանքն ուներ փակ նատուրալ բնույթ։ Գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը դեռևս թույլ էր արտահայտվում։ Երկրի վարչաձևը իր վրա կրում էր տոհմա-նահապետական կարգերի դրոշմը։ Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ ժերմինիների խորհուրդ, որի գերը, սակայն, անվանական էր։ Իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր գյուղապետի, այսպես կոչված, բեհյայի ձեռքում։ Բուն Զեյթուն ավանը բաժանված էր չորս թաղի։ Յուրաքանչյուր թաղ ուներ իր թաղապետը, որը «իշխան» տիտղոսն էր կրում։ Սովորաբար թաղապետներն իրենց պաշտոնները վարում էին ժառանգաբար։ Յրանսխացի Լեոն Պոլը, որ 1864 թ. այցելել էր Զեյթուն, թաղապետների մասին

գրում էր, թե նրանք «ընտրվում են տոհմի կամ հանճարի առավել-
լուծյան համար և միայն իրանց հայրենասիրության և քաջության
պատճառով են կարգվում ժողովրդի գլուխ, և ժողովուրդը կարող է
մերժել այդ իշխաններին, եթե նրանք որևէ հանցանք ունենան»²⁴⁸:

Լ. Պոլի այս պնդումը միակողմանի էր: Ինչպես քեհյաները
գյուղերում, այնպես էլ թաղապետները («իշխանները») Զեյթունն
ավանում հանդիսանում էին վերնախավի ներկայացուցիչները:
Նրանց վարչական-քաղաքական դիրքը հիմնականում պայմանա-
վորված էր իրենց սոցիալական դիրքով:

Ընդհանուր բնույթ կրող հարցերը, որոնք վերաբերում էին ամ-
բողջ գավառին (երկրին), քննվում էին գավառային խորհրդի կող-
մից, որի մեջ մտնում էին առանձին գյուղեր ներկայացնող քեհ-
յաները և Զեյթուն գյուղաքաղաքի թաղապետները: Այդ վարչա-
կան օրգանում խոշոր դեր էին խաղում Զեյթունի հոգևորականու-
թյան ներկայացուցիչները:

Զեյթուն գավառի այս յուրատեսակ վարչաձևի մասին մի
շարք հեղինակներ անցյալում արտահայտել են բավական հետա-
բերքի տեսակետներ: Վիկտոր Լանգլուան Զեյթունի վարչաձևը
համարում էր «ոեսպուրիկական»²⁴⁹, իսկ էլիզե Ռեկլյուն՝ «կոն-
ֆեդերատիվ ոեսպուրիկական»²⁵⁰: Հայ հեղինակներից մի քանիսն
աշխատել են դործն այնպես պատկերացնել, թե իբր Զեյթունում
բացակայել են սոցիալական ներքին հակասությունները և դասա-
կարգային պայքարը²⁵¹: Այդ ևս սխալ է: Չնայած տոհմական-նա-
հայետական կյանքի որոշ գծերի առկայությանը, Զեյթունում, ինչ-
պես նաև նրա հարևան մյուս գավառներում, տիրում էին ֆեոդալա-
կան հարաբերությունները:

Զեյթունն իրավականորեն գտնվում էր սուլթանական Թուր-
քիայի տիրապետության տակ, բայց փաստորեն ուներ կիսանկախ
գրություն: Գավառի վարչական, դատական, քաղաքական, կրոնա-
կան և այլ բնույթի գործերը լուծվում էին ինքնուրույն, առանց
թուրքական կառավարության միջամտության: Սակայն զեյթունցի-
ները, թեև ոչ միշտ, հարկ էին վճարում սուլթանական կառավարու-
թյանը²⁵²:

XIX դարի առաջին կեսին զեյթունցիները մի քանի անգամ
գինված ընդհարումներ ունեցան թուրքական զորքերի հետ: Այս-
պես, սուլթանական զորքերը 1808, 1819, 1829, 1835 թթ. արշա-
վեցին այդ կիսանկախ երկրի վրա: Զեյթունցիները, որ քաջ և հը-
մուտ կովոզներ էին, հերոսաբար դիմադրում և հաճախ ետ էին շը-

պըրտում թշնամուն: Զինված ընդհարումների ու կոռիվների հիմ-
նական պատճառն այն էր, որ զեյթունցիները երբեմն հրա-
ժարվում էին հարկ վճարել սուլթանական կառավարությանը, իսկ
վերջինս ձգտում էր պարբերաբար և որբան հնարավոր է շատ հար-
կեր և տուրքեր ստանալ նրանցից:

Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, սակայն, այլ բը-
նույթ ուներ, նրա շարժառիթները գերադանցապես քաղաքական
էին: Ինչպիսի՞ն պարագաներում տեղի ունեցավ Զեյթունի այդ նշա-
նավոր հերոսամարտը:

Անցյալ դարի 50—60-ական թթ. ազգային-ազատագրական
շարժման մի նոր ալիք բարձրացավ Օսմանյան կայսրության մեջ:
Թուրքական բռնակալների ու հարստահարիչների դեմ ապստամ-
բություններ բռնկվեցին Չեռնոգորիայում, Հերցեգովինայում և
Բուլղարիայում: Շարժումներ տեղի ունեցան նաև կայսրության
ասիական մասում՝ քրդերի և արաբների մեջ:

Սուլթանական կառավարությունը, հավատարիմ իր էությունը,
ամենայն դաժանությամբ ճնշեց այդ շարժումները և միաժամանակ
դիմեց մի շարք կտրուկ միջոցների, որպեսզի կանխի, թույլ չտա
նման ապստամբությունների բռնկումը իր տիրապետության տակ
գտնվող մյուս ժողովուրդների մեջ: Թուրքական սուլթանի տեսա-
դաշտից, իհարկե, դուրս չէր մնում նաև արևմտահայությունը,
Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ արդեն պարարտ հող էին գտել
հայրենասիրության և ազատասիրության սերմերը:

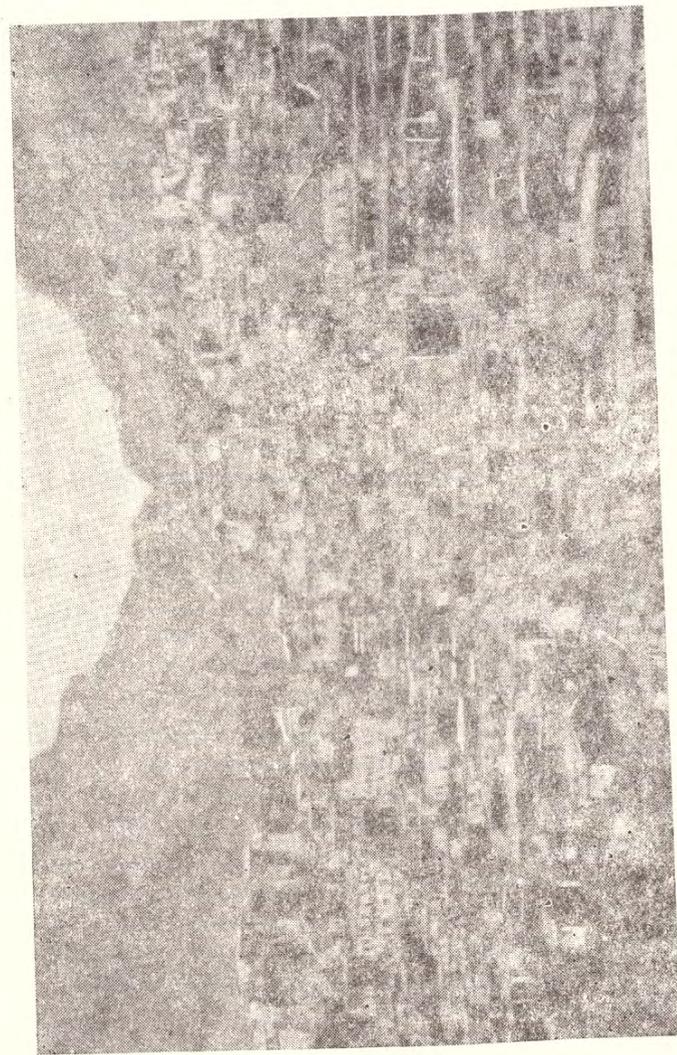
Չգտելով կանխել ապստամբական շարժումները արևմտահա-
յերի մեջ, թուրքական կառավարությունը դիմեց նախազգուշական
մի շարք միջոցառումների և ավելի խստացրեց իր քաղաքականու-
թյունը նրանց նկատմամբ: Բնորոշ են այդ տեսակետից հետևյալ
փաստերը, որոնց մասին գրվեց ժամանակի պարբերական մամու-
լում: 1850—1860-ական թթ. Կ. Պոլսի ռազմական և, մասնավորա-
պես, վառող պատրաստող ձեռնարկություններից հեռացվեցին հայ
բանվորները որպես քաղաքականապես անբարեհույս տարրեր²⁵³:
Այդ նույն շրջանում Բ. Դուրը գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկել իր
կուսակալներին, առաջարկելով ոչնչացնել հայկական հին հուշար-
ձանները²⁵⁴: Թուրք փաշաները կարծում էին, որ պատմական հու-
շարձանները հիշեցնում են անցյալը և կարող են դարթեցնել ազ-
գային անկախության գաղափարը հայ ժողովրդի մեջ:

Թուրքական կառավարությանը, սակայն, առանձնապես ան-
հանդստություն էր պատճառում Զեյթունը: Այդ անհանգստությունն

ավելի ուժեղացավ 1860 թ. հունիսին, երբ ղեկավարները փախուստի մատնեցին Մարաշի կառավարիչ Խուրշիդ փաշային, որը փորձում էր իր գործառնի օգնությամբ հարկեր գանձել Տավրոսի հայ լեռնականներից: Վախենալով, թե Զեյթունը կարող է դառնալ հայ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը, Բ. Դուռը որոշում ընդունեց գրավել ու ավերել այդ գավառը, բնակչությունը կոտորել, բնաջինջ անել: Որ Բ. Դուռը ունեցել է այդպիսի ծրագիր, այդ մասին հետաքրքրական վկայություններ է բերում վիպագիր Ծերենցը իր մի հոդվածում²⁵⁵:

Զեյթունը գրավելու, նրա հայ բնակչությունը սրի քաշելու իր ծրագիրը սուլթանական կառավարությունը որոշեց իրագործել 1862 թ. ամռանը: Մարաշի նոր կուսակալ Ազիզ փաշան կազմեց մի խոշոր բանակ և 1862 թ. հուլիսին պաշարեց Զեյթունը²⁵⁶: Ամբողջ բնակչությունը ոտքի կանգնեց, ղենքի դիմեցին բոլորը՝ երկտասարգները, հասակավորները, կանայք և ծերերը: Ազիզ փաշան սկզբում ունեցավ որոշ հաջողություններ: Նա գրավեց մի քանի հայկական գյուղեր և դրանք ամբողջությամբ կոտորածի, ավերի ու թալանի ենթարկեց: Այդ ղեկավարի ականատեսներից մեկը Ալաբաշ գյուղի կոտորածի մասին հետևյալն է գրում. «...արք և կանայք և տղայք բոլոր սուրի բերան գնացին, տուները կողոպտեցան և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արյունը փողոցներու մեջ կը վազեր, և հրդեհին մուխը սոսկում ու սաբսափ կը ծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին ղոները խորտակել, և այս արյան ծարավի մարդիկը կուսակալին աշաց առջև և նորա հրամանով վանահայրը և միաբանքը փողոտեցին»²⁵⁷: Սակայն փաշայի հաջողությունները երկար չտևեցին: 1862 թ. օգոստոսի 2-ին ղեկավարները վճռական գրոհի անցան և մեծ ջարդ տվին սուլթանական զորքերին: Թշնամին դիմեց փախուստի: Ազիզ փաշան խայտառակ պարտություն կրեց: Հաղթողները դրավեցին շատ ղենք և այլ ռազմամթերք: Թշնամին դաշտում թողեց մոտ 2000 դիակ: Տեղի ունեցած կոիվներում ղեկավարները մի անգամ ևս ցուցաբերեցին հիասքանչ քաջություն և պատերազմելու բարձր արվեստ²⁵⁸:

Ժամանակակիցներից մեկի հոդվածում, գրված 1862 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլսում, հերոսական այդ ճակատամարտը հետևյալ ձևով է պատկերվում. «Օգոստոսի երկրորդ օրը առավոտյան կանուխ Ազիզ փաշան Զեյթունի վրա հարձակվելու նշանը տվավ. այլազգյաց բանակին առջևն իբր 150 մուլաներու և շեյխերու մեծ

Պատմական փոփոխություններ

գունդը կերթար և անոնց ամենուն ալ առչեկն մեծ Միֆթին: Զեյթունեն կես ժամի շափ հետավորություն հասած ատեննին մեկ բարձր դաշտավայրի վրա ժողովեցան և աղոթելու կեցան և Զեյթունի վրա անեծքներ կարգացին... Այլագրի բանակը կես ժամու շափ աղոթելեն վերջը, Զեյթունի վրա հարձակվեցավ, որուն առջին ժայռերու ետին տեղ-տեղ զեյթունցիք պահեստի մեջ կեցած էին իրենց շորս գլխավորներուն հրամանատարությանը տակ...»:

Խոսելով այն գազանությունների մասին, որ կատարում էին թուրքական զորքերը իրենց ձեռքն ընկած հայ զյուզացիների նըկատմամբ, հողվածագիրն այնուհետև շարունակում էր. «...պատե-րազմը ամեն կողմը բորբոքած էր, Զեյթունի զանգակաց հնչումը բոլոր Հայոց ի զեն դիմելու նշանը տված էր: Կռիվը խիստ կատաղի եղավ: Հայերը ամուր տեղեր բռնած ըլլալովնին՝ այլազգիներուն աղեկ ջարդ մը տվին և զանոնք ետ վունդեցին և մինչև Աղիզ փաշային բանակատեղին հասան, որն-որ հազիվ կրցավ մաղապուրծ խալըսի: Ասոր նման ջարդ մը կերավ նաև Աստվածածնա վանից կողմը եզոզ այլազգի գունդը: Զեյթունցիք լեռանց կիրճերը և նեղ անցքերը ամրացած ըլլալով, մեծ վնաս հասցուցին այլազգյաց բանակին. կռիվը առավանից մինչև կեսօր տեկց և Աղիզ փաշային զորքերը սկսան անդին ցիր ու ցան փախչել: Զեյթունցիք մինչև իրիկուն անոնց հետեկն ինկան և հալածեցին անոնցմե շատ մարդ ջարդելով: Այս զորացս մեկ մասը Մարաշի ճամփան բռնած էր, որն որ իր փախստյանը ատեն մեծամեծ կորուստներ ընկեն վերջը՝ հազիվ հազ գիշերը հոն կրցավ մտնել: Մյուս մասը ավելի կարճ ճամբե անցնելով՝ փախչելու համար Զեյթունի աջ և ձախ կողմերը ուղղած էին իրենց ընթացքը, այլ անոնց մեծ մասը լեռներու, կիրճերու և ձորերուն մեջ ջարդվեցան, մեծ մաս մ'ալ գետին մեջ թափվելով՝ խեղդվեցան: Այսպես այլազգյաց կորուստը վեց կամ ութը հազարի շափ կը հաշվի: Նողայիններեն 18 պեյ և գնդերու զլխավորները պատերազմի մեջ ինկած են: Հետևյալ օրը, օգոստոսի 3-ին, զեյթունցիք այլազգյաց դիակունքը փոսերուն մեջ նետելու զբաղած էին: Աղիզ փաշային բանակին մեջ նաև շատ ձխավորներ ալ կը գտնվեին: Զեյթունցվոց մեծելներուն թիվը 100—150 հոգով շարժ կը հաշվվի»²⁵⁹:

Զեյթունի 1862 թ. դեպքերի այս նկարագրությունը չնայած իր որոշ չափազանցություններին, հիմնականում ճիշտ է: Այդ են ցույց տալիս բազմաթիվ այլ վկայություններ²⁶⁰:

Օսմանյան պետությունը պատրաստություն տեսավ ապրստամբությունը ճնշելու համար: Աղիզ փաշան հետ կանչվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Աշիր փաշան, որին և հանձնարարվեց մեծ բանակով արշավանք սկսել: Ապստամբները նորից պատրաստվեցին թշնամուն դիմադրելու, սակայն դեպքերը շուտով նոր ընթացք ստացան: Զեյթունցիների վերնախավը՝ Պոլսի պատրիարքը դիմեցին Փրանսիային: Կայսր Նապոլեոն III-ը, որ այդ շրջանում նվաճողական ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր Արևելքում, փորձեց օգտվել առիթից և հանդես գալ հայերի «պաշտպանի» դերում: Թուրքական կառավարությունը, հասկանալով Փրանսիայի իսկական նպատակը, որոշեց չձեռնարկել նոր արշավանքը զեյթունցիների դեմ, որպեսզի չստեղծի պատերվակ նապոլեոնի համար: Սուլթան Աբդուլ Ազիզը բանակցություններ սկսեց զեյթունցիների հետ, կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի Բ. Դուռը զադարեցրեց Զեյթունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքը, իսկ ապստամբները համաձայնվեցին վճարել հարկերը և ընդունել կառավարության կողմից նշանակվելիք գայմազամին՝ գավառապետին:

Կնքված համաձայնագիրը էական փոփոխություններ չառաջացրեց զեյթունցիների կյանքում: Գավառը ըստ էության շարունակեց մնալ կիսանկախ վիճակում: Գայմազամը, որ Զեյթուն եկավ միայն 1865 թ., հետևում էր հարկերի գանձման գործին, նրա իշխանությունը ձեռնարկ էր: Իրենց ներքին գործերում զեյթունցիներն առաջվա նման անկախ մնացին: Մյուս կողմից սուլթանական կառավարության հիմնական նպատակը՝ ոչնչացնել, ցրել տալ զեյթունցիների համայնքը, շիրագործվեց. ավելին, սուլթանի զորքերը պարտվեցին և մեծ կորուստներով հետ շարժվեցին: Այս բոլորը մեղ հիմք է տալիս ասելու, որ զեյթունցիների 1862 թ. պատմաբանությունը փաստորեն չի պարտվել, ինչպես կարծում են մի շարք հեղինակներ:

Զեյթունցիների 1862 թ. հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ իրականության մեջ: Ազատագրական այդ պայքարը, ինչպես հայտնի է, երգեցին շատերը, և մասնավորապես Մ. Պեշեկթաշլյանը՝ Կ. Պոլսում ու Ս. Շահազիզը՝ Մոսկվայում: Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը, հատկապես նրա դեմոկրատական խավերը, լարված հետաքրքրությամբ հետևում էին կատարվող անցքերին և ամեն կերպ աշխատում նյութական ու բարոյական օժանդակություն

հասցնել զենքի դիմած հայրենակիցներին: Իր հուշերում Սրբուհի Ծրիցյանը վկայում է, որ Զեյթունի ապստամբության ժամանակ կրոնական-դավանաբանական կոիվներն արևմտահայերի մեջ թուլացել էին և շատերն աշխատում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել ապստամբներին:

«Այս տարին,— գրում էր Ծրիցյանը,— Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն բնեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վերա. ամենայն որ Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն որ մասնակից էր դրամական հանգանակությանց. ...նույնիսկ հոռմեադավան հայ երիտասարդները մոռացել էին զեպի իրանց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»²⁶¹:

Ծրիցյանը հայտնում էր նաև, որ Կ. Պոլսի «Անձնվեր ընկերությունը» նույնպես օգնում էր ապստամբ զեյթունցիներին: Զեյթունի հերոսամարտն առանձնապես զգալի աշխուժություն առաջացրեց հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված երիտասարդության մեջ: Զեյթունի անցքերն արձագանք գտան նաև Վանում, Կարինում (Էրզրումում) և այլ քաղաքներում:

Թիֆլիսում հայ հայրենասերները և զլխավորապես երիտասարդությունը հանգանակություն սկսեցին ապստամբների օգտին: Այս կապակցությամբ «Կոստնկ Հայոց Աշխարհին» հանդեսում տրպագրվեց հատուկ կոչ, որ ուներ «Հրավեր Ռուսաստանի հայերուն» խորագիրը: Կոչում ասվում էր. «...ուրախ ենք, որ մեր քաջասիրտ Զեյթունի հայերն իրանց աջու կուսն ուժով մեր հավատո թշնամիներին ակոծք փշրել են հենց էն զլխեմեն և թույլ չեն տվել, որ նրանց կատաղությունը իր ուզածն զլուխ տանի: Սակայն մենակ էս դարգակ կարեկցությունը մեր Ռուսաստանի հայերուս կողմանե բավական չէ թուրքերի սրի տակ վեր ընկած հայերու խեղճ և անտերունչ որբերու և այրիներու դառը վիճակը թեթևացնելու...»²⁶²:

Կոչն այնուհետև հիշեցնում էր, որ Ռուսաստանը միշտ օգնության ձեռք էր մեկնել թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբած ժողովուրդներին և որ այժմ ռուսական պետությանը հաճելի կլինի, եթե ռուսահայերը օժանդակեն զեյթունցիներին: Մեր խընդիրը և պարտքն է, ասվում էր կոչում, «...մեր կարեկցությունը տարածել մեր... հեռավոր ազգայինների վերա. թող ուրեմն մեր մեջ եղանակը մտածենք, փող հավաքենք ապահով եղանակով հասցընենք նրանց ձեռք: էս ազնիվ խորհուրդը մենք շատ հայերի բերանից լսում ենք էս օրերումս, միայն գործադրությունն է հարկավոր.

թող աշխարհ ամենայն վկա լինի, որ Ռուսաստանի հայերն էլ... չեն մոռանում խորը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հայրամաշ եղող իրանց եղբայրքը»²⁶³:

Զեյթունի կոիվներին նվիրված հոգվածներ տպագրվեցին հայ պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում և մասնավորապես «Փարիզ», «Կոստնկ Հայոց Աշխարհին», «Ծաղիկ», «Մասիս» թերթերում և հանդեսներում²⁶⁴: Այդ պայքարն ամենուրեք ողջունվեց ու մեծ ոգևորություն առաջացրեց: Միայն չնչին թիվ կազմող հայ մեծատուններն էին, որ հնազանդություն ու սարկամտություն քարոզելով պարսավեցին արի զեյթունցիների հերոսամարտը:

Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության նշանակությունը դուրս եկավ մի գավառի սահմաններից: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի ապստամբությունների, 1862 թ. հերոսամարտը ստացավ ընդհանուր, համազգային նշանակություն: Նա օրինակ հանդիսացավ հայության մյուս հատվածների համար և մեծ ազդեցություն թողեց հետագա շրջանի հայ ազատագրական պայքարի վրա: Բնորոշ է, որ 1863 թ. սուլթանական բռնապետության դեմ ոտքի կանգնեց Մշո, իսկ 1865 թ.՝ Չարսանջակի հայ գյուղացիությունը²⁶⁵: Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը նոր դարաշրջան բացեց թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ:

Տավրոսի հայ լեռնականների ապստամբությունը տարերային ու անկազմակերպ չէր: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ ապստամբությանը նախորդել է նախապատրաստական աշխատանք և որ դրանում մասնակցել են արևմտահայ դեմոկրատական, ազատագրական գաղափարներով տոգորված մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչներ: Հետաքրքիր է, որ դեռևս տարիներ առաջ Կ. Պոլսի մտավորականությունը կապեր է հաստատել Զեյթունի հետ: Այսպես, 1853 թ., երբ նոր էր սկսվել 1853—1856 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ուսուցչի պաշտոնով Կ. Պոլսից Զեյթուն է գալիս Հովակիմ Մեխրեյանը, որին ժամանակակիցները անվանում էին «առաջին գաղափարական քարոզիչը Զեյթունում»²⁶⁶: Ազատասիրական, հայրենասիրական գաղափարներ տարածելու հետ մեկտեղ Մեխրեյանը աշխատում էր կազմակերպել Զեյթունի ինքնապաշտպանությունը, ավելի լավ զինել նրա բնակչությունը: Այդ նպատակով նա փորձում է անցնել Կովկաս և դիմել արևելահայերին՝ դրամական օժանդակություն ստանալու համար: Սակայն այդ չի հաջողվում. թուրքական կառավարությունը Կարինում նրան ձեր-

բակալում և կախադան է բարձրացնում: Պետք է կարծել, որ Հ. Մե-
լիքյանը եղել է առաջին այն գործիչներից, որոնք Կ. Պոլսից Զեյ-
թուն են եկել քաղաքական-ազատագրական նպատակներով:

Այլևլի ուշ Զեյթունի հետ քաղաքական կապեր են հաստատել
Կ. Պոլսի մի խումբ հայ մտավորականներ, որոնցից մի քանիսը
եղել են հուլիսի 29-ի հայ հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալ-
բանդյանի համախոհները: Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական
է Սերովբե Թագվորյանի նամակը՝ ուղղված Մ. Նալբանդյանին:
1862 թ. մայիսի 14-ին գրված այդ նամակում ուշադրության ար-
ժանի են հատկապես հետևյալ տողերը. «Տավրոսեն վարդապետ մը
եկավ հոս, քանի օր է, որ կաշխատիմ, որ առուտուր մը ընեմ այս
մարդուս հետ. հազիվ կրցան քսան, երստն հոգիով ժողով մը կազ-
մել և այն ալ մեծ դժվարությամբ. քիչ մը ստակ ես, քիչ մ'ալ բա-
րեկամին մեկը տվինք անոր, որ հարկավոր եղած դասագիրք-
ները առեն և ճամփու ծախք ընե: Մնացածին համար խոսք տվինք,
որ պիտի աշխատինք իրենց համար»²⁶⁷:

Նշված տողերն, իհարկե, ծածկագիր են: «Կաշխատիմ, որ
առուտուր մը ընեմ» ասելով՝ Թագվորյանը, ըստ երևույթին, նկատի
է ունեցել ազատագրական շարժում կազմակերպելու նպատակով
զեյթունցիների հետ վարած իր բանակցությունները, իսկ հարկա-
վոր եղած «դասագիրքները առեն» ասելով՝ զենք, զինամթերք զնե-
լը: Նամակից երևում է, որ Թագվորյանի հաղորդած տեղեկություն-
նը՝ Զեյթունի հետ կապ հաստատելու մասին, Նալբանդյանին հե-
տաքրքրող հարցերից մեկն է եղել:

Արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը
նույնպես քաղաքական կապեր է հաստատել զեյթունցիների հետ:
Իր արժեքավոր հուշերում Սրբուհի Երիցյանը պատմում է, որ Պե-
շիկթաշլյանը 1862 թ. գաղտնի տեսակցություններ էր ունենում
զեյթունցիների ներկայացուցիչների հետ, պատասխան նամակներ
էր ուղարկում Զեյթուն և անում էր ամեն ինչ հայ լեռնականների
ապստամբության հաջողությունն ապահովելու համար²⁶⁸:

Վերջապես ապստամբ զեյթունցիների հետ անմիջական կապ
ունեն մեր ականավոր վիպագիր Մերենցը (Հովսեփ Ծիշմանյան):
Իհարկե, պատահականություն չէր այն, որ ազգային-ազատագրա-
կան գաղափարներով տարված նշանավոր գրողը 1862 թ.՝ զեյթուն-
ցիների ապստամբության ժամանակ, գտնվում էր Կիլիկիայում:

Նշված փաստերը և մի շարք այլ տվյալներ հիմք են տալիս
պնդելու, որ ազգային-ազատագրական պայքարի կողմնակից հայ

մտավորականները ներգրավվել են զեյթունցիների 1862 թ. շարժ-
ման մեջ, զգալի դեր են խաղացել այդ ապստամբության նախա-
պատրաստման և նույնիսկ ղեկավարման գործում: Նրանք Զեյթունը
համարել են հայ ազատագրական շարժման կարևոր օջախ և մեծ
հույսեր են կապել լեռնային գավառի հետ: Ըստ երևույթին այդ
մտայնության արտահայտություններից մեկն էր «Հյուսիս» պարբե-
րականում Ռափայել Պատկանյանի ծավալած այն պրոպագանդան,
թե պարսկահայերը պետք է թողնեն իրենց հայրենիքը և կենտրո-
նանան Զեյթունում: Պատկանյանը ակնարկում էր, որ այդ երկրա-
մասում հնարավոր է վերականգնել հայ ազգային-քաղաքական ան-
կախությունը²⁶⁹: Կարծում ենք սխալ կլինի ասել, թե այսպիսի տե-
սակետ ուներ միայն Պատկանյանը:

Ի վերջո մի հարցի մասին ևս: Զեյթունցիների նկատմամբ
խիստ թշնամական դիրք գրավեց անգլիական կառավարությունը:
Երբ բռնկվեց զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, Կ. Պոլսի
անգլիական դեսպան Հենրի Պոլիվերը բացահայտ կերպով արտա-
հայտվեց այդ շարժման դեմ: Ապստամբությունը վերջանալուց հե-
տո, ինչպես պատմում է վիպագիր Մերենցը, զեյթունցիք դիմում-
ներ արեցին Կ. Պոլսի ռուսական, ֆրանսիական և անգլիական դես-
պաններին, բողոքելով թուրքական կառավարության դեմ: Անգլիա-
կան դեսպանն արհամարհանքով է ընդունել խնդրագիրը իրեն ներ-
կայացնողին և բացահայտ կերպով իր թշնամական վերաբերմունքն
արտահայտել զեյթունցիների նկատմամբ: Մերենցն այդ մասին
գրում էր. «Զեյթունցից վերոհիշյալ աղերսագիրը իրեն (դեսպա-
նին) մատուցանողը շատ դաժան և արհամարհոտ կերպով ընդունե-
ր էր, և աչք մը ձգելեն վերջը ըսեք էր զայրագին. «բայց դուք պետք է
գիտնաք, թե այդ ձեր անղգամ զեյթունցիք, այդ ավազակները շատ
վատ գործողություն ըրեք են և Ազիզ փաշան խորտակեք ու փա-
խուցեք են. ինչպե՞ս կհամարձակիք հիմա իրենց կողմեն ինձ աղեր-
սագիր բերել»²⁷⁰:

Անգլիական դեսպանն ավազակներ էր համարում իրենց ազա-
տագրության համար պայքարող հերոս զեյթունցիներին և իր
պաշտպանության տակ վերցնում թուրքական շարդարաբ Ազիզ փա-
շային: Այլևլի ռեակցիոն դիրք դժվար է երևակայել²⁷¹: Անգլիական
կառավարության այս դիրքը ցայտուն արտահայտություն գտավ
Կ. Պոլսի դեսպանության օրգան «Լեանտ Հերալդ» թերթի էջերում:
Թերթը 1862 թ. տպագրեց մի շարք հոդվածներ, որոնցում ամեն
կերպ վատաբանում էր զեյթունցիներին և արդարացնում թուրքա-

կան կառավարության ճնշումների ու հալածանքների քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Իր ժամանակին «Լեւոնտ Հերալդի» դեմ բողոքի ձայն բարձրացրին մի շարք հայկական պարբերականներ, որոնց թվում և «Մեղուն», «Ծաղիկը», «Փարիզը» և այլն: Կեղծարար այդ թերթի դեմ մերկացնող տողեր գրեց հատկապես Կ. Պոլսի «Մեղուն», նշելով նրա տերերի ունակցիոն նպատակները²⁷²: Զմյուռնիայում հրատարակվող «Ծաղիկ» պարբերականը գրում էր. «...հայ ազգին վրա շարախոսություն ընելու համար գըլխարկը նետող սա «Լեւոնտ Հերալդ» լրագիրը չեմ գիտեր մարդկության, քաղաքակրթության, քրիստոնեության, կրթության և վերջապես խմբագրության որ օրենքով կամ սկզբունքով այս մոտերս ելեր և առանց ամչնալու այնպիսի անտեղի, անհիմն և կամ գոնե խիստ վարճուրեկ կերպով շարազանցյալ տեղեկություն մի հրատարակեր է Զեյթունի վրա, որ եթե մեր զարմանքը չի շարժե, յուր հայոց թշնամին լինելուն վրա ալ այլ տարակույս չի թողուր մըտքերնուս մեջ... Լեւոնտի թղթակիցը պարտ է գիտնալ, որ ինքը նախ բողոքովին տգետ է ղեյթունցոց վրա, երկրորդ թշնամի է հայոց և երրորդ ստախոս է... պարոն թղթակիցն հայոց թշնամի լինելը հաստատելու համար երկու խոսք խիստ բավական է. ան մարդը, որ կելլե և ղեյթունցոց կրածը նոցա վրա թողլով վանտը կը զրպարտե և կը շարախոսե և բերենե ելած ածականները և վատ արանց միմիայն վայել զրպարտությունները անոնց վրա կը տեղացնե՝ այնպիսի մեկը եթե հայոց թշնամի չէ հասպա ի՞նչ է...»²⁷³:

Անգլիայի թշնամական քաղաքականությունը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների նկատմամբ այնքան բացահայտ էր, որ այդ մասին գրում էին նաև օտարերկրյա թերթերը: Այսպես, ֆրանսիական «Բեբա» թերթը Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության կապակցությամբ գրում էր, թե սուլթանական կառավարությունը Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանության հովանավորության հետեանքով է, որ ուժեղացրել է ճնշումները հայ ժողովրդի նկատմամբ²⁷⁴: Ֆրանսիական հրապարակախոս Ժիրարդենը մոտավորապես նույն միտքն էր արտահայտում²⁷⁵:

Անգլիայի և մյուս մեծ պետությունների թշնամական, խարդախ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի, նրա ազատադրական շարժման նկատմամբ շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակներում: Ստեղծվեց ահավոր վիճակ: Թուրքական շարժարարների հայացին, սև գործը, մեծ պետությունների խարդախ քաղաքականությունը կործանման եզրին հասցրին հայ ժողովրդին: Արևմտահայ-

յությունը մասսայական կոտորածների ենթարկվեց, նրա բեկորներն ընկան օտարության մեջ, ցրվեցին աշխարհով մեկ:

Պատմության դժվարին քառուղիներով անցած բազմաշարժար հայ ժողովուրդը իր փրկության հանգրվանը հասավ միայն այն ժամանակ, երբ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության շնորհիվ Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր, որտեղ եղբայրական ժողովուրդների մեծ ընտանիքում, ոուս ժողովրդի օգնության պայմաններում անհետ չբացավ այն արյունոտ դամոկլյան սուրը, որ դարեր շարունակ կախված էր հայ ժողովրդի գլխին: Սովետական կարգերը մեր ժողովրդին բերեցին ազգային վերածնություն և խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանք, որին մասնակցում են ոչ միայն արևելահայերը, այլև թուրքական յաթաղանից փրկված ու հայրենիք վերադարձած արևմտահայերը, այդ թվում և շատ ղեյթունցիներ:

Նշելով այսօր Զեյթունի 1862 թ. հերոսամարտի 100-ամյակը, մենք հպարտությամբ և խոր հարգանքով ենք հիշում արի ղեյթունցիներին և մեր բոլոր այն նախնիներին, որոնք հերոսական պայքար են մղել իրենց ազատության և անկախության համար:

ЗЕЙТУНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1862 ГОДА

Резюме

Зейтунское восстание 1862 г., столетие которого исполнилось в августе текущего года, является одной из славных страниц в истории армянского национально-освободительного движения. Направленное против турецкого деспотизма, оно нашло горячий отклик в широких слоях армянского народа и оставило заметные следы в его политической жизни. В подготовке этого общенародного вооруженного выступления принимал участие ряд представителей армянской демократической интеллигенции. Восстание зейтунцев, с беспримерной храбростью и самоотверженностью сражавшихся против чужеземных поработителей, окончилось победой: мужественным горцам из Тавра удалось разгромить турецкую армию, осадившую Зейтун и стремившуюся истребить его население. Героическая эпопея в Зейтуне имела большое влияние на дальнейшее развитие национально-освободительного движения в Западной Армении.

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ
ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը, որի 100-ամյակը լրանում է ընթացիկ տարվա (1961 թ.) ապրիլին, բոստ էություն, բուրժուազեմոկրատական հեղափոխություն էր²⁷⁶։ Կ. Մարքսը դեռևս 1861 թ. գրել է, որ այդ պատերազմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ սոցիալական երկու սիստեմների՝ ստրկատիրության և ազատ աշխատանքի սիստեմների պայքար²⁷⁷։

Քաղաքացիական պատերազմում առաջադեմ ուժերի տարած հաղթանակը հանգեցրեց լուրջ փոփոխությունների երկրի սոցիալատեսական և քաղաքական կյանքում։ Հաղթանակած հեղափոխության հետևանքով իշխանությունն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում պլանտատոր-ստրկատերերի ձեռքից անցավ արդյունաբերական բուրժուազիայի ձեռքը, վերացվեց ստրկատիրությունը, ազրարային հարցը հիմնականում պրոգրեսիվ լուծում ստացավ։ զգալիորեն ուժեղացավ կապիտալիզմի զարգացումը արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ։ «Քաղաքացիական պատերազմը, որ տևեց չորս տարի և վերջ դրեց անվազն մեկ միլիոն զինվորների ու խաղաղ քաղաքացիների կյանքին, ամենամեծ պատերազմն էր, որ երբևէ մղվել էր Նոր աշխարհում... Պատերազմն ամբապնդեց բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական գերբերը, բայց և միաժամանակ, ինչպես նշել են Մարքսն ու Էնգելսը քաղաքացիական պատերազմի մասին իրենց աշխատություններում, այն վերացրեց ստրկությունը՝ բանվոր դասակարգի զարգացմանը խանգարեց պատմական գլխավոր խոչընդոտներից մեկը»²⁷⁸։

Ճիշտ է, 1861—1865 թթ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ոչ բոլոր խնդիրները լուծվեցին արմատականորեն։ Մի շարք հարցեր, ինչպես, օրինակ, նեգրերի հարցը, մնաց չլուծված։ Սակայն, չնայած դրան, քաղաքացիական պատերազմը հսկայական պատմական նշանակություն ունեցող հեղափոխական ակա հանդիսացավ, այն նոր էջ բացեց ԱՄՆ-ի պատմության մեջ։ Ավել-

ին, այդ պատերազմը առաջադիմական մեծ նշանակություն ունեցավ արտասահմանյան մի շարք երկրների ու առաջին հերթին Ամերիկայի մյուս ժողովուրդների համար։ Վ. Ի. Լենինը 1918 թ. ամերիկյան բանվորներին ուղղած իր նամակում ընդգծում էր ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի համաշխարհային-պատմական, առաջադիմական և հեղափոխական նշանակությունը²⁷⁹։

Ամերիկյան հեղափոխության հաղթանակի գործում վճռական դեր կատարեցին բանվորները, մանր ֆերմերները և նեգրերը։ Հըսկայական են «Ամերիկայի մեծ քաղաքացու»՝ Աբրահամ Լինկոլնի ծառայությունները։ Հուշակալոր պրեզիդենտի գործունեության մեջ քիչ չեն հակասություններն ու անհետևողականությունը, բայց, չնայած դրան, Մարքսը Լինկոլնի մասին գրել է. «...դա մի մարդ էր, որին չէին կարող ընկճել ձախորդությունները և արբեցնել հաշտությունները, որը անշեղորեն ձգտում էր դեպի իր մեծ նպատակը, այն երբեք չէր արատավորում կույր շտապողականությամբ, հանգիստ չափավորում էր իր արարքները, երբեք ետ չէր դառնում, չէր հրապուրվում ժողովրդական համակրանքի ալիքով, հոգեպես չէր ընկճվում ժողովրդի երակազարկի թուլացման ժամանակ, գործողությունների խստությունը մեղմացնում էր բարի սրտի ջերմությամբ, կրքերով մոռալված իրադարձությունները լուսավորում էր հումորի ժպիտով, իր տիտանական աշխատանքը կատարում էր այնպիսի համեստությամբ և պարզությամբ, ինչպիսի ճոխություններ, փքունությամբ ու հանդիսավորությամբ են կատարում իրենց շնչին գործերը աստծո ողորմությամբ կառավարողները. մի խոսքով, նա այն հազվադեպ մարդկանցից էր, որոնք հասնելով վեհության, պահպանում են իրենց դրական հատկությունները։ Եվ այդ արտատավոր ու լավ մարդու համեստությունն այնպիսին էր, որ աշխարհը հանձին նրա տեսավ հերոսի միայն այն բանից հետո, երբ նա ընկավ որպես նահատակ»²⁸⁰։

Քաղաքացիական պատերազմն ԱՄՆ-ում լայն արձագանք գրտավ Եվրոպայի ու Ասիայի շատ երկրներում։ Հասկանալի է, որ Ամերիկայում կատարվող հեղափոխական իրադարձությունների նկատմամբ տարբեր դասակարգեր տարբեր դիրք էին բռնում։ Եթե Անգլիայի կառավարող շրջաններն ամեն կերպ պաշտպանում էին Հարավային նահանգների ստրկատերերին և փորձում էին ուսումնական ինտերվենցիա կազմակերպել, ապա անգլիական պրոլետարիատը հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Հյուսիսային նա-

հանգնեցրի, ժողովրդական մասսաների, որոնք զինված պայքար էին վարում ստրկության դեմ:

Ամերիկյան ժողովրդի զինված պայքարը վճռականորեն պաշտպանում էին գիտական կոմունիզմի հիմնադիրներ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը: Ուշադիր հետևելով քաղաքացիական պատերազմի ղեպքերին, նրանք առաջինը բացահայտեցին կատարվող անցքերի էությունն ու պատմական նշանակությունը: Այդ պատերազմն անկեղծ ուրախություն և ոգևորություն առաջ բերեց նաև ժամանակի առաջադիմական, ուսուցիչուն-դեմոկրատական շրջաններում: Հայտնի է, որ ուսուցիչուն-դեմոկրատներ Ն. Գ. Չերնիշևսկին, Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը, Ա. Ի. Գերցենը և մյուսները ջերմորեն էին ողջունում ամերիկյան ժողովրդի արդարացի պայքարը և այրող ատելություններ էին խոսում ստրկատեր-պլանտատորների մասին:

Ստրկության դեմ մղվող պայքարի մասին խոր համակրանքով է արտահայտվել նաև հայ ուսուցիչուն-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը²⁸¹: Բարձր գնահատելով Հյուսիսային նահանգների նպատակները և ընդգծելով, որ ծավալված պայքարի գլխավոր պատճառը ստրկության հարցն է, նա միաժամանակ նշում էր, որ անզիջական կռուվարությունը պաշտպանում է Հարավի ստրկատերերին:

«Հյուսիսային Ամերիկան,— գրում էր Նալբանդյանը 1862 թ.,— Հարավային Ամերիկայի միջից ստրկությունը վերացնելու համար, ուրեմն ազատության անունով, պատերազմ բացեց հարավային մասի դեմ. քանզի այս մասը չէ հոժարում վերցնել յուր միջից մարդկության նախատինքը, մարդավաճառ ստրկությունը: Այն ո՛ր սիրտն է, որ համակրություն չունի ղեպի Հյուսիսային Ամերիկայի այս դուրացական անձնազոհությունը, ո՛ր խղճմտանքն է, որ հաշտ կարող է մնալ Հարավային Ամերիկայի մինչև այժմ բռնած ընթացքի հետ:

Բայց նայելով այս բոլորի վերա, քիչ մնաց, որ Անգլիան պատերազմ հայտնե Հյուսիսային Ամերիկային. և թե շհայտնեց, ապա ուրեմն ակամա, քանզի հաղթությունը, որ տանում են այժմ հյուսիսայինը հարավայնոց վերա, շատ և շատ ծանրանում են Անգլիո սրտին:

Անգլիան ուրախ էր, մինչ, սորանից մի քանի ամիս հառաջ, հարված հարվածի քամակից ընդունում էր Հյուսիսային Ամերիկան»²⁸²:

Պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին

շատ օտարերկրացիներ: Հյուսիսային նահանգների զորքերի շարքերում ստրկատերերի դեմ կռվում էին վտարանդիները՝ Գերմանիայից, Լեհաստանից, Ռուսաստանից և այլ երկրներից: Այսպես, Ա. Ի. Գերցենի ծանոթներից մեկը՝ Ի. Վ. Տուրչանինովը (1822—1901) գլխավորում էր Իլինոյսի կամավորների 19-րդ գունդը և հետագայում, մի քանի ռազմական օպերացիաների հաջող ղեկավարման համար, ստացավ բրիգադային գեներալի աստիճան²⁸³:

Հեղափոխական է, որ 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմին մասնակցել են նաև հայեր²⁸⁴: Նրանցից ոմանք, որպես կամավորներ ընդունվեցին հյուսիսային բանակի շարքերը, իսկ մյուսները՝ բժիշկներ Սիմեոն Մինասյանը, Գալստյանը և Պարոնիկ Մաթևոսյանը ծառայում էին Ֆիլադելֆիայի զինվորական հիվանդանոցներում²⁸⁵:

Քաղաքացիական պատերազմը ԱՄՆ-ում ժամանակին լայնորեն լուսաբանվել է ինչպես ամերիկյան, այնպես էլ արևմտահվրոպական պարբերական մամուլում: Ամերիկյան հեղափոխություն մասին քիչ չեն գրել նաև ուսուսական շատ թերթեր ու ամսագրեր:

Ի՞նչ դիրք է գրավել ժամանակի հայ պարբերական մամուլը, ինչպես էր այն գնահատում ու լուսաբանում ԱՄՆ-ում 1861—1865 թթ. տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները:

Նախ պետք է նշել, որ քաղաքացիական պատերազմի մասին իր ժամանակի հայկական թերթերի ու ամսագրերի մի մասը լուսվում պահպանեց, հավանաբար չցանկանալով դուրս գալ «ազգային խնդիրների» սահմաններից: Այդպիսիներից էին, որքան էլ դա տառափոխակ լինի, «Հյուսիսափայլ», «Մեղու», «Կոտնիկ Հայոց աշխարհի», «Ծաղիկ», «Ժամանակ» և այլ հանդեսները:

Սակայն հայ պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններ 1861—1865 թթ. աշխուժորեն արձագանքում էին Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին և աշխատում իրենց ընթերցողներին անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդել այդ մասին: Պատկանելով տարբեր ուղղությունների, նրանք, իհարկե, տարբեր մոտեցում ունեին կատարվող անցքերի նկատմամբ և միևնույն հաջողությամբ չէին կատարում իրենց խնդիրը:

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին տեղեկություններ հաղորդող հայկական պարբերականներից մեկը «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթն էր (Թիֆլիս, խմբագիր՝ Ստեփանոս

քահանա Մանդինյանց, այնուհետև՝ Պետրոս Սիմոնյանց): Նյու-թեր քաղելով գլխավորապես ռուսական և անգլիական թերթերից, պարբերականն իր էջերում հաղորդումներ էր ղեկավարում պատերազմական գործողությունների ընթացքի և ԱՄՆ-ի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մասին, տպագրում հոդվածներ ու քաղաքական տեսություններ, որոնցում փորձեր էին արվում բացահայտելու ամերիկյան հեղափոխության էությունն ու նշանակությունը, ցույց տալու եվրոպական տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիրքը ԱՄՆ-ի նկատմամբ և այլն: Հանդեսում տեղ են գտել նաև մի շարք ակնարկներ ԱՄՆ-ում խոշոր պետական գործիչների, նեգր-ստրուկների և այլ հարցերի մասին: Այսպես, դեռևս 1859 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարներում տրպագրված է ընդարձակ հոդված (Թարգմանություն ֆրանսերենից) Բենիամին Ֆրանկլինի մասին: 1864 թ. մայիսի 23-ի համարում ղեկավարված է հոդված Ամերիկայում երեխաների առևանգման վերաբերյալ, 1866 թ. դեկտեմբերի 10-ի համարում՝ նեգր-ստրուկուհու վիճակի մասին (Թարգմանություն ռուսերենից) և այլն:

Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվների վերաբերյալ տեղեկությունները հանդեսը տպագրում էր մեծ մասամբ առանց մեկնաբանությունների: Ահա, օրինակ, ինչպես էր նա հայտնում իր ընթերցողներին 1864 թ. գարնանը ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին. «Նորերումս Հյուսիսային և Հարավային ամերիկացիների մեջ շուրջ մեծ պատերազմ է եղել: Նրանցից առաջինը տեղի է ունեցել ապրիլի 23-ին (մայիսի 5-ին), երկրորդը՝ ապրիլի 24-ին (մայիսի 6-ին): Հյուսիսային զորքերի հրամանատարն է Քրանտ զորապետը, Հարավայիններինը՝ Լի: Հաղթությունը անորոշ մնաց և երկու կողմից էլ շատ մարդ ջարդվեցավ: Նյու Յորքից հետևյալ տեղեկությունները տալիս են երկու կողմի նշանավոր կորուստի վրա: «Լի զորապետի զորքերից, ինչպես երեվում է, պատերազմի մեջ ընկան 8000 մարդ և 20000-ի շուրջ վիրավորվեցան: Պատերազմից հետո Լի քառասունը ութը ժամ դիմադարում խնդրեց, որ մեռելներին թաղե. բայց Քրանտը մերժեց, ասելով թե՛ ինքը մեռելներին թաղելու ժամանակ շունի: Այս պատերազմների մեջ ամբողջ գնդեր ոչնչացան: Նյու Յորքի Իններորդ գնդում, որ 600 մարդից էր բաղկանում, այժմ մնացել է միայն 40 հարյուրապետ և 15 զինվոր: 13-րդ գունդը 700 զորքից 620 մարդ է կորցրել: Րոբինզոնի խումբը գրեթե բոլորովին փրացավ և ուրիշ

շատ գնդեր վնասվեցան: Յոթը նշանավոր զորավարներ ընկան պատերազմի դաշտը...»²⁸⁶:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում «Մեղու Հայաստանիում» տպագրված այն հոդվածները, որոնցում խորհրդածություններ են արվում Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին և փորձ կատարվում գնահատելու տեղի ունեցող անցքերը: Շաբաթաթերթի դեռևս 1861 թ. նոյեմբերի 4-ի համարում ղեկավարված Ա. Ե. Սանահնեցու «Ամերիկայի ներկան և ապագան» հոդվածում կարդում ենք. «...Հարավային նահանգները շատ ունենալով իրանց ձեռքի տակ ճորտեր կամենում են, որ ճորտերը շաղատվեն և միևնույն ժամանակ ուզում են սկսել ազատ ծովային առուտուր (առանց մաքս պահանջելու). նոքա ցանկանում են իրանց նավահանգիստները բաց անել ամեն կերպ վաճառականների նավերի համար և էնդրով Հյուսիսային նահանգների վաճառականությանը վնաս հասցնել: Իսկ Հյուսիսային նահանգները իրանց կողմից գերիք վաճառելը կամենում են վերջացնել, բայց իրանց վաճառականական օգուտը պահպանելով փակում են իրանց նավահանգիստները ալյազգի նավերի համար: Էստեղ բարիշացնել Հյուսիսային նահանգներն հարավայինների հետ ամենևին չի կարելի, որովհետև ոչ առաջինը իրանց պահանջումներներից և ոչ ետինքը իրանց պահանջումներներից ձեռք չեն վեր առնելու: Իհարկև պատերազմը էստեղ անշուշտ պետք է սկսվեր: Բայց թե ինչ օգուտ պետք է դուրս գա էդ ազգային և ժողովրդական պատերազմից: Մի հայտնի ճշմարտություն է, որ հյուսիսայինքը հաղթող կհանդիսանան հարավայինքը վրա, որովհետև հյուսիսայինքը թե զորքով թե փողով և կամ մտավոր զորությունը ուժեղ են քան թե հարավայինքը: Հայտնի է նմանապես, որ պատերազմը շուտ չէ վերջանալու և թե վերջը երկու պատերազմող կողմերն էլ պետք է թուլանան»²⁸⁷:

Խոսելով ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառների մասին, հոդվածագիրը նկատում էր. «Միացյալ Նահանգները իրանց 77 տարվա դրությունից հետո հիմա բաժանված պատերազմում են իրանց մեջ. և պատճառը գերելու առևտուրն է: Ամերիկայի պատերազմը վերջինն է պատմության մեջ, որ ճորտերն ու գերիքը իրանց անկախությունը ձեռք բերելու համար զոհ են լինում: Մի այսպիսի գործ արժան էր տեսնել էն հին բարբարոսական դարերում և ոչ թե այս 19-րդ դարումը և էն էլ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պես լուսավորյալ երկրումը: Այդտեղ մենք տեսնում ենք անզուսակական ազգի սերունդներին պես... աշխատում են սաղ

երկրագունդը իրանց ձեռքը գցել: Մյուս կողմից մենք տեսնում ենք սևամորթ ճնշված ու լծի տակ ընկած սաղ ազգ, որը որ մարդ գոյով իրա նման մարդի ձեռքին անասնի տեղ է համարվում: Պետք է ասել, որ հենց նահանգների հիմնադիր Վաշինգտոնն էլ միտք ունեւր ազատել գերիններին, այնուհետև նահանգների երեսի պատմաբանական անձինք միշտ աշխատել են հիշյալ միտքը զլուխ բերել»²⁸⁸:

Անդրադառնալով նույն հարցին, «Մեզու Հայաստանին» 1864 թ. ընդգծում էր, որ «ազատության կատարյալ գաղափարը պատճառ դառավ այն արյունահեղ պատերազմին հիշյալ նահանգների մեջ, որն որ մինչև ցայժմ էլ շարունակվում է»²⁸⁹:

Ինչպես 1861 թ., այնպես էլ հետագա տարիներին «Մեզու Հայաստանին» պաշտպանում էր Հյուսիսային նահանգներին, և նրանց ցանկութունը՝ վերացնել ստրկութունը, համարում էր «ազնիվ նպատակ»: 1866 թ. հունվարի 15-ի համարում տպագրված «քաղաքական տեսության» մեջ նորից այդ միտքը դարգացնելով, շաբաթաթերթը ավելացնում էր, որ 1865 թ. մարդկության պատմության մեջ նշանավոր եղավ ստրկության վերացումսը²⁹⁰:

Ամերիկայի քաղաքացիական կռվի մասին մանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել Կ. Պոլսի «Մասիս» շաբաթաթերթում (խմբագիր՝ Կ. Ս. Յուստույան): Հանդեսի «քաղաքական» բաժնում պարբերաբար հաղորդագրություններ են տպվել մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ: Ահա մի քանի օրինակ այդ հաղորդագրություններից: 1862 թ. մարտի սկզբներին «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկայեն եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հյուսիսային ամերիկացիները նոր և մեծ հաջողություններ ձեռք բերել են հարավայնոց դեմ: Այս վերջինները քանի մը պատերազմներու մեջ հաղթվելով Քոլումպիսի գավառեն քաշվելու ստիպվել են: Ծովու վրա ալ մեծ պատերազմ մը եղեր՝ հարավայնոց նավատորմիը շարաշար հաղթվել ու բնաջինջ եղեր է. երկու կողմանե հազարեն ավելի մարդ ջարդվել կամ վիրավորել են և երեք հազար հարավայինը գերի ինկեր են: Ելիզաբեթ-Սիթի քաղաքը մոխիր եղել է, և հիմա հյուսիսայինները հարավայնոց Նորֆոլք քաղաքին վրա կը քալեն եղեր»²⁹¹:

Թերթի 1863 թ. հուլիսի 13-ի համարում կարդում ենք. «Ամերիկայեն եկած վերջին լուրերը կը ծանուցանեն թե հունիս 19-ին հյուսիսականաց և հարավայնոց մեջ մեծ պատերազմ մը եղել է, որ երեք օր շարունակել է և վերջապես հարավայինը հաղթվել են:

Նրկու կողման կորուստն էլ մեծ է. հարավայինը 30 000, իսկ հյուսիսայինը 20 000 մեռյալ ունին եղեր... Հարավայնոց Վիքսպուրկ քաղաքը պակասութենեն անձնատուր եղեր է հյուսիսականաց և 18 000 հոգի գերի ինկեր են: Հարավայինը պատգամավորներ զըրկեր են հյուսիսականաց կինկոյն նախագահին, բայց նախագահը չէ ընդունել զանոնը»²⁹²:

1863 թ. հոկտեմբերին ուսական մի քանի ռազմանավեր, ի նշան իբենց համակրանքի դեպի Հյուսիսային նահանգները, խարխախ գցեցին Նյու Յորքի նավահանգստում: Ամերիկացիները մեծ ոգեվորությամբ ու ջերմությամբ ընդունեցին ուս նավաստիներին: Այս փաստի մասին «Մասիսը» հաղորդում էր. «Նյու-Յորքեն եկած վերջին լուրերուն մեջ ամենեն կարևոր և ուշադրության արժանի է Ռուսաց նավախումբի մը հոն հասնիլը, որուն համար ամերիկացիք ուրախության տոն կատարել են: Արդեն չորս ուսական պատերազմի նավ մտեր են Նյու Յորքի նավահանգիստը և հինգ ալ կսպասվին եղեր»²⁹³:

«Մասիսը» լայնորեն տեղեկություններ էր քաղում ամերիկայան, անգլիական և ֆրանսիական մամուլից, ինչպես նաև Վիեննայի «Պրես» թերթից, որտեղ, ինչպես հայտնի է, Կ. Մարքսը բազմաթիվ հոդվածներ հրատարակեց Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի վերաբերյալ: Թերթը քաղվածորեն տպում էր նաև նշանավոր մարդկանց կարծիքները ամերիկյան իրադրությունների մասին: Այսպես, շաբաթաթերթի 1862 թ. փետրվարի 10-ի համարում տպագրված է Վիկտոր Հյուգոյի կարծիքը, որտեղ, ի միջի այլոց, ասված է. «Գերության շնչվիլը այսօրվա օրաբանախոհաց գերագույն նպատակն է... Գերութունը վերք մըն է Ամերիկայի դեռահասակ հասարակապետության երեսին վրա»²⁹⁴:

Ժամանակին շատ է խոսվել այն մասին, թե ինչպես ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի պատճառով Անգլիան ու Յրանսիան չեն ստանում բամբակ, որի հետևանքով փակվում են գործվածքեղենի բազմաթիվ գործարաններ և առաջ է գալիս գործազրկություն, բանվորները ընկնում են նյութական խիստ ծանր կացության մեջ: Անդրադառնալով իր ժամանակի այս հուզող հարցին, «Մասիսը» գրում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ ծագած համառ և կատաղի պատերազմին երեսեն Գաղիո և Անգլիո մեջ բամբակեղենի գործարաններու գոցվիլն ու անթիվ գործավորներու առանց հացի հետին թշվառության մեջ տվյալիլը երկու տերությանց ալ մեծ մտմտուր պատճառած է, մասնավանդ Անգլիո, ուր ութսուն հազար

ընտանիք բամբակագործությանը կապերին: Արդեն այս թշվառ արարածներն անոթի շարդվելիս ազատելու համար Անգղիո մեջ ինչպիսիք բարեգործական ընկերությանց սնտուկներն պարզվեցան և խնայության դանձարաններուն մեջ ստակ շմնաց: Սակայն թշվառությունն օր քան զօր կավելանա և Ամերիկայի պատերազմին ալ շուտով վերջանալուն հույս չերևիր: Ի՞նչ պիտի ընեն, ինչպե՞ս պիտի ապրին այսքան հաղարավոր ընտանիք.—ամեն մարդ այս կը հարցնեն իրարու և վտանգին մեծությունը նկատելով կը սոսկան»²⁹⁵:

Միացյալ Նահանգների քաղաքական կյանքի ամենախոշոր իրադարձություններից մեկը 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական ընտրությունն էր, երբ, ինչպես հայտնի է, երկրորդ անգամ պրեզիդենտ ընտրվեց Աբրահամ Լինկոլնը: Այդ կապացույցությամբ թերթը հետևյալ խորհրդածություններն էր անում. «Ամերիկայի եղբայրասպան պատերազմը տակավին միևնույն կատաղությունը կը շարունակվի՝ ինչպես անցյալ տարի, և հետզհետե երևան եկած դեպքերը հաշտության ակնկալությունները խաբեցին: Նախագահի ընտրությունը կատարվեցավ ի նպաստ պ. Լինկոլնի: Այս մեծ պարագայիս մեջ հյուսիսային նահանգները զարմանալի հաստատամտության և միաբանության օրինակ մը ցույց տվին բոլոր աշխարհի: Եվրոպայի մեջ շատերը կը կարծեին թե պ. Լինկոլն իր համարումը կորուսած է այսպիսի ահռելի պատերազմի մը սկզբընապատճառ ըլլալուն համար, և թե իր տեղն ավելի չափավոր մեկը պիտի նստի, և հետևաբար, հաշտության բանակցություններն անմիջապես պիտի սկսին: Սակայն, քվեից բաղմամբով վկայությունը ցույց տվավ, որ հյուսիսայինը դյուրությունը կը կրեն այս մեծ պատերազմին բոլոր աղետները, և չեն ուզեր երբեք թույլ տալ, որ իրենց ազգին առջև նախանձորդ հասարակապետություն մ'ալ հաստատվի»²⁹⁶:

Այս տողերը գրելուց մոտ մեկ ամիս անց շաբաթաթերթը արդեն շէր կասկածում, որ հաղթությունը հյուսիսայինների կողմն է: Փետրվարի սկզբներին նա հայտնում է. «Ամերիկայի մեծ հյուսիսայինոց դատը գրեթե վաստակվելու մոտ է, և հետզհետե եկած լուրերն հարավայինացոց ըրած նորանոր կորուստը կը ծանուցանեն»²⁹⁷:

«Մասիսը» դրականորեն էր արտահայտվում Աբրահամ Լինկոլնի գործունեության մասին: Հռչակավոր պրեզիդենտի սպանության առիթով թերթը գրում էր. «Պ. Լինքոլն իր զարմանալի հաստատամտությամբը և իր անբիժ ուղղությամբն Ամերիկայի ժո-

ղովրդյան սիրտը գրաված էր, և ինքն եղած էր որ նույն իսկ հյուսիսայինոց զենքերուն ձախորդության ժամանակներն՝ առանց հուսահատության ճիկ մը հանելու՝ իր գործն աննկուն հաստատամտությամբ հառաչ տարած էր: Ոչ ոք կարող էր իր տեղը լցնելու, և այս էր պատճառը, որ գրեթե միահաղույն քվեարկությամբ դարձյալ իր պաշտոնին մեջ հաստատվեցավ»²⁹⁸:

Պետք է նկատել, որ շաբաթաթերթին ընդհանուր առմամբ ժըլատ էր իր գնահատականների մեջ և աշխատում էր «անկողմնակալ ակնատեսի» դիրքերից շարադրել քաղաքացիական պատերազմի և նրա հետ կապված դեպքերի ընթացքը:

Ձմյուռնիայում հրատարակվող «Արշալույս Արարատյան» երկշաբաթաթերթը (խմբագիր՝ Դուկաս Գ. Պալատազարյան) նույնպես աշխատել է լուսաբանել Միացյալ Նահանգներում կատարվող անցքերը և նրանց մասին տեղեկություններ հաղորդել իր ընթերցողներին: Թերթի գրեթե բոլոր համարներում զետեղված են հաղորդագրություններ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքի և երկրում տեղի ունեցող մյուս կարևոր իրադարձությունների վերաբերյալ: Նրա էջերում այդ նույն հարցերի մասին հաճախ թարգմանաբար տպագրվել են հոդվածներ անգլիական ու ֆրանսիական թերթերից և մասնավորապես Լոնդոնի «Թայմսից» ու «Մորնինգ Պոստից»:

Միացյալ Նահանգներում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին հաղորդագրություններ զետեղելուց բացի հանդեսը փորձում էր լուսաբանել և գնահատական տալ կատարվող անցքերին: Քաղաքացիական պատերազմը նա համարում է «ղժժբախտ և ցավալի» երևույթ, դատափետում բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են շարունակել այն ու չեն ուզում համաձայնության գալ և՛ հաշտություն կնքել: Գտնելով, որ Աբրահամ Լինկոլնը դեմ է հաշտության դադարարին, թերթը բացասաբար է արտահայտվում հռչակավոր պրեզիդենտի մասին: «Յուր նպատակը հառաչ տանելու համար Լինկոլն նախագահը կոնթաց է այն զորավոր կուսակցության վերա, որ պատերազմին սաստկությամբ շարունակվիլը կուզե և ամենևին ականջ չկախեր բարեկամական կարգադրության և հաշտության առաջարկությանց: Այս կերպիվ մասնավոր օգուտները և զահասիրությունները մեծ վնաս կպատճառեն ընդհանուր օգտից, անվերջանալի պահելով այս համազգային ղժբախտ ու ցավալի պատերազմը»²⁹⁹:

Նույն դիրքերից էր ելնում թերթը, երբ հետևյալ դատողություններն էր անում. «Ամերիկային հասած լուրերը կծանուցանեն,

թե Հյուսիսային Միացյալ Նահանգացի զահերեց միտքը կինկոլն 400 հազար քվեից առավելությամբ վերահաստատվեցավ իր նախագահական բարձր պաշտոնին մեջ, հետևաբար հաշտության հույսը առայժմ բոլորովին անհետ եղավ, վասնզի հայտնի է, որ միտքը կինկոլն պատերազմի շարունակությունը կուզե ամենայն զորություններ, մինչև որ հարավային նահանգները պարտավորվին միությունը ընդունելու: Սակայն հարավը ամենևին չուզեր միանալ հյուսիսայնոց հետ և յուր գերիները զինվոր կզրե այն պայմանով, որ եթե ժամանակ մը ծառայելու ըլլան, իրենց ազատությունը ստանան: Չեմք գիտեր թե այս կերպով հարավայինը բավական զորություն պիտի ստանան, որպեսզի կարող ըլլան հյուսիսայնոց վերա որոշել հաղթություն մը ընելու: Հասարականորեն շխարհվիր, բայց ցավալին այն է, որ հարավայնոց այս եղանակով քիչ մը զորանալը պատճառ պիտի ըլլա պատերազմին երկար ժամանակ դիմանալուն»³⁰⁰:

Հավատարիմ իր այն տեսակետին, թե քաղաքացիական պատերազմը վնասակար ու կործանարար է, «Արշալույս Արարատյանը» մի այլ կապակցությամբ գրում էր. «Ամերիկայի մեջ համազգային պատերազմը կը շարունակվի հյուսիսային և հարավային դաշնակցությանց մեջ, և մինչև ցայսօր տակավին որոշիչ հաղթություն մի տեղի չունեցավ ո՛չ մեկ կողմեն և ո՛չ մյուս կողմեն: Գաղիո տերությունը բրած խաղաղասիրական առաջարկության ի՛նչ ազդեցություն ընելը և ի՛նչ վախճան ունենալը դեռ հայտնի չէ: Այսուամենայնիվ հաջող վախճան մի չկրնար հուսացվիլ, վասնզի երկու ընդդիմամարտ կողմանց գրգռությունը, դժբախտաբար, երթալով կավելնա ու զինվորական զորությունն ալ գրեթե հավասար է թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային կողմը: Ուստի այս պատճառով է, որ պատերազմը կերկարի ի կործանումն համազգային ժողովրդոց և ի մեծ վնաս բոլոր աշխարհի»³⁰¹:

Թերթը իր էջերում զետեղել է մանրամասն տեղեկություններ 1864 թ. պրեզիդենտական ընտրությունների մասին: Միացյալ Նահանգների երկու քաղաքական պարտիաների ընտրական ծրագրերը նա հետևյալ կերպ էր պատկերում. «Հասարակապետության նոր նախագահին ընտրությունը վրայոք ծանր երկպառակություն կա Ամերիկայի հյուսիսային նահանգացի մեջ: Ռամկապետական (դեմոկրատական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որ զորավոր է ու օրըստօրե զորանալու վրա է, Մաք-Քլեյնն զորապետը ընտրեցին իբրև ապանի նախագահ հասարակապետության: Այս կուսակցությունը կփափարի, որ հաշտությունը օր առաջ ի գործ գրվի և հետևաբար

խաղաղության պաշտպան հռչակված է. սակայն կպահանջե, որ Հարավը Հյուսիսին հետ միավորվելով հաշտություն ըլլա... Հասարակապետական (հանրապետական—Մ. Ն.) կուսակցությունը, որուն հետ են զինվորականները, կուզեն, որ այժմյան կինկոլն նախագահն վերստին ընտրվի: Այս կուսակցությունը, որ պատերազմասեր համարված է և քիչ ազդեցություն չունի, ըստ որում իշխանությունը յուր ձեռքն է այժմ, ամենևին չուզեր որ որևէ կերպով զիջում մի ընել հաշտությունը ձեռք բերելու համար, այլ կպահանջե, որ պատերազմը ամենայն սաստկությամբ հառաջ երթա, մինչև որ հարավային նահանգները հաղթվին և պարտավորվին գերությունը ջնջել ու առաջվան պես միավորվիլ հյուսիսայնոց հետ»³⁰²:

Չմշտունիայում հրատարակվող հայկական պարբերականը հաճախ կրկնում էր անգլիական ու ֆրանսիական հետադեմ թերթերի հորինած, իրականությունը չհամապատասխանող լուրերն ու մըտքերը: Բնորոշ է այդ տեսակետից այն, որ հակառակ փաստերին, հակառակ այն բանին, որ ակնհայտ էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի թշնամական դիրքը Միացյալ Նահանգների նկատմամբ, նա գրում էր, թե Անգլիան ու Ֆրանսիան իբր չեզոք դիրք են բռնել և չեն ցանկանում խառնվել Միացյալ Նահանգների ներքին գործերին՝ քաղաքացիական պատերազմին: «Գաղիան, սր շատ ժամանակ չկա փորձ մի փորձեց բարեկամական միջնորդություն մը ընելու ի նրպատ հաշտության և չ'աջողեցավ, այժմ կամա ակամա բոլորովին հեռու կմնա այսպիսի ընթացքե մի: Անգլիան նմանապես կուզե մեծ ճշտությամբ հաստատուն պահել յուր չեզոքությունը և ամենևին չվշտացնել Հյուսիսային Միացյալ Նահանգացի կառավարությունը, ինչպես հայտնապես զրուցեց Մեծին Բրիտանյո արտաքին գործոց տեսուչ լորտ ձո՛նն Ռասել՝ մոտերս բրած հրապարակական ատենախոսության մը մեջ»³⁰³:

Անգլիական նույն թերթերին էր կրկնում «Արշալույս Արարատյանը», երբ հրապարակում էր հետևյալ հաղորդագրությունը. «Կըսվի թե Ռուսիո տերության և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգացի հասարակապետության մեջ զաղտնի դաշնակցություն մի հաստատված է: Այս դաշնակցությամբ Ռուսիան կխոստանա օգնական ըլլալ Միացյալ Նահանգացի դիպվածի, որ պատերազմ մի ունենան Գաղիո և Անգլիո հետ: Ռուսիո կառավարությունը արդեն նավատորմիդ մը ուղարկած է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, ուր վաթսուներե հատ զրահավորյալ շոգենավեր ևս շինել կուտա կը-

սեն: Այն նազվերը պիտի լըմընան և պիտի հանձնվին իրեն՝ ներկա տարվույս վերջը և հընթացո առաջիկա ամին»³⁰⁴:

Հարկ է նկատել և այն, որ պարբերականի էջերում երբեմն տպագրվում էին հակասական տեղեկություններ: Այսպես, 1863 թ. օգոստոսի 10-ին թերթն իր ընթերցողներին հավատացնում էր, թե Հարավային նահանգների գրությունը ծանր է և նրանք ստիպված են հաշտություն խնդրելու: «Ամերիկայի մեջ համադրային արյունահեղ կռիվը կշարունակվի և մինչև ցայսօր տակավին աչնպիսի որոշիչ պատերազմ մի չեղավ, որ կարող ըլլա մոտավոր հաշտության մի ակնկալություններ տալ: Այսուամենայնիվ հյուսիսային դաշնակցության զորաբանակը օրըստօրե հառաջանալու վերա է և հավանականաբար հարավին դաշնակցությունը վերջապես նեղը մնալով՝ հաշտություն պիտի խնդրե»: Մի քանի ամիս անց, 1863 թ. դեկտեմբերի 14-ին, նույն թերթը գրում էր. «Հարավային զորաբանակը տակավին մեծամեծ ու հզոր միջոցներ ունի հյուսիսային հարձակմանցը դեմ դնելու»:

Ընդհանրապես կարելի է ասել, որ ինչպես Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի, այնպես էլ միջազգային նշանակություն ունեցող մյուս հարցերի լուսաբանման գործում «Արշալույս Արաբատյան» երկշաբաթաթերթը հանդես էր բերում էկլեկտիզմ, ոչ հստակ գիծ:

Ամերիկյան պլանտատոր-ստրկատերերի դեմ է արտահայտվել «Նվրոպա» շաբաթաթերթը (Վրեննա, հրատարակություն Միքիթարյանների): Խոսելով Միացյալ Նահանգների հարավային մասերում տիրող կարգի և ստրուկների ծանր վիճակի մասին, նա 1862 թ. գրում էր, որ Հարավային նահանգները «իրենց մեջ ստացվածքի իրավունքը, ինչպես նաև օրենքներեն շնորհված ուրիշ ամեն իրավունքներն ու առանձնաշնորհությունները, միայն քանի մը ընտանյաց ու անոնց հաջորդներուն վրա ամփոփած են, իսկ մնացյալ ժողովուրդը՝ չէ թե միայն ամեն քաղաքական ու ընկերական արտոնություններն զուրկ է, այլ տիրող մասը զինքը խիստ հպատակության, ծառայության ու գերության մեջ կը բռնե: Արտոնյացյալ դասին ամեն մեկ անձ իրավունք ունի իր հարստության համաձայն անթիվ անհամար մարդիկներ գնելու, իրեն ստացված ընելու, և օրենքը զինքը միշտ անոնց վրա իբրև բացարձակ տեր կը ճանչնա... Բնակիչները երկու կարգի կը բաժնվին, այսինքն Ազատ մարդիկներու և Գերիներու: Ազատներն ամեն կողմանե իրարու հավասար ըլլալով, կրնա ըլլալ, որ գերիներու բազմության տեր եղողը մեծ

նախանձավորությամբ ու հաստատությամբ ազատության և հավասարության պաշտպան էլլե: Բայց նույն ազատությունն ու հավասարությունն որո՞ւն համար է. միայն իր արտոնացյալ դասին կամ իրեն պես ազատ եղողներուն համար: Իսկ անդին արտոնացյալ չեղող դասին կամ գերիներուն մշտատե գերությունը բնության օրինաց պես անփոփոխական բան մը համարված է»³⁰⁵:

Թերթը նշում էր, որ Հյուսիսային նահանգներում իշխող է ուսուցիչական, իսկ Հարավային նահանգներում ազնվապետական սկզբունքը: «Աս ամերիկյան պատերազմը՝ հասարակորեն իբրև պարզ ուսուցիչական ձեռնարկություն մը կը նկարագրվի, որուն վախճանն ըլլա դաշնակցության ամեն նահանգներուն մեջ քաղաքային իրավանց հավասարություն խոթել, սմեն անձի հավասար ազատություն տալ և ստացվածոց կողմանե ու մարդկային ընկերության մեջ պատմական համարված իրերուն նկատմամբ հավասար մասնակցություն հաստատել... Ստույգ է՝ Միաբանյաց Նահանգներուն շատերն ավելի ուսուցիչական սկզբունց կը հետեին, և աս սկիզբն իրենց մեջ հետզհետե ավելի ընդհանրանալու և զորանալու վրա է, սակայն ուրիշ տիրող մ'ալ կա, որուն վրա թեև քիչ անգամ կը խոսվի, բայց նույնպես իրական ու աչքի դարնող է, այսինքն է տիրապետելու սկիզբը: Նույն Միաբանյալ Նահանգներուն ուսուցիչական ըլլալուն վրա տարակույս չկա, բայց ան նահանգներուն հարավայինները՝ թեպետ Սահմանադրությունին ուսուցիչական սկզբունքներով լեցուն է, բայց իրենք՝ ըստ այժմու նշանակության բառին ուսուցիչական կոչվելու իրավունք չունին, այլ են ազնվապետական ու սաստիկ խիստ ազնվապետական»³⁰⁶:

Մտրկատերերը, ինչպես հայտնի է, աշխատում էին ցույց տալ, որ քաղաքացիական պատերազմի պատճառը ստրկության վերացման հարցը չէ: Չհամաձայնելով խնդրի այդ մտացածին, ոչ ճիշտ մեկնաբանման հետ «Նվրոպան» գրում էր. «...Հարավային զավառներուն դաշնակցութենեն բաժանվիլ ուզելուն և անկե ծագած Ամերիկայի հիմակվան քաղաքային պատերազմին պատճառը՝ միայն գերյաց խնդիրն է, և ոչ թե ուրիշ քաղաքական պատճառ մը, ինչպես իրենք հաստատել կուզեն: Պատերազմին ինչ վերջ ունենալը չի գիտցվիր, բայց աս ստույգ է, որ այսպիսի պատերազմի մը մեջ, ուր խնդիրը գերության վերացվելուն կամ չվերացվելուն վրա կը դառնա, բոլոր Նվրոպայի ազգաց համակրությունն արդար, իրավա-

ցի ու ազնվական բանի մը համար արյուն թափող հրուսիսային գավառներուն ավելի կը հակի»³⁰⁷։

Քաղաքացիական պատերազմի նշանակութւյան մասին թերթը արտահայտում էր հետևյալ կարծիքը. «Հիմիկվան ժամանակս ընդհանուր խոսակցութւյան նյութերեն մեկն եղած է Հյուսիսային Ամերիկայի Միաբանյալ Նահանգաց պատերազմը, որուն կատարածին կախված է նույն կողմանց ապագա վիճակը։ Եվ թեպետ մարդ չհավանի ոմանց կարծիքին, որոնք նույն պատերազմին հաջողութենէն կամ շաջողութենէն հառաջ գալու հետևութւոյնները շարժանց կերպով կը մեծցնեն, մինչև կրսեն թե բովանդակ մարդկութւյան վրա պետք է, որ ազդեցութիւն ունենա, բայց և այնպես պետք է, որ տեսնեն թե շատերուն համարածին պես ալ՝ բոլորովին աննշան դեպք մը չէ»³⁰⁸։

Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի՝ մասին շատ է գրել Կ. Պոլսի «Ավետարեք և շտեմարան պիտանի գիտելոյսց» ամսաթերթը, որը հանդիսանում էր ամերիկյան միսիոներների և հայ բողոքականների օրգանը։ Այստեղ, մասնավորապես 1864—1865 թթ. պարբերաբար և բավական մանրամասնորեն տեղեկութւոյններ են հաղորդել պատերազմական գործողութւոյնների և դրանց հետ կապված այլ անցքերի վերաբերյալ։ Ահա մի օրինակ այդ հաղորդագրութւոյններից։ 1864 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած պատերազմական անցքերի մասին հանդեսը գրում էր. «Միացյալ Նահանգաց ծայրի նահանգներեն մեկն եղող Միսսուրին, որ թեև Հարավը իրեն վերաբերյալ կը սեպեր, բայց Հյուսիսին ձեռքն անցած էր, Հարավի բանակը աս նահանգը գրավելով շատ վնաս տրվավ թե հասարակաց և թե մասնավորաց ստացվածքի ավերմունք պատճառելով, թեև աս տեսակ ասպատակութւոյնները որչափ որ վնասակար ալ ըլլան, մնալուն վնաս մը չեն կրնար ընել Հյուսիսին։ Ընեներալ Կրանթին բանակը տակավին Ռիչմոնտը պաշարելու գործին պարսպած է, որ թեպետ ծանր՝ բայց հաստատուն կերպով հառաջ կերթա։ Մեկ քանի սաստիկ պատերազմներ եղան հոն, և անոնց ընդհանուր արդյունքը սա եղավ, որ ձեներալ Կրանթը քանի մը մըղոն ավելի մտանցավ քաղաքին։ Բայց անցյալ ամսվան (հոկտեմբերի) ամենեն երևելի դեպքն է Ռիչմոնտի հյուսիսային արևմտյան կողմը Շենանոտա ձորին մեջ եղած պատերազմը։ Ընեներալ Շերիտանն ալ երեք-չորս պատերազմով հարավի ձեներալ Իրլիջին բանակը խորտակեց, բայց ձեռք անցուցած դիրքը խիստ կարևոր ըլլալուն, ձեներալ Լին իր ամենեն աղեկ ձեներալ Լոնկսթրիթը ուրիշ

բանակով մը խրկեց ձեներալ Շերիտանին դեմ։ Մեծ պատերազմ մը եղավ հոկտեմբերի 19-ին, ու Լոնկսթրիթ բոլորովին հաղթվելով 50 թնդանոթ կորսնցուց ու 2000 հոգի ալ գերի գնաց ու ինքն ալ ստիպվեցավ հետ քաշվելու»³⁰⁹։

Ինչպես հայտնի է, 1865 թ. ապրիլի սկզբներին Հյուսիսային նահանգները ծանր հարվածներ հասցրին «հարավայիններին» և վճռական հաղթանակ տարան։ Այս դեպքերի մասին «Ավետարեքում» մենք կարդում ենք. «Ապրիլ 3-ին (մարտ 22) երկուշաբթի առտու հյուսիսի զորքը ապստամբներուն մայրաքաղաք Ռիչմոնտ մտան և ճերմակ ու սևամորթ ժողովուրդին խիստ սրտառուչ կերպով ընդունվեցան։ Քաղաքը մտնող առջի զորքերը սևամորթ գունդերն էին։ Ապստամբ նախագահ Ճեֆերսոն Տեյլիսը առջի գիշերվընե փախած էր. Ապստամբ զորքը դուրս ելած ատենը քաղաքը կրակ տալու շանք բրավ ու հաջողեցավ շատ մը կառավարութւյան շենքերեն ավերակ ընել, բայց հյուսիսի զորքը շուտով կրակը մարեց։ Նույն ատենը Լինքոլն նախագահ (պրեզիդենտ Լինկոլն—Մ. Ն.) ձեներալ Կրանթին բանակին այցելութւոյն ընելու դացած ըլլալով՝ զորքին հետ քաղաքը մտավ ու խիստ սրտեռանդ կերպով ընդունվեցավ... Ընեներալ Կրանթը Ռիչմոնտը գրավելէն ետև հետ փախչող ապստամբ բանակին ետեն ինկավ ու անանկ սաստիկ նեղը ձգեց անոնք, որ ապրիլի 9-ին (մարտ 28) ամբողջ ապստամբ բանակը, որ 20-են 30 հազար հոգիի շափ էր, ձեներալ Կրանթին անձնատուր եղավ»³¹⁰։

«Ավետարեքը» համակրում էր Հյուսիսային նահանգներին և բարձր գնահատական տալիս պրեզիդենտ Աբրահամ Լինկոլնին ու «հյուսիսայիններին» բանակի գլխավոր զորահրամանատար գեներալ Գրանտին։ Վերջինիս նա համարում էր «մեծ զորապետ», իսկ Լինկոլնին՝ «հանձարավոր քաղաքագետ»։ Պրեզիդենտ Լինկոլնի սպանութւյան կապակցութւյամբ ամսաթերթը գրում էր. «Ամերիկացիք կը սիրեին իրենց նախագահը, շատ կը հարգեին անիկա, ու «Հայրենյաց հայր» կանվանեին, որովհետև ինքը շարժանց տաղանդի տեր ու հանձարավոր քաղաքագետ մեկը ըլլալէն ի զատ, նաև շատ անկեղծ բնավորութւյան տեր անձ մըն էր, ու անմեղադրելի վարք մը ունէր։ Ուրիշ ազգերն ալ սկսեք էին անոր հարգը ճանշնալ ու իր մահվան վրա՝ ամերիկացւոց վշտակրութւյանը վշտակից և զանիկա սպանողին եղեռնագործութւյանը դեմ անոնց ունեցած զգովանքուն հաղորդ պիտի ըլլան»³¹¹։

Հարուստ նյութ տալով քաղաքացիական պատերազմի ընթաց-

քի մասին, հանդեսը միաժամանակ հետաքրքիր տեղեկություններ էր հաղորդում երկրի ընդհանուր քաղաքական դրություն, տնտեսական-ֆինանսական կյանքի, կոնգրեսի նիստերի, ընտրությունների և այլ կարևոր հարցերի մասին, հարցեր, որոնք ի դեպ, այստեղ հաճախ ավելի հաջող էին լուսաբանվում, քան հայկական մամուլի շատ օրգաններում: Այսպես, օրինակ, 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի պրեզիդենտական ընտրությունների մասին նա գրում էր. «Աշխարհիս պատմությանցը մեջ նմանը շտեսնված ասանկ մեծ քաղաքական պատերազմի մը ատեն Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը հրավիրված էր քվեաուփին մեջ իր նոր ընտրելիք վարչության քվեն ձգելու... Երկիրը երկու մեծ կուսակցության բաժանված էր. մեկ կողմը որոշած էր հիմնիկական վարչությունը փոխելով՝ ճեներալ Մաք Քլեյանը նախագահ ընտրելու: Աս կողմնակցությունը՝ հարավին հետ հասկըցողություն մը գալով՝ պատերազմին անմիջապես վերջ տալ կուզեր, տակավին սենքը անոնց ձեռքը գեցի ձգելով. և հավանական է, որ Միությունը բոլորովին նոր կազմություն մը պիտի առներ հարավային ազդեցության տակ: Մյուս մեծ կուսակցությունն ալ կինքընին (կինկոնին—Մ. Ն.) նորեն շորս տարի նախագահ մնալը կուզեր և հարավի հետ եղած պատերազմը շարունակել, մինչև որ կառավարության իշխանությունը հաստատվի Միության բոլոր նահանգներուն վրա ու գերությունը բոլորովին ջնջվի Միացյալ Նահանգներուն միջև: Աս կուսակցությունները՝ սկզբունքի կողմանե իրարու այսչափ դեմ ըլլալովը, նոյեմբերի 8-ին քվեարկության տեղը հավաքվեցան Ամերիկայի ու անոր ժողովրդին ապագան որոշելու... Անցյալ շորս տարվան պատերազմին փորձություններեն անվեհեր մնալով Միացյալ Նահանգաց ժողովուրդը նույն օրը կրկին կինքընը նախագահ ընտրեց շորս տարվան համար: Աս ընտրության մեջ քվե տվող 27 նահանգներեն 24-ը կինքընի համար քվե տվավ, և այս բոլոր նահանգներուն մեջ քվե տվող ժողովուրդեն կես միլիոնի շափ քվեի առավելություն ինքը ունեցավ»³¹²:

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում կատարվող պատմական իրադարձություններին արձագանքել է նաև «Մասյաց Ազգային» երկշաբաթաթերթը (Թեոդոսիա, խմբագիր՝ Գաբրիել վարդապետ Այվազյան): Հաղորդելով մի շարք տեղեկություններ Ամերիկայի քաղաքացիական կռիվների մասին, հետագեմ այդ պարբերականը, հավատարիմ դասակարգերի, սոցիալական տարբեր խավերի խաղաղ գործակցություն ու միաբանությունը բարոզող իր դավանանքին, փորձում էր գործը պատկերել այնպես, թե իբր

Ամերիկայում տեղի են ունենում «ներքին երկպառակություններ, խռովություն և եղբայրասպան պատերազմ»: Դեռևս 1861 թ. մարտին՝ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին հանդեսը կռահելով գալիք դեպքերի ընթացքը, նշում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց հարավային նահանգները հետզհետ հյուսիսայիններեն բաժանվելու վրա են, և այս ցավալի երկպառակության պատճառը, մանավանդ թե պատճառանքը, գերիներու ազատությունը սալու դիտավորությունն է, որ նորընտիր կինքունը գահերեցը ունի: Պատճառանք կըսեմք ասոր, վասն զի այն նահանգները արդեն շատոնց առիթ կըփնտրենին հյուսիսային նահանգներեն զատվելու և ինքնագլուխ լինելու: Միացյալ Նահանգաց ույժը այս երկպառակությամբ շատ պիտի տկարանա, Անգլիո ալ մեծամեծ վնասներ պիտի լինին ասկեց, թե որ գահերեցը զորավոր դարման մը չզբտնե այն խռովությանց»³¹³:

Նորացնելով իր տեսակետը, «Մասյաց Ազգային» 1862 թ. նոյեմբերին գրում էր. «Իրավամբ ըսած է քաղաքագետ և ազատամիտ մարդուն մեկը թե «երբոր երկրի մը մեջ քաղաքական պատերազմ բացվի, այն տեղը իզուր կփրնտրես իրավանց ույժը, վասն իրարու դեմ և բողոքիչ և դատավոր և դահիճ»... Այսպիսի խեղճության մեջ են ավասիկ երկու տարիի իվեր Հյուսիսային Ամերիկո բնակիչները, որ քանի մը տարի առաջ նախանձեղի օրինակ էին միաբանության և ամեն տեսակ հառաջադիմություն»:

Ընդգծելով «ներքին երկպառակությանց մեծ վնասը», Գաբրիել Այվազյանի պարբերականը ավելացնում էր, որ հայերը պետք է դաս վերցնեն Ամերիկայի օրինակից և չղբաղվեն ներքին վեճերով ու կռիվներով: «Ծիթ ցավալի է իրավամբ Ամերիկայի հզոր տերության մը այսպիսի կռիվներով փճանալը, միթե ցավալի չէ մեր ազգին պես տկար ու ցիրուցան ժողովրդյան մը ոչինչ պատճառներով իրարու հետ կովտելով, հակաճառելով, իրար զրպարտելով, բամբասելով, հայհոյելով, իրարու անուն և սիրտ կոտրելով, իրարու շինածը քանդելով ետ մնալը, ավրվիլը, փճանալը, ապականվիլը և անձնասեր ու շահասեր օտարոտի թշնամյաց պատրաստական որս լինելը... Այս տխուր մտածմունքներեն վեր առնումք մեր հոգվո աչքը և նայիմք անգամ մը Ամերիկայի քաղաքներուն ամենեն վաճառաշահ ու ամենեն բազմամարդ քաղաքին վրա: Տեսնեմք նաև անով՝ թե որքան դժվարին բան է աշխարք մը շինելն ու պայծառացնելը միաբանությամբ ու խաղաղությամբ, և որչափ դյուրին

դայն քանդելն ու հիմնահատակ կործանելը եթե երկպառակությունն ու խռովությունը տիրապետե անոր մեջ»³¹⁴։

Այս նույն հարցին պարբերականը անդրադառնում էր նաև հետագայում՝ 1864 թ. հունվարին։ «...Ամերիկացվոց հույսը ի՞նչ է, որ երեք տարին իվեր սարսափելի արյունահեղությամբ իրենց երկիրն ոտնակոխ կընեն, մեկզմեկ կջրգզեն, կկողոպտեն, կաղբըտցընեն, կթշվառացնեն,— մեզ հայտնի չէ. այն ևս հայտնի չէ, թե բարվո հույս մը ունի՞նք թե ոչ։ Ուստի կթողումք, որ իրենք նախ հասկընան իրենց ներկա և սպագա վիճակը։ Եթե ըսեն որ «Արասցուք զչար՝ զի եկեսցէ բարի», վախճմ թե անհույս կորսվին ու փրձանան.— ափսոս այն մեծ ազգին»³¹⁵։

Այսպես, «Մասյաց Աղավնին» անընդունելի, անցանկալի էր համարում դասակարգային, հեղափոխական պայքարը։ Որակելով այն «ներքին երկպառակություն», նա ցավ էր հայտնում, որ Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմը ծագել ու շարունակվում է։

Սակայն հարկ է նկատել, որ այս բոլորի հետ մեկտեղ պարբերականում մենք հանդիպում ենք նաև տողերի, որոնցում համակրական խոսքեր կան ստրկության վերացման մասին։ Այսպես, հանդեսում 1861 թ. դեկտեմբերի 1-ին տպագրված «Ամերիկայի սև գերիներն ու նոցա հայրենիքը՝ Լիպերիա» հոդվածում ասվում էր. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց մեջ ըսկսված պատերազմին պատճառ... է գերիներու ազատության խնդիրը։ Գիտնալու բան է, որ այն մեծ հասարակապետության բոլոր նահանգները, որ 16 հատ են, գերիներ չունին, իսկ հարավայինները, որ 15 հատ են, գերիներու ձեռքով կընեն իրենց շատ աշխատություններն ու գործերը։ Ուստի երկու կուսակցություն ձևացած էր վաղուց Ամերիկացվոց մեջ՝ եղծողականք և գերեվարք։ Եղծողականները (որ իրենց մեջ ապոլիտիստիսթ կըսվին) կուզեն, որ գերի բանեցնելու սովորությունը վերցվի իրենց մեջեն, իսկ գերեվարները կպահանջեն, որ իրենց գերիներեն ունեցած շահը լիսպանվի, չդադրի, և զանազան իմաստակություններով կջանան ցուցնել, թե գերի բանեցնելը օրինավոր և հարկավոր բան է, և հակառակ չէ բրիտանություն և մարդկություն»։

Ավելի ուշ՝ 1862 թ. ապրիլին նույն հարցի մասին հանդեսում տպագրվեց «Միացյալ Նահանգաց պատերազմը» խորագիրը կրող քաղաքական մի տեսություն, ուր ասված է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգաց պատերազմին պատճառը այնպիսի հայտնի խըն-

դիր մըն է, որ արդարություն ճանչցող ու սիրող մարդը դուրսավերնա գուշակել թե երկու կողմեն որը պիտի հաջողություն գտնե։ Հյուսիսայինները կուզեն, որ գերի զենքն ու ծախելն վերնա իրենց մեջեն, իսկ հարավայինները ոտք կկոխեն, որ այս շահաբեր գործողութենեն զիրենք ևս քաշվելու ոչ որ իշավունք չունի։ Որչափ որ հայտնի է առաջիններուն իրավունքը, նույնչափ պայծառ կտեսնվի նաև հարավայիններուն անիրավությունը։ Եվ սակայն սոքա իրենց հույսը դրած էին Գաղիո և Անգղիո վրա, իբր թե այս երկու տերությունները իրենց պաշտպան պիտի կենան ու պիտի ստիպեն հյուսիսայինները բաժանվելու հարավայիններեն, ու ձգելու, որ սոքա ինչպես որ կուզեն՝ այնպես կառավարվին։ Եվ հիրավի, եթե Գաղիո և Անգղիո վաճառականաց մնար խնդիրը, թերևս նոքա այնպես կորոշեին, այսինքն հարավայինոց կամ բաժանասիրաց կողմը կըբռնեին, որպեսզի իրենց բամբակեղենի գործարանները չդադրին, ու Հարավային Ամերիկայեն բամբակը անպակաս գա Եվրոպա։ Բայց որովհետև բաժանասիրաց կամքին կատարվելով մարդավաճառության գարշելի սովորությունն ալ պիտի հավիտյան հաստատվեր Ամերիկային մեջ, և Եվրոպայի լուսավորչալ տեսությունները չէին կրնար այս բանիս հավանել, հյուսիսայինները քանի զնացին զորացան, հարավայինները շատ տեղ հաղթվեցան, և կնքվեա թե քիչ ատենեն բոլորովին պիտի նվաճվին»³¹⁶։

Արբահամ Լինկոլնի սպանության կապակցությամբ հանդեսում տպագրվեց հատուկ հոդված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հաշակավոր պրեզիդենտի կյանքի և գործունեության, ինչպես նաև նրան հաջորդող Ա. Ջոնսոնի մասին։ Անստորագիր այդ հոդվածում առանձնապես նշվում էին Լինկոլնի «համեստությունը, ազնվությունը, ազատասիրությունը և արդարասիրությունը» և այլ առաքինությունները։ «Իրեն ազատամտությանը պատճառով,— դրոմ էր ամսաթերթը Ա. Լինկոլնի մասին,— և մանավանդ դերիներու ազատությանը մեծ պաշտպան լինելովը, 1860-ին ընտրվեցավ նույն հասարակապետության (Միացյալ Նահանգների—Մ. Ն.) գահերեց, և այն անձը, որ երկրագործի որդի, փայտ կտրող, հյուսն և բեռնակիր էր, եղավ աշխարհիս մեծամեծ ազգերեն մեկուն գլուխը. և թեպետ վարմուքին մեջ միշտ կերեք հասարակ ու ռամկական կերպ մը, բայց սրամիտ դատողությամբը, անաչառ և անշահասեր արդարությունը և համեստ ու քաջասիրտ բնավորությամբը շուտով պատկասելի եղավ ոչ միայն յուր քաղաքակիցներուն, այլև թշնամիներուն»³¹⁷։

Ամերիկյան դեպքերի մասին իր ընթերցողներին պարբերաբար լուրեր էր հաղորդում Մանչեստրում 1863—1864 թթ. հրատարակվող «Երկրագունդ» շաբաթաթերթը (խմբագիր՝ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանց)։ Այդ անցքերը, սակայն, թերթը լուսաբանում էր չուրովի։ Նա մի կողմից աշխատում էր ցույց տալ, որ ինքը, իբր, կողմնակից է ստրուկների ազատության, սակայն մյուս կողմից փորձում էր այնպիսի տպավորություն ստեղծել, որ իբր Հարավային նահանգները կռվում են ոչ թե ստրկատիրությունը պահպանելու, այլ իրենց անկախության համար։ Ավելին. հակառակ իրականությանը, թերթը աշխատում էր հավատացնել, թե իբր հարավայինները դեմ չեն, որ վերացվի «գերությունը»։ Ստրկությունը վերացնելու հարցի կապակցությամբ «Երկրագունդը» 1864 թ. մարտին գրում էր. «Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ նահանգաց մեջ գերյաց ազատության խնդիրն օրն ավուր ավելի առաջ կբալի։ Վաշինգտոնի երեսփոխանաց խորհրդարանն 78 քվեով 62-ի հակառակ վճռեց, որ Սահմանադրությունն վերաքննվի և փոփոխվի, և գերությունը ջնջվի բոլորովին։ Երեսփոխանաց խորհրդարանի այս մարդասիրական ձեռնարկն մեծ պատիվ կընե անոնց, և կըսվի, որ պարոն Լինկոլն նախագահի առաջադրության արդյունքն է, որ կամեցեք էր այս կերպով հասարակության կարծիքն իմանալ գերության անմիջական և բացարձակ բարձման հրովարտակն հանելեն առաջ։ Տարակույս չկա, որ ծերակույան ալ միևնույն ազատասեր հոգովն քվե տա։ Սակայն գերյաց ազատությունն որչափ կարևոր է մարդկային ցեղի բարօրության համար, այնչափ էլ կարևոր է անոնց գործ և ապրուստ տնօրինելու խնամքնը։ Զորավար Բանկըն այս խնդիրս լուծելու փորձն ըրավ Լուչիսյանի մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, գերության ամբողջներեն մեկն էր հարավի մեջ։ Հիշյալ փորձն տևե պիտի այս տարի և վարձկան ծառայության կնամանի։ Հարավայինը, կըսեն Ամերիկայի լրագրերն, որ հաճությամբ ընդունել են այս տնօրինությունը»³¹⁸։

«Երկրագունդում» տպագրված մի շարք հաղորդագրություններից կարելի է եզրակացնել, որ թերթը հակված էր դեպի Հարավային նահանգները։ 1864 թ. մայիսին թերթը գրում էր. «Գարնան սկիզբեն ի վեր, հյուսիսայիններն արտաքո կարգի և հսկայական պատրաստություններ կտեսնեին, որ հարավի ապստամբներուն առաջին և վերջին մեկ հարված տան, ինչպես և անոնք, իրենց կողմեն, կպատրաստվեին իրենց անկախությունն պահել և իրենց թըշնամին համոզել, որ զենքով չպիտի նվաճվին և ոչ երբեք հյուսիսի

հետ միաբանությունն ընեն»։ Այնուհետև բերելով հաղորդագրություն Հյուսիսային նահանգների խոշոր հաղթանակների մասին, թերթը վերջում հեռակալ վերապահումն էր անում. «Ասոր հակառակ Ռիչմոնդտեն եկած կամ թե հարավայնոց տված լուրերն ոչ այս չափ կորուստ կպատմեն, ոչ ալ այսպիսի պարտություն։ Անգլիո և Ֆրանսիայի լրագրերն ալ, որք, ըստ մեծի մասի, հարավայնոց բարեկամ են, բոլորովին այլ շրջանակի մեջ կներկայացնեն այսչափ մեծամեծ կորուստներ, որոնց նմանն զուցե մեր զորու մեջ դեռ չէք պատահեր»³¹⁹։

Թերթի համակրանքը դեպի Հարավային նահանգները ավելի որոշակի երևում էր, երբ նա գրում էր. «Անտարակուսելի կերևի, որ պ. Լինկոլնի գորավարներն երբեք չկրնան պիտի զենքով խոնարհեցնել կատարելապես ապստամբներին, ինչպես որ չկրցան ընել մինչև ցայսօր»³²⁰։ Նույն ոգով են գրված նաև հետևյալ տողերը. «Պ. Լինկոլն երեք և կես տարի պատերազմելեն, մեկ միլիոն մարդոց արյուն հեղլեն և 2000 միլիոն վառոգ այրելու վատնելեն հետո տակավին 1861 թվի ցնորքն կզգվե և սվինի ծայրով հարավայիններն նվաճել կերազե»³²¹։ Շաբաթաթերթին ընդհանրապես բացասաբար էր արտահայտվում Ահրահամ Լինկոլնի մասին։ Նա երբեմն կոպիտ հարձակումներ էր գործում ամերիկյան հանրահռչակ պրեզիդենտի վրա։ Այս և բազմաթիվ այլ հարցերում «Երկրագունդը» ձայնակցում էր անգլիական բուրժուական թերթերին և կանգնում սեռակցին դիրքերի վրա։

Ստատվորապես նույնպիսի դիրքերի վրա էր կանգնած նաև արևմտահայ «խավարչայնների» օրգան «Երևակը» (Կ. Պոլիս, խմբագիր՝ Հովհաննես Տերոյնց-Չամուռճյան)։ Չհամարձակվելով բացահայտորեն հանդես գալ ի պաշտպանություն Հարավային նահանգների, Չամուռճյանի «Ութօրյա հանդեսը» փորձում էր վարկաբեկել ամերիկյան պրոպեհսիվ և հեղափոխական ուժերը, հայտարարելով, որ նրանք իբր անկեղծ չեն, երբ հայտարարում են, թե քաղաքացիական պատերազմի զլխավոր նպատակը ստրկատիրությունը Միացյալ նահանգներում վերացնելն է։ «Երեք տարի են ավելի է, որ Ամերիկայի միացյալ զավառներուն հարավային և հյուսիսային մասերուն մեջ պատերազմ կըլլա։ Ինչո՞ւ համար։ Հայտնի պատճառը՝ գերիներուն վիճակը լավացնել կամ գերությունը վերցնել կըսվի։ Շատերը այս պատճառիս անկեղծ ըլլալուն չեն ուզեր հավատալ. աշխարհային շահու դրդում մը պիտի ըլլա և գերությունը վերցնել պատճառանք մըն է կըսեն. և մեզի ալ այս

կարծիքս հավանական կերևի: Բուն պատճառը գուցե ժամանակը կհայտնեն»³²²:

Փարիզում լույս տեսած «Փարիզ» պարբերականում (1860—1863 թթ., խմբագիր՝ Ա. Մուրադյան) տպագրված են մի շարք տեղեկություններ, որոնցում փորձ է արված ընդհանուր գաղափար տալ Միացյալ Նահանգներում ծավալված քաղաքացիական պատերազմի մասին: Տպագրելով զանազան նկարագրական նյութեր, հանդեսը, սակայն, չի հայտնում իր կարծիքը, խուսափում է ցույց տալ իր վերաբերմունքը Ամերիկայում տեղի ունեցող պատմական անցքերի նկատմամբ:

Առանձնապես ուշադրության արժանի է այն, որ պարբերականի 1861 թ. դեկտեմբերի 21-ի համարում մանրամասն հաղորդագրություն է տպագրված անգլիական «Տրենտ» նավի հետ կապված հայտնի միջադեպի և անգլո-ամերիկյան սրված հարաբերությունների վերաբերյալ: Հանդեսի 1863 թ. փետրվարի 20-ի համարում տեղափոխված է Ֆրանսերենից թարգմանված մի հոդված Ամերիկայի նեգր ստրուկների վիճակի մասին: Բավական հետաքրքիր այդ հոդվածում մենք ի միջի այլոց կարդում ենք. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգը իրենց անկախությունը ձեռք բերած ատենին (1776), 600.000 գերի ունեին, այս թիվը այնպիսի արագությամբ բազմապատկած է, որ 1862 հունվարի 1-ին իբր 4.000.000-ի կը հասներ: Ոչ մեկ ժամանակ և ոչ մեկ երկրի մեջ գերությունն այնչափ անարդև և այնչափ խիստ եղած է քան հարավային նահանգաց մեջ... Գերին կրնա դրավ դրվիլ, վաճառվիլ կամ վարձու տրվիլ: Տերն ինչ տեսակ և որքան ուտելիք և հագնելիք պատշաճ համարի, նույնչափ կրնա տալ իր գերույն... Ամենածանր պատժով արգելյալ է գերյաց կարգալ ու գրել ուսուցանել: Կուրտնա, հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամսոց մեջ, գերիները հաճախ օրը քսան ժամ կաշխատին: Տերն ուղածին պես կրնա պատժել իր գերին: Գերի մը ձերմակե մը, մինչև անգամ առանց պատճառի, ծեծ կերած ատենը իրավունք չունի ինքզինքը պաշտպանելու, միայն իր տերը կրնա ծեծողը հալածել և տուգանք պահանջել, եթե գերին աշխատանքի անկարող լինելու շափ վերք ընդունի... Գերյաց մեջ ամուսնություն չկա. տերը կրնա զանոնք զուգել և բաժանել ըստ յուր հաճոյից»³²³:

Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմի մասին կողմնակի ձևով արտահայտվել է «Բազմավեպ» հանդեսը: Խոսելով բամբակի առևտրի հետ կապված մի շարք հարցերի մասին, նա այն կարծիքն էր հայտնում, թե այդ պատերազմը Միացյալ Նահանգներին

ներքին, տնտեսական «վեճ մըն է», և եթե այն լայն արձագանք էլ գտնում շատ երկրներում և համաշխարհային նշանակություն ստանում, ապա այդ այն պատճառով, որ Ամերիկայի ներքին կուլիներն իրենց անմիջական և խոշոր ազդեցությունն են ունենում միջազգային առևտրի վրա: «...Ամերիկայի պատերազմը, որ զրեթե ընտանի ազգային խնդրո և տնտեսության վեճ մըն է, բոլոր աշխարհի սարսուռ և դեռ ազդեցությունը վերջացած չէ: Իսկ սարսուռն առևտրի ոչ այնչափ զինուց ահավոր խոշուուն է, և ոչ թերևս արյունահեղությանց աղետալի տեսարանը, որչափ իրեն առևտրական ազդեցությունը, որ զարմանալի կերպով մը պատեալ և արմատացեալ է ընդ բոլոր տիեզերս»³²⁴:

Բացատրելով իր միտքը, «Բազմավեպը» գրում էր, թե խոսքը վերաբերում է նրան, որ եթե մինչ այսօր բամբակի արտադրության և առևտրի մենաշնորհը պատկանում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, ապա այսօր նրանց հակառակորդ երկրները օգտվելով քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով ստեղծված հանգամանքներից, հաջող քայլեր են կատարում բամբակի արտադրությունը և առևտուրն իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելու ուղղությամբ:

Հանդեսը միաժամանակ այն միտքն էր արտահայտում, թե Միացյալ Նահանգների քաղաքացիական պատերազմի համար «մարդասիրական խնդիրը», կամ, այլ կերպ ասած, ստրկության վերացման հարցը, ոչ թե պատճառ, այլ միայն առիթ հանդիսացավ³²⁵:

Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմի մասին այս կամ այն շափով գրել են իր ժամանակի հայկական պարբերական մամուլի նաև մի քանի այլ օրգաններ, որոնց վրա, սակայն, հարկ չենք համարում կանգ առնել, որովհետև նրանք ոչինչ չեն ավելացնում այն ամենին, ինչ մեզ հաղորդում են վերը նշված պարբերականները: Ամփոփելով վերջիններին տեսակետները, մենք կարող ենք գալ հետևյալ եզրակացություն: Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմին արձագանքող 1861—1865 թթ. հայ պարբերականների մեծ մասը գտնում էր, որ Հյուսիսային Նահանգների պայքարը Հարավային Նահանգների դեմ մղվում է ստրկատիրությունը երկրում վերացնելու համար, և որ այդ պայքարը արդարացի ու մարդասիրական է: Մյուս մասը չհասկանալով կատարվող անցքերի ո՛չ էությունը և ո՛չ էլ նշանակությունը, պնդում էր, թե Միացյալ Նա-

հանգներում տեղի են ունենում ավելորդ ու ցավալի «ներքին երկպառակություններ», որոնք միայն վնաս են պատճառում ժողովրդին: Հայ պարբերականների երրորդ, բայց աննշան մասը, որ կանգնած էր ունակցիոն դիրքերի վրա, ձայնակցելով անգլո-ֆրանսիական հետադեմ մամուլին, փորձում էր, հակառակ իրականության, գործը պատկերացնել այնպես, թե իբր Հարավային նահանգները կռվում են ոչ թե ստրկատիրությունը պահպանելու, այլ անկախություն ձեռք բերելու համար:

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В США В ОСВЕЩЕНИИ АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Резюме

Гражданская война в Соединенных Штатах Америки в 1861—1865 гг. нашла живой отклик во многих странах и широко освещалась в западноевропейской и русской печати.

Об исторических событиях американской буржуазно-демократической революции писали также многие органы армянской периодической печати 1861—1865 гг. Сообщая сведения о ходе гражданской войны, они одновременно старались оценить и определить ее суть и значение. Придерживаясь различных направлений, эти газеты и журналы, разумеется, по-разному подходили к историческим событиям в США. Если большая часть армянской печати выступала за Северные Штаты, боровшиеся против рабства, а другая часть занимала «нейтральную» позицию, то лишь некоторые реакционные журналы пытались оправдать Южные Штаты.

Справедливую борьбу американского народа против рабовладения горячо приветствовал выдающийся армянский революционер-демократ Микаел Налбандян. В гражданской войне 1861—1865 гг. принимали участие некоторые армяне, проживавшие в те годы в Соединенных Штатах Америки.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1860—1880-Ս.ԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքական-վարչական այն վիճակը, որ ստեղծվեց Հայաստանում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցած ուսուպարսկական և ուս-թուրքական պատերազմներից հետո, էական փոփոխություններ չկրեց հաջորդ տասնամյակներում և հիմնականում պահպանվեց նաև մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 1860—1880-ական թթ.³²⁶: Հայաստանի արևելյան և հյուսիսային գավառները, կամ, սովորաբար ինչպես ընդունված է անվանել, Արևելյան Հայաստանը, շարունակեց մնալ ուսական կայսրության սահմանների մեջ, իսկ արևմտյան և հարավային գավառները (Արևմտյան Հայաստանը) օսմանյան բիրտ տիրապետության տակ: Դրիմի պատերազմը չբերեց նոր փոփոխություն: Միայն 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով թուրքական տիրապետությունից ազատվեց Կարսը և միացվեց Ռուսաստանին:

Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասը, համեմատաբար մնալուն վարչական բաժանման ենթարկվեց 1846—1849 թթ., Կովկասի առաջին փոխարքա իշխան Միխայիլ Սեմյոնովիչ Վորոնցովի ժամանակ: Այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, ցարական կառավարությունը Անդրկովկասում ստեղծեց հինգ նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քուֆայի, Շամախու, Դերբենդի և Երևանի³²⁷: Երևանի նահանգը, որ բաժանվեց Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառների, իր մեջ ընդգրկեց Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական և մեծ մասը: Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից Ջալալօղլին, Ալավերդին մտան Թիֆլիսի նահանգի մեջ, իսկ Ադրբեջանին սահմանակից մի քանի շրջաններ՝ Զանգեզուր, Ղազախ, Շամշադին՝ Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի մեջ: 1877 թ. նոյեմբերի 1-ին ցարական կառավարությունը Կարսի և նրա մերձակա այն շրջաններից, որոնք մինչ այդ կաղմում էին էրզրումի վիլայեթի երկու՝ Կարսի և Զըլզըրի սանջակները, ստեղծեց վարչական մի առանձին միավոր՝ Կարսի մարզ, որ հետագայում բաժանվեց չորս գավառների՝ Կարսի, Արդա-

հանրի, Կաղզվածների և Օլթու³²⁸: Անդրկովկասի և մասնավորապես Արև-վելյան Հայաստանի վարչական այս բաժանումը հիմնականում անփոփոխ մնաց XIX դարի ամբողջ կեսի ընթացքում:

Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Թուրքիան, որ մոտ երկու դար շարունակ վարչականորեն բաժանված էր փառայությունների, 1856 թ. բարենորոգումների՝ Խաթիվ-Հյումայունի սկզբունքներից բխող 1864 թ. օրենքի համաձայն, ենթարկվեց նոր բաժանման³²⁹: Փառայությունների փոխարեն ստեղծվեցին վիլայեթներ: 1870-ական թթ. վերջին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ընդգրկված էին վեց վիլայեթներ՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքի և Խարբեքի³³⁰: Հայկական Կիլիկիան բաժանված էր Հալեպի և Ադանայի վիլայեթների միջև:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում Անդրկովկասի հայ բնակչությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևանի, Ելիզավետպոլի (Գանձակի), Թիֆլիսի, Բաքվի նահանգներում և Կարսի մարզում: Պաշտոնական տվյալների համաձայն, 1836 թ. Երևանի նահանգի բնակչության թիվը եղել է 670.405, որից հայ՝ 375.700, Ելիզավետպոլի նահանգինը՝ 728.943, որից հայ՝ 258.324, Թիֆլիսի նահանգինը՝ 808.143, որից հայ՝ 193.610, Բաքվի նահանգինը՝ 712.703, որից հայ՝ 55.459, Կարսի մարզինը՝ 174.044, որից հայ՝ 33.094³³¹: Ամբողջ Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը 1865 թ. եղել է 540.931 (Անդրկովկասի ամբողջ բնակչության թիվն էր 3.115.164 մարդ)³³², 1874 թ.՝ 711.960³³³, 1886 թ.՝ 939.131 (Անդրկովկասի ամբողջ բնակչության թիվն էր 4.702.898 մարդ)³³⁴, 1897 թ.՝ 1.086.980 մարդ³³⁵: 1881 թ. տվյալներով ուսական կայսրության մեջ ապրող հայերի թիվը կազմում էր Անդրկովկասում՝ 820.753, Հյուսիսային Կովկասում՝ 39.700, կայսրության մնացած մասերում 56.536 մարդ³³⁶:

Արևմտյան Հայաստանի և ընդհանրապես Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայ բնակչության թվի մասին մենք չունենք ճշգրիտ տեղեկություններ: Մուլթանական կառավարությունը ոչ միայն մտահոգված չէր զրանով, այլև ամեն կերպ աշխատում էր, քաղաքական հասկանալի պատճառներով, գաղտնիքի աշխարհում պահել իրական տվյալները: Թուրքական պաշտոնական շրջանները մի քանի անգամ հրատարակեցին թվական տվյալներ, բայց դրանք խիստ աղավաղված և սխալ էին: Համեմատաբար հավաստի տեղեկություններ տվել է Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանը, որը 1882 թ. տվյալներ հրատարակեց Թուրքիայում ապրող հայ բն-

նակչության թվի վերաբերյալ: Այդ տվյալների համաձայն՝ Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 2.660.000 մարդ, ընդ որում Վանի վիլայեթում՝ 400.000, Սվազի վիլայեթում՝ 280.000, Խարբեքի վիլայեթում՝ 270.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Դիարբեքի վիլայեթում՝ 150.000, Էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Կիլիկիայում (Ադանայի և Հալեպի վիլայեթները)՝ 380.000, Ասիական Թուրքիայի մնացած մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Թուրքիայում՝ 195.000³³⁷:

Նույն շրջանում՝ 1880-ական թվականներին սկզբներին Ռուսն ժեկմենը պարսկահայերի թիվը հաշվում էր 200.000-ից մինչև 225.000, Հնդկաստանում, Ճավայում և Չինաստանում գտնվող հայերի թիվը՝ 40.000, Ավստրո-Հունգարիայում՝ 30.000, Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայում, Ամերիկայում և Աֆրիկայում՝ 97.000 մարդ³³⁸:

Տնտեսական զարգացման ի՞նչ մակարդակի վրա էր գտնվում Հայաստանը մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և Անդրկովկասի մյուս մասերը՝ Վերաստանն ու Ադրբեջանը, 1860—1880-ական թթ. ապրում էին ֆեոդեալիզմի, հին նահապետական կյանքի քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման շրջան: Անդրկովկասյան ժողովուրդների պատմության այս փուլը փայլուն կերպով բնորոշել է Վ. Ի. Լենինը իր «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» հայտնի գրքում: Լենինը գրում էր, որ 1870—1880-ական թթ. արդեն Կովկասը ներգրավվեց համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, ավելի աճեցին շուկայական հարաբերությունները, ուժեղացավ երկրի բնատնտեսության քայքայման պրոցեսը, սկսեց կազմակերպվել արդյունաբերական կապիտալիզմը: «Հետունֆորմյան դարաշրջանում,— գրում էր Լենինը,— մի կողմից Կովկասը սաստիկ գաղութացման էր ենթարկվում... Մյուս կողմից տեղի էր ունենում բնիկ դարավոր «տնայնագործական» արհեստագործությունների արտամղումը, որոնք Մոսկվայից ներմուծվող ֆաբրիկատների մրցման հետևանքով ընկնում էին: Ընկնում էր զենքի հինավուրց արտադրությունը՝ Տուվայից ու Բելգիայից ներմուծվող ապրանքների մրցման շնորհիվ, ընկնում էր երկաթի տրանսպորտի մշակումը՝ ներմուծվող ուսական արտադրանքի մրցման շնորհիվ, նմանապես ընկնում էր պղնձի, ոսկու և արծաթի, կավի, ճարպի և սոդայի, կաշիների տնայնագործական մշակումը և այլն... Ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր

համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց, նահապետական ինքնամփոփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր գործարանների համար շակա էր ստեղծում... Կովկասի ուժեղ գաղութացման պրոցեսին ու նրա հողագործական բնակչության արագ աճմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև բնակչության՝ հողագործությունից կտրվելու և արդյունաբերությանը հարելու պրոցես... Կովկասի քաղաքային բնակչությունը 1863 թվի 350.000-ից աճեց մինչև 900.000-ի 1897 թվին...»³³⁹:

Կապիտալիզմի զարգացման համար զգալի շահով նախադրությաններ ստեղծեցին մի կողմից՝ ագրարային-գյուղացիական ռեֆորմը Անդրկովկասում և մյուս կողմից՝ ճանապարհային շինարարությունը, որ կատարվեց 1860—1880-ական թվականներին: Ագրարային-գյուղացիական ռեֆորմը, որն իրականացնող օրենքներն ընդունվեցին Վրաստանի համար 1864 թ., իսկ Հայաստանի և Աղբյուրքեջանի համար՝ 1870 թ., չնայած իր շատ թերություններին ու անհետևողականությանը, ուներ բուրժուական բովանդակություն և ստեղծում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար մի շարք անհրաժեշտ նախադրյալներ³⁴⁰: Նույն իմաստով զգալի դեր խաղաց ցարական կառավարության կողմից ձեռնարկված ճանապարհային շինարարությունը: Ինչպես հաստի է, 1871—1872 թթ. կառուցվեցին Թիֆլիս—Ղարաբաղիսա—Երևան խճուղին, սպա Երևան—Ջուլֆա, Ղարաբաղիսա—Ալեքսանդրապոլ, Ալեքսանդրապոլ—Կողբ և Նախիջևան—Գորիս խճուղիները³⁴¹: 1872 թ. գործարկվեց Թիֆլիս—Փոթի երկաթգիծը, որն առաջինն էր Անդրկովկասում: 1883 թ. շահագործման հանձնվեց Բաքու—Բաթում գիծը, 1899 թ. պատրաստ էր Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Կարս գիծը³⁴²:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը սկզբվեց նախ և առաջ գյուղատնտեսության մեջ, որի հետևանքով և աշխուժացան ապրանքափոխանակային հարաբերությունները գյուղում, ուժեղացավ գյուղացիության քայքայման և շերտավորման պրոցեսը, լայն գործունեություն ծավալեց վաղխառուական կապիտալը, հրապարակ եկավ գյուղի հարուստ, ուռճացած շերտը, որը սկսեց աստիճանաբար իր ձեռքում կենտրոնացնել հողային ֆոնդը և իշխող դիրք գրավել գյուղում³⁴³: Գյուղական կյանքում առաջացած այս նոր երևույթների պատճառով գյուղացիության մի զգալի մասը գրկվեց հողից, անասուններից և բռնեց պանդխտության ճա-

նապարհը: 1895 թ. Երևանի նահանգի հողագործի գյուղացիության թիվը կազմում էր 5211 մարդ (1209 գյուղացիական ընտանիք)³⁴⁴: Այդ նույն տարիներին Երևանի գավառի ցանք չունեցող գյուղացիների թիվը կազմում էր 36%: Իսկ բանող անասուններից զուրկ գյուղացիներին՝ 37%: 1884 թ. Չանգեղուրի գավառից պանդխտության են դիմել մոտ 3000 գյուղացի, 1893 թ. նոր Բայազետից հեռացել են 1347 մարդ, իսկ 1894 թ.՝ Մեծ Ղարաբաղիսայից 1900 մարդ³⁴⁵: Պանդխտության դիմող հայ գյուղացիությունը գնում էր գլխավորապես Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում և Երեման էլ Ռուսաստանի կենտրոնները:

Գյուղացիության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը խթանեց նաև այն հանգամանքը, որ արդեն 1860-ական թվականների վերջերից սկսած Ռուսական կապիտալը մուտք գործեց հայկական գյուղը: Այսպես, 1872 թ. զենեռալ Կախանովը պետությունից 65 տարով կապալով վերցրեց Արագոյան տափաստանի հաղարավոր հեկտար հողերը, ստեղծեց կապիտալիստական խոշոր տնտեսություն և մշակեց բամբակ ու հացահատիկային կուլտուրաներ³⁴⁶: 1880-ական թթ. Հայաստանի գյուղերում երևացին Մոսկվայի, Վարշավայի, Թիֆլիսի և Ռուսաստանի արդյունաբերական այլ կենտրոնների բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, որոնք աշխատեցին իրենց արդյունաբերության համար հումուլթ մատակարարող բազաներ ստեղծել Հայաստանի գյուղերում: Օրինակ, 1880-ական թվականների սկզբներին Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ կապիտալիստ Մամվա Մորոզովի գործակալները բամբակ մթերելու նպատակով հատուկ գրասենյակներ բաց արին Երևանի նահանգում:

Գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով նշանակալից շահով զարգացան մի շարք կուլտուրաներ և, առաջին հերթին, բամբակի կուլտուրան: Բամբակի արտադրությունը Երևանի նահանգում հետևյալ պատկերն է ունեցել. 1861 թ. արտադրվել է 30.000 փուլ բամբակ, 1870 թ.՝ 270.000, 1889 թ.՝ 508.764 փուլ բամբակ³⁴⁷: Արագ տեմպերով զարգացել էր նաև սլեզգործությունը և, մասնավորապես, խաղողագործությունը: Այսպես, եթե Երևանի գավառի խաղողի այգիների տարածությունը 1870 թ. հավասար էր 2890 դեկյատինի³⁴⁸, ապա 1897 թ. այն կազմում էր 8467 դեկյատինի³⁴⁹: Զարգա-

ցել էր նաև ծխախոտի կուլտուրան: 1896 թ. Երևանի նահանգից ստացվել է 7231 փուլ 6 ֆունտ ծխախոտ:³⁵⁰

Կապիտալիզմի զարգացումը տեղի ունեցավ ոչ միայն գյուղատնտեսության մեջ: 1860—1880-ական թթ. շրջանը բնորոշ է նաև այն տեսակետից, որ այդ ժամանակաշրջանում ծնունդ է առնում և կազմավորվում արդյունաբերական կապիտալիզմը ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում: Կապիտալիստական արդյունաբերության առաջին ձեռնարկություններն Անդրկովկասում հիմնվեցին դեռևս 1860-ական թթ.: Անդրկովկասի պատմության այդ շրջանը կարելի է անվանել արդյունաբերական հեղաշրջման շրջան: Սակայն, ի բաց աչյալ Բաքուն, որը զարգացավ խիստ արագ տեմպերով, Անդրկովկասի արդյունաբերության զարգացումը, ամբողջությամբ վերցրած, ընթանում էր դանդաղ: Առանձնապես դանդաղ էր զարգանում այն Հայաստանում, ուր մեզ հետաքրքրող շրջանում փաստորեն ստեղծվեցին կապիտալիստական արդյունաբերության միայն երկու կենտրոններ՝ Ալավերդին և Զանգեզուրը: Ալավերդու պղնձահանքերը մինչև 1887 թվականը շահագործում էին հույն հանքագործները, իսկ դրանից հետո՝ ֆրանսիական ակցիոներական ընկերությունը: Ալավերդու պղնձածուլարանների տարեկան արտադրանքը եղել է 1861 թ. 4807 փուլ, 1871 թ.՝ 7325 փուլ, 1900 թ.՝ 19.682 փուլ պղինձ³⁵¹: Զանգեզուրի պղնձածուլարանների արտադրանքը եղել է 1858 թ. 2485 փուլ, 1873 թ.՝ 10.147 փուլ, 1887 թ.՝ 15.312 փուլ, 1900 թ.՝ 51.783 փուլ պղինձ³⁵²: 1880-ական թթ. սկսած Հայաստանում հիմնվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ նաև բամբակի, գինու, կոնյակի, մետաքսի ու կաշվի արտադրության գծով:

Զգալի չափով ընդարձակվեց և՛ ներքին, և՛ արտաքին առևտուրը, ծավալվեց դրամական շրջանառությունը: Անդրկովկասի բուրժուազիան մշտական կապեր հաստատեց Ռուսաստանի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների և ապա Պարսկաստանի ու Թուրքիայի առևտրական կենտրոնների հետ: Թե ինչպիսի զարգացում է ունեցել Անդրկովկասի առևտուրը, այդ մասին վկայում են հետևյալ թվերը: 1862—1866 թթ. ընթացքում Անդրկովկասի առևտրի տարեկան շրջանառությունը, միջին հաշվով, կազմում էր 11.815.891 ռուբլի, 1872—1876 թթ. շրջանում՝ 14.139.270 ռուբլի, իսկ 1886 թ.՝ 39.264.547 ռուբլի³⁵³:

Հարաճուն առևտուրը խոշոր ազդեցություն թողեց արհեստավորական արտադրության վրա³⁵⁴: Ռուսաստանից ու եվրոպական

երկրներից ներմուծվող արդյունաբերական սուրանքները շուկայից աստիճանաբար դուրս էին մղում տեղական արհեստավորական արտադրանքը, որն ի վիճակի չէր մրցելու համեմատաբար բարձրորակ և էժանագին ներմուծվող արդյունաբերական ապրանքների հետ: Սրա հետևանքով արհեստավորները կանգնեցին փակուղու առաջ և ընկան տնտեսական ծանր դրության մեջ: Համաքաղաքային ներս սկսեցին քայքայվել: Արհեստավորության մի զգալի մասը թողնելով արհեստները, աշխատանքի ընդունվեց գործարաններում և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններում: Համաքաղաքային շրջանում տեղի ունեցան համաքաղաքային ելույթներ, որոնցից առանձնապես նշանավոր է Թիֆլիսի հայ համաքարների 1865 թ. ելույթը:

Կապիտալիզմի զարգացման տեմպերի մասին որոշ գաղափար կարող են տալ նաև քաղաքային բնակչության աճին վերաբերող տվյալները: 1865 թ. Բաքուն ուներ ընդամենը 14.715 բնակիչ, 1897 թ.՝ 112.252: Թիֆլիսը 1875 թ. ուներ 67.770 բնակիչ, իսկ 1897 թ.՝ 160.645 բնակիչ: Համեմատաբար դանդաղ էին աճում Հայաստանի քաղաքները. 1865 թ. Երևանն ուներ 14.070 բնակիչ, 1886 թ.՝ 17.738, իսկ 1897 թ.՝ 29.023 բնակիչ: Ալեքսանդրապոլը 1865 թ. ուներ 16.814 բնակիչ, 1886 թ.՝ 24.230, իսկ 1897 թ.՝ 32.230 բնակիչ³⁵⁵:

Անդրկովկասի կապիտալիստական զարգացման գործում նշանակալից դեր խաղաց հայ բուրժուազիան, որ մինչև 1860-ական թթ. զբաղվում էր բացառապես առևտրով: Սակայն այդ բուրժուազիայի մի մասը 1860-ական թթ. սկսած անցավ արդյունաբերական գործունեության: Թողնելով առևտրական օպերացիաները, նա հիմնեց ֆաբրիկաներ, գործարաններ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Նոր ձևավորվող արդյունաբերական բուրժուազիան կենտրոնացավ գլխավորապես Հայաստանից դուրս՝ Բաքվում, Թիֆլիսում և Բաթումում: Հայաստանում նա կապիտալ ներդրեց Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության մեջ: Հայ արդյունաբերական բուրժուազիան կուտակեց խոշոր կապիտալ: Նա փաստաբար կենտրոնացրեց Բաքվի նավթարդյունաբերության տոտրեն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Բաքվի նավթարդյունաբերության մի խոշոր մասը և իշխող դիրք զբաղեցրեց Անդրկովկասի տեքստիլ արդյունաբերության մեջ: Նրան էին պատկանում ծխախոտի գրեթե արդյունաբերության մեջ: 1879 թ. Բաքվում շահագործվում էր 295 բուրժուազիաները: 155-ը պատկանում էր հայ բուրժուազիային: 1876 թ. վիճակագրական տվյալներով՝ Թիֆլիս քաղաքի առևտրա-

կանների ընդհանուր թիվն էր 6851, որից հայ՝ 4249: Նույն ավյալներով՝ Թիֆլիսում արդյունաբերությանը զբաղվողների ընդհանուր թիվն էր 13.137 մարդ, որից հայ՝ 5919 մարդ³⁵⁶: 1890-ական թթ. Թիֆլիսի առևտրական-արդյունաբերական ձեռնարկությունների 62% -ը հայ բուրժուազիային էր պատկանում: Ընդհանուր առմամբ՝ թե՛ առևտրական բուրժուազիան և թե՛ արդյունաբերական բուրժուազիան իշխող դիրք ունեին Անդրկովկասի տնտեսական կյանքում: Այս հանգամանքի շնորհիվ նրանց դերը խոշոր էր նաև երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Սակայն կապիտալիստական զարգացման այն պրոցեսները, որ մենք նշեցինք վերևում, ի վիճակի չեղան, այնուամենայնիվ, խոշոր տեղաշարժեր կատարելու տնտեսական կյանքում և փոխելու երկրի տնտեսական դեմքը: Արևելյան Հայաստանը, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասը, ոչ միայն 1860—1880-ական թթ., այլև ավելի ուշ, հետագա տասնամյակներին, շարունակեց մնալ որպես հետամնաց ագրարային երկիր՝ ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունների բազմաթիվ մնացուկներով:

Ո՛չ 1870 թ. ագրարային-գյուղացիական ռեֆորմը, ո՛չ էլ ձեւավորվող ու զարգացող կապիտալիզմը չկարողացան վերացնել ֆեոդալական հարաբերությունները³⁵⁷, և Հայաստանի, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասի աշխատավորական-գյուղացիական հոծ մասսաները մեզ այստեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ 1860—1880-ական թթ., կանգնած էին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները լուծելու անհրաժեշտության առաջ՝ նշված ժամանակաշրջանի հիմնական հարցը ագրարային-գյուղացիական հարցն էր³⁵⁸: Դասակարգային պայքարի առանցքը կազմում էր գյուղացիական մասսաների պայքարը ֆեոդալական հարաբերությունների և դրանց պաշտպան ցարիզմի դեմ: Այս տեսակետից էական տարբերություններ չկային Ռուսաստանի և Անդրկովկասի միջև: Ծիշտ է, սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեսակետից Անդրկովկասն ավելի հետամնաց էր, քան Ռուսաստանը: Կապիտալիստական զարգացման երևույթները Ռուսաստանում ավելի զարգացած էին, քան Անդրկովկասում: Սակայն այդ տարբերությունները քանակական էին, բայց ոչ որակական:

Տնտեսական-հասարակական զարգացման անհամեմատ ավելի ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանը: Այստեղ իշխող հասարակական ձևը ֆեոդալիզմն էր, որ ապրում էր քայքայման թույլ պրոցես: Սուլթանական կառավարության

1834 թ. հողային ռեֆորմը, որ նպատակ ուներ վերացնել ռազմաֆեոդալական խոշոր հողատիրությունը և դրանով իսկ թուլացնել կենտրոնախույս ուժերը, գրեթե չկիրառվեց Արևմտյան Հայաստանի այն մասերում, ուր իշխող քուրդ շեյխերն ու բեյերը կիսանկախ էին և միանգամայն թույլ կապեր ունեին կենտրոնական կառավարության հետ: Նույն բախտին արժանացան նաև 1839 թ. հաթիբ Շեքիֆը, 1856 թ. հաթիբ Հյումայունը, 1876 թ. սահմանադրությունը և Թանգիմաթ ազդարարող սուլթանական մյուս հրովարտակները: Քուրդ ավատական դասը տնտեսական ու արտատնտեսական անսահմանափակ շահագործման էր ենթարկում գյուղացիական զանգվածներին, որոնք գերազանցապես կազմված էին հայ բնակչությունից: Քուրդ ֆեոդալների համար գոյություն չունեին նորմաներ: Քուրդ կամ թուրք բեգերը, աղաները կամ դերեբեյները գյուղացուն շահագործում, հափշտակում, նրանից վերցնում էին այնքան, որքան իրենք էին ցանկանում: Գյուղացին ֆեոդալի համար կոռ ու բեկար էր կատարում: Տղամարդիկ նրա համար տներ, բերդեր ու ճանապարհներ էին կառուցում, իսկ կանայք՝ տնային աշխատանք կատարում: Արևմտյան Հայաստանի որոշ մասերում և մասնավորապես Մուշի, Բիթլիսի ու Վանի գավառներում հայ գյուղացիությունը գտնվում էր ճորտական վիճակում: Այս մասին մենք ունենք բազմաթիվ վկայություններ, որ թողել են մեզ ժամանակակիցներն ու ականատեսները: Բերենք մի քանի վկայություններ: Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Մասիս» լրագրի 1872 թ. համարներում հրատարակվեց Մուշից գրված մի թղթակցություն, ուր ասված էր. «Մերոզնյա դաս մը ժողովուրդը, որ է Բոնաշեն, ի Խուլթ, ի Սասուն և ի Շատախ գավառներ, քյուրդերու հետ խառն կընակվին: Նոցա գլխավորներուն որ խաֆիր կավին, ճորտ լինելով, ամենադառն կենցաղ վիճակված է: Դաս-դաս նոցա բաժին եղած, յուրաքանչյուրն իբրև հպատակ և սեփականություն համարված, տարեկան տուրք կուտան խաֆիրներուն... Այս մարդակեր զազան խաֆիրներ՝ ինքնազուլա և ապստամբ վիճակի մեջ լինելով, իրենց ճորտ հայերը կանամբ և որդվովք, շարժական և անշարժ կավածքներով իրարու ծախելու սովորություն ունին, և երբ իրարու դեմ կատաղին կամ թշնամանան, յուրաքանչյուրն իրենց հպատակ հայերին բռնությամբ տուժնին ձգելով, իրարու սահման կասպատակեն, մանավանդ հայոց գյուղերու վրա հարձակվելով, կկողոպտեն, կվիրավորեն, կըսպանեն և կվերադառնան տեղերնին... Գերիի տեք խաֆիրնեո, երբ մարդ ծնանելու լինին, հանձն յուր ճորտի տունեն՝ կառամբ և ոչ-

խարով աչքալուսի պիտ երթան, աղույի զգեստացու պիտի տանեն, այնինչ հայոց մերկանդամ կանայք ձեռքերով իրենց կուրծքը ծածկելու աղքատ վիճակի մեջ կգտնվին: Երբ պատանեկության հասնին, դենք պիտի պատրաստեն անոր: Հինայելու ատենը, զալան (բաշլըղ) պիտի տանին հարսնացու ծնողաց, և հարսանքաց պիտույք պիտի պատրաստեն: Եթե մեռած էլ պատահի, ոչխար, չուղ պանիր և այլն տանելով՝ կմխիթարեն զխաֆիրները: Բայց ընդհանուր ազգության նախատինք այն կետն է, որ նահապետացն հայոց պարկեշտության առաջաստի հույսը և սրբության քողի ներքև սեղան աղջիկներ այսօր հույանի եղած, խաֆիրներու տան մեջ, իբրև հարս՝ օրերով ձավարը, կորկոտը շինելու, լաթը լվանալու և կարկատելու սպասարկություն կրնեն՝ լռին արտասովելով և անոնց կրկրի արտերը քաղհանելու շարքներով կաշխատին մերկ անձամբ և բոբիկ ոտամբ, արևակեղ և տոթահար եղած»³⁵⁹:

Հայ գյուղացու ճորտական վիճակի մասին իր ժամանակ գրել է նաև Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը: Սուլթանական կառավարությանն ուղղված իր մի բողոքագրի մեջ, ուր մանրամասնորեն նկարագրված էին Արևմտյան Հայաստանի գավառներում կատարվող հարստահարությունները, Վարժապետյանը խոսելով Մոսկու գավառի մասին, գրում էր, թե «Քուրդ պեյները գյուղացի հայերն իրենց մեջ իբրև զերի կվաճառեն»³⁶⁰: Այսօրինակ փաստերի մասին հայտնում էին նաև Գարեգին Սրվանձտյանը³⁶¹, Պողոս Ժ. Վ. Նաթանյանը³⁶², Ֆրանսիացի գինվորական Միլենգինը³⁶³ և ուրիշներ: Արևմտահայ գյուղացու ճորտական վիճակը շարունակվում էր դեռևս 1890-ական թթ. և ավելի ուշ՝ XX դարի սկզբներին: 1890-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ուղեորություն կատարած անգլիական նշանավոր ճանապարհորդ և աշխարհագրագետ Լինչը մոտիկից ծանոթանալով Արևմտյան Հայաստանում տիրող դրությունը, գրում էր. «Ճորտական իրավունքը անհայտ չէ այս երկրի համար... Ճորտ հայերը հայանի են Չեր-Կուրի անվան տակ, որ նշանակում է ոսկով գնվածներ: Եվ իսկպպես նրանք գնվում և վաճառվում են քուրդ բեյերի ու աղաների կողմից, ճիշտ այնպես, ինչպես որ գնվում և վաճառվում են ոչխարն ու տավարը: Միակ տարբերությունն այն է, որ այդ մարդիկ չեն կտրվում իրենց հողից և վաճառվում են այն հողի հետ միասին, որը որ նրանք մշակում են»³⁶⁴: 1903 թ. խոսելով արևմուտահայերի դրության մասին, ֆրանսիական պառլամենտի սոցիալիստական ֆրակցիայի ղեկավար Ֆրանսիս Պրեսանսեն ասում էր,

որ արևմտահայ գյուղացիները քուրդերի ձեռքին «ժառանգական ստրուկներ դարձել են»³⁶⁵: Նույն շրջանի արևմտահայ գյուղացիության վիճակի մասին՝ այդ հարցն ուսումնասիրողներից մեկը գրում էր. «Խաֆիրառու քյուրդ աղաները վարվում են հարկատու գյուղացիների հետ, ինչպես ստրուկների հետ, այսինքն ծախում են, զնում են նրանց իբրև ապրանք»³⁶⁶:

Սակայն ճորտական իրավունքը տիրում էր Արևմտյան Հայաստանի ոչ բոլոր մասերում: Երկրի այն գավառներում, ուր ռեալ իշխանություն ունեին կենտրոնական կառավարության օրգանները և ուր այսպես թե այնպես կիրառվել էին Քանգիմաթի օրենքները, գյուղացին իրավականորեն ազատ էր և սեփականատիրական իրավունքով օգտվում էր հողից: Արևմտյան Հայաստանի այդ մասերում՝ գյուղություն ունեին հողատիրության երեք հիմնական ձևեր. 1. պետական, 2. վախուժային, 3. մասնավոր (մյուլքային)³⁶⁷: Առաջին և երկրորդ կարգի հողերը պատկանում էին պետությանը, սուլթանական պալատին, տոհմային բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և մզկիթներին ու մահմեդական հոգևորականությանը: Երրորդ կարգի հողերն այն հողերն էին, որոնք որպես սեփականություն պատկանում էին կալվածատեր բեյերին, աղաներին և գյուղացիներին: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի 1858 թ. հրատարակած օրենքի համաձայն, հողի մասնավոր սեփականության իրավունքից կարող էր օգտվել միայն նա, ով որ ուներ պետության կողմից հաստատված կալվածագիր՝ թափու: Բեյերից ու աղաներից բացի՝ այդ թափուներից ուներ նաև արևմտահայ գյուղացիության մի զգալի մասը: Գյուղացիության մյուս մասը, որ հողազուրկ էր, կիսաճորտական պայմաններով աշխատում էր բեյերի ու աղաների հողերի վրա:

Հողազուրկ այդ գյուղացիությունը կոչվում էր մարաբա: Մարաբա գյուղացու հիմնական տիպն այն գյուղացին էր, որը «զուրկ է ամեն ինչից՝ և՛ հողից, և՛ սերմից, և՛ լծկանից, և՛ գործիքից... Այսպիսի մարաբան վերցնում է աղայից հողը, սերմը, լծկանը, գործիքները և բերքի 2/3-ը տալիս է աղային, իսկ միմիայն 1/3-ը իրեն վերցնում... Նախքան բերքի կիսելը վճարվում է կառավարության հասանելիք տասանորդի տուրքը... Մարաբան ղեպի աղան ունի մի շարք պարտականություններ, որոնք հաճախ ավելի ծանր են նրա համար, քան նույնիսկ իր աշխատանքի արդյունքի 2/3 մասի վճարելը: Մարաբան պարտական է կատարել աղայի տնային ու դաշտային աշխատանքները... Եթե աղայի ընտանիքը գյուղումն է գտնվում, մարաբայի կինն ու աղջիկը պարտավոր են կատարելու աղայի տան

կարը, լվացքը, գործվածքներ և այլ աշխատանքներ: Այս ձևի օլամական աշխատանքները որևէ նորմայի կամ շափի տակ չեն մրտնում, այլ այդ աշխատանքների քանակը, որակը և տեսակը կախված է աղայի կամքից... Աղան նայում է մարաբայի վրա իբրև մի գրաստի, ոտքի տակ տալով նրա մարդկային բոլոր արժանիքները»³⁶⁸: Գծվար չէ հղբակացնել, որ մարաբա գյուղացիությունը, որը, ի դեպ ասած, իր մեջ ընդգրկում էր հավասարապես թե՛ հայ և թե՛ թուրք գյուղացիներին, կիսաճորտական վիճակ էր ապրում: Մարաբա գյուղացու վիճակը ճորտ գյուղացու վիճակից տարբերվում էր միայն նրանով, որ առաջինը ամբացված չէր հողին և իրավականորեն ազատ էր: Նա կարող էր աշխատել այնտեղ, որտեղ ինքը ցանկանում էր³⁶⁹:

Մանր էր նաև հողային սեփականություն ունեցող գյուղացիության վիճակը: Այս կարգի գյուղացին ուներ սեփական հող, իրավաբանորեն ազատ էր ֆեոդալական պարտավորություններից: Սակայն այդպես էր միայն թղթի վրա: Իրականում դրությունն այլ էր: Արևմտյան Հայաստանում միանգամայն ոտնահարված էին իրավական նորմաները: Օրենքներին փոխարինում էին բեգերի, աղաների, ինչպես և խաֆիրների ուժը, կամայականությունը և ցանկությունը: Իրավացի էր թուրքական կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը, որը կառավարությանն ուղղած իր պաշտոնական զեկուցագրերից մեկում խոսելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, գրում էր. «Այս կողմերը «ուժը իրավունքին կհաղթանակե», բռնապետական պատգամը իր իմաստի ամբողջությամբ կբարձրապետե... Գյուղացիներու հողը, կայքը, ընտանի անասունները, մինչև իսկ պատիվնին ու կյանքերնին աղայի քմահաճույքին ենթակա են»³⁷⁰: Իրավականորեն ազատ և սեփականատեր համարված գյուղացին մշտապես ենթակա էր անլուր ճնշումների, հալածանքների ու հետապնդումների: Ամեն մի քիչ թե շատ ուժեղ բեգ, աղա կարող էր առանց դժվարության խլել գյուղացիների հողը, տունը և կայքը: 1870-ական թվականներին, երբ քրդական վերնախավը իր օրավուր աճող տնտեսական պահանջները բավարարելու համար սկսեց հողային մեծ կոտակումներ կատարել, արևմտահայ գյուղացիության հողերի բռնագրավումը ստացավ մասսայական կերպարանը: 1874—1876 թթ. ընթացքում գավառական հարստահարությունների մասին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի կողմից կազմված տեղեկագրերը բերում են հարյուրավոր օրինակներ, որոնք պերճախոս կերպով ցույց են տալիս, թե ինչպես քուրդ

և թուրք բեգերը, աղաներն ու մյուս կարգի ֆեոդալները խլում են գյուղացիների հողերը, կալվածները և դրանք իրենց սեփականություն հայտարարում: Ավելին. քրդական դերբեյներն ու աշիրաթապետները գրավում էին ամբողջ գյուղեր, դուրս քշելով այնտեղից բոլոր բնակիչներին և սեփականացնելով նրանց ամբողջ հողային հարստությունը: Այդ տեղեկագրերում զետեղված ցուցակներից պարզվում է, օրինակ, որ միայն 1874 թվականի ընթացքում վանի գավառում հողային հափշտակություններ են կատարվել 160, իսկ Գիարբեքի Վիլայեթում՝ 110 հայկական գյուղերում³⁷¹: Այդ հողային բռնագրավումները հետագա շրջաններում ավելի մեծ ծավալ ստացան³⁷²:

Գյուղություն ունեցող օրենքների համաձայն, իրավականորեն ազատ գյուղացին պետք է բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկեր վճարեր պետությունը³⁷³: Սակայն պետական «օրինական» այդ հարկերից բացի՝ գյուղացին վճարում էր նաև ապօրինի, օրենքով չնախատեսված հարկեր: Զինվորական ուժ ունեցող քրդական վերնախավի ներկայացուցիչները զենքի ուժով ստիպում էին գյուղացիությունը, որպեսզի նա իրենց ևս հարկեր վճարի³⁷⁴: Անպաշտպան գյուղացին ստիպված էր լինում կատարել այդ պահանջը, որովհետև հակառակ դեպքում քրդական հրոսակախմբերը կոչնչացնեին նրա ամբողջ ընտանիքը, ավերի և թալանի կմատնեին նրա կայքն ու զույքը: Քուրդ աղան մշտական ձև էր տալիս իր այդ պահանջին, գյուղացին պարբերաբար վճարում էր այն ամենը, ինչ որ պահանջում էր քուրդ ցեղապետը: Այս ապօրինի հարկահանությունը, որ կոչվում էր խաֆիրություն³⁷⁵, խիստ մեծ ծանրություն էր գյուղացու համար: Թուրքական կառավարությունը ո՛չ ցանկություն և ո՛չ էլ կարողություն ուներ կովելու այդ երևույթի դեմ³⁷⁶:

Մենք արդեն ասացինք, որ Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի ամբողջ երկրորդ կեսին և դեռ ավելի ուշ շրջանում իշխում էին ֆեոդալական հարաբերությունները: Սակայն չի կարելի չնկատել այն փաստը, որ արդեն 1870-ական թթ. սկսած Արևմտյան Հայաստանում աշխուժանում են ապրանքափոխանակային հարաբերությունները: Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում վաճառքի հանվեցին մեծ քանակությամբ անզլիական ապրանքներ: Ներքին առևտրի զարգացման վրա որոշ ազդեցություն թողեցին նաև առևտրական տարանցիկ ճանապարհները, մասնավորապես այն ճանապարհը, որը Տրապիզոնը միացնում էր Բայազեդի և ապա Պարսկաստանի հետ³⁷⁷: Այդ տարանցիկ ճանապարհի շնորհիվ

Կարինը դարձավ առևտրական նշանավոր կենտրոն: 1879 թ. Թիֆլիսում կարդացած իր մի դասախոսության մեջ Գրիգոր Արծրունին ասում էր, որ էրզրումում, մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-տաճկական պատերազմը, «Կոստանդնուպոլսից եկող ապրանքը պատահում էին Պարսկաստանից անցնող անմշակ հում բերքերի հետ: Այնտեղ թափվում էին, նույնպես ամեն կողմերից, Հայաստանի թե՛ բնական բերքեր և թե՛ հայ ազգաբնակչության ձեռքերի վատտակը, աշխատանք հայի և հայուհու արդյունագործությունները: Այսպիսով թե՛ բնիկ և թե՛ օտարական առևտրականները, նույնպես և պարսիկ, հույն, երբեմն էլ եվրոպացի վաճառականներ հավաքվելով էրզրումի մեջ, տալիս էին այդ քաղաքին կյանք և առևտրական նշանակություն»³⁷⁸:

Առևտրափոխանակային հարաբերությունների վարզացման հետևանքով երևան եկավ վաշխատական կապիտալը: Սոցիալական քայքայման պրոցես ապրեց գյուղը, ուժեղացավ պանդխտության հոսանքը: Խոսելով այս հարցերի կապակցությամբ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում տիրող դրության մասին, Գ. Սրվանձադյանը 1880 թ. գրում էր. «Այժմ այս վիճակի մեջ ուրիշ բան չկա ժողովրդյան մեր գավառները, բայց միայն պարտք առնող, մուրհակ տալ, գրավ զնել իր անասունն, իր արտն, իր պարտեղն, իր տունն և ի լրանալ պայմանին, անտրտունջ թողղւ ազոնք և մեկնիլ: Պարտքով կվճարե տերության հարկը, պարտքով կգնե իր ընտանյաց ապրուստն ու հագուստն, պարտքով դատ կվարե... պարտքով պանդխտության ճամբու ծախքը կհոգա, պարտքով հարսանիք կընե, պարտքով Եվրոպայե եկած կոնյակին և իքսիրին գինը կվճարե»³⁷⁹: «Փորձի» թղթակիցներից մեկը խոսելով Վանի և նրա հարեվան գավառների գյուղացիության դրության մասին, գրում էր. «Վայ այն գյուղացուն, որ անբերության կամ մի հարսանիքի և կամ մի այլ արտաքո կարգի ծախուց պատճառով ստիպվում է մի ամենափոքր գումար վեր առնել տոկոսով, կամ ապառիկ ապրանք գրնել: Այս փոքրիկ գումարը զանազան դարձվածներով քիչ ժամանակի մեջ այնպիսի արագությանը է մեծանում, որ այլևս նրան վճարելն անհնար է լինում, ուստի խեղճ գյուղացին յուր հողն ու տավարը չվաճառելու կամ գեթ ամբողջը չվաճառելու համար ստիպված է յուր գերդաստանից մի կամ ավելի հոգի Կ. Պոլիս կամ մի այլ մեծ քաղաք ուղարկել, որպեսզի դրամ շահեն և ազատեն իրենց կալվածքը: Դժբախտաբար այսպիսի դրամառություն և հետևաբար պանդխտությունը հաճախ է պատահում»: Արևմտահայերի պան-

դրխտության, որպես սոցիալական մի մեծ շարիքի մասին խոսել է դեռևս Միքայել Նալբանդյանը: Իր գլուխգործոցի մեջ նա գրում էր. «...Ազգը օրըստօրե թողնում է յուր երկիրը և կենտրոնանում է քաղաքներում: Աղքատությունը ստիպում է նորան թողուլ յուր տունը, յուր ընտանիքը, յուր ամուսինը, յուր զավակները և գնալ Պոլիս կամ այլ քաղաք աղքատությունից ազատվելու համար»³⁸⁰: Մուշ գավառի 1880-ական թթ. դրության մասին ժամանակակիցներից մեկը գրում էր. «Մշո աշխարհ 25 տարեին մարդ չմնար, դարիպություն կավրե մեր աշխարհ... Կիսրարն ու վաշխատությունն, իբրև ժանտախտ Մշո աշխարհն ի կորուստ մատնած են և եթե այդպես շարունակվի, այդ բարեբեր և ընդարձակ դաշտը անախորժ բուսրու վայր մը դարձած տեսնելու դժբախտությունն պիտի ունենամք»³⁸¹: «Վաճառականը կգաղթե, երկրագործը կգաղթե, արվեստավորը կգաղթե, բանվորը կգաղթե, մեկ խոսքով՝ ամենքը կգաղթեն և Հայաստան կմնան շատ տեղ միայն ծերեր, կիներ, մանկունք»,— գրում էր Մ. Մամուրյանը 1881 թ.³⁸²: Պանդխտության հարցի վերաբերյալ «Արմենիան» 1889 թ. գրում էր. «Մուշի, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի հայ գյուղացիք քառասուն տարիե ի վեր կը պանդխտին: Հորումե հետե շոգենավը հեռավոր երկրներ մտեցուց Հայաստանի մերձավոր նահանգներին՝ Տրապիզոնին, ալ մեր գյուղացիք թռչնոց նման երամներ կազմելով աշխարհներ այց կունել սկսան»³⁸³: Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ միայն Կ. Պոլսում սեպտեմբեր 1870-ական թթ. վերջերին կազմում էր 30.000 մարդ³⁸⁴: Գյուղի աղքատացման պրոցեսը Արսեն Թոխմալյանը կապում էր քաղաքների հետ: «Որքան որ գյուղերը մոտ են քաղաքներին,— գրում էր նա,— այդ շափով էլ ավելի խիստ են թարկված են քաղաքացոց հարստահարությանց և ավելի շատ աղքատ են»³⁸⁵:

Առևտրափոխանակային հարաբերությունների վարզացման հետևանքով հայ առևտրական կապիտալն ուժեղացավ Վանում, էրզրումում, Բայազետում և Արևմտյան Հայաստանի այլ կենտրոններում: Սակայն հայ առևտրական բուրժուազիան գործում էր գրեթե անապահապաս Արևմտյան Հայաստանից դուրս՝ Կ. Պոլսում ու Թուրքիայի ծովափնյա մյուս քաղաքներում³⁸⁶: Մեղ այստեղ հետաքրքրող տարիներին՝ 1860—1880-ական թթ., Արևմտյան Հայաստանում շատեղծվեցին արդյունաբերական քիչ թե շատ աչքի ընկնող ձեռնարկություններ, չկազմակերպվեց արդյունաբերական բուր-

ժուազիա: Սակայն, այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսության մեջ առաջ եկան իրենց էությունը կապիտալիստական պրոցեսներ, որոնք սկսեցին, թեև թույլ և դանդաղ կերպով, բայց այն բնատնտեսությունը և ճեղքեր բացել ավատական կարգերում:

Ապրանքափոխանակային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ավելացավ արևմտահայ գյուղացիությունից գանձվող հարկերի շահը: Հարկերի այն քանակը, որ նա վճարում էր 1840—1850 թթ., մի քանի անգամ ավելացավ հաջորդ տասնամյակներին: Հարկերի շահը ավելացրին և՛ թուրքական կառավարությունը, և՛ քուրդ խաֆիրները: Այսպես, 1830—1850-ական թթ. աշարը ստացվում էր միայն ցորենից ու գարուց, իսկ երկրագործական մյուս արտադրանքների վրա չէր տարածվում: Այգիները, բանջարանոցները նույնպես ազատ էին աշարից: Զկային ճանապարհային, մենավաճառության և այլ հարկեր: 1835 թ. դինվորական տուրքը սահմանված էր 15 դահեկան, 1870-ական թթ. վերջերին՝ տարեկան 37,5 դահեկան: 1840—1850 թթ. աշարը կազմում էր երկրագործական արդյունքի 1/10-ը, իսկ 1890-ական թթ.՝ 1/8-ը: 1870-ական թթ. յուրաքանչյուր ոչխարի կամ այծի համար վճարվում էր մեկ դահեկան, իսկ 1890-ական թթ.՝ 4,5 դահեկան³⁸⁷:

Սուլթանական կառավարության կողմից գանձվող ծանր հարկերը մի կողմից, քուրդ և թուրք բեգերի, աղաների և դերեբեյների անլուր հարստահարությունները մյուս կողմից, ինչպես նաև ապրանքափոխանակային հարաբերությունների զարգացման հետևանքով առաջացած վաշխառական կապիտալը տնտեսական խիստ ծանր կացություն էին ստեղծում Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության համար: Գյուղացիական հոծ գանգվածներն ապրում էին քայքայման և աղքատացման պրոցես³⁸⁸: Որոշ գավառներում գյուղացու աղքատությունը հասնում էր ծայր աստիճանի: Մ. Խրիմյանը 1871 թ., երբ նա վարում էր Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի պաշտոնը, ազգային ժողովում Արևմտահայաստանի գավառների դրության մասին արտասանած իր ճառերից մեկում ասում էր. «Այնպիսի տեղեր գտնված եմ, ուր մեռնող մարդուն համար քանի մը կանգուն կտավ չգտնվեցավ և քիչ մը խոտի մեջ պատեցին խեղճ մարդուն ու թաղեցին: Դուք տեսե՞ր եք այնպիսի խեղճ կին, որ իր զավակին պատանք չգտնա և իր պատուած հագուստեն կտոր մը պատուե ու զավակը պատանե»³⁸⁹:

Ինքնին հասկանալի է, որ Արևմտյան Հայաստանում տիրող իրադրության մեջ գյուղացիական մասսաների առաջ օբյեկտիվ-

րեն դրված էր սոցիալ-տնտեսական մի հիմնական խնդիր. վերացնել ֆեոդալիզմը, ազատվել ճորտական և կիսաճորտական վիճակից: Հակաֆեոդալական, բուրժուադեմոկրատական բովանդակություն ունեցող այդ հարցը հուզում էր արևմտահայ գյուղացիությունը և իհարկե տվյալ հարցի լուծման ուղղությունը էլ ընթացում էր նրա սոցիալ-դասակարգային պայքարը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք հետագայում, սոցիալ-դասակարգային այդ պայքարն արևմտահայ իրականության մեջ անխուսափելիորեն միաձուլվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի հետ:

1860—1880 թթ. հայ իրականության պատկերը չի կարելի տալ առանց խոսելու այն ազգային ճնշումների մասին, որոնց ենթակա էր ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանը: Ցարիզմի ազգային-գաղութային քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում, ինչպես և ամբողջ Անդրկովկասում, արտահայտվեց հետևյալ հիմնական ուղղություններով. 1. Արևելյան Հայաստանը դարձնել տնտեսական շահագործման օբյեկտ, գլխավորապես հումուլթ մատակարարող երկիր: 2. Արևելյան Հայաստանում ստեղծել ուսական գաղութներ: 3. Արգելակել, խափանել հայ ժողովրդի կուլտուրական զարգացումը: Ցարիզմն իր ազգային-գաղութային այս քաղաքականությունն իրականացնող միջոցառումները սկսեց կիրառել սկզբից ևեթ՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու առաջին իսկ տարիներին: Սակայն այդ միջոցառումները խստացան և ցարիզմի ազգային քաղաքականությունը զգալի շահով ուժեղացավ 1880-ական թվականներին: Նարոդովոլեցիների 1881 թ. մարտի 1-ի տեղորոշման ակտից հետո գահ բարձրացած Ալեքսանդր III-ը, հենվելով իր ուսուցիչների միևնույն կողմից, Տոլստոյի վրա՝ արշավանք սկսեց ոչ միայն ուսական հեղափոխական-դեմոկրատական տարրերի ու հոսանքների, այլև կալուցության մեջ ընդգրկված փոքր ազգությունների դեմ: Ռուսական մեծապետական շտաբի ղեկավար ավելի մարտական բնույթ ստացավ: Նոր հալածանքներ սկսվեցին հայ մտավորականության նրկատմամբ, խիստ հսկողության տակ առնվեց պարբերական մամուլը, խստացավ գրաքննությունը: Կուլտուր-կրթական և բարեգործական ընկերությունները դիտվեցին որպես կասկածելի կազմակերպություններ, պետական պաշտոններից հեռացվեցին բազմաթիվ հայ գործիչներ: Սակայն ցարական կառավարությունն առանձնապես խիստ հարձակում սկսեց դարձնելու դեմ: Համարելով դրանք որպես հայկական կուլտուրայի զարգացման, ժողովրդա-

կան լուսավորության և ազգային ինքնաձանաչության գլխավոր օջախներ, ցարական կառավարությունը որոշեց ոչ միայն թույլ շտալ հայկական դպրոցների ցանցի հետագա զարգացումը, այլև փակել եղածները: Այս հարցը ցարական մինիստրների հատուկ քննության առարկա դարձավ 1883 թ.: Հաջորդ տարին նույն խնդրով զբաղվեցին ներքին գործոց մինիստր գրաֆ Դմիտրի Տոլստոյը, լուսավորության մինիստր «հայազգի» Դելլանովը և Կովկասի այն ժամանակվա կառավարչապետ իշխան Ա. Դոնդուկով-Կորսակովը: Սրանք հայկական դպրոցների համար 1884 թ. փետրվարի 16-ին ընդունեցին մի կանոնադրություն, որը մեծ չափով սահմանափակում էր հայկական դպրոցների ցանցը և զրկում էր այդ դպրոցներն իրենց ազգային դեմքից: Կանոնադրության համահի մեջ և պիտի առնվեր ցարական կառավարության անմիջական և ուժեղ հսկողության տակ: Փետրվարի 16-ի կանոնադրությունը, սակայն, հանդիպեց մեծ դիմադրության: Հայկական դպրոցների ղեկավարությունը, այդ թվում և էջմիածնի կաթողիկոսությունը, որի իրավասության տակ էր գտնվում դպրոցների մեծ մասը, հրաժարվեց ի կատար ածել պետական օրենքի ուժ ունեցող այդ կանոնադրությունը: Յարական կառավարությունը դիմեց բռնի միջոցների: 1885 թ. մարտին արված հատուկ հրամանի համաձայն՝ ցարական ոստիկանությունը բռնի կերպով փակեց մոտ հինգ հարյուր դպրոց, փողոց շարտվեց երեսուն հազարի չափ երկսեռ աշակերտությունը³⁹⁰:

Յարիզմի գաղութարար քաղաքականությունը արտահայտվեց նաև նրանով, որ ռուսական նոր գյուղեր հիմնվեցին ինչպես ամբողջ Կովկասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում: 1898 թ. արդեն Երևանի նահանգում գոյություն ունեին 11, իսկ Կարսի մարզում՝ 19 ռուսական գյուղեր: Ճանապարհաշինարարության շնորհիվ ցարական կառավարությունը 1860—1870-ական թթ. սկսած նոր հնարավորություններ ստացավ Անդրկովկասը տնտեսական շահագործման ենթարկելու համար: Դրա հետևանքով 1860—1880-ական թթ. զգալի չափով ուժեղացավ նաև ցարիզմի՝ Անդրկովկասի տնտեսական շահագործման ուղղությամբ արտահայտվող գաղութային քաղաքականությունը³⁹¹:

Այլ պատկեր և այլ իմաստ ուներ ազգային ճնշման, հալածանքի ու հարստահարության այն քաղաքականությունը, որ վարում էր սուլթանական Թուրքիան Արևմտյան Հայաստանում՝ հայ

ժողովրդի նկատմամբ: Ինչպես մինչև XIX դարի երկրորդ հիսնամյակը, այնպես էլ մեզ այստեղ հետաքրքրող շրջանում սուլթանական բռնապետության տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովուրդը ենթարկվում էր բիրտ ու անլուր ճնշումների, հալածանքների ու կեղեքումների: Թուրք սուլթանները ինչպես քրիստոնյա բուլղոս ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ ժողովրդին դիտում էին որպես կեղեքման, շահագործման առարկա: Առաջնորդվելով «սբբազան շարիաթի» սկզբունքներով, մուսուլմանները հայերին, որպես քրիստոնյաների, համարում էին ուսյա, ոչխարի հոտ, որին պետք է կթել ու խուռել: Հայը երկրի, պետության իրավագոր քաղաքացի չէր: Նրա վկայությունը դատարանում չէր անցնում³⁹², նա տալիս էր ազնվի շատ հարկ, իրավունք չունեցր զենք կրել. օրենքը չէր ապահովում հայերի, որպես քրիստոնյաների, կյանքը, գույքը և պատիվը: Հայը մշտապես ենթակա էր բռնությունների ու հարստահարության, ոտնահարվում էին նրա արժանապատվությունը և նվիրական զգացմունքները, նա մշտապես ստանում էր բարոյական հարվածներ: Ո՛չ 1839 թ. Խաթը-Շիրիֆը և ո՛չ էլ 1856 թ. Խաթը-Հյումայունը չփոխեցին դրությունը: Ղրիմի պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում եղած ռուս զենեքալ-մայոր Լիխուտինը հայերի մասին գրում էր. «Նրանք իրավունք չունեն զենք կրել, մինչդեռ բոլոր մուսուլմանները զինված են և այդ պատճառով վերջիններս նրանց միշտ զրեթե անպատիժ կերպով վիրավորում են: Սա տեսա մի քանի հայեր կտրված ականջներով և քթերով, մի բան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, այլ կամայականորեն, այս կամ այն ազդեցիկ ու հարուստ գյուղապետի (մուսուլման) կամ տեղական դատարանի անդամի կողմից: Նրանք [հայերը] մշտապես գտնվում էին սազնապի մեջ, ունեին ահաբեկված տեսք»³⁹³:

Արևմտյան Հայաստանում 1880—1890-ական թթ. տիրող դրությունն մասին էմ. Դիլոնը ասում էր. «Հայկական հինգ գավառներում հաստատված է կառավարման գաղանային սիստեմ, որի հետ համեմատած, հարավային շտատների ստրկական սիստեմի դաժանությունները հանդիսանում են միայն որպես աննշան շարաշահություններ»³⁹⁴: Գ. Սրվանձտյանը Մուշի դրությունը պատկերում էր հետևյալ բաներով. «Գնդակներու հարձակում, արյան հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կողորպտում, օրինաց եղծում, կենաց գրավում...»³⁹⁵: 1890 թ. Մակար կաթողիկոսին ուղարկած իրենց նամակում արևմտահայերը գրում էին. «Ոչ մարդկային լեզուն և ոչ ալ նորա գրիչը չեն կարող նկա-

րադրել այն բաղմատեսակ ծանր դժբախտությունը, որ կրած ենք և կկրենք: Մեր հայրենի հողի վրա մեր կյանքը խաղալիք է դարձած մեր իշխողներու ձեռքին, մեր կյանքը անսպասելի դրուժյանց մատնված է, մեր ընտանիքը ամոթաբեր բռնությանց, մեր զավակները զոհ են դարձած կոպիտ ուժի, մեր դառն քրտինքով վաստակած հացը մեզմե կորզելու, մեր զավակներն սովամահ կոտորելու ենթարկված են. մեր եկեղեցիները կարբապղծվեն և հոր ճարակ կրլինին, մեր սրբությունները կանարգվին և մեր հավատը կհայհոյվին և հոգևորականությունը ենթարկված է հինգերորդ դարում տեղի ունեցած բոլոր տառապանաց»³⁹⁶: «Թուրքիայի XIX դարի պատմությունը, — գրում էր իրավացիորեն Ա. Զիվելեգովը, — գերազանցապես քրիստոնյաների հալածանքի պատմություն է»³⁹⁷: Ահռելի կեռպարանք ստացած այդ հալածանքների ու հարստահարությունների մասին պերճախոս փաստեր հրապարակվեցին ժամանակի մամուլի և հատկապես Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի հրատարակած այն տեղեկագրերի մեջ, որոնք նվիրված էին զավատական հարստահարություններին:

Սակայն Արևմտյան Հայաստանում կիրառվող ազգային ճշնշումներն ու հալածանքները XIX դարի երկրորդ կեսին և մասնավորապես 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո անհամեմատ ավելի խստացան և նոր կերպարանք ստացան: 1850-ական թթ. հետո սուլթանական կառավարությունն առանձին ուշադրություն դարձրեց Արևմտյան Հայաստանի վրա և հատուկ քաղաքականություն վարեց արևմտահայերի նկատմամբ: Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ սուլթանական կառավարության՝ մինչև 1850-ական թթ. վարած ազգային ճնշման ու հալածանքի քաղաքականությունն այն չէր, ինչ նա դարձավ 1860-ական թթ. սկսած:

Ի՞նչ նորություններ էր բերում սուլթանական կառավարության ազգային քաղաքականությունը հայերի համար XIX դարի երկրորդ կեսին: Ամենից առաջ նա կտրուկ միջոցներ էր ձեռք առնում կիսանկախ հայկական Զեյթունի և Սասունի դեմ: Եթե նախընթաց շրջաններում հանդուրժվում էր այդ կիսանկախությունների գոյությունը, ապա այժմ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին սուլթանական կառավարությունը հարձակման է անցնում նրանց դեմ: Այնուհետև թուրքական իշխանությունն ամեն կերպ ձգտում էր խախտել արևմտահայերի հավաքական գոյությունը, աշխատում էր ցրել հայությունը մահմեդական ծովի մեջ: Այս նպատակն իրականացնելու համար սուլթանական կառավարությունը կատարեց վար-

չական մի շարք ռեֆորմներ և Արևմտյան Հայաստանում բնակեցրեց Բալկաններից ու Կովկասից Թուրքիա գաղթած բազմահազար մահմեդական բնակչություն: Սուլթանական իշխանությունն ամեն հնարավոր ձևով սկսեց սրել հայերի ու քրդերի, հայերի ու ներգաղթած շեքեզիների հարաբերությունները, հրահրեց քրիստոնյա հայերի ու մահմեդականների թշնամությունը: Սուլթանական կառավարությունն աննախընթաց հալածանքներ սկսեց հայ մամուլի, վարությունն աննախընթաց հալածանքներ թշնամությունը: Սուլթանական կառավարության, հայկական բարեգործական ու կուլտուր-կրթական գրականության, հայկական բարեգործական ու կուլտուր-կրթական ընկերությունների դեմ, ծիծաղելի աստիճանի հասան գրաքննություն խստությունները³⁹⁸, վերջապես պետական ծրագրեր կազմվեցան խստությունները³⁹⁹, Բնական է, որ սուլթանական կառավարության այս նոր քաղաքականության հետևանքով ավելի ու ավելի էին խստանում ազգային ճնշումները, հալածանքներն ու բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ: Ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ սուլթանական կառավարությունը 1850-ական թթ. սկսած ուժեղացրեց ազգային ճնշման ու հալածանքի իր քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և ընդհանուր հարձակման անցավ արևմտահայերի վրա: Մենք կարծում ենք, որ այս երևույթը բացատրվում է հետևյալ շորս պատճառներով:

1. Մինչև 1860-ական թթ.՝ XIX դարի առաջին կեսի բնթացքում Արևելյան փաշայությունների (Արևելյան Անատոլիայի) հետ կապված ամենահիմնական հարցը, որ զբաղեցնում էր թուրքական կառավարությանը, քրդական ցեղերի անկախ և կիսանկախ գրություն վերացումն էր⁴⁰⁰: Թուրքական կառավարությունը ձգտում էր իրեն ենթարկել քրդական աշխարհությունները, որոնք այն ժամանակ հանդիսանում էին ամենախռոր և ամենավտանգավոր կենտրոնախոյս ուժերն արևելյան փաշայություններում: Եվ սուլթանները զգալի հաջողություններ ունեցան այդ ուղղությամբ: 1834 թ. Մահմեդ Ռեշիդ փաշայի բանակը, որ կազմված էր արաբական զորքերից ու նոր էր վերադարձել Եգիպտոսից, ծանր հարված հասցրեց Բայազետի ու Վանի զավառներին քրդական ապստամբ ցեղերին⁴⁰¹: Երկրորդ մեծ հարվածը տրվեց 1845—1846 թթ., երբ քրդական ցեղերը թուրքական կառավարության դեմ ապստամբություն բարձրացրին՝ Բադիլ խանի ղեկավարությամբ: Այս ապստամբությունն ամենայն խստությամբ ճնշվեց Մոսուլի, Գիարբեքի, Վանի և Էրզրումի փաշաների միացյալ ուժերով⁴⁰²: Քրդական վերջին խռոր ապստամբությունը տեղի ունեցավ Դրիմի պատերազմի ժամա-

նակ՝ 1854—1855 թթ., Եզդանշիրի գլխավորությամբ: Քրդական շարժումը հսկայական ծավալ ընդունեց, սակայն վերջիվերջո ճընշվեց ամենայն խստությամբ⁴⁰³: Եզդանշիրի ապստամբության ճընշումից հետո հակասովթանական նոր խռոր շարժումներ այլևս տեղի չունեցան: Քրդական ցեղերը հպատակվեցին թուրքական կառավարությանը, վերացավ այն անկախ վիճակը, որ մինչ այդ ունեին քրդերը: Ծիշտ է, XIX դարի երկրորդ կեսի ընթացքում ևս քրդական որոշ ցեղեր թույլ կերպով էին կապված սուլթանական կառավարության հետ և երբեմն կիսանկախ վիճակ էին ստեղծում իրենց համար, սակայն այդ արդեն լուրջ վտանգ չէր ներկայացնում թուրքական կառավարության համար: Քրդական ցեղերն ընդհանուր առմամբ ընդունում էին թուրք սուլթանների գերիշխանությունը: Ավելին: Նրանք կույր դործիք էին դառնում սուլթանական կառավարության ձեռքին⁴⁰⁴: Այսպիսով՝ քրդական ապստամբ ցեղերի հետ կապված այն հարցերը, որոնք խիստ մտահոգում էին թուրքական կառավարությանը XIX դարի առաջին կեսին, այլևս դոյուլյուն չունեին նույն դարի երկրորդ կեսին: Այս հանգամանքը խռոր ազդեցություն ունեցավ արևմտահայ ժողովրդի նկատմամբ սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականության վրա: Քանի դեռ լուծված չէր քրդական հարցը և չէին ձնշվել քրդական շարժումները, սուլթանական կառավարությունը հատուկ և ակտիվ քաղաքականություն չէր վարում արևմտահայերի նկատմամբ: Արևմտահայ ժողովրդի անտեսական ու իրավական վիճակը նույնն էր, ինչ որ ուներ ուսյան ընդհանրապես օսմանյան կառավարության մեջ: Բնորոշ է, որ Բաղիր խանի 1845—1846 թթ. քրդական ապստամբության ժամանակ Վասպուրականի հայ բնակչությունն օգնում է թուրքական կառավարությանը և անգամ մասնակցություն ունենում քրդական այդ ապստամբությունը ձնշելու գործում: Բնորոշ է նաև այն, որ, ինչպես հայտնում է Մուրտկեն, 1830-ական թթ. թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ղազի փաշան ծրագիր էր կազմում թուրքական կանոնավոր զորքերի շարքում ընդունել հայերին⁴⁰⁵: Այս շրջանում թուրքական կառավարությունն առանձին ուշադրություն չէր դարձնում արևմտահայերի վրա: Սակայն դրությունը փոխվում է 1850-ական թթ. հետո: Հիմնականում լուծած լինելով քրդական խնդիրը, սուլթանական կառավարությունը իր հարվածներն ուղղում է արևմտահայության դեմ:

2. Արդեն 1840—1850-ական թթ. ազգայնական ծրագրերով հանդես եկավ թուրքական բուրժուազիան: Նրա հիմնական նշանա-

բաններն էին՝ անձեռնմխելի պահել թուրքական կայսրության ամբողջականությունը, վճռական միջոցներ ձեռք առնել քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական-ազատագրական շարժումների դեմ և թուրքական կայսրությունը դարձնել թուրքերի երկիր: Թուրքական բուրժուազիայի այս քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար 1868 թ. ստեղծվեց «Իթթիհատ» կազմակերպությունը, որի հիմնադիրներն էին «մուլի թուրքեր, մուլի նացիոնալիստներ»⁴⁰⁶: Իթթիհատը առաջադրեց «Թուրքիան թուրքերին» լուրնդը, լայնորեն ծավալեց պանիսլամական և պանթուրքական գաղափարները պրոպագանդան, բացահայտ կերպով քարոզեց քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում և հայ ժողովրդի սիստեմատիկ բնաջնջման անհրաժեշտությունը և այլն: Թուրքական բուրժուազիայի ու նրա քաղաքական կազմակերպության այս պահանջները, իհարկե, հաշվի առավ սուլթանական կառավարությունը, իսկ Աբդուլ Համիդը, որ գահ բարձրացավ 1876 թ., ամենայն հետևողականությամբ սկսեց կիրառել պանիսլամական իր ծրագրերը⁴⁰⁷:

3. XIX դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում Եվրոպական Թուրքիայում տեղի ունեցած սլավոնական ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, Հունաստանի, Սերբիայի և Գանուբյան իշխանությունների անջատվելն ու ազատագրումը Թուրքիայից՝ խիստ վախի մեջ էր գցել սուլթանական կառավարությանը: Վերջինս այդ վախի ազդեցության տակ որոշում է ընդունում կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդներին նկատմամբ, որպեսզի սրանք չհետևեն բալկանյան քրիստոնյաների օրինակին: Որքան ուժեղանում էին Եվրոպական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների հակասուլթանական ազդային-ազատագրական շարժումները, այնքան խիստ միջոցներ էին ձեռնարկվում Ասիական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ⁴⁰⁸: Սուլթանական կառավարության վախն ավելի էր ուժեղանում և դրա հետևանքով ասիական քրիստոնյաների նկատմամբ խիստ միջոցներ էին ձեռնարկվում նաև այն պատճառով, որ 1850-ական թթ. և մասնավորապես Ղրիմի պատերազմին հաջորդող Փարիզի դաշնագրից հետո Պրանսիան բավական ակտիվ, կարելի է ասել, ազդեցիվ քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ:

4. 1860-ական թթ. սկզբներից հակասուլթանական ազգային-ազատագրական շարժման մի նոր ակիբ սկսվեց արևմտահայ իրա-

կանութեան մեջ: Այս բանը շէր վրիպում սուլթանական կառավարութեան ուշադրութեանից: Հայ ազգային-ազատագրական այդ շարժումը ճնշելու և նրա հետագա զարգացումը կանխելու նպատակով թուրքական սուլթանները ձեռնարկում էին խիստ ու դաժան միջոցառումներ:

Մենք թվեցինք այն հանգամանքները, որոնք պայմանավորեցին հայերի նկատմամբ սուլթանական կառավարութեան կողմից XIX դարի երկրորդ կեսին կիրառվող ազգային ճնշման քաղաքականութիւնը: Իհարկե, այդ քաղաքականութիւնը նորութիւն չէր: Նրա տարրերը մենք տեսնում ենք XIX դարի առաջին կեսին և նախընթաց շրջաններում: Թուրք սուլթանների բիրա օրենքները մշտապես անլուր հալածանքների ու հարստահարութիւնների աղբյուր են հանդիսացել ինչպէս քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների, այնպէս էլ հայ ժողովրդի համար: Բայց, այնուամենայնիվ, XIX դարի երկրորդ կեսում սուլթանական դեսպոտիզմի ազգային ճնշման քաղաքականութիւնը նոր երանդ, նոր իմաստ ստացավ: Որի հետևանքով արևմտահայերի դրութիւնը նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատութեամբ ավելի ծանրացավ ու անհանդուրժելի դարձավ:

Նշենք մի կարևոր հանգամանք ևս: XIX դարի 50—60-ական թթ. տեղի ունեցավ հայերի՝ որպէս ազգութեան կազմավորման երկարատև պրոցեսի ավարտը: Դրա արտահայտութիւններից պետք է համարել այն, որ այդ տարիներին զգալի ծաղկում ապրեց հայ մշակութիւնը և սերտ կապեր հաստատվեցին արևելահայ ու արևմրտահայ հայրենասեր մտավորականութեան միջև: Հայ ազատագրական շարժումը ստացավ համազգային բնույթ: Բնորոշ է, որ եթե նախորդ շրջաններում ազատագրական շարժումներն ունեին տեղական, լոկալ բնույթ, ապա զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբութիւնն արդեն ստացավ համազգային նշանակութիւն: Հայաստանում կատարվող այս հասարակական-քաղաքական ու մշակութային պրոցեսների վրա իրենց որոշակի ազդեցութիւնն ունեցան Ղրիմի պատերազմը (1853—1856) ու նրան հաջորդող հեղափոխական իրադրութիւնը Ռուսաստանում, ժամանակի ռուս առաջավոր հոսանքները, իտալական ազգային-ազատագրական շարժումը և օսմանյան բռնակալութեան դեմ ուղղված բալկանյան ժողովուրդների հերոսական պայքարը:

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

В АРМЕНИИ В 1860—1880-х ГОДАХ
Резюме

В шестидесятых-восьмидесятых годах XIX столетия в Восточной Армении, находящейся в составе Российской империи, произошли определенные экономические, социально-политические и культурные перемены. Прежде всего заметно оживились внутренняя и внешняя торговля, развились товарно-денежные отношения, расширились экономические связи с Россией. Развитию капиталистических отношений на Кавказе и в Восточной Армении в значительной мере способствовал русский капитал. В пореформенную эпоху, — писал В. И. Ленин, — русский капитализм втягивал Кавказ «в мировое товарное обращение». Общественная жизнь как всего Закавказья, так и Восточной Армении еще больше приобщилась к культурной и политической жизни России. Бурно развивается новая литература, искусство, печать, публицистика, основываются культурно-просветительские общества и т. д. Русское революционно-демократическое движение нашло широкий отклик в армянской действительности. На арену политической борьбы вышла армянская демократическая, разночинная интеллигенция, проникнутая патриотизмом и прогрессивными идеями своего времени. Часть этой интеллигенции вовлеклась в русское революционное движение.

Западная Армения, как и вся Турция, находилась на весьма низком уровне экономического и общественного развития. В стране господствовала варварская форма феодализма и военно-феодалная деспотия. Необузданный произвол беков и пашей, жестокие экономические и внеэкономические принуждения, притеснения и угнетения не имели границ. Армянский народ подвергался также невыносимому национальному гонению и насильственной ассимиляции. Он постоянно находился под угрозой погромов, резни, физического уничтожения. В ответ на тяжелое угнетение и погромы развернулась армянская национально-освободительная борьба. Антитурецкое освободительное движение выражалось в народных выступлениях и восстаниях, в революционной деятельности и идейной пропаганде разных групп, организаций и отдельных личностей. Одной из форм освободительной борьбы являлось также активное участие западноармянских добровольцев и ополченцев в русско-турецкой войне 1877—1878 гг.

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА АРМЯНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ТУРЕЦКОГО ДЕСПОТИЗМА В 1860—1870-х гг. И ЗАПАДНЫЕ ДЕРЖАВЫ

С конца XVIII века в Османской империи поднялась широкая волна национально-освободительных движений⁴⁰⁹. Против владычества султанской Турции восстали греки, болгары, сербы, албанцы, румыны и другие народы, томившиеся под ярмом турецкого деспотизма. В 1804 г. началась национально-освободительная борьба сербского народа, в 1821 г. подняли вооруженное восстание греки, в 1866 году освободительное движение развернулось на Крите, в 1875 г.—в Боснии и Герцоговине, в 1876 г.—в Болгарии и т. д.

Национально-освободительная борьба, направленная против турецкого ига, нашла поддержку в прогрессивных кругах многих стран. Гениальный русский поэт А. С. Пушкин воспел освободительные движения греков и славянских народов. Герои-декабристы решительно выступили за Грецию. Знаменитый английский поэт Байрон, в противовес реакционной политике английского правительства, принял участие в освободительной борьбе греческого народа. В 1860—1870-х гг. широкие слои русского общества приветствовали угнетенные народы Османской империи, героически сражавшиеся за свое освобождение.

Антитурецкие национально-освободительные движения носили общенародный характер. С чувством симпатии говорили о них великие основоположники научного коммунизма К. Маркс и Ф. Энгельс.

Одним из звеньев в общей цепи национально-освободительной борьбы XIX века, направленной против султанской тирании, являлось также национально-освободительное движение, развернувшееся в 1860—1870-х гг. в Западной Армении.

Изнывавший под турецким игом армянский народ поднялся на освободительную борьбу против своих угнетателей и эксплуататоров. Значительную роль в этой народно-освободительной борьбе сыграли выдающийся деятель общерусского революционно-демократического движения шестидесятых годов XIX века, единомышленник Н. Г. Чернышевского и

А. И. Герцена великий армянский революционер-демократ Микаел Налбандян и его последователи.

Идею армянского освободительного движения широко пропагандировали поэт Р. Патканян, романист Раффи, публицист Г. Арцруни и другие.

Народно-освободительное движение, развернувшееся в Западной Армении, имело свои глубокие социально-экономические, политические и национальные корни. В середине XIX в. в Турции господствовали варварская форма феодализма и военно-феодальный деспотизм. Турция, писал К. Маркс, находится на «самой низкой и варварской ступени феодализма»⁴¹⁰. Турецкое владычество, отмечал Ф. Энгельс, «несовместимо с капиталистическим строем»⁴¹¹. Как во всей Турции, так и в Западной Армении трудовые массы подвергались жесточайшему угнетению и безудержной эксплуатации. Султанский деспотизм проводил дикую политику национального гнета, насильственной ассимиляции, погромов и физического истребления.

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма, развернувшаяся в период 1850—1880 гг., приобрела прежде всего форму народно-крестьянских волнений и восстаний (восстания в Зейтуне в 1862, 1878 гг., в Сасуне в 1863 г., Чарсанджаке в 1865 г. и т. д.). Выражением этой борьбы были также практическая деятельность и идейная пропаганда различных тайных кружков и организаций, преследовавших цель освобождения Западной Армении от турецкого ига. Наконец, активное участие армянского народа в русско-турецких войнах 1853—1856 и 1877—1878 гг. являлось также одной из форм проявления его национально-освободительной борьбы. Армянские трудящиеся массы и их вооруженные добровольческие отряды всячески помогали русским войскам, связывая свое освобождение с их победой. Все эти различные формы освободительного движения были тесно и органически связаны друг с другом.

Борьба армянского народа носила национально-освободительный, антифеодальный характер, так как турецкий деспотизм, против которого восставали армянские и другие народы воплощал в себе как национальный, так и социально-классовый гнет и эксплуатацию. Основной движущей силой освободительной борьбы являлись народные массы и, в частности, крестьянство.

Под знаменем национально-освободительного движения выступила и армянская буржуазия западноармянских провинций. Она часто выдвигала вопросы автономии и административных преобразований.

Однако крупная буржуазия (амираи, сарафы) и высшее духовенство, связанные с султанским правительством, занимали враждебную позицию по отношению к национально-освободительному движению армянского народа.

Освободительная борьба армянского народа иногда объединялась с антитурецким освободительным движением айсорского народа (несторинцев). В 1860—1880 гг. имели место объединенные выступления армянского и айсорского народов против султанского ига. Одновременно делались попытки к созданию единого фронта освободительной борьбы с курдским народом, который также подвергался жестокому социальному и национальному угнетению и эксплуатации. В ряде выступлений и восстаний армянского народа против султанского деспотизма принимали участие также трудовые слои курдского народа.

Национально-освободительные движения армян были связаны с революционным движением соседних народов и, в частности, русского народа. Развернувшиеся в России в 1850—1860 гг. крестьянские революционные выступления оказали огромное влияние на освободительное движение армянского народа. Были установлены тесные связи между русскими и армянскими революционно-демократическими течениями. Значительное влияние оказали на армянское освободительное движение также антисултанские освободительные движения балканских славянских народов, в частности болгарского народа. Определенную роль сыграло и итальянское освободительное движение 1850—1860 гг.

Национально-освободительное движение армянского и других угнетенных народов Османской империи вызывало у западных держав враждебное отношение. Исходя из своих экономических и политических интересов, эти государства выступали за «целостность и неприкосновенность» империи, что означало выступить против национально-освободительных движений и защитить султанский деспотизм. В этом отношении особенно отличилась Англия.

Уже в XVIII веке английская буржуазия стала международной реакционной силой борющейся против революционно-освободительных движений многих народов. Байрон в «Чайльд Гарольде» о коварном Альбионе, ведущем завоевательную политику, писал:

И мне гласить на языке британца,
Что он Афин слезами упоен?

Покрыть Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?

Сам взялся за грабеж такого рода,
Которым брезгали деспоты и годы⁴¹².

Захватив ряд стран и превратив их в колонии почти во всех частях света и подчинив своему влиянию многие страны, Англия, в целях сохранения своего господствующего положения, прибегала ко всем средствам для подавления как социально-классовых, революционных, так и национально-освободительных движений народов. Англия, писал К. Маркс в 1848 году, является как бы скалой, о которую ударяются и разбиваются волны революции⁴¹³.

Против освободительных движений армянского народа английская буржуазия выступала с конца XVIII века. Известно, что в этот период, как и раньше, делались неоднократные попытки освободить Армению, при помощи России, от ига шахской Персии (Ирана). Английская дипломатия приняла все меры, чтобы сорвать эти планы.

Позднее, в 1804—1813 гг., когда шли военные действия между Россией и Персией, армянские народные массы, поднявшись на борьбу против персидского владычества, пытались освободиться при помощи русских войск от тяжелого ига персидских ханов и беков. Англия, стремившаяся установить свое влияние над Персией, выступала против освободительного движения армянского и других народов Закавказья. Она всячески старалась поддержать господство персидских шахов и ханов над закавказскими народами, оказывая персидскому шаху широкую военную помощь. Эта политика английского правительства продолжалась и в последующие годы и в частности в период русско-персидской войны 1826—1828 гг.

Реакционная политика английской буржуазии явно и открыто проявилась и в отношении национально-освободительных движений угнетенных народов Османской империи. Стремясь превратить турецкого султана в своего вассала, а всю Турцию в свою колонию, Англия старалась сохранить «целостность» Османской империи и не допустить освобождения стран и народов, стонавших под султанским игом. Факты были настолько явны, что их не отрицают даже английские авторы. Один из них, Э. Фриман, писал в 1877 г., что со стороны Англии и других западноевропейских держав была оказана всевозможная помощь турецкому правительству в его борьбе против покоренных народов. «Все, что какая-либо

державы могла сделать для другой,—писал Фриман,—было сделано для Турции, хотя все, что делается для Турции, делается против поработенных наций»⁴¹⁴. Сами представители правящих кругов Англии заявляли, что «враги султана—наши враги, его друзья—наши друзья...».

Свою реакционную политику Англия, как и другие западные государства, старалась маскировать лозунгом о сохранении status quo на Ближнем Востоке. Однако основоположниками научного коммунизма в свое время был раскрыт действительный смысл этого лозунга. Касаясь политики, проводимой Англией и Францией по отношению к Турции, К. Маркс и Ф. Энгельс в 1853 г. писали: «В чем состоит этот status quo? Для христианских подданных Порты он обозначает лишь увековечение их угнетения Турцией»⁴¹⁵.

Показательно, что английская буржуазная печать брала под свою защиту султанский деспотизм и пыталась вызвать симпатии общественного мнения к турецкому режиму. В этом отношении характерна, например, позиция органа либеральной партии газеты «Дейли Ньюс». В то время, когда турецкое правительство вело политику угнетения, насильственной ассимиляции и гонений по отношению к своим подданным-инородцам, названная газета, фальсифицируя факты, печатала хвалебные статьи о «великодушии» султана, о «свободе», якобы существующей в Турции, и т. п. В 1853 г. газета напечатала целый ряд статей, желая «доказать», что под скипетром султана свободно и беспрепятственно развиваются и расцветают иноплеменные народы. Эти бесстыдные дифирамбы газеты «Дейли Ньюс» в свое время были разоблачены К. Марксом и Ф. Энгельсом⁴¹⁶. Таким образом, английская буржуазия и словом и делом поддерживала султанский деспотизм и выступала в роли врага национально-освободительных движений угнетенных народов Османской Турции.

Подобную позицию заняла Англия и в отношении народно-освободительного движения, развернувшегося в 1860—1870-х гг. в Западной Армении.

Английский посол в Константинополе Генри Пуливер открыто высказался против вспыхнувшего в 1862 году Зейтунского восстания. Писатель Церенц приводит любопытный факт. После поражения восстания, рассказывает он, армяне подали русскому, французскому и английскому послам в Константинополе заявление с просьбой выступить против политики гонений, проводимой турецким правительством. Английский посол с большим неудовольствием принял посланца, передавшего ему заявление, и выразил свое

неприкрыто враждебное отношение к зейтунцам. Церенц пишет: «Подателя названного заявления посол принял весьма сурово и с презрением; пробежав глазами по заявлению, он гневно промолвил: «Но вы должны знать, что эти негодяи-зейтунцы, эти разбойники совершили очень плохие действия, разбили и прогнали Азизпашу. Как вы смеете сейчас подавать заявление от их имени?»⁴¹⁷

Итак, английский посол считал героически боровшихся за свою свободу зейтунцев «разбойниками» и брал под свою защиту турецкого пашу-погромщика. Враждебная позиция английского правительства к зейтунцам нашла свое выражение и на страницах органа посольства «Левант Геральд». Газета напечатала в 1862 г. ряд статей, в которых всячески поносила зейтунцев и оправдывала турецкую политику угнетения и погромов. Против такой позиции газеты «Левант Геральд» в свое время поднял голос протеста ряд армянских газет и журналов, таких, как «Мегу», «Цагик», «Париж» и др. Газета «Цагик» писала: «Для того, чтобы злословить по адресу армянского народа, недавно выступил «Левант Геральд» и, ничуть не стыдясь, опубликовал такое неуместное, необоснованное, весьма зло состряпанное измышление о зейтунцах, что его враждебность к армянам не вызывает нашего удивления и не оставляет сомнения... Его корреспондент, во-первых, полный невежда в зейтунском вопросе, во-вторых, враг армян и, в-третьих, лжец... Для того, чтобы доказать враждебность господина корреспондента к армянам, достаточно два слова: человек, который игнорируя перенесенные зейтунцами страдания, клеветает и злословит на них, квалифицирует их всякими попавшими на язык словами и возводит на них поклепы, достойные лишь дурных людей,—кто же этот человек, если не враг армян?»⁴¹⁸

Враждебная политика Англии по отношению к армянскому народу и его освободительным движениям была настолько очевидна, что об этом писал и ряд иностранных газет. Была высказана мысль, что султанское правительство усилило свой гнет над армянским народом именно по указанию английского посла⁴¹⁹.

Реакционная политика английского правительства по отношению к освободительному движению армянского народа продолжалась и в дальнейшем. Во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. западные армяне пытались освободиться от турецкого ига с помощью русского оружия. В эти же годы, как известно, развернулось освободительное движение болгарского народа. Английское правительство открыто выступило против освобождения как армянского, так и болгарского

го народов. Захватив у Турции остров Кипр, Англия всячески старалась сохранить турецкое господство в Западной Армении. Путем дипломатического давления и военных угроз Англия добилась замены Сан-Стефанского договора, заключенного между Россией и Турцией, пресловутой Берлинской конвенцией, 61-я статья которой, как известно, стала источником бедствий для армянского народа.

В период русско-турецкой войны 1877—1878 гг. Англия направляла в Турцию оружие и военные припасы, английские офицеры посылали инструкции турецким штабам. Ободренное английским покровительством, турецкое правительство уже в те годы организовало кровавые резни западных армян.

Реакционная, враждебная позиция английского правительства по отношению к армянскому освободительному движению не ускользнула, конечно, от внимания народа и общественно-политических деятелей того времени. Еще в начале шестидесятых годов XIX века великий революционер-демократ М. Налбандян раскрыл сущность колонизаторской захватнической политики, проводимой английской буржуазией как в странах Востока, так и в Западной Армении. В своем знаменитом труде «Земледелие, как верный путь» М. Налбандян показал, что под лживым лозунгом «распространения цивилизации» Англия и другие европейские государства осуществляют свою политику колониального грабежа и выступают против освободительных движений народов. Налбандян со жгучей ненавистью писал о миссионерах, которые устраивали козни против армянского народа и пытались превратить Западную Армению и всю Турцию в одну из колоний Великобритании.

Своей едкой сатирой разоблачал махинации английского правительства и Акол Пароньян. Он вскрывал сущность английской дипломатии, показывал захватнические цели английской буржуазии, смело срывал маски с «отцов» коварной английской дипломатии—Сольсбери, Гладстона и других.

Реакционную позицию заняла по отношению к армянскому освободительному движению и американская буржуазия. Правительство Соединенных Штатов Северной Америки уже в конце XVIII века проявило, по словам американского историка, «значительный авантюристический дух в области торговли и мореплавания»⁴²⁰. Оно направило свой взор и на Ближний Восток. В 1800 году американский военный корабль «Георг Вашингтон» посетил Константинополь. В 1803—1804 гг., под предлогом борьбы с морскими пирата-

ми, американские военные суда шныряли по Средиземному морю⁴²¹.

В целях осуществления планов американской буржуазии на Ближнем Востоке правительство Соединенных Штатов начало переговоры с турецким султаном и стремилось путем дипломатического нажима добиться экономических и политических привилегий в Османской империи. Еще в 1798—1799 гг. американский дипломатический представитель в Лондоне Рупус Кинг приступил к переговорам с турецким послом в Лондоне. Начатое Кингом дело продолжил американский дипломатический представитель в Португалии Вильям Смит. В данных инструкциях указывалось, что нужно по примеру Англии и Франции добиться капитуляций, стараться, чтобы пошлины на ввозимые в Османскую империю американские товары были снижены и т. д. Но планам американского правительства в то время не суждено было претвориться в жизнь вследствие сильного сопротивления Англии и Франции.

В 1820-х годах Соединенные Штаты Америки предприняли новые, энергичные шаги для осуществления своих планов в Турции. Переговоры, продолжавшиеся несколько лет, в течение которых американское правительство часто прибегало к тактике запугивания, завершились тем, что турецкое правительство было вынуждено заключить в мае 1830 г. договор с Соединенными Штатами, которые получали, согласно 4-й статье этого договора, капитуляции и права экстерриториальности. Это было первым значительным достижением Америки в деле осуществления своих экспансионистских планов на Ближнем Востоке. Договором 1830 г. американская буржуазия закрепляла свои позиции в Турции и намечала дальнейшие шаги в своей агрессивной политике. Характерно, что спустя год после заключения указанного договора американский консул в Иерусалиме и Яффе Давид Дармон предлагал своему правительству занять остров Кипр. В 1852 г. сенатор В. Г. Сивард произнес речь, в которой открыто говорил о необходимости для Соединенных Штатов Америки иметь колонии на Востоке. Один из американских консулов на Ближнем Востоке—Бирделин, в 1870 г. обращал внимание государственного департамента на необходимость эксплуатации потенциальных богатств в странах, прилегающих к Суэцкому каналу⁴²².

Основным путем осуществления своих захватнических планов на Ближнем Востоке американская буржуазия считала «мирный» путь дипломатического нажима и коммерческо-экономического проникновения. Соединенные Штаты

старались постепенно закрепить свои позиции в Турции, поставить султанское правительство в фактическую зависимость от Америки и таким образом установить свое господство над Османской империей. Исходя из этого Америка выступала в качестве сторонника «неприкосновенности» султанской Турции, придерживалась враждебной позиции по отношению к освободительным движениям, направленным против турецкого деспотизма.

Враждебное отношение правительства Соединенных Штатов Америки к освободительному движению западных армян проявилось еще в период Зейтунского восстания 1862 года. В этой связи интересен следующий факт: в номере 169 газеты «Левант Геральд» за 1862 г. было помещено анонимное письмо, проникнутое ненавистью и враждой к армянскому населению Зейтуна. В письме зейтуны изображались дикарями, якобы устраивавшими часто разбойничьи набеги на соседние племена и служившими причиной кровавых столкновений. Эта корреспонденция, фальсифицированная действительность и построенная на клеветнических измышлениях, вызвала гневный протест в органах армянской периодической печати того времени. Издававшаяся в Константинополе армянская демократическая газета «Мегу», хорошо осведомленная о происшедших событиях, выступив против статьи «Левант Геральда», писала, что авторами письма являются американские миссионеры, которые «путем насилия, клеветы, кровопролития хотят обосноваться там (в Зейтуне.—М. Н.) и, разорвав грудь невинного народа, раздавить его сердце»⁴²³.

Весьма характерна позиция Соединенных Штатов в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. Как было сказано, в этот период как армянское население Западной Армении, так и болгарский народ стремились освободиться при помощи России от ига турецкого деспотизма и с этой целью всячески помогали русским войскам, видя в их победе свое избавление от тяжелого гнета и жестоких гонений со стороны пашей и беков.

Соединенные Штаты выступили против народов, поднявшихся на борьбу за свое освобождение. Правительство Соединенных Штатов всячески поддерживало султанский деспотизм и покровительствовало ему. Оно снабжало Турцию огромным количеством оружия и боеприпасов для борьбы с Россией и с болгарским и армянским освободительным движением. По официальным данным, в 1875 г. в Турцию было ввезено из Америки товаров на сумму 3 928 149 долла-

ров, а в 1876 г. на 3 101 074 доллара. Большая часть этих товаров состояла из оружия и боеприпасов⁴²⁴.

Издававшаяся в Константинополе газета «Пундж» в номере от 29 января 1877 года сообщала, что «имперским правительством вновь заказано Америке 200 000 ружей системы Генри Мартена и 30 000 револьверов»⁴²⁵. Та же газета в номере от 2 марта 1877 года писала: «Вчера в столицу прибыл из Америки пароход, который привез для имперского [турецкого] правительства 33 000 ружьев системы Генри Мартена, военное снаряжение, 10 миллионов штук патронов Шнайдера и пр. Вчера прибыло еще два парохода—бельгийский и английский, доставившие для правительства пушки и военное снаряжение»⁴²⁶.

Немало вреда нанесли освободительному движению армянского народа, наряду с английскими и французскими миссионерами, также и американские миссионеры. Выступая под маской религиозных проповедников, они в действительности прокладывали пути для проникновения американского капитала в Турцию. «Христианские миссионеры,—писал один из буржуазных экономистов,—старались для американских коммерсантов»⁴²⁷. «Мирная пропаганда» американских миссионеров, говорил президент Тафт, значительно способствует усилению позиций Америки в Турции⁴²⁸. Еще в 1860 году американская газета «Нью-Йорк Геральд», касаясь вопроса деятельности и целей миссионеров в Турции и выражая их мысли, писал: «Наши интересы в Турции заключаются в ее лекарственных травах и специях, ее фруктах, шерсти и других продуктах...»⁴²⁹. В миссионерские организации входили, как свидетельствует ряд авторов, представители политических и коммерческих кругов. Правительство Соединенных Штатов и американская буржуазия щедро финансировали миссионеров и их организации.

Первые американские миссионеры направились на Ближний Восток в 1819 году и обосновались вначале на острове Мальта, а в 1820 году в Смирне. В 1823 году они создали миссионерскую организацию в Иерусалиме, в 1825 г. в Бейруте, в 1828 г. в Смирне, а с 1831 года они начали свою деятельность в Армении и Грузии. В 1845 г. они вели переговоры с курдскими шейхами и беками. В середине XIX века миссионеры уже рыскали по всей территории Турции, Персии и Закавказья.

Для того, чтобы облегчить осуществление своих политических и экономических целей, а также маскировать подлинную сущность своей деятельности, миссионеры при поддержке и покровительстве американского правительства откры-

вали различные школы и колледжи. Весьма характерно, что одна из первых школ была открыта в 1850 г. в Мосуле. Как видим, еще в те годы от внимания американских колонизаторов не ускользнули нефтяные месторождения Мосула.

Американские миссионеры старались распространять протестанство как в Армении, так и в других странах и использовать вероотступников для политических целей. Они всеми силами старались воспрепятствовать развитию национальной армянской культуры, боролись против проявлений национального, политического и социальноклассового самосознания армянского народа, пытались пресечь армянские освободительные движения, разжигали внутренние религиозно-догматические столкновения, стремясь расколоть и разбить единый фронт борьбы народных масс. Одновременно они путем всякого рода мошеннических торгово-экономических сделок обманывали, грабили и эксплуатировали трудящиеся массы.

Издававшаяся в Константинополе газета «Мегу» в июле 1860 г. сообщала, что во время одного религиозно-догматического спора с американскими миссионерами последние обратились за помощью к турецкой полиции, которая, по требованию миссионеров, открыла огонь по толпе. Миссионеры, писала газета, «не останавливаются ни перед чем для достижения своих целей... они направляют оружие правительства против армянского народа, лишенного оружия. Они заставляют проливать кровь народа, который никогда не проливал ни одной капли чьей-либо крови из-за религии»⁴³⁰.

В феврале 1860 года журнал «Париж» писал, что для наказания армян, не желавших принять протестанство, американские миссионеры «потребовали от правительства Соединенных Штатов даже военный корабль»⁴³¹.

Разоблачая расистские бредни американских миссионеров, газета «Мегу» писала: «Американские пасторы... до сих пор смотрят на армян как на недостойную, низкую нацию»⁴³². Та же газета в 1863 году писала, что американские миссионеры, где бы они ни появлялись, вызывали большой беспорядок, разжигали страсти, вызывали столкновения и, получив прекрасную плату, обращались к силе власти, а затем, вернувшись к пославшим их послам, хвастались перед ними, передавая им сообщения о победах»⁴³³. Один автор, писавший о миссионерах, высказался о них следующим образом: «Они вошли в дома армян, как ягнята, но растерзали их [армян], как волки»⁴³⁴. Тот же автор заявляет, что в открытых миссионерами школах детям армян прививали ненависть к ар-

мянскому народу и что многие из окончивших эти школы воспитанников стали предателями»⁴³⁵.

Необходимо отметить, что американские миссионеры в Армении опирались на армянские буржуазно-клерикальные круги, которые ориентировались на западные державы. Эти реакционеры исходя из своих узкоклассовых интересов поддерживали захватнические планы английской и американской буржуазии.

Армянские трудовые массы выступали как против англо-американских экспансионистов, так и их армянских продажных агентов. М. Налбандян своим острым пером разоблачал американских миссионеров, показав их крайне реакционную сущность. Срывая маску с миссионеров, болтавших о «свободе», М. Налбандян писал: «Не они являются охранителями свободы; они лишь разбойники против свободы совести. Они похищают эту свободу и выжимают из нее последнюю моральную силу свободного мышления, чтобы неограниченно тиранить свою жертву. Поэтому они всегда должны считаться молью, поедающей несчастное человечество»⁴³⁶.

В 1863 году, ознакомившись с рядом статей, опубликованных в газете «Мегу» против американских миссионеров, М. Налбандян писал: «В ряде номеров издающейся в Константинополе газеты «Мегу» мы нашли несколько прекрасных статей за подписью А. П. А., в которых неизвестный нам автор с непоколебимым духом, со свободным и просвещенным взглядом выводит на чистую воду преступное поведение американских миссионеров, их удары по нашей бедной нации и превращение в их руках евангелие Христа в орудие обмана. Все то постыдное, что разглашено в этой вдохновенной работе, не составляет и сотой доли того, что известно просвещенным людям вообще о миссионерах—ловителях душ. Сотая часть их деяний еще не попала под перо, но Hannibal ad portas; близок день, когда дух армян потребует у них отчета перед просвещенным миром»⁴³⁷.

Остановливаясь на ряде ошибочных точек зрения автора статей, Налбандян продолжал: «Но, к сожалению, у уважаемого автора ошибочное понятие о деспотическом характере протестантской церкви. Автор полагает, что все эти порицаемые дела и преследования, практикуемые миссионерами, вытекают из личных качеств миссионеров и что сама миссия, т. е. правящее общество, свободно от этих предсудительных дел... Мы не только не согласны с мнением уважаемого автора, но и придерживаемся совершенно противоположного мнения»⁴³⁸.

Налбандян приводит целый ряд фактов, показывающих реакционную сущность и цели миссионерских организаций. Касаясь лжи и мошенничества американских миссионеров, он в письме своем к брату пишет: «Я не знаю, что напечатал пастор Бартольд об армянских протестантах в Турции, но чувствую, что это, должно быть, пристрастный панегирик в пользу своих собратьев по профессии—американских авантюристов. Все, что бы ни напечатали миссионеры по этому делу, несправедливо и ложно, в этом вопросе им можно верить настолько, насколько можно верить иезуитам, когда они излагают историю XVI и последующих веков. Конечно, кто на месте не изучал основательно, что такое армянские протестанты и, главное, что за люди эти господа миссионеры, тот непременно поддастся обману, но меня не проведут ни какой-нибудь Бартольд, ни сама миссия, которая работает на тех же самых началах, на которых почтенный Франсуа Ксавье работал в Индии, в Японии, и на которых последующие апостолы-иезуиты работали в столице «сына небес»⁴³⁹.

М. Налбандян вполне ясно представлял себе колонизаторские цели американских миссионеров, их враждебную политику по отношению к армянскому народу и его освободительному движению.

Против освободительных движений армянского народа выступала и Франция. Еще во время русско-персидской войны 1804—1813 гг. наполеоновская Франция прилагала все усилия к сохранению господства ханов и пашей над народами Закавказья. Она оказывала материальную помощь Персии и Турции, снабжала их оружием и боеприпасами, французские офицеры играли роль военных инструкторов в персидской и турецкой армиях и принимали активное участие в военных операциях.

Во время Зейтунского восстания 1862 г. французская буржуазия стремилась превратить Зейтун и всю Киликию в свою колонию. Эту цель французское правительство старалось осуществить при помощи католической церкви, представители которой прибегали ко всякого рода проделкам и махинациям. О них именно писал в свое время Смбат Шахазиз в стихотворении «Иезуиты и Зейтун»:

Зейтун священный, обрывок прошлого,
Народ армянский на Таврских горах,
Будь бдителен: знай, что идут на тебя
Толпы иезуитов, волков-хищников⁴⁴⁰.

Французское правительство пыталось убить при помощи французского и армяно-католического духовенства свободлюбивый дух армянского народа. В этом отношении ха-

рактерна деятельность французского агента, главаря армян-католиков Антона Асуняна. Этот мракобес вел свирепую борьбу со всяким проявлением национально-освободительных идей, старался расколоть, подорвать силы освободительного движения и разглагольствовал о необходимости французского «покровительства». Асунян, понятно, действовал под диктовку французских колонизаторов.

Враждебная политика французской буржуазии по отношению к армянскому народу, к его освободительным движениям продолжалась и в последующие периоды. Интересно, например, то что в 1894—1896 гг., когда происходила массовая резня армян в Турции, французское правительство не только ни слова не промолвило против этого варварства, но и своей «нейтрально-молчаливой» позицией фактически поддерживало погромщика Абдула Гамида. В связи с этой резней Смбат Шахазиз писал о мошеннической политике Франции и вообще Западной Европы: «Европа ведет игру, она разыгрывает гнусную, варварскую комедию. Страницы истории XIX века останутся черными и зафиксируют лишь позорные махинации дипломатии. Гуманность Европы, прогресс Европы не что иное, как целый ряд диких страстей и распутства. Плевать нам на эту цивилизацию, представляющую лишь подлинную моральную сифилизацию. Посмотрите, какую заняла позицию Франция, которая проповедывала нам братство и равенство; сейчас она сама превратилась в раба и слугу, она стала немой, чтобы и улыбка не появлялась на ее устах для тех невинных жертв, которые защищали проповедывавшиеся ею принципы. Перо мое отказывается продолжать эту гнусную историю. Тем не менее, нужно больше надеяться, чем падать духом»⁴⁴¹.

Итак исходя из своих интересов, правящие круги Англии, Франции, США Австрии и Германии выступили за так называемый статус-кво в Османской империи, покровительствовали султанскому диспотизму, который жестоко подавлял освободительное движение угнетенных народов, находящихся под тяжелым турецким игом.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԳԵՍՊՈՏԻՉՄԻ ԴԵՄ 1860—1870-ԱԿԱՆ ԹԹ.
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամփոփում

Արևմտյան տերութիւնները և մասնավորապէս Անգլիան,
Յրանսիան, Ամստրիան ու Գերմանիան իշխամական դիրք բռնեցին

Օսմանյան կայսրության մեջ ծավալված ազգային-ազատագրական շարժման նկատմամբ: Ելնելով Մերձավոր Արևելքում վարած իրենց նվաճողական քաղաքականության շահերից նրանք աշխատեցին պահպանել սուլթանական բռնապետության տիրապետությունը դեմքով նվաճված ժողովուրդների վրա: Անգլիան և մյուս պետությունները վարում էին status quo-ի քաղաքականությունը, որ իրականում նշանակում էր հավերժացնել հպատակ ժողովուրդների հարստահարությունները թուրք փաշաների կողմից: Կիսաբնորոշ է, որ երբ 1862 թ. բնկվեց զեյթունցիների հայտնի ապստամբությունը, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիվերը բացահայտ կերպով հանդես եկավ հայ ապստամբների դեմ: Փաստորեն նույն դիրքը բռնեց նաև Ֆրանսիան, որ այդ շրջանում փորձում էր գրավել Զեյթունը և ամբողջ Կիլիկիան: 1860—1870-ական թթ. արևմտահայ ազատագրական շարժման դեմ պայքար էին մղում հատկապես Ֆրանսիական և ամերիկյան միսիոներները, որոնք դիմում էին ամեն տեսակի խարդախությունների, որպեսզի թուլացնեն արևմտահայերի միասնությունը և նրանց ազատագրական պայքարի կամքը: Արևմտեվրոպական տերությունների և նրանց միսիոներների ռեակցիոն, հակահայկական գործունեությունը բացահայտեցին Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Հ. Պարոնյանը, Գ. Սրվանձույանը և իր ժամանակի ուրիշ այլ առաջավոր գործիչներ:

ՆԱՐՈՂՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1870—1880-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Որպես սրույն քաղաքական հոսանք, նարոզնիկությունը Ռուսաստանում հանդես եկավ անցյալ դարի 60-ական թթ. և մեծ ծավալ ստացավ ու հասարակական-քաղաքական ուժ դարձավ 1870—1880-ական թթ.⁴⁴²: Ի տարբերություն 1830-ական թթ. երկրորդ կեսի և 1890-ական թվականների լիբերալ նարոզնիկության, որը փաստորեն բուրժուական գաղափարախոսական մի հետադեմ ուղղություն էր, 1870—1880-կան թթ. նարոզնիկությունը առաջադեմ հոսանք էր, քանի որ նա հեղափոխական պայքար էր մղում ցարական կարգերի դեմ:

1870—1880-ական թթ. հեղափոխական նարոզնիկությունը տարածում ստացավ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Անդրկովկասում, որովհետև քաղաքական այդ հոսանքը լինելով հետոհետորմյան շրջանում ցարիզմի, կալվածատիրության դեմ գյուղացիության, մանր արտադրողների մղած հեղափոխական պայքարի մի արտահայտություն, ուներ սոցիալ-տնտեսական նույնանման հիմքեր նաև Անդրկովկասում:

Ռուսական կայսրության մի մասը կազմող Անդրկովկասում հիմնականում առկա էին սոցիալ-դասակարգային այն հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեին Ռուսաստանում: Ե՛վ Ռուսաստանում, և՛ Անդրկովկասում սոցիալ-տնտեսական գլխավոր խնդիրը՝ ազրարային գյուղացիական հարցը, բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության հարցն էր: Անդրկովկասի սոցիալ-դասակարգային շարժումներն ունեին նույն բովանդակությունը, ինչ որ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումները: Բնորոշ է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ինչպես ռուսական մետրոպոլիտանում, այնպես էլ նրա անդրկովկասյան երկրամասում հակացարական պայքարը գլխավորում էր հեղափոխական տարաստիճան (ազնուշին), հիմնականում երիտասարդ մտավորականությունը: Սակայն, ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասում կար նաև ազգային հարցը, որը կարելի էր դեր էր խաղում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ի պատասխան ցարիզմի ազգային ճնշման քաղաքականու-

թյան, ծավալվում էին նաև հակացարական ազատագրական շարժումները:

Նման իրադրության մեջ Անդրկովկասի հեղափոխական տարաստիճան մտավորականությունը, որ քաղաքական գործունեության հրապարակ մտավ անցյալ դարի 60-ական թթ., ուներ երկու թև: Գրանցից մեկը, առաջ քաշելով միայն ազգային հարցը և այն չկապելով համառուսական ընդհանուր դեմոկրատական շարժման հետ, վարում էր մեկուսացած ազգային-ազատագրական պայքար: Մյուս թևը, ըմբռնելով, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները ազատագրությունը սերտորեն կապված է ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական շարժման հետ, գործուն մասնակցություն ցուցաբերեց Ռուսաստանում ծավալված հակացարական պայքարին: Անդրկովկասի հեղափոխական տարաստիճան երիտասարդ մտավորականության հենց այդ թևի ներկայացուցիչներն էին, որոնք գործուն մասնակցություն ունեցան նարոդնիկական շարժման մեջ ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Ռուսաստանի կենտրոններում:

Նարոդնիկական գաղափարների տարածումը Անդրկովկասում տեղի ունեցավ հիմնականում Ռուսական կայսրության կենտրոններում (Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում և այլ քաղաքներում) սովորող Անդրկովկասի երիտասարդ հեղափոխականների կողմից: Վերագառնալով հայրենիք, նրանք տարածում էին նարոդնիկական գաղափարներ սեմինարիաների ու դիմնադիաների ուսանողության մեջ: Այդ գործի համար պարտադիր էին հանդիսանում նաև ինքնակրթության նպատակներով ստեղծված աշակերտական-ուսանողական զանազան խմբակները:

Նարոդնիկական առաջին կազմակերպությունն Անդրկովկասում հիմնվել է Վրաստանում 1875 թվականին: Ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող այդ գաղտնի միությունը բաղկացած էր երկու խումբակից, որոնցից մեկը գործում էր Թբիլիսիում, իսկ մյուսը՝ Քուսիսում: Կազմակերպության մեջ ընդգրկված էին 68 մարդ, որոնցից վրացիներ՝ 48, հայեր՝ 6, ազրբեջանցիներ՝ 4, ռուսներ մոտ՝ 10: Միության հայ անդամներն էին՝ Արշակ, Վարվառա և Օլգա Սաֆարյանները, Ալեքսանդր Վերմիշյանը, Ալեքսանդր Երիզրի Գարաևը: Ոստիկանական գործերում նշված է, որ Արշակ Սաֆարյանը սովորել է Թբիլիսիի ռեալական

դպրոցում, Վարվառա Սաֆարյանը՝ կանանց գիմնազիայում, իսկ Օլգա Սաֆարյանը ավարտել է մասնավոր պանսիոն: Արխիվային նույն գործում ասված է, որ Ալեքսանդր Վերմիշյանը Պետերբուրգի տեխնոլոգիական ինստիտուտի ուսանող է, Ալեքսանդր Եվանգի գուլյանը նույնպես սովորում է Պետերբուրգում, իսկ ազնվական Գրիգորի Գարաևը սովորել է Պետերբուրգի բժշկավիճակագրական ակադեմիայում:

Անդրկովկասի նարոդնիկներին այս անդամնիկ կազմակերպությունը շնչած որ գոյություն ունեցավ մտավորապես մեկ տարի և կազմակերպչորեն դեռևս լրիվ ձևավորում չստացավ, այնուամենայնիվ, ծավալեց բավական ակտիվ գործունեություն: Իր պրոպագանդային լայն բնույթ տալու նպատակով, նա բավական հաջող կազմակերպեց անլեզալ գրականություն ստացման և տարածման գործն Անդրկովկասում: Գրականությունը ստանում էին Ռուսաստանի կենտրոններից (գլխավորապես Մոսկվայից և Պետերբուրգից) և արտասահմանից (Յյուրիսից և ժնեից): Ի դեպ արտասահմանից գրականությունն ուղարկվում էր գլխավորապես Տաճկաստանի (Թուրքիայի) վրայով: Ռուսաստանում ստացվող հակացարական, հեղափոխական այդ գրականությունը բաղկացած էր զանազան գրքուկներից, պարբերականներից և կոչերից:

Անդրկովկասի նարոդնիկները, սակայն, գրավոր պրոպագանդայի հետ միաժամանակ ծավալել են նաև բանավոր պրոպագանդա և ռուս նարոդնիկներին հետևելով, շեշտը դրել են վերջինիս վրա: Կազմակերպության շատ անդամներ գյուղ են մեկնել իրենց գաղափարները տարածելու համար: Գյուղացիական մասսաներից դատ, Անդրկովկասի նարոդնիկները փորձել են աշխատել նաև մտավորականության՝ հատկապես ուսուցիչների և դպրոցական ղանադան հաստատություններում սովորող ուսանողության մեջ:

Անդրկովկասի նարոդնիկական կազմակերպությունը, ինչպես այդ երևում է արխիվային փաստաթղթերից, հաճախակի իր անդամների ժողովներ ու խորհրդակցություններ է հրավիրել, որոնցում քննվել են ծրագրային և կազմակերպչական հարցեր: Նա բավական սերտ, ուժեղ կապ է ունեցել Պետերբուրգում և Մոսկվայում այն ժամանակ գտնվող Անդրկովկասի հեղափոխական ուսանողների ու նրանց միջոցով էլ այդ քաղաքներում գործող ռուսական հեղափոխական խմբակներին հետ: Կազմակերպությունը սիստեմատիկ կապ է պահպանել Պետերբուրգում և Մոսկվայում սո-

յա կեղծ անվան տակ: Նրա գլխավոր նպատակն էր տեղի հեղափոխականների միջոցով կատարել մի շարք էքսպրոպրիացիոն ակտեր: Չնայած Չերնյավսկայայի եռանդագին ձեռնարկումներին, այդ նըպատակը, սակայն, չիրագործվեց:

Քրիլիսիի նախորդությունն զինվորական խմբակը, ինչպես և այդ ժամանակ Ռուսաստանի մի շարք կենտրոններում գործող նույնատիպ գրեթե բոլոր խմբակները, չկարողացան ծավալել լայն գործունեություն: 1881 թ. մարտին ցարական կառավարության կողմից ստացած ծանր հարվածից հետո «Նարոդնայա վոլյայի» գործունեությունը խիստ վայելչեք ապրեց: Քրիլիսիի խմբակին հաջողվեց միայն անլեզալ գրականություն ու թուրքիկներ տարածել բնակչության մեջ և զորամասերում, դրամ հավաքել, սարքավորումներ գնել՝ զաղանի տպարան հիմնելու նպատակով և այլն:

Անդրկովկասի նարոդությունն խմբակը գոյություն ունեցավ երկու տարուց ավելի՝ 1881 թ. աշնանից մինչև 1883 թ. հունվարի վերջերը: 1883 թ. սկզբներին խմբակը հայտնաբերվեց սպա Անիսիմովի ցուցումների հիման վրա և լիկվիդացիայի ենթարկվեց: Խմբակի անդամները բանտարկվեցին և աքսորվեցին: Բանտարկությունից խույս տվեցին միայն Գալինա Չերնյավսկայան և Տեր-Գրիգորյանը: Վերջինս բանտարկությունների նախօրերին անցել էր արտասահման (Փարիզ):

Իր գոյության ամբողջ ժամանակամիջոցում խմբակը գտնվում էր «Նարոդնայա վոլյայի» գործադիր կոմիտեի անմիջական ղեկավարության տակ, կանգնած էր նույն տեսական ու տակտիկական սկզբունքների վրա, ինչ որ Ռուսաստանում գործող մյուս նարոդություն խմբակները⁴⁴⁴:

1882 թ. վերջերին (կամ 1883 թ. սկզբներին) դարձյալ Քրիլիսիում ստեղծվեց նարոդնիկական խնրնատիպ մի խմբակ, որի կազմը բաղկացած էր հայ մտավորականներից: Նրա անդամներն էին Գաբո Միրզոյանը, Կոնստանդին Մելիքյանը, Քրիստափոր Միքայելյանը, Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Սանդալը), Գևորգ Դարաշյանը և ուրիշներ: Հետաքրքիր է, որ դրանցից մի քանիսը մինչև խմբակի կազմակերպումը ուսանել են կենտրոնական քաղաքներում և մասնակցել ուսանողական հեղափոխական շարժումներին: Գաբո Միրզոյանը, օրինակ, սովորելով Կիևի համալսարանում, մասնակցել է ուսումնական այդ հաստատության ուսանողության 1878 թթ. մարտին կայացած հակացարական ելույթին, որի համար աքսորվել է Կովկաս: Կոնստանդին Մելիքյանը ուսանել է Պետեր-

բուրգի անտառային ինստիտուտում և համակրել «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության:

Այս անլեզալ խմբակը գտարյուն նարոդնիկական շեր, նա չի ունեցել նարոդնիկական շեշտված գործունեություն: Սակայն, շընայած դրան, այն շատ հարցերում բաժանում էր 1880-ական թվականներին գործող ուսակական նարոդնիկական կազմակերպությունների ծրագրերը, տակտիկան, նրանց սոցիալիստական գաղափարախոսությունը:

Խմբակը որոշ աշխատանք է տարել նարոդնիկական գողափարների պրոպագանդայի ուղղությամբ: Նրա անդամներն աշխատում էին իրենց իղեաները տարածել ինչպես քաղաքում՝ արհեստավորների և ուսանողություն, այնպես և գյուղում՝ գյուղացիության մեջ: Այս կապակցությամբ Գ. Դարաշյանը իր հուշերում գրել է, թե խմբակի անդամներն «աշխատում էին կազմակերպել ուսանողական խմբեր և ժողովներ, կապ հաստատել արհեստավորների հետ և գործել նրանց շրջաններում, տեղական և տանկահայ մշակներ խմբել իրենց շուրջը... դրույցներ կազմակերպել ինտելիգենտական, ուսանողական ավելի բազմամարդ ժողովներում և այլն: Գյուղում պաշտոնավարող կամ ժամանակավորապես այցելող բնիկերը ջանում էր մոտենալ գյուղական աշխատավոր խավերին: մասնակցել գյուղական ժողովներին և հավաքություններին, վարել ըստ ամենայնի օգտակար կուլտուր-կրթական; հասարակական աշխատանք, պայքար մղել կույակների և այլ «ցեցերի» դեմ և այդ պայքարի անհրաժեշտությունը հասկանալի դարձնել շահագործություններին, տարածել գյուղական համայնքներում գիրք: թերթ և այլն»⁴⁴⁵:

Բանավոր պրոպագանդային զուգրնթաց; խմբակն ունեցել է մի շարք հրատարակություններ: 1884 թ. նա հեկտոգրաֆի վրա տպագրել է Միքայել Նալբանդյանի «Ներկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» հայտնի աշխատությունը և տարածել այն ինչպես Քրիլիսիում, այնպես էլ գավառներում: Հետաքրքիր է, որ «Ներկրագործությունը» հեկտոգրաֆի վրա տպագրելու գործում մասնակցել են նաև արձակադիր Միքայել Հովհաննիսյանը (Նար-Գոսը) և բանաստեղծ Ալեքսանդր Ծատուրյանը: Խմբակն այնուհետև հայկական դպրոցների փակման կապակցությամբ 1885 թ. փետրվար ամսին անլեզալ կերպով ցարիզմի դեմ ուղղված մի կոչ հրատարակեց: Այդ թուրքիկը տարածվեց և՛ Քրիլիսիում, և՛ գավառներում: Իր ժամանակ այդ կոչի մասին գրվեց արտասահմա-

նում: Խմբակի այդ կոչը խիստ հակացարական բովանդակություն ուներ: Նա ցարիզմին «բռունցք ցույց տալու», ցարական սատարողների դեմ տեղորոշական ակտեր կատարելու կոչ էր անում:

Հայ մտավորականներից կազմակերպված նարոդնիկական այս միությունը կապեր ուներ Անդրկովկասի քաղաքներում և գավառներում աշխատող հեղափոխականորեն տրամադրված մարդկանց, ինչպես նաև Ռուսաստանից Կովկաս արտոլված ռուս նարոդնիկների հետ: Ղարաջյանը գրել է. «Խումբն ուներ այս կամ այն քաղաքում կամ գավառում կապեր զանազան վատահելի անձերի հետ, որոնք կատարում էին խմբի հանձնարարությունները: Հարաբերությունները խմբի անդամների մեջ և խմբից դուրս կանգնած մարդկանց հետ խիստ կոնսպիրատիվ բնույթ էին կրում... Քիֆլիսում և այլուր երևում էին այդ ժամանակ մեկ-մեկ Ռուսաստանից արտոլված ռուս հեղափոխականներ, որոնք ուստիկանության հակողության տակ ապրում էին մեր երկրում ժամանակավորապես: Խմբակի այս կամ այն անդամ աշխատում էր կոնսպիրատի մեջ մտնել նրանց հետ: Նրանցից հնարավոր էր լինում երբեմն անլեզալ (գլխավորապես նարոդնիկական-հեղափոխական) գրվածքներ ստանալ»⁴⁴⁶:

Խմբակին զբաղեցրել է նաև արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումների հարցը: Սակայն այդ ուղղությամբ որևէ գործնական քայլ չձեռնարկվեց: Գործը սահմանափակվեց միայն բանավոր և գրավոր պրոպագանդայով:

Միությունը ինքնալիկվիդացիայի ենթարկվեց 1886 թ. սկզբներին: Այսպիսի վախճանը տրամաբանական էր: Նարոդնիկության 1880-ական թվականների կրախի հետևանքով խմբակում առաջանում է հիասթափություն և տարաձայնություն, որոնց շնորհիվ և նա քայքայվում է:

Հարկ է նշել, որ հեղափոխականորեն տրամադրված հայ երիտասարդները ստեղծեցին մի ինքնատիպ նարոդնիկական կազմակերպություն նաև Անդրկովկասից դուրս՝ Մոսկվայում: Այստեղ սովորող մի խումբ հայ ուսանողներ ռուս նարոդնիկների օրինակով դեռևս 1881 թ. հիմնեցին «Հայրենասերների միություն» գաղտնի խմբակը, որի անդամներ դարձան Ներսես Աբելյանը, Դավիթ Ներսիսյանը, Փամբարա Աղամյանը, Միքայել Զալյանը և ուրիշներ: Ռուս նարոդնիկների նման նրանք քարոզում էին սոցիալական արգարություն, ձգտում էին ամեն կերպ պահպանել գյուղական հա-

մայնքը, պայքարել աշխատավոր խավերի շահերի համար և այլն: «Միություն» գաղտնի օրգան «Ազատության ավետաբեր» լրագիրը (հրատարակվեց հեկտոգրաֆով ընդամենը մի քանի համար) գրում էր. «Մենք թշնամի ենք ներկա անձնական, բաժան-բաժան կազմակերպության, որտեղ տկարն անօգնական է, իսկ ուժեղը՝ հարբստահարող և անզուլթ: Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանություն, որտեղ ընդհանուրը հոգում է յուրաքանչյուրի համար, իսկ յուրաքանչյուրը՝ ընդհանուրի համար: Ահա թե ինչու բոլոր մասնավոր կալվածատերերի և պետության ձեռքի հողերը պետք է անցնեն համայնքների ձեռքը. համայնքն միակ սեփականատերն է, միակ սպառողն է, որովհետև նա միակ աշխատող, արդյունաբերողն է: Միևնույն ժամանակ համայնքներն ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, որոնցից պետք է կազմվի ընդհանուր քաղաքական դաշնակցություն, ֆեդերացիա»⁴⁴⁷:

Խիստ հետաքրքիր է «Միություն» դիրքորոշումը ազգային հարցում: Նույն թերթում կարդում ենք. «Հայրենասերների միություն» պատգամներից մեկն է ազգերի համերաշխությունը... Ուստի մենք քարոզում ենք սերտ համերաշխություն Հայաստանում բնակվող ազգերի մեջ... Մենք հավասարաշափ հարգում ենք յուրաքանչյուր ազգի լեզուն, կրոնը և անկախությունը... Ժողովրդի ազատության հիմնաքարն է նրա տնտեսական անկախությունը: Ուստի «Հ. Մ.»-յունը աշխատելու է, որ երկիրը, հողը իր բնական հարստություններով և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատավորների, բանավորների սեփականությունը: Եթե Հայաստանի աշխատող, արդյունաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստավորը, մշակը տնտեսապես հարստահարվելու են, «Հ Մ.»-ության աչքում ոչ մի քաղաքական ազատություն միտք և նշանակություն չունի»⁴⁴⁸:

Ռուս նարոդնիկների «ղեպի ժողովուրդ» կոչն իր արձագանքը գտավ նաև խմբակի անդամների մեջ, որոնք նույնպես ձգտում էին դնալ «ղեպի երկիր»՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստան, որպեսզի օգնուլթյան գան ճնշված ու հարստահարված հայ գյուղացուն, բարձրացնել նրա սոցիալական և ազգային ինքնագիտակցությունը: «Միություն» զբաղվում էր նաև արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման հարցերով: 1883 թ. նա հրատարակեց հայ երիտասարդության ուղղված կոչ՝ նվիրված Հայկական հարցին, թուրքական դեսպոտիզմի անլուր բռնություններին և եվրոպական մեծ պետությունների ցուցաբերած փարիսեցիությունն ու խաբեբայու-

թյուններին արևմտահայերի նկատմամբ: Այդ զաղտնի կոչում, որ տարածվեց Նրեանում, Թբիլիսիում, Քաբվում և այլուր, ասվում էր, թե պետք է հույսը դնել սեփական ուժերի վրա, պետք է դիմել զենքի, ապստամբության:

Հողավածի վերջում անհրաժեշտ է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ հայ տարաստիճան երիտասարդ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնք ուսանել են Ռուսաստանի կենտրոններում, անմիջական մասնակցություն ունեցան ռուսական նարոդնիկական գաղտնի խմբակների հեղափոխական գործունեությանը, լինելով այդ խմբակների ու կազմակերպությունների գործունյա և լիարժեք անդամներ: Այսպես, 1870—1880-ական թթ. Մոսկվայի ու Պետերբուրգի նարոդնիկական խմբակների անդամներ են եղել ուսանողներ Ստեփան Ղարղաշյանը (ղատվել է «50-ի պրոցեսով», դատապարտվել է հինգ տարվա տաժանակիր աշխատանքի և ապա արքոր ուղարկվել), Կոնստանդին Մամիկոնյանը (գործուն մասնակցություն է ունեցել «Զեմլյա ի վոլյա» թերթի հրատարակման և տարածման աշխատանքներին, 1880 թ. վարչական կարգով արքորվել է Սիբիր), Պավել Արղուսյանը (Մոսկվայի նարոդովոլյան խմբակի անդամ, աշխատել է հայտնի հեղափոխական գործիչ Գերման Լոպատինի հետ միասին, բանտարկվել ու արքորվել է Թբիլիսի), Գրիգոր Արազյանը (բանտարկվել է 1884 թ. և մահացել բանտում մեկ տարի հետո), Գավրիթ Այվաղյանը (փորձել է զինված ուժերով Մոսկվայի բանտից ազատել մի խումբ նարոդնիկների, բանտարկվել ու արքոր է ուղարկվել), ուսանողուհի Օ. Վ. Քանանյանը (Պետերբուրգում ստեղծված «Կովկասցիներ» նարոդնիկական խմբակի ղեկավարներից մեկը), Պետրոս Թելալյանը («Նարոդնայա վոլյայի» նշանավոր գործիչներից մեկը) և շատ ուրիշներ:

Տագանրոգ, Դոնի Ռոստով և հայկական նոր Նախիջևան քաղաքների նարոդնիկական խմբակներում ակտիվ գործունեություն են ծավալել եղբայրներ Սերոբ և Պետրոս Պեշեկերովները (Փեշեքերյաններ), Նկատերինա Ռաֆայելովան, Մելքոն Կայալովը, Ուլյանա Ասովածատուրովնա Ասվադուրովան, Գեորգի Խոջաևը և այլք: Ռուս հեղափոխականների հետ միասին նրանք տարածել են անլեգալ գրականություն, պրոպագանդել են հակացարական գաղափարներ ուսանողների, բանվորների ու գյուղացիների մեջ: Սակայն, ինչպես երկրի մյուս մասերում, այնպես էլ այստեղ նարոդնիկների մեծ մասը բանտարկվեց և արքոր ուղարկվեց:

1880-ական թթ. սկզբներին նարոդովոլյականների շրջանում առանձնապես աչքի ընկավ Հովհաննես Մանուչարյանը (1863—1909), Մավախելով հեղափոխական գործունեություն Պետերբուրգում, Խարկովում, Ռոստովում և Օդեսայում, նա դարձավ համառուսական «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության նշանավոր ղեկավարներից մեկը: 1885 թ. դեկտեմբերին Օդեսայի ռազմադաշտային դատարանը Մանուչարյանին դատապարտեց մահվան, սակայն մահավճիռը փոխարինվեց տասը տարվա բանտարկության, որը նա անցկացրեց Շիսելբուրգյան բերդում, ապա արքորվեց Սախալին⁴⁴⁹:

Հայ հեղափոխական նարոդնիկների հարցը, ցավոք, դեռևս չի ուսումնասիրվել հարկ եղած չափով: Չենք կասկածում, որ արխիվային նոր պրպտումները կհայտնաբերեն ցարական բռնապետական կարգերի դեմ հերոսական պայքար մղած բազմաթիվ մարտիկների նոր անուններ:

НАРОДНИЧЕСКИЕ КРУЖКИ В ЗАКАВКАЗЬЕ

В 1870—1880-х годах

Резюме

Первая народническая организация в Закавказье была создана в 1875 г. Число ее членов составляло 68 человек, из которых грузин—46, русских около 10, армян—6, азербайджанцев—4. Хотя она просуществовала всего один год, тем не менее вела заметную пропаганду революционных идей среди трудящихся масс. Осенью 1881 г. членом Исполнительного комитета Народной воли Анной Корбой был организован в Тбилиси народновольческий военный кружок в составе 28 чел. Он попытался основать нелегальную типографию, совершить акты экспроприации и т. д., но был раскрыт и ликвидирован в начале 1883 г. В этот же период (в конце 1882 г. или начале 1883 г.) группа армянской молодежи, находившаяся под влиянием русских народников, основала кружок, который помимо пропаганды народнических идей, занимался также вопросами армянского национально-освободительного движения. Кружок был самоликвидирован в конце 1885 г.

В. БРЮСОВ И ЕГО КНИГА
«ЛЕТОПИСЬ ИСТОРИЧЕСКИХ СУДЕБ
АРМЯНСКОГО НАРОДА»

I

Имя Валерия Яковлевича Брюсова (1873—1924) хорошо известно нашему читателю; он один из крупных поэтов и ученых XX века⁴⁵⁰.

Пройденный Брюсовым путь общественно-политической деятельности богат и разнообразен. Будучи одним из наиболее ярких представителей русской передовой и демократической интеллигенции, Брюсов постоянно стремился к воплощению в жизнь лучших идеалов человечества. В этих поисках своих он прошел сложные периоды идейного развития завершив свой жизненный путь как истинный сторонник революции.

Необычно богато и разнообразно литературное наследие Валерия Брюсова. Обладая огромной эрудицией, он создал не только литературоведческие но и философские и исторические произведения. Труды Брюсова отличаются литературным мастерством, оригинальностью и глубиной научной мысли. В одном из своих писем Максим Горький характеризовал Брюсова как «самого культурного писателя на Руси».

В весьма содержательной деятельности Брюсова особое место занимает проделанная им, в условиях царской реакции, работа по изучению и популяризации культуры и истории многих народов. Вопреки идеологам великодержавного шовинизма и реакционным представителям буржуазно-помещичьей историографии, Брюсов, следуя примеру Максима Горького, проявлял большую любовь и интерес к другим национальностям, к их истории и культуре. Много внимания уделял он популяризации культурных ценностей, созданных армянским, латышским, украинским, еврейским и финским народами. С блестящим мастерством перевел он на русский язык ряд художественных произведений этих народов, сделав их достоянием русского читателя.

Особенно значительна роль Валерия Брюсова в оценке и популяризации армянской культуры. С историей армянского народа, его культурой и, в частности, литературой

Валерий Яковлевич начал знакомиться еще в годы первой русской революции по тем нескольким переводным работам, которые были изданы благодаря стараниям известного русского литературоведа Юрия Веселовского. Но это знакомство было недостаточным. «Мне.—писал Брюсов,—случалось читать произведения некоторых новоармянских писателей (в переводе Ю. Веселовского и др.); мне приходилось среди моих исторических занятий знакомиться с эпизодами из истории Армении, показавшими мне, какого высокого культурного уровня достиг армянский народ уже в древности и в начале средних веков, наконец, по статье Я. Полонского и по его подражаниям стихам Саят-Новы, я мог составить некоторое понятие о высокой художественной поэзии лучших ашугов (народных певцов Армении). Но все эти сведения были разрознены и далеко не давали представления об истинном богатстве армянской литературы. Впрочем, и нельзя было ставить мне и другим русским читателям такую неосведомленность в вину, так как на русском языке почти неоткуда было почерпнуть более основательные сведения по истории Армении и не существовало сочинений, которые могли бы познакомить с художественными сокровищами прошлого армянской литературы»⁴⁵¹.

Валерий Брюсов основательно ознакомился с древней историей и культурой армянского народа во время первой мировой войны, в 1915—1916 годах, когда, по совету Максима Горького, он взял на себя труд по переводу, составлению и редактированию антологии армянской поэзии. Приступив к подробному ознакомлению с историей и культурой армянского народа, Брюсов использовал всю имеющуюся литературу на русском и иностранных языках, и кроме этого, начал изучать армянский язык. Чтобы пополнить приобретенный им огромный научный материал об Армении и ближе ознакомиться с природой и жизнью изучаемой страны, Валерий Яковлевич в начале 1916 года совершает путешествие в Армению. «Мною, писал он, была прочитана целая библиотека книг на разных доступных мне языках (русском, французском, немецком, английском, латинском и итальянском) и я успел ознакомиться как, до некоторой степени, с армянским языком, так и с тем из армянской литературы, что мог найти в переводе. Это теоретическое изучение закончил я поездкой по областям русской Армении, по Кавказу и Закавказью,—поездкой, во время которой мог лично познакомиться со многими представителями современной армянской интеллигенции, с ее выдающимися поэтами, учеными, журналистами, общественными деятелями. Мне удалось так-

же, хотя и бегло, видеть современную армянскую жизнь, посетить развалины некоторых древних центров армянской жизни и побывать в Эчмиадзине... Мое маленькое путешествие как бы увенчало период моих работ по Армении, позволив мне подтвердить живыми впечатлениями кабинетные соображения и проверить по критике или по одобрению авторитетных лиц те выводы, к которым я пришел, работая самостоятельно»⁴⁵².

В. Я. Брюсов

Глубоко и всесторонне ознакомившись с историей и культурой армянского народа, Валерий Брюсов в 1916 году подготовил к печати антологию «Поэзия Армении», выход в свет которой был крупным событием в культурной жизни Армении и России. В этом уникальном сборнике Брюсову удалось создать никем не пре-

взойденные образцы перевода армянской поэзии и тонко уловить ее сущность. Введение к «Поэзии Армении», написанное выдающимся русским поэтом, является чрезвычайно ценным трудом, блестящим оригинальностью, глубиной научной мысли и правдивым освещением различных вопросов армянской культуры. Готовя к печати антологию армянской поэзии, Брюсов в то же время издает ряд работ по истории Армении. В 1915—1916 гг. были напечатаны «Вишапы» (драконы), «Царства Араратские» и ряд других его статей. Кроме того, он написал книгу «Летонись исторических судеб армянского народа». Благодаря Брюсову миллионы людей ознакомились с древней историей армянского народа и его культурой.

Работа Валерия Брюсова в области популяризации армянской истории и культуры носила не только литературно-научный характер, но и заключала в себе глубокий политический смысл. Известно, что в период первой мировой войны армяне Османской империи переживали кошмарные дни. Шовинистическое турецкое правительство организовало чудовищные погромы, истребляя мирное армянское население. Тысячи сел и городов разрушались, опустошались, сжигались до тла, сотни тысяч мирных жителей—мужчин, женщин и детей беспощадно истреблялись. Существование западных армян было поставлено под угрозу.

Вышедшие в свет в эти мрачные дни труды В. Брюсова по истории и культуре армянского народа явились по существу резким протестом против чудовищного истребления западных армян и прозвучали могучим призывом, обращенным ко всему человечеству о помощи армянскому народу.

В тяжелые дни первой мировой войны Валерий Брюсов одновременно обратился к многострадальному армянскому народу со словами воодушевления и ободрения. Он видел в армянском народе огромную жизненную силу, способную вывести его на широкий путь, к светлому, счастливому будущему. В стихотворении «К армянам», написанном В. Брюсовым в 1916 году, говорится:

Да! Вы поставлены на грани
Двух разных, спорящих миров,
И в глубине родных преданий
Вам слышны отзвуки веков.
Все бури, все волнения мира,
Летя, касались вас крылом,
И гром глухой походов Кира,
И Александра бранный гром.

Нередко вас клонили бури,
Как вихри—нежный цвет весны.—
При Чингиз-хане, Ленгтимуре,
При мрачном торжестве Луны,
Но,— воин стойкий,—под ударом
Ваш дух не уступал судьбе;
Два мира вокруг него недаром
Кипели, смешаны в борьбе.
Гранился он, как твердь алмаза,
В себе все отсветы храня;
И краски нежных роз Шираза
И блеск Гомерова огня.

И ныне, в этом мире новом,
В толпе мятущихся племен,
Вы встали—обликом суровым
Для нас таинственных времен.
Но то, что было,—вечно живо.
В былом—награда и урок.
Носить вы вправе горделиво
Свой многовековой венки.
И верится, народ Тиграна,

Что, бурю вновь преодолев,
Звездой ты выйдешь из тумана,
Для новых подвигов созрев⁴⁵³...

Позиция, занятая В. Брюсовым в отношении армянского народа в самый мрачный и трагический период его истории, была достойно оценена. В январе 1916 г. Ованес Туманян писал: «В дни, когда мы, изнемогая от бремени национального бедствия, чувствуем себя беспомощными и слабыми, в эти дни приезжает к нам с далекого севера знаменитый русский поэт Валерий Брюсов и говорит о нашем величии, о морально-духовной силе армянского народа». Об этом же значительно позже, говорил и Аветик Исаакян: «В то время, когда армянский народ переживал страшную трагедию... когда озверевшее турецкое правительство вырезывало население Западной Армении, не щадя стариков, молодежь, женщин, детей в своем стремлении стереть с лица земли целый народ, его культуру, его прошлое и настоящее одновременно, и тем самым покончить с армянским вопросом (и вырезывало с полного одобрения Германии и при молчаливом согласии Англии с Францией), — в то именно время в защиту культуры армянского народа, в защиту его правого дела выступил, вместе с великим другом армянского народа — Максимом Горьким — и Валерий Брюсов».

II

В. Брюсов придавал большое значение изучению истории армянского народа. В 1916 г. он писал: «И для ученого специалиста, и для дилетанта — любителя исторического чтения, и для каждого образованного читателя, интересующегося великими событиями и великими людьми минувших веков, история Армении является своего рода сокровищницей, из которой можно почерпнуть много, пока как бы таинных во тьме драгоценностей. Одних привлекут новые научные проблемы, выдвигаемые этой историей, других — поразительность самых судеб народа, игравшего столь видную роль на мировой сцене, третьих — драматические моменты прошлого Армении и величавые образы ее политических и общественных деятелей»⁴⁵⁴. Глубоко убежденный в этом своем мнении известный русский поэт и ученый с любовью занимался историей армянского народа.

Из работ В. Брюсова, посвященных истории Армении, особенно ценной является «Летопись исторических судеб армянского народа» написанная в 1916 году и вышед-

шая в свет в 1918 году в Москве. В этой книге Брюсов не освещает подробную историю армян, а лишь, как он сам отмечал, стремится в качестве летописца пересказать «год за годом, век за веком, ход внешних событий, насколько они могут быть точно установлены, лишь попутно делая обзор духовной жизни народа и касаясь исторического смысла фактов». К чести Брюсова надо сказать, что он успешно выполнил свою задачу. «Летопись» является образцом интересно написанной работы научно-популярного характера, в которой автор сумел правильно изложить фактическую сторону многовековой истории армянского народа, главным образом ход внешних политических событий и дать надлежащую оценку как этим событиям, так и тем культурным ценностям, которые были созданы армянским народом на протяжении веков.

Для своей книги В. Брюсов использовал важнейшие источники и научные исследования своего времени. Помимо древнегреческих, римских, а также армянских историков древнего периода и средних веков, он часто обращается к соответствующим работам Г. Халатянца, Н. Эмина, К. Костанянца, Н. Я. Марра, Н. Адонца, И. Орбели, Б. Тураева, А. В. Амфитеатрова, Ф. Успенского, Т. Момзена, Масперо и др.

«Летопись», написанная живым, образным языком, обладает многими достоинствами. Поэт-ученый с большим умением сочетает в ней художественное мастерство с научной эрудицией, благодаря чему книга читается легко и с интересом. Она охватывает историю армянского народа с древнейших времен до 1915 года. Читатель почерпнет из «Летописи» немало знаний по истории армянского народа.

Красной нитью в книге проводятся идеи защиты родины и ее независимости. В ярких красках описывается многовековая освободительная борьба армянского народа. При изложении исторических событий и их оценке Брюсов, как человек большой эрудиции, как поэт-ученый, великолепно знакомый с историей и культурой античного мира, часто проводит интересные аналогии и параллели с соответствующими событиями у других народов. Благодаря этому некоторые страницы армянской истории получают более правильное освещение.

Брюсов с большим мастерством отмечает, разъясняет значение духовной культуры армянского народа. В предисловии «Летописи» он писал, что при всех превратностях судьбы армяне, за тысячелетия своей исторической жизни, создали самостоятельную культуру, внесли свой вклад в науку и

оставили миру богатейшую литературу, к сожалению, еще недостаточно изученную. Труды древних армянских историков пользуются заслуженным признанием, так как сохранили сведения, утраченные во всех других источниках. В армянских переводах до нас дошли многие сочинения античных писателей, утерянные в подлинниках. Исключительную ценность представляет армянская средневековая лирика, являющая изумительное сочетание восточной роскоши фантазии и пышности образов с чисто эллинской гармонией и сдержкой: стройное соединение начала Востока и Запада»⁴⁵⁵.

В «Летописи» получил правительное разрешение ряд узловых вопросов истории армянского народа. Брюсов оспаривает устарелые, ошибочные положения старой историографии. Вопрос о генезисе армянского народа автор разрешает на основании научных исследований того времени. Такие кардинальные вопросы, как взаимоотношение Запада и Востока, оценка армянских освободительных движений и армянской культуры освещаются по новому.

В своей книге В. Брюсов делает ряд метких, весьма интересных замечаний. Так, говоря о Тигране II как о государственном деятеле, он отмечал: «По нашему мнению, историки, поддаваясь обаянию романтического образа Митридата, не достаточно оценивают государственную мудрость более осторожного, более трезвого в своих замыслах Тиграна». Далее автор особо подчеркивал старания известного армянского царя в области развития культуры. «Тигран выступил сознательным эллинистом. Он окружил себя греческими философами, риториками, художниками. Построив новую столицу... царь не только укрепил ее, украсил великолепными сооружениями и заселил знатнейшими армянскими семействами, но постарался привлечь в свой город греков, сирийцев, каппадокийцев, арабов, евреев, преимущественно из среды ученых, художников, актеров, купцов, мастеров, ремесленников»⁴⁵⁶.

Брюсов высоко оценивал не только поэзию, но и научную мысль армянского народа. Он отмечал большую ценность трудов армянских историков и философов V—VII веков. Говоря о культуре и науке Армении в период Багратидов, Валерий Яковлевич писал: «...Уровень познаний армянских ученых X—XI вв. был несколько не ниже, нежели их европейских собратьев, по крайней мере в тех отраслях знания, которые привились в Армении: в истории, географии, богословии, общей «схоластике» и др.»⁴⁵⁷.

В «Летописи» немало строк посвящено опустошительным походам сельджуков, монголов, турок-османов и персиян в Армению и соседние страны. Цветущие провинции обраца-

лись в пустыни. В результате господства турков,—писал Брюсов,—на всю Переднюю Азию «спустился глубокий мрак дикости и невежества».

Совершенно прав был автор «Летописи», когда он считал, что по сравнению с Сан-Стефанским мирным договором между Россией и Турцией Берлинский договор европейских держав был шагом назад в армянском вопросе, ибо Берлинский конгресс свел «почти на нет все гарантии», обеспечивающие осуществление реформ в Западной Армении.

В заключение В. Брюсов вкратце остановился на массовом избиении армян в Турции в 1915 году. Мы,—писал он,—«уже не имели возможности использовать «Синюю книгу» 1915 г., по армянскому вопросу, где собраны факты, поистине ужасающие по своей невероятной жестокости. Чтобы ни говорили защитники турок, как бы ни ссылались на доводы «государственной необходимости», ничто не может оправдать массовых избиений, опустошения целых провинций, обречения на голодную смерть изгоняемого населения деревень и городов и т. п. Вовсе не фантастичен подсчет, указывающий, что в начале современной войны в турецких областях, от казней, от убийств, от голода, от истощения, в пожарах, на пути в ссылку, в пустынях, назначенных для жительства и т. п. погибло свыше миллиона душ армянского населения (другие источники указывают до 2 000 000 человек)»⁴⁵⁸.

Наряду со многими достоинствами «Летопись» имеет ряд недостатков. Увязывая процесс исторического развития армянского народа с внешними политическими факторами, В. Брюсов иногда переоценивает влияние западных и восточных стран на Армению.

В книге наблюдается переоценка значения религии. Ряд крупных общественно-политических событий, как, например, восстание армян в 571 году против Персии, византийская ориентация значительной части армянского общества и т. д. объяснены преимущественно религиозным фактором.

В «Летописи» имеются ошибки и неточности фактического порядка. Некоторые положения автора уже устарели. В современной исторической науке они получили новое освещение.

К числу недостатков «Летописи» надо отнести также и то обстоятельство, что ее последняя глава и, в частности, разделы, относящиеся к XIX и XX векам, составлены очень кратко, почти схематично, в результате чего не отмечены многие события важного исторического значения.

Недочеты «Летописи», однако, не обесценивают ее. Книга В. Брюсова, предназначенная для русского читателя, напи-

сана с большим мастерством—коротко, ясно, образным, блестящим языком; в ней можно найти немало весьма интересных, оригинальных суждений известного автора. Для массового читателя «Летопись исторических судеб армянского народа» является доступным и ценным пособием.

Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԵՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՎԱՏԱԳՐԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳԻՐԲԸ

Ամփոփում

Ռուս ակնաւոր բանաստեղծ և գիտնական Վալերի Յակով-
լևիչ Բրյուսովը (1873—1924) վիթխարի դեր է խաղացել հայ ժո-
ղովրդի պատմութեան և մշակույթի մասնաշաղկանացման ու պրո-
պագանդայի գործում: Նրա խմբագրութեամբ 1916 թ. լույս տե-
սավ «Հայաստանի պոեզիան» հայտնի ժողովածուն, իսկ 1918 թ.
«Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրութեանը» գիր-
քը ուսներեն լեզվով: Պարզ և հանրամատչելի ձևով Բրյուսովը շա-
րագրել է հայոց պատմութեանը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից
մինչև XX դարի սկիզբը՝ 1915 թ., դրանով իսկ հնարավորութեան
ստեղծելով ռուս ընթերցողին ծանոթանալու հայ ժողովրդի հարուստ
և հետաքրքիր անցյալի հետ: Հարկ է նշել մասնավորապես այն
հանգամանքը, որ անվանի բանաստեղծը առաջիններից մեկն էր,
որ բարձր, ըստ արժանիւնն գնահատեց հայ գրականութեանը,
պոեզիան, որից նա անձամբ կատարել է գերազանց, բարձրորակ
շատ թարգմանութեաններ: Հայ ժողովրդի պատմութեանը և մշա-
կույթին նվիրված Բրյուսովի ուսումնասիրութեաններն ու ակնարկ-
ները հագեցված են խորը հարգանքով ու սիրով գեպի եղբայրական
փոքր, բայց հերոսական ճանապարհ անցած, հին և բարձր կուլտու-
րա ունեցող ժողովուրդը:

ГЕНОЦИД ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915 ГОДУ

Пятьдесят лет назад в бывшей Османской империи произошли кровопролитные события, явившиеся одной из величайших трагедий в истории человечества⁴⁵⁹. Правящая клика султанской Турции в 1915 году зверски истребила около полутора миллионов армян и превратила в дымящуюся пустыню всю Западную Армению.

Трагедия эта была страшной, редко встречающейся в аналах истории. В связи с событиями 1915 года Г. К. Орджоникидзе писал: «В новой истории мало народов, которые понесли бы такие большие жертвы, как армяне, и мало стран, в которых было бы пролито столько крови, сколько в Армении»⁴⁶⁰.

Почему так сложилась судьба многострадающего народа, почему было пролито так много крови?

Западные армяне, находившиеся на протяжении веков под жестоким гнетом Османской деспотии, не хотели жить как бесправные рабы. Они стремились к свободе, выступали за свои естественные, элементарные права, за достойную человека жизнь. В ответ на грабежи, погромы и насильственную ассимиляцию они прибегали к самообороне, к оружию. Освобождение греков, сербов и болгар от султанского ига с помощью России вдохновляло и армянский народ.

Но угнетатели не считались ни с чем. Они продолжали действовать огнем и мечом. Еще в 1894—1896 гг. султан Абдул Гамид организовал массовые погромы, истребив около 300 000 человек. Младотурки, пришедшие к власти в 1908 г., оказались более коварными и жестокими. «Их стремление отуречить славян, армян, евреев и т. д., населяющих Османскую империю, приняло еще более грубый и настойчивый характер, чем при Абдул Гамиде»,— писала «Правда» еще в 1912 г.⁴⁶¹

Воинствующее правительство младотурок, преследуя агрессивные цели и не желая слушать ни о каких правах национальных меньшинств, подготовило новое, беспрецедентное в истории преступление. Чтобы покончить с армянским вопросом и убрать препятствия на своем пути к захвату Кавказа, оно решило истребить, физически уничтожить всех армян на территории империи.

Свой чудовищный план младотурки осуществили в раз-

гар мировой войны, осуществили хитро, методично и беспощадно. Вначале они тайно и вероломно истребили интеллигенцию и боеспособное армянское население, а затем перешли к открытой и массовой резне женщин, детей и стариков. Часть беззащитного армянского населения была уничтожена в родных селах и городах, другая часть, принудительно выселявшаяся,—в пути. Остатки беспомощных масс, депортированные в знойные пустыни Месопотамии, погибли, изуроченные голодом, болезнями, жаждой и усталостью.

Резня совершалась с каннибальской жестокостью. Правительство приказывало своим местным органам быть решительными, не щадить никого. Так, министр внутренних дел Талаат-бей в одной из своих телеграмм, посланной губернатору Алеппо, приказывал: «Вам уже сообщалось о том, что по указанию Джемиета (руководящего комитета младотурок.—М. Н.) было решено полностью уничтожить проживающих в Турции армян. Те, кто выступает против решения, не могут оставаться на официальных постах. Как бы жестоки ни были принятые меры, должен быть положен конец существованию армян. Не обращайтесь никакого внимания ни на возраст, ни на пол, ни на угрозы совести»⁴⁶².

Указания главаря убийц выполнялись с возмутительной жестокостью. Злодеи действовали самыми варварскими, самыми зверскими способами. Потеряв человеческий облик, они топили свои жертвы в реках, душили дымом в запертых домах, сбрасывали со скал, убивали после неслыханных пыток, глумлений и бесчинств.

Очевидцы с ледяным сердцем ужасом рассказывали об этой беспрецедентной резне. Один из деятелей арабского национально-освободительного движения Фаез-эль-Хосейн в своих воспоминаниях писал: «В Битлисе власти заключили армян в амбары. Затем последовал приказ обложить их соломой и поджечь. И все несчастные погибли от удушья. В Муше многие армяне также умерли от удушья, запертые в кладовых, предназначенных для хранения сена. Но большинство было расстреляно или вырезано. Правительством нанималось для этой цели палачей, которым ежедневно давало одну турецкую лиру... Жандармы связывали вместе женщин и детей и сбрасывали их с большой высоты. В Диарбекире правительство применило много методов для истребления армян. Их убивали то огнем, то мечом, часто же бросали их в колодезь или пещеры, закрывали отверстие, чтобы дать им умереть самой страшной смертью»⁴⁶³.

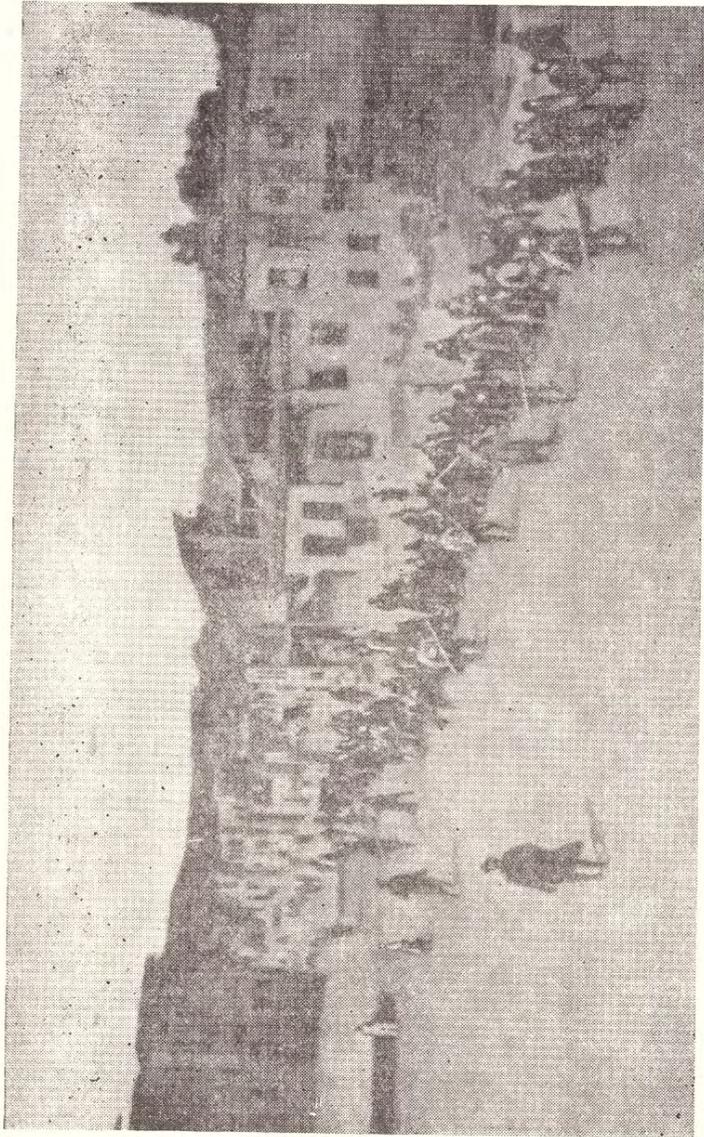
Разумеется, там где это было возможно, армяне приступали к самообороне и с оружием в руках защищали свою

жизнь и честь. Беззаветно храбро сражалось против своих палачей население Вана, Шатаха, Шапингарайсара, Урфы, Мусадага и других местностей. Успешно кончилась, в частности, самооборона города Вана, длившаяся около месяца. Благодаря героической борьбе народа и помощи частей русской кавказской армии десятки тысяч ванских армян спаслись от угрожавшей им страшной резни. Но в большинстве случаев самооборона армян, вследствие неравенства сил, терпела поражение.

Вместе с сотнями тысяч простых людей были зверски убиты также выдающиеся армянские писатели, поэты и публицисты Григор Зограб, Даниел Варужан, Сиаманто, Севак, Зардарян и многие другие деятели литературы, науки и искусства. Великий армянский композитор Комитас, уделенный лишь случайно, не выдержав беспримерных ужасов, лишился рассудка.

Массовое истребление армян, начавшееся весной 1915 г., продолжалось и в 1916 г. Оно распространилось на все части Западной Армении, на все местности Турции, населенные армянами. Тысячи деревень и городов были превращены в пепелища. Из целых уездов и провинций спаслись лишь десятки или сотни людей. Вот несколько цифр. Из 27 сел Хнысского уезда, насчитывавших 3322 армянских семейства, спаслось лишь 128 душ. Из 11 сел Нижнего Буланыха спасся всего 21 человек, из 28 сел Маназкерта—34, из 24 сел Хлата, насчитывавших 2150 семейств,—248 человек⁴⁶⁴.

О кровавой политике младотурок патриарх турецких армян епископ Завен Егиян, которому были хорошо известны происходящие события, в январе 1918 года писал: «Не думаю, что в истории когда-либо могла быть зафиксирована такая резня. Не думаю, что какое-либо перо способно описать те ужасные погромы, которые произошли в последние 8—9 месяцев в Турции, с одного ее конца до другого... Погромы, имевшие место при гамидовском режиме и даже раньше, ничто в сравнении с теперешними. То, что было организовано в этот раз, было не чем иным, как осуществлением программы истребления, и теперь можно сказать, что армянин на своей родине стал отныне «историческим». Некоторые из вали хвастливо телеграфировали центральному правительству, что в управляемых ими округах не найдется ныне ни одного армянина. На этот раз не чернь напала на мирный народ, а само правительство, которое свою программу проводило через солдат, жандармерию, полицию, особенно через разбойничьи шайки. Приказ был дан из центра и его исполнение повсюду было безжалостным... Народ был изгнан из своего

Насильственная депортация армян в 1915 г.

родного очага, потеряв все, и в пути разграблен и уничтожен. Начиная с Самсуна и до Тигранакерта не спасся почти ни один мужчина. Молодые женщины и девушки были похищены, а дети вырезаны. Резня была потрясающей в Муше, Багеше, Тигранакерте, Едессе, Трапезунде, Шапин-Гарайсаре, Кеги, Балу и Ерзанка-Кемахе, где почти ни один армянин не спасся и где не пощадили даже стариков и младенцев. В других округах Армении были спасенные, но едва ли более пяти процентов. Во многих городах и селах на сегодня вряд ли найдется больше одной или двух женщин... Из Багеша и его районов не имеем никаких сведений о спасенных армянах. В тигранакертском округе не только армяне, но и айсоры вырезаны. За неисполнение приказа вали об устройстве погрома три турецких каймакама были лишены должности и расстреляны. В Трапезунде и его районах почти все армяне убиты»⁴⁶⁵.

Политика избиения армян была политикой геноцида, подробно разработанная и беспощадно осуществленная правящими кругами султанской Турции. Зверства младотурок во многом напоминают кровавые деяния гитлеровских фашистов во время второй мировой войны. Турецкие головорезы в некотором отношении были предшественниками и прототипами фашистских убийц. Не случайно, что бесноватый фюрер иногда ссылался и на «опыт» младотурецких палачей. Так, Гитлер на одном совещании, созванном в городе Оберзальцбурге в августе 1939 г. перед наступлением фашистских полчищ на Польшу, напоминал об избиении армян в Турции, чтобы ободрить своих генералов. Не надо обращать никакого внимания на общественное мнение, нужно безжалостно убивать мужчин, женщин и детей, нужно уничтожать славонскую расу,—изрекал Гитлер. «Кто же сегодня еще говорит об истреблении армян?»⁴⁶⁶.

Правительству младотурок, проводившему политику геноцида в отношении армян, покровительствовала союзница Турции—кайзеровская Германия. Исходя из своих империалистических планов на Ближнем Востоке и на Кавказе, она всячески помогала вандалам в организации депортации и резни армянского населения. Более того, немецкие офицеры, находившиеся в Турции, нередко принимали участие в кровавых преступлениях младотурок.

Фарисейскую позицию в отношении беззащитных армян заняли западноевропейские государства и Соединенные Штаты Америки. Американское правительство, например, несмотря на протесты некоторых должностных лиц, не приняло никаких мер к обузданию убийц. В то время как по-

громщики безжалостно истребляли армян, правящие круги США укрепляли свои внешнеторговые, экономические связи с правительством султана. Английское правительство, часто выступавшее в роли «покровителя» армян, в начале 1916 г. отвергло предложение министерства иностранных дел России о совместной финансовой помощи армянским беженцам, оказавшимся в исключительно бедственном положении. Позицию, занятую западными державами в отношении армянского народа в те тяжелые годы, Максим Горький квалифицировал как «гнусное равнодушие»⁴⁶⁷.

Против геноцида армянского народа выступила передовая общественность того времени. С гневом протестовали против палачей Сергей Киров, Максим Горький, Валерий Брюсов и Юрий Веселовский в России, Дж. Брайс—в Англии, Анатоль Франс и Ромен Роллан—во Франции, Фридьоф Нансен—в Норвегии, революционные социал-демократы («тесняки») — в Болгарии, Карл Либкнехт, Иозеф Маркварт—в Германии и многие другие прогрессивные деятели почти во всех странах мира. Но голос этих благородных людей был чужд и непонятен озверелым бандитам. Турецкие захватчики продолжали свои кровавые преступления и в последующие годы.

Казалось, пришел конец целому народу, народу древнему, культурному, трудолюбивому. Но как жестоки и беспощадны ни были палачи, они все же не смогли сломить его дух и осуществить свои злоеющие планы. Погромщики просчитались.

Великая Октябрьская социалистическая революция, героическая освободительная борьба трудящихся масс и установление Советской власти в Армении положили конец вековым страданиям армянского народа. Встав на ноги при помощи русского народа и других братских народов нашей страны, он приступил к мирной жизни, к созидательному труду и национальному возрождению.

Весьма примечательно, что еще в декабре 1917 г. В. И. Ленин специально занимался судьбой западных армян. 29 декабря Ленин руководил заседанием Совнаркома, на котором обсуждался этот вопрос⁴⁶⁸. В известном декрете Совета народных комиссаров о «Турецкой Армении», подписанном В. И. Лениным 31 декабря 1917 г., было поручено Чрезвычайному комиссару по делам Кавказа Степану Шаумяну оказать всяческое содействие армянам-беженцам, «насилственно выселенным во время войны турецкими властями»⁴⁶⁹. В тот же период по инициативе В. И. Ленина Советская Россия приютила десятки тысяч армянских беженцев на Северном Кавказе, в Крыму и в других частях республики.

Армения, в прошлом отсталая и разоренная, в годы Советской власти превратилась в передовую, цветущую социалистическую республику. В дружной семье народов Советского Союза армянский народ достиг огромных успехов в области экономики, науки и культуры.

Армянская Советская Социалистическая Республика стала родиной также трудящихся армян, рассеянных во всех странах мира. Благодаря заботам Советского правительства в Армению вернулось более 200 тысяч армян, скитавшихся в Европе и Америке, Азии и Африке. Притягательная сила родины с каждым днем усиливается. Ныне сотни тысяч армян в Европе и Америке, Азии и Африке горят желанием вернуться на родину, где осуществились вековые чаяния трудового армянского народа.

Трагическое прошлое армянского народа—красноречивый пример того, как может обернуться судьба малых народов в капиталистическом мире, где господствуют волчий закон, насилие и угнетение, с одной стороны, ложь, лицемерие и обман—с другой.

Отмечая память родных людей, безвинно погибших 50 лет назад, армянский народ вместе с братскими народами нашей великой страны вдохновенно борется за светлое будущее, за то чтобы больше не повторялись истребительные войны и кровавые преступления, нигде и никогда.

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԳԵՆՈՑԻԴԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ամփոփում

1915—1916 թթ. հայկական եղեռնը մարդկության պատմության ամենախոշոր ողբերգություններից մեկն է: Այդ տարիներին թուրքական ռազմամուկ կառավարությունը կոտորածի ենթարկեց մեկ և կես միլիոն խաղաղ հայ բնակչություն և ծխացող անապատի վերածեց մի ամբողջ երկիր՝ Արևմտյան Հայաստանը: Երևանը, Երևանի կատարեցին ահավոր ոճիր, իրականացրին գենոցիդի (ցեղասպանության) քաղաքականություն արևմտահայերի նկատմամբ, քաղաքականություն, որը մանրամասնորեն մշակել էին նրանք տարիներ առաջ: Թուրքական շարդարարները որոշ իմաստով հիպոկրիտների ֆաշիստների նախորդները, նախատիպերն էին: Կազմերական Գերմանիան ամեն կերպ հովանավորում էր թուրքական կառավարությունը, իսկ արևմտյան մյուս մեծ պետությունները, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս փոքր ժողովուրդների «հովանավորողի» դերում, ոչ մի ոեալ քաջ չկատարեցին, որպեսզի դադարեցնեն արևմտահայ բնակչության մասսայական կոտորածները:

ՄՂՁԱՎԱՆՋԻՑ ԳԵՊԻ ՎԵՐԱՄՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ)

Ժողովուրդների դարավոր պատմությունը ունի ողբերգական ոչ քիչ դրվագներ⁴⁷⁰: Շահագործողական հասարակության պայմաններում ծանր, մղձավանջային պահեր են ապրել հատկապես փոքր ժողովուրդները, որոնց ֆիզիկական գոյությունը հաճախ վտանգի է ենթարկվել: Իմպերիալիզմի դարաշրջանում ավելի դաժան ու մասսայական դարձան կոտորածները, համընդհանուր բնույթ ստացան ավերն ու բնաջնջումը, ցեղասպանությունը՝ գենոցիդը:

Վաթսուն տարի առաջ նախկին Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցավ մի հրեշավոր ոճրագործություն, որը դարձավ մարդկային հասարակության մեծագույն ողբերգություններից մեկը: Սուլթանական Թուրքիայի կառավարող շրջանները գաղանաբար կոտորածի ենթարկեցին մոտ միլիոն ու կես հայ բնակչություն՝ անապատի վերածեցին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը:

Օսմանյան կայսրության մեջ հայկական զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան դեռևս XIX դարի վերջերին: Արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894—1896 թթ. բնաջինջ արեց մոտ երեք հարյուր հազար մարդ: Սակայն, երիտասարդ թուրքերի ազգայնամոլ կուսակցությունը, որը իշխանության գլուխ անցավ 1908 թ., վարեց ավելի դաժան քաղաքականություն:

Երիտթուրքերի մասին «Պրավդա» թերթը 1912 թ. գրել է, թե «Նրանց ձգտումը թուրքացնել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող սլավոններին, հայերին, հրեաներին և ուրիշներին ընդունեց ավելի կոպիտ և համառ բնույթ, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակ»:

Երիտասարդ թուրքերի մոլի ազգայնական կուսակցությունը, հետապնդելով տարածողական նպատակներ և շցանկանալով լսել ազգային փոքրամասնությունների որևէ իրավունքի մասին, նախապատրաստեց մի նոր, անօրինակ ոճրագործություն: Որպեսզի վերջ տա Հայկական հարցին և դյուրություն մը իրականացնի իր պանթյուրքիստական ցնորամիտ նպատակները, նա որոշեց ֆիզիկապես ոչնչացնել օսմանյան ծանր լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդին:

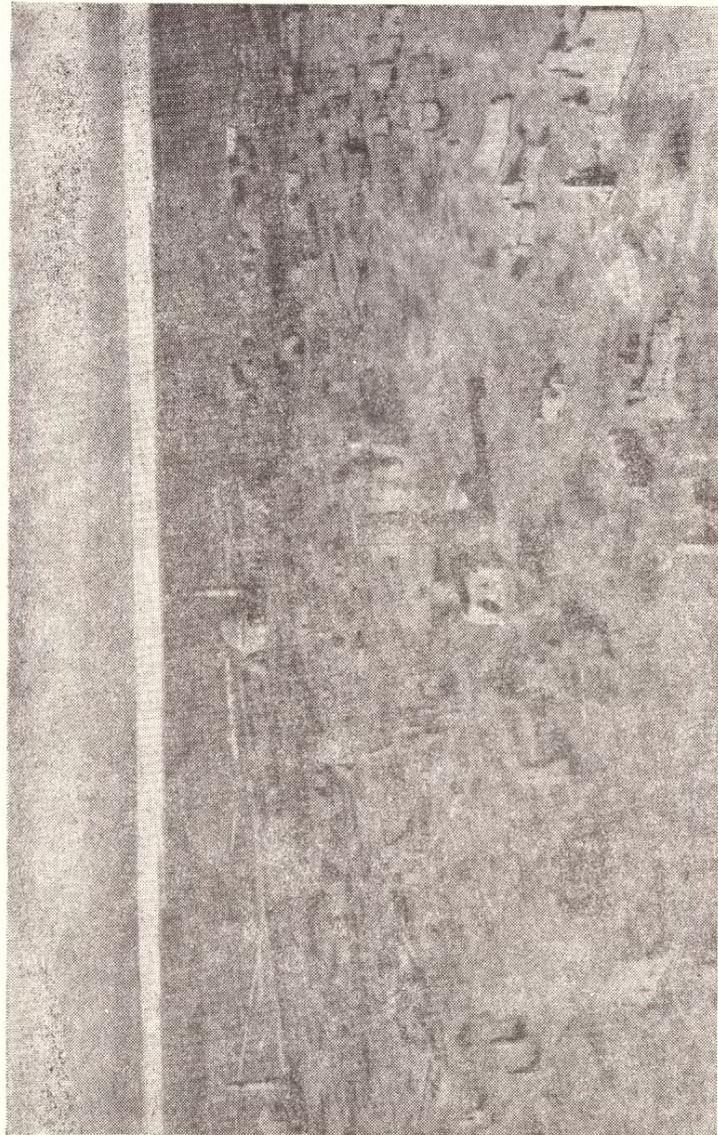
Այդ զարհուրելի ծրագիրը երիտթուրքերի կառավարությունը իրականացրեց առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ ամենայն բարբարոսությամբ: Ջարդերը սկսվեցին դեռևս 1914 թ. վերջերին: Սկզբում նենգորեն և գաղտնի կոտորեցին դիմագրելու ընդունակ բնակչության մեծ մասը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին ու ոչնչացվեցին արևմտահայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Ձոհերի թվում էին ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ, երաժիշտներ ու հրապարակախոսներ՝ Գրիգոր Ձոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սեվակը և շատ ուրիշներ: Ջարդարարներն այնուհետև անցան անօդանական բնակչության համընդհանուր կոտորածներին: Սկսվեց կանանց, երեխաների ու ծերունիների անխնա բնաջնջում, ընդ որում, նրանց մի մասը կոտորվեց հայրենի գյուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որ բռնի տեղահան էր արվել՝ ձանապարհներին, երրորդ մասը ոչնչացավ Միջագետքի անապատներում:

Կոտորածներն աննախագես էին: Ականատեսները, այդ թվում հայերը, արաբները, քրդերը և շատ եվրոպացիներ ու առանձին թուրք պաշտոնյաներ սարսափով են պատմել կատարված զարկելի ոճրագործությունների մասին⁴⁷¹:

Հայկական կոտորածները, որ առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ., շարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կայսրության մյուս անկյունները քրոջված հայ բնակչության նկատմամբ: Ջարդեր տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանի բոլոր մասերում, Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր վայրերում:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերը, գավառական իշխանություններին մի շարք ստորին պաշտոնյաներ փորձեց են արել շրկատարել կենտրոնական իշխանության հրամանները, որոնցում պահանջվում էր անխնա բնաջնջել հայ բնակչությունը: Այդպիսի արարքների համար նրանք ոչ միայն հեռացվել են պաշտոններից, այլև գնդակահարվել: Նշենք նաև այն հանգամանքը, որ Սիրիա ու Միջագետք քրոջված հայ գաղթականությունը, որ գտնվում էր ծայրահեղ թշվառ կացության մեջ, գաղտնի օգնություն էր ստանում տեղի արաբ բնակչության կողմից:

Հայերի մասսայական կոտորածների քաղաքականությունը ցեղասպանության—գենոցիդի քաղաքականություն էր, որ մանրամասնորեն մշակեցին և անողորբար իրականացրին երիտթուրքերը և մասնավորապես նրանց երեք ղեկավարները՝ արյունարբու դահիճներ Թալեաթը, էնվերը և Ջեմալը:

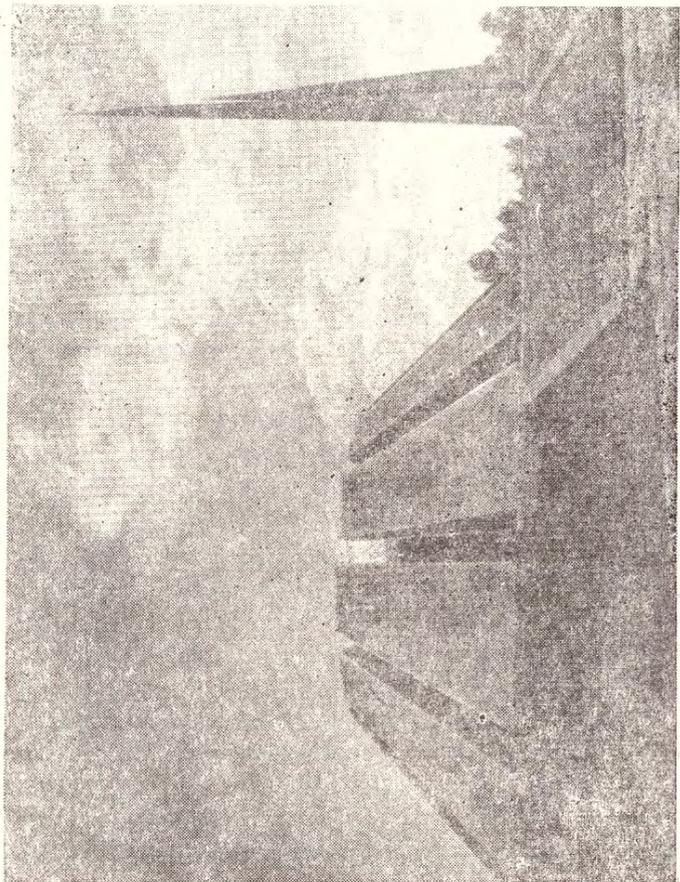

Վանք քաղաքի կոտորածներից հետո

Թուրքական մարդասպանները որոշ իմաստով ֆաշիստ եղեռնագործների նախատիպերն են եղել: Պատահական չէ, որ դիվանահար «Ֆյուրերը» երբեմն վկայակոչում էր երիտթուրքական դահիճներին և նրանց «փորձը»: Այսպես, 1939 թ. օգոստոսին, Լեհաստանի վրա ֆաշիստական հորդանների հարձակման նախօրյակին, Օբերդալցբուրգ քաղաքում հրավիրված մի խորհրդակցության ժամանակ նա իր գեներալներին հիշեցրել է հայկական կոտորածները: Ոչ մի ուշադրություն հասարակական կարծիքին, հարկավոր է անխնա կոտորել տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, հարկավոր է ոչնչացնել ողջ սլավոնական ռասան,— բարբառում էր Հիտլերը: «Ո՞վ է այսօր հիշում հայերի ջարդերը»:

Կոտորածների ժամանակ արևատահալերը, որտեղ այդ հնարավոր էր, դիմեցին զինված դիմադրության, ինքնապաշտպանական կռիվներ: Իրենց կյանքն ու պատիվը փրկելու համար հերոսական պայքար մղեցին Վանի, Ուրֆայի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Մասունի և այլ քաղաքների ու շրջանների հայ բնակիչները: Առանձնապես հաջող անցավ Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց մոտ մեկ ամիս: Համաժողովրդական անձնազոհ պայքարով և ռուսական բանակի զորամասերի օգնությամբ Վանի բնակչությունը փրկվեց կոտորածներից: Անզիջում պայքարի շնորհիվ հաջողությամբ պսակվեց նաև Մուսա լեռան հերոսամարտը, որի մասին, ի դեպ, տարիներ հետո լույս տեսավ ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» հայտնի վեպը: Հետաքրքիր է նկատել, որ փոքրաթիվ հայ բնակչության այդ հերոսական դիմադրությունը թուրք շարժարարներին, ոգևորել է Սլովենիայի լեռներում 1942 թ. շրջապատված հարավսլավական պարտիզաններին գերմանախտալական ֆաշիստների դեմ մղած մարտերում:

Արևատահալերի զանգվածային կոտորածների դեմ իր ձայնը բարձրացրեց ժամանակի առաջավոր ու մարդասեր հասարակչությունը: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության դեմ հանդես եկան Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին և ուրիշները Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ֆրիտցոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Կարլ Լիբկնիխտը և Յ. Լեպսիուսը՝ Գերմանիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում և ուրիշներ: Տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր, ժողովներ և հավաքույթներ, ընդունվեցին համապատասխան որոշումներ: Այդ բոլորը, սակայն, ոչ մի ազդեցություն չունեցավ ջարդարարների վրա:

Մեծ եղևոնին նվիրված հուշարձանից Երևանում

և վերածնությունը ապահովելու գործում: Ավետիք Իսահակյանը ամենայն իրավամբ գրել է. «Հրդեհվող քաղաքների, արյան հեղեղների, աննպատակ ու անհամար զոհերի վրայով վերջապես մեզ էլ հասավ դարերի մեծագույն հանճար Լենինի մարգարեական, զգաստացնող ձայնը: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը փրկեց և կյանքի կոչեց հայ ժողովրդին, որը կանգնած էր գերեզմանի եզրին: Սկսվեց իսկական վերածնությունը, որի մասին ժողովուրդը երազել էր դարեր շարունակ... և նոր շինված մարդսին ժողովուրդը երազել էր դարեր շարունակ... և նոր շինված մարդսին աշխարհում հայ ժողովուրդը ձեռք բերեց վաղուց կորցրած պետականությունը, ազգային և համամարդկային կուլտուրայի զարգացման ազատություն և հավերժական եղբայրություն ուս ժողովրդի և մյուս ժողովուրդների հետ»:

Պատմության ընթացքը ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի բախտը իսկապես կապված է ոչ թե արևմտյան կապիտալիստական պետությունների, ինչպես քարոզել են հայ ազգայնականները, այլ սոցիալիստական հեղափոխության, Սովետական Ռուսաստանի հետ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը Հայաստանի աշխատավորական մասսաների հերոսական հեղափոխական պայքարը, սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում վերջ դրեց հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքներին: Ոտքի կանգնելով ուս և մեր երկրի մյուս ժողովուրդների աջակցությամբ, նա անցավ խաղաղ, ստեղծագործական աշխատանքի, սկսեց կերտել իր նոր կյանքը և պայծառ ապագան: Հայ ժողովուրդն ունեցավ իր պետականությունը՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունը, որը դարձավ Սովետական Միության Հանրապետությունների եղբայրական ընտանիքի իրավահավասար անդամը:

Անցյալում հետամնաց և մեծապես ավերված Հայաստանը սովետական իշխանության տարիներին ձեռք բերեց վիթխարի հաջողություններ: Վերականգնվեց քայքայված տնտեսությունը, ըստեղծվեց հզոր, բազմաճյուղ արդյունաբերություն, զարգացավ գյուղատնտեսությունը, ժողովրդական տնտեսությունը ենթարկվեց սոցիալիստական վերակառուցման, ծաղկեց գիտությունը և կուլտուրան:

Սովետական Հայաստանը դարձել է ողջ աշխարհում ցրված հայ աշխատավորական դանգվածների մայր հայրենիքը: Օտարության մեջ ապրող բազմահազար հայ բնտանիքներ իրենց հանգրվանին հասան Սովետական Հայաստանում: Գտնվելով հզոր Սո-

վետական Միության կազմում, հայ ժողովուրդը վստահ է իր ապագայի նկատմամբ:

Մեր ժողովուրդը, ողջ առաջավոր մարդկությունը շուտով նըշելու են հիտլերյան ֆաշիզմի նկատմամբ տարած մեծ հաղթանակի 30-ամյակը: Սովետական ժողովուրդը, որ Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում տվեց 20 միլիոն զոհ, դայրույթով է հիշում ֆաշիստական ճիվաղների ոճրագործությունները և իր հաստատկամբն արտահայտում՝ վճռական պայքար մղելու ֆաշիզմի, միլիտարիզմի, բոլոր ուսակցիոն ու ազրեսիվ ուժերի դեմ, որպեսզի չլինեն նոր պատերազմներ ու կոտորածներ, որպեսզի չկրկնվի այնպիսի ողբերգություն, ինչպիսին ապրեց հայ ժողովուրդը վաթսուն տարի առաջ:

ОТ ТРАГЕДИИ К ВОЗРОЖДЕНИЮ (К 60-летию геноцида армян в 1915 г.)

Резюме

В годы первой мировой войны произошла одна из величайших трагедий в новой истории человечества. Озверелые турецкие шовинисты, именуемые младотурками, беспощадно истребили полутора миллиона армян, разорили и опустошили всю Западную Армению, находящуюся под тяжелым игом султанского деспотизма. Исходя из интересов своей захватнической политики на Ближнем Востоке, кайзеровская Германия покровительствовала турецким палачам, а «союзнические державы» — Англия, Франция и другие проявляли преступное равнодушие. Благодаря только Великой Октябрьской революции, установлению Советской власти в Армении многогосударственный армянский народ встал на путь мирного труда и национального возрождения.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԸ

(Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

Անդրանիկ Թորոսի Օղանյանը (1865—1927), որը հայության լայն շրջաններին հայտնի է «բաջ Անդրանիկ» անունով, հայ ազգային-ազատագրական շարժման խոշորագույն դեմքերից մեկն է⁴⁷²: Իր մարտական-հայրենասիրական փայլուն գործունեությամբ նա վաղուց արդեն պատվավոր տեղ է զբաղեցրել մեր ժողովրդի հերոսական անցյալի՝ պատմության մեջ:

Քաղաքական պայքարի ասպարեզ մտնելով անցյալ դարի 90-ական թվականներին, Անդրանիկը մոտ 30 տարի շարունակ մարտընչել է սովետական արյունոտ բռնապետության դեմ, կազմակերպել և ղեկավարել է արևմտահայ գյուղացիության ինքնապաշտպանական, ազատագրական կռիվները: Մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի և միշտ էլ, թե՛ պարտիզանական ջոկատներ, թե՛ կանոնավոր բանակի զորամասեր ղեկավարելիս, հանդես է բերել անօրինակ խիզախություն և հնարամտություն: Թշնամուն հաղթելը, ինչպես ասում են, նրա «սովորությունն» է եղել:

Անվեհճեր մարտիկի և զորավարի անունը ոգեշնչել է ժողովրդի ազատասեր բոլոր խավերին: Ժամանակակիցները նրան տվել են հայկական Գարիբալդի, Լեոնային արժիվ, Անհաղթ գյուցադն և նման այլ մականուններ: Նրա մասին, դեռ իր ժամանակ, հյուսել են բազմաթիվ երգեր ու լեգենդներ:

Անդրանիկը միաժամանակ աչքի է ընկել իր համեստությամբ, պարզությամբ, ազնվությամբ ու մարդասիրությամբ: Այս բոլորը, անկասկած, ավելի են բարձրացրել նրա հմայքը ժողովրդական զանգվածների մեջ: Նրան չէր կարելի շահարգել ու չսիրել: Բնորոշ են այս տեսակետից այն տողերը, որ գրել է ուսական թերթերից մեկը Անդրանիկի մասին 1915 թ. «Ֆիզիկական արիությունը և իսկական գինվորական բաշտությունը Անդրանիկը զուգակցել է հոգեկան խոր ազնվության և լայն սրտի բարության հետ: Լինելով մեղմ և անվերապահ մարդասեր, նա մշտապես ետ է պահել իր բարեկամներին ավերորդ դաժանությունից... Զգայուն, ուշիմ է և չիմականալով, թե ինչ է անձնական կյանքը, նա չի հասկանում մարդ-

կանց բուժ եսասիրությունը: Ով գոնե մեկ անգամ հանդիպել է Անդրանիկի հետ, չի կարող չսիրել այդ օրիգինալ մարդուն»:

Հարազատ ժողովրդի իդձերով ու հույսերով ապրող քաջ գաւրահիսարցիին, սակայն, ունեցել է նաև վրիպումներ ու մոլորություններ: Նա միշտ չէ, որ հստակ պատկերացում ուներ իր ժողովրդի ազատագրության ձիշտ ուղու մասին, միշտ չէ, որ ըմբռնել է բարեկամի ու հովանավորողի դիմակ հաղած «մեծ տերություններն» խարդախ քաղաքականությունը:

Բայց Անդրանիկը ո՛չ քաղաքագետ էր և ո՛չ էլ դիվանագետ: Չնայած այն բանին, որ օժտված էր առողջ դատողությամբ և ժողովրդական իմաստության բարեմասնություններով, այնուամենայնիվ, նրա համար երբեմն դժվար էր ձիշտ կողմնորոշվել հայկական ազատագրական շարժման և ժամանակի միջազգային հարաբերությունների բավական բարդ ու խճճված հարցերում: Նա մարտիկ էր, պարտիզան և զորավար, իր կոչումն էր կազմակերպել զինված ելույթներ բռնակալների դեմ ու զենքը ձեռքին կրուվել ժողովրդի ազատության համար: Եվ այդ նա անում էր չզերականցված հերոսությամբ ու վարպետությամբ:

Անդրանիկ Օղանյանը ծնվել է 1865 թ. փետրվարի 13 (25)-ին, պատմական Շապին-Գարահիսար քաղաքում, արհեստավորի ընտանիքում: Պատանի Անդրանիկը ցանկացել է զնալ հոր ճանապարհով՝ զբաղվել արհեստով: Բայց ժամանակի դժնդակ իրակացությունը ստիպում է նրան հրաժարվել իր մտադրությունից և դառնալ պրոֆեսիոնալ հայդուկ-պարտիզան, որոնց թիվն այդ տարիներին աստիճանաբար ալիւնում էր ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ սուլթանական թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող մյուս երկրներում:

Արևմտահայերի վիճակը 1880—1890 թթ. ինչպես հայտնի է, ալիւի ծանրացավ: Արյունաբերու սուլթան Համիդը դիմում էր ամեն միջոցի, որպեսզի իրագործի հայերի բնաջնջման իր հրեշավոր քաղաքականությունը: Ալիւի էին սաստկանում անլուր ճնշումներն ու հարստահարությունները, կողոպուտներն ու ալերումները: Սանձազերծ բռնակալներն սպանում էին և անպատիժ մնում, առևանգում էին կանանց ու աղջիկներին, ոտնահարում մարդկանց արժանապատվությունը:

Այս բոլորը ծանր ապրումներ էին պատճառում ազատասեր ու հայրենասեր երիտասարդին: Նա որոշում է մասնակցել հարստահարիչների դեմ սկսված շարժմանը և պաշտպանել բազմաշարք հայրենակիցների կյանքը, գույքը և պատիվը: Եվ ահա 1891 թ., մի խումբ ընկերների հետ, նա երդում է տալիս նվիրել իրեն արևմրտահայության ազատագրման գործին:

1890-ական թվականներին, երբ բռնակալ սուլթան Համիդը սկսեց արևմտահայերի մասսայական կոտորածները, հայ գյուղացիները զենքի դիմեցին Սասունում (1894 թ.) և Զեյթունում (1895 թ.): Միաժամանակ ակտիվ գործունեություն ծավալեցին մի շարք հայդուկ-պարտիզաններ՝ Աղբյուր Սերոբը, Գևորգ Չավուչը, Վաղգեն Տերոյանը և ուրիշներ, որոնք իրենց զինված խմբերով ինքնապաշտպանական կոիւներ էին մղում ջարդարարների դեմ: Այդ հերոսական մարտերին գործուն, անմիջական մասնակցություն ունեցան քաջարի Անդրանիկը և նրա ընկերները:

Արևելահայերից համապատասխան օգնություն ստանալու նըպատակով Անդրանիկն անցնում է Ռուսաստան՝ Ղրիմ, Կովկաս և ապա նորից վերադառնում Արևմտյան Հայաստան: Ազատագրական պայքարին որդեգրված մարտիկն այստեղ նոր կապեր է հաստատում գյուղացիների և տեղի ազատամիտ, հայրենասեր գործիչների հետ և մասնակցում ժողովրդական ինքնապաշտպանական մարտերին ու ապստամբական ելույթներին: Միաժամանակ կազմակերպում է զինված խմբեր, գլխավորում նրանց և վարում կոիւներ թուրքական ինչպես կանոնավոր զորքի, այնպես էլ զանազան հրոսակախմբերի դեմ: Այս ժամանակաշրջանում առանձնապես աչքի ընկան այն մարտերը, որ տեղի ունեցան Մշո ս. Առաքելոց վանքում, 1901 թ. նոյեմբերին: Անդրանիկի սխրագործությունների համբավը տարածվեց Հայաստանում, Կովկասում, Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում:

1904 թ. գարնանը նորից ապստամբության դրոշ բարձրացրեց Սասունի հայ գյուղացիությունը: Տեղի ունեցան կատաղի մարտեր թուրքական զորքերի և ապստամբ գյուղացիների միջև: Անդրանիկն իր ջոկատով գործուն մասնակցություն ունեցավ այդ կոիւներին և բազմիցս փայլուն հաղթանակներ տարավ մի քանի անգամ գերակշռող թուրքական ուժերի նկատմամբ: Իր անհամեմատ փոքր ջոկատով, հայտնում էր ժամանակակիցներից մեկը, քաջ պարտիզանը «մի անգամ չէ, որ հաղթանակ է տանում սուլթանի զորքերի ուժեղ զորամասերի նկատմամբ: Միշտ և ամենուրեք լինելով բոլո-

կի հետ, նրան համարում էր «վերին աստիճանի եռանդուն, քաջարի և անձնվիրորեն խիզախ հրամանատար»:

Անդրանիկը աչքի ընկավ նաև այն կոիվներում, որոնք տեղի ունեցան Արևմտյան Հայաստանում 1916 թ.: Ետ շարտեզով թուրքական զերայանց ուժերը, նա այդ տարվա փետրվարին ազատեց Բիթլիս, իսկ մարտին Մուշ քաղաքները: Խիզախ մարտիկը և զորահրամանատարը պարզևատրվեց մի շարք շքանշաններով: Ավելի ուշ նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի աստիճան:

Անդրանիկը ողջունեց ցարական կարգերի տապալումը Ռուսաստանում: Նա մեծ հույսեր կապեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հետ: Առողջ բնազդը, կյանքի փորձը և իմաստովյունը նրան բերեցին այն համոզման, որ հայ ժողովուրդը կարող է ռեալ օգնություն սպասել միայն Սովետական Ռուսաստանից: 1918 թ., երբ թուրքական զավթիչների արշավանքի հետևանքով Անդրկովկասում ստեղծվել էր ճգնաժամային վիճակ, գեներալ-մայոր Անդրանիկը որոշեց իր ուժերը տրամադրել Սովետական Ռուսաստանին: Հուլիսի 14-ին նա հեռագիր ուղարկեց Բաքու՝ Կովկասի արտակարգ կոմիսար և Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ստեփան Շահումյանին, որտեղ ասվում էր. «...Նախիջևանի գավառը, ուր ներկայումս գտնվում եմ իմ ջոկատով, հայտարարում եմ Ռուսաստանի հանրապետության անբաժան մասը: Խնդրում եմ հայտնել ում հարկն է, որ ես իմ ջոկատով այսօրվանից գտնվում եմ Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ և ենթարկվում նրան: Կաշխատեմ արգելակել թուրքական զորքերի մուտքը Նախիջևանի գավառ: Սպասում եմ պատասխանի և կարգադրության»:

Ստեփան Շահումյանը բարձր գնահատեց Անդրանիկի այս քայլը: Մի քանի օր հետո նա ուղարկեց պատասխան հեռագիր: «Ժողովրդական առաջնորդ Անդրանիկին: Ձեր հեռագիրը ստացա: Լրիվ տեքստը հաղորդել եմ Մոսկվա, Կենտրոնական կառավարությանը: Իմ կողմից հանձին Ձեզ, ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին: Եթե պարոնայք Քաջազնունիները և մյուսները Ձեզ նման լինեին, հայ գյուղացիությունը չէր ապրի ներկայիս ողբերգությունը: Ողջուն հաղորդեցեք Ձեր գրոշի տակ մարտնչող բոլոր խիզախ մարտիկներին և ամբողջ աշխատավոր ազգաբնակչությունը... Երբ մենք հաղթենք թուրքերին, խաներին ու բեկերին, վրաց իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ Անդրկովկասի միավորված գյուղացիներն ու բանվորները

սովետական իշխանություն կհաստատեն իրենց ընդհանուր համագործակցում և կրկին կկապվեն Ռուսաստանյան մեծ ռեսպուբլիկայի հետ: Ուրախ կլինեի Ձեզ անհրաժեշտ աջակցություն ցույց տալու: Գուցե ուղիներ որոնենք կապ պահպանելու համար»:

Թուրքական բանակի ներխուժումը Անդրկովկաս, Բաքվի հերոսական կոմունայի անկումը հնարավորություն չտվեցին Անդրանիկին իրադրոժելու իր նոր ծրագիրը: Սակայն, անխոնջ և տոկուն մարտիկը շարունակեց իր ջանքերը, դիմեց ամեն հնարավոր միջոցի՝ Հայաստանը ազատագրելու թուրք ջարդարարներից:

1918 թ. վերջերից սկսած Անդրկովկասի ու Հայաստանի փաստական տերերը դարձան այսպես կոչված «դաշնակից» տերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Ժողովրդի վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր, ողբերգական: Անդրանիկը տեսնում էր այս և խոր հիասթափություն ասպրում: Մյուս կողմից զնալով ավելի էին խորանում և թըշնամական կերպարանք ստանում տարածայնություններն Անդրանամական կերպարանք կառավարության միջև: Այս և մի շարք այլ նիկի և դաշնակցական կառավարության միջև: Այս և մի շարք այլ հանգամանքների հետևանքով Անդրանիկը որոշում ընդունեց հեռանալ Հայաստանից: 1919 թ. ապրիլին, էջմիածնում, Անդրանիկը ցրեց իր զորամասը, զենքերը հանձնեց կաթողիկոսին, և ապա անցավ արտասահման:

Եվրոպական մի շարք երկրներ շրջելուց հետո Անդրանիկն ի վերջո հաստատվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (Կալիֆորնիայում), ուր և վախճանվեց 1927 թ. օգոստոսի 31-ին: Թաղվեց Ֆրեզնոյում: 1928 թ. Անդրանիկի աճյունը փոխադրվեց Փարիզի Պեր-Լաշեզ գերեզմանատունը:

Իր կյանքի վերջին տարիները Անդրանիկը անցկացրեց օտար երկնակամարի տակ: Բայց նա երբեք իր կապերը չկտրեց հարազատ ժողովրդի և երկրի հետ: Հայ ժողովրդի սիրված հերոսը հետաքրքրվել ու ոգեշնչվել է Սովետական Հայաստանի հաջողություներով, աշխատել է օգնել նրան, հանդես է եկել նրա թշնամիների դեմ: Դեպի հայրենիքն ունեցած ջերմ վերաբերմունքի արտափայտություն պետք է համարել սիմվոլիկ իմաստ ունեցող այն հարատևողությունը, որ հուշակավոր զորավարն իր թանկարժեք սուրբ ուղարկեց Սովետական Հայաստան, որը և պահպանում է նրանի պետական պատմական թանգարանում: Հայաստանի օգնության կոմիտեի պատվիրակներին, որոնք 1926 թ. ժամանել էին Նյու Յորք, Անդրանիկը գրում էր. «Ուրախությամբ կարդացի թերթերուն մեջ այն

գեղեցիկ և գործնական կոչը Հայաստանի վերաշինության համար, որ կազմված էր Նյու Յորքի մեջ հարգելի ազգայիններու մասնախումբե մը, ուղղված բոլոր Ամերիկայի հայության, ի նպաստ Հայրենիքի վերաշինության մեծ գործին:

Հուսով եմ, որ Ամերիկայի բովանդակ հայությունը գիտակցութեամբ ընդառաջ պիտի երթա լիառատ նյութական աջակցութեամբ: Ի սրտե կը մաղթեմ կատարյալ հաջողություն:

Եգիպտոսի հայ զաղութը ինձ նվիրած է սուր մը, գեղեցիկ արվեստ մը կա շինության մեջ: Արդ, բարեբախտություն ունիմ ձեզի հետ ուղարկելու Հայաստան, որպեսզի իմ ցանկությանս համաձայն նվիրեք Հայաստանի թանգարանին, որուն համար խնդրում եմ ընդունեք իմ խորին շնորհակալությունը: Մոտ ժամանակի մեջ ձեզի պիտի ուղարկեմ, Նյու Յորք:

Հաճեք թարգման ըլլալ և իմ սիրալիր բարեներս հաղորդել ալևոր Արարատի հովանիին տակ գտնվող ստեղծագործող, ժրջան ու աշխատող Հայաստանի պետական պաշտոնյաներուն, իմ հայ ժողովրդին և Հայաստանի զմայլելի ծաղիկներուն՝ հայ որբերուն»:

Խիստ բնորոշ է նաև այն ճառը, որ նա արտասանել է Մովսեսիան Հայաստանի 6-րդ տարեդարձի առթիվ Ֆրեզնոյում, 1926 թ. նոյեմբերի 28-ին կազմակերպված տոնակատարության ժամանակ: Դատապարտելով դաշնակցականներին, որոնք ատելությամբ են լցված դեպի հորհրդային Հայաստանը, Անդրանիկն ասել է, որ այժմ գոյություն ունի հորհրդային ազատ Հայաստան: Հայ ժողովուրդը առհավետ փրկված է շնորհիվ ռուս ազատասեր ժողովրդի, որն արհավիրքի ժամին ձեռք մեկնեց խորտակվող հայ ժողովրդին և փրկեց անդունդի եզրից: Այժմ բազմաշարք ու տանջված հայ ժողովուրդն ունի իր հայրենիքը: Այսօր հորհրդային իշխանության իմաստուն վարիչները, կրթնած հորհրդային Միության ուժին ու հարևանների եղբայրական հարաբերություններին, տանում են հայ ժողովուրդը խաղաղության, ապահովության ու շինարարության ուղիներով: Թող կեցցե հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը:

Այս խոսքերը, որ արտասանեց հայ ժողովրդի ազգային հերոսը, իր մահվանից մոտ ութ ամիս առաջ, ըստ էության նրա քաղաքական կտակն էր սերունդներին:

НАРОДНЫЙ ГЕРОЙ

(К 100-летию со дня рождения генерала Андраника)

Резюме

Во второй половине XIX в. в Западной Армении, находящейся под жестоким господством турецкой деспотии, усилилось армянское национально-освободительное движение. Наряду с происходившими крупными вооруженными восстаниями народных масс, на арену справедливой борьбы выходило также немало партизанов-гайдуков. В 1890-х годах свою героическую деятельность начал и стойкий партизан, выдающийся деятель антиосманского освободительного движения Андраник Озаян (1865—1927). На протяжении примерно трех десятилетий он самоотверженно боролся против угнетателей и палачей, одерживал много побед над поработителями, умело организовывал самооборону народных масс. Уже в начале XIX-го столетия снискал уважение и любовь широких слоев своего народа и пользовался репутацией истинного героя. Со временем Андраник стал талантливым полководцем; в годы первой мировой войны он весьма успешно командовал полком армянских добровольцев, а в последующие годы—более крупными войсковыми частями. Являясь храбрым воином, превосходным мастером выигрывать победы Андраник, однако не всегда разбирался в сложных международных отношениях и поэтому иногда допускал ошибки, впадал в мир иллюзии. Правда, это продолжалось не долго. Народная мудрость, которой он был широко наделен, все же большей частью брала верх. Как до революции, так и после нее Андраник имел русскую ориентацию. Знаменательно, что летом 1918 г. он изъявил желание служить правительству Советской России, а в ноябре 1926 г., приветствуя шестую годовщину Советской Армении, публично заявил, что Армянский народ навсегда спасен русским народом.

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ԼԵՈՅԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ նոր մշակույթի և մասնավորապես հայագիտության ակա-
նավոր ներկայացուցիչներից մեկն է Լեոն⁴⁷³: Ավելի քան հիսուն
տարի նա բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել իր ժողովրդի
հոգևոր կուլտուրայի ու գիտական մտքի մի շարք կարևոր մարզե-
րում: Նա ստեղծագործել է որպես գրող, գրականագետ, հրապար-
ակախոս և պատմաբան: Գրչի այդ անխոնջ մշակը ղգալի աշխա-
տանք է կատարել մեր ժողովրդի բազմադարյան գրականության և
մասնավորապես պատմության ուսումնասիրության ու մասսայա-
կանացման ուղղությամբ:

Լեոն (Առաքել Բաբախանյանը) ծնվել է 1860 թ. ապրիլի 14-ին
Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում: Նրա հայրը՝ դերձակ և
ապա՝ ժամկոչ Գրիգորը աննշան վաստակ ունեւր: Բազմանդամ ըն-
տանիքի նյութական ծանր վիճակը հնարավորություն չտվեց պա-
տանի Առաքելին ստանալ սիստեմատիկ կրթություն: Տեղի թեմա-
կան ու քաղաքային դպրոցները ավարտելուց հետո նա զբաղվեց
ինքնագործացմամբ և համառ աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերեց
խոր գիտելիքներ և լայն էրուդիցիա: Խոսելով Լեոյի մասին, Ավե-
տիք Իսահակյանը նկատել է. «Անսպառ եռանդի տեր և շահագնաց
աշխատունակ՝ նվիրվեց ինքնակրթության և իրենից շինեց-կեր-
տեց գրական այն ուժը, որ երկար տարիներ եղավ տիրապետող
ղեմքերից մեկը կովկասահայ հասարակության մտավոր կյանքի
մեջ»⁴⁷⁴:

Հոր մահից հետո, 1879 թ., երիտասարդ Առաքելը փորձում է
աշխատանք գտնել Բաքվում, բայց անհաջողության հանդիպելով
վերադառնում է Շուշի և գրագրի պաշտոն վարում քաղաքի նոտարի
մոտ, իսկ ավելի ուշ՝ 1881—1893 թթ. աշխատում է տեղի հեռա-
գրատանը որպես հեռագրիչ: 1893 թ. նա փոխադրվում է Բաքու,
իսկ երկու տարի հետո՝ Թիֆլիս: Այնտեղ մոտ 12 տարի (1895—
1906) աշխատում է «Մշակի» խմբագրատանը, որպես այդ նշա-
նավոր թերթի մշտական աշխատակից և քարտուղար⁴⁷⁵:

Լեոն գրել սկսեց դեռևս 1870-ական թթ. վերջերից (նրա առա-
ջին թղթակցությունը տպագրվեց «Кавказ» լրագրում 1877 թ.):
Ավելի ուշ՝ 1880—90 թթ. նա պարբերաբար թղթակցում է «Մշա-
կին», «Արձագանքին», «Աղբյուրին», «Տարազին», «Արմենիային»,
«Մուրճին», կատարում է թարգմանություններ, հրապարակում ա-
ռանձին գրքեր և գրքուկներ: Արձագանքելով իր ժամանակի հայ
հասարակությանը հուղող հարցե-
րին, նա պատկերում է գավա-
ռահայության, մասնավորապես
գյուղացիության ծանր վիճակը,
մերկացնում համփաների շահա-
տակությունները, գրում Հայկա-
կան հարցի և արևմտահայու-
թյան ծանր կացության մասին,
քարոզում հայրենասիրական գա-
ղափարներ, շոշափում գրակա-
նության և կուլտուրայի հարցեր,
հանդես գալիս պահպանողա-
կան-ոեակցիոն հայ գործիչների
դեմ և այլն: Այդ տարիներին
Լեոն գտնվում էր Բաֆֆու և Գրի-
գոր Արծրունու գաղափարական
աղցեցության ներքո:

Պրոֆ. Լեո

Առանձնապես բեղուն եղավ մեր հեղինակի գրիչը XIX դարի
վերջերին և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներին: Ավելի խո-
րանալով գրական ու գիտական աշխատանքի մեջ, Լեոն, որ օժտը-
ված էր զարմանալի եռանդով ու աշխատասիրությամբ, գրեց բազ-
մաթիվ հոդվածներ, գեղարվեստական երկեր, գրականագիտական
ու պատմագիտական մեծածավալ աշխատություններ:

Գրական-գիտական աշխատանքի հետ միասին Լեոն ինչպես
նախորդ շրջանում, այնպես էլ XX դարի սկզբներին զբաղվեց հրա-
պարակախոսությամբ՝ շոշափեց բազմաթիվ գրական-կուլտուրա-
կան և հասարակական-քաղաքական թեմաներ, արձագանքեց ռու-
սական առաջին հեղափոխության տարիների փոթորկալից անցքե-
րին, գրեց ոչ քիչ հոդվածներ առաջին համաշխարհային պատերազ-
մի արյունոտ դեպքերի ու 1917—1920 թթ. Անդրկովկասում ստեղծ-
ված տնտեսական ու քաղաքական ծանր իրադրության մասին: Հայ-
րենասերի շնչով ու կրքով գրված իր հոդվածներում նա բացահայ-

տում էր սևհարյուրակային ունակցիայի էությունը, իր գայրույթն արտահայտում արևմտահայերի աննախընթաց կոտորածները կազմակերպող երիտթուրքերի դեմ, մերկացնում Անդրկովկասի բուրժուանացիոնալիստական կուսակցությունների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, լուսաբանում առօրյայի գրական-կուլտուրական և հասարակական այլևայլ հարցեր: Լեոյի հոգվածները դիպուկ են և սրամիտ, շնայած նրանցում կան նաև սխալ դրույթներ:

Հայտնի է, որ Լեոն շի եղել որևէ քաղաքական կուսակցության անդամ: Նա գործել է որպես «անպարտիական» մտավորական ու հասարակական գործիչ: Սակայն քաղաքական տեսակետներով նա, այնուամենայնիվ, կանգնած էր մշակականների, այլ կերպ ասած՝ հայկական բուրժուական լիբերալիզմի դիրքերում: Չնայած իր ժողովրդասիրությանը, դեմոկրատական հայացքներին, ու այն բանին, որ քննադատել է ցարական, բուրժուակալվածատիրական կարգերը, Լեոն քաղաքական ու հասարակական հիմնական հարցերում համերաշխ էր հայ լիբերալների հետ: Գլխավորապես հենց սրանով էլ բացատրվում են բազմավաստակ հեղինակի մի շարք սխալներն ու մոլորությունները, մոլորություններ, որոնց մասին նա հետագայում խոսեց հրապարակայնորեն ու ամենայն անկեղծությամբ:

Ի՞նչ դիրք բռնեց Լեոն Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ժողովրդի շահերով ու բախտով ապրող ականավոր մտավորականը ի սրտե ողջունեց խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում: Եվ ոչ միայն ողջունեց: Նա պատրաստակամություն հայտնեց իր ուժերը տրամադրելու ազատագրված ու վերածնության ուղին բռնած հայրենիքի կուլտուրայի ու դիտության զարգացման գործին: 1924 թ. Սովետական Հայաստանի կառավարության հրավերով Լեոն Թիֆլիսից Երևան ժամանեց և աշխատանքի անցավ Երևանի պետական համալսարանում որպես պատմության դասախոս: Մանկավարժական-դասախոսական աշխատանքի հետ միասին նա շարունակեց իր գիտահետազոտական պրպտումները և հայագիտությունը հարստացրեց նոր ուսումնասիրություններով:

Լեոն վախճանվեց 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին, Երևանում:

2

Լեոյի հարուստ ու բազմաժանր գրական ժառանգության մեջ խոշոր տեղ են գրավում նրա պատմագիտական աշխատությունները: Եթե իր ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում՝ մոտավորապես 1880—1900 թթ. նա հանդես եկավ հիմնականում որպես

հրապարակախոս, գրող ու գրականագետ, ապա հաջորդ տարիներին՝ 1900—1930 թթ. Լեոն ղեկավարեց գլխավորապես պատմության հարցերով: Պատահական չէ, որ նա մեր ժողովրդի լայն խավերին հայտնի է որպես պատմաբան:

Լեոյի պատմագիտական գործունեությունը կարելի է բաժանել երկու հիմնական շրջանի՝ նախասովետական ու սովետական: Տարբեր շրջաններում հեղինակի ստեղծած աշխատությունները գրված են տարբեր աշխարհայեցողությամբ ու մակարդակով և այդ առումով համարժեք չեն:

Նախասովետական տարիներին անվանի պատմաբանը հրապարակեց պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց թվում «Հայկական տպագրություն» (2 հատոր, 1901—1902), «Ստեփանոս Նազարյանց» (2 հատոր, 1902), «Հովսեփ կաթ. Արղուի» (1902), «Գրիգոր Արծրունի» (3 հատոր, 1902—1905), «Ս. Մեսրոպ» (1904), «Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914), «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի» (1914), «Հայոց հարցի վավերագրեր» (1915), «Վանի թագավորությունը» (1915), «Վարդանանք» (1917) և այլն: Բացի այս ծավալուն գործերից, Լեոյի գրչին են պատկանում նաև մի շարք փոքր ուսումնասիրություններ ու բազմաթիվ հոգվածներ: Հիմնականում նախասովետական շրջանում ստեղծվեց հեղինակի գլուխգործոցը՝ «Հայոց պատմություն» քառահատոր ֆունդամենտալ աշխատության առաջին, երկրորդ և երրորդ հատորները (չորրորդ հատորը, որ դեռևս մնացել է անտիպ, գրված է սովետական իշխանության տարիներին՝ 1920-ական թթ.):

«Հայկական տպագրություն» երկհատոր աշխատությունը Լեոյի լավագույն գործերից է: Այստեղ տրված է ինչպես հայ տպագրության, այնպես էլ հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. մտավոր ու քաղաքական կյանքի պատմությունը: Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում հատկապես XVII—XVIII դդ. հայ գրականության և ազատագրական շարժումների վրա: Այս աշխատությունը ժամանակին բարձր գնահատական ստացավ:

Ստեփանոս Նազարյանին և Գրիգոր Արծրունուն նվիրված հատորներում լուսաբանված են ոչ միայն այդ երկու նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեությունը, այլև XIX դարի հայ գրական, մշակութային կյանքի և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմության մի շարք կարևոր էջեր:

Երևանի ու Ղարաբաղի թեմական դպրոցների պատմությանը

նվիրված գործերը միաժամանակ արժեքավոր նյութեր են տալիս XIX դարի և XX դարի առաջին տասնամյակի հայկական դպրոցների, ինչպես նաև արևելահայերի կուլտուրական կյանքի մասին: Գրական աղբյուրների հետ միասին հեղինակը օգտագործել է նաև արխիվային ուշագրավ նյութեր:

«Հայոց հարցի վավերագրեր» գրքում գիտնականը աշխատել է ամփոփ գաղափար տալ հայ ընթերցողին հուզող «հայոց արյունոտ հարցի» մասին: Այդ նպատակով նա թարգմանաբար տալիս է խնդրին վերաբերող մի շարք կարևոր փաստաթղթեր-վավերագրեր, որոնք ստեղծվեցին միջազգային դիվանագիտության խոհանոցում XIX դարում և XX դարի սկզբներին (մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը): Բացի ներածականից, դիրքն ունի վավերագրերին կցված ընդարձակ մեկնաբանություններ:

Բազմամյա քրտնաջան աշխատանքի արդյունքն է պրոֆ. Լեոյի «Հայոց պատմություն» մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ ի հայտ են բերված հեղինակի պատմագիտական ամբողջ ուժը, գիտելիքներն ու տաղանդը: Հարկ է նկատել, որ Լեոն ծրագրում էր գրել հինգ հատոր, ընդ որում վերջին հատորը պետք է լուսաբաներ հայ գաղթօջախների պատմությունը: Սակայն հիվանդության պատճառով նա ի վիճակի չեղավ ավարտել այդ մեծածավալ աշխատության վերջին մասը:

«Հայոց պատմության» առաջին հատորը, որ լույս տեսավ 1917 թ. Թիֆլիսում, նվիրված է Հայաստանի հին պատմությանը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր թվականության V դարը: Գրքում հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում աշխարհագրական միջավայրի հարցի վրա, խոսում նախահայկական շրջանի մասին, տալիս աղբյուրների տեսություն և ապա հարևան երկրների պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա շարադրում հայ ժողովրդի քաղաքական, ինչպես և կուլտուրական զարգացման պատմությունը: Երկրորդ հատորը պետք է ընդգրկեր V—XV դարերը, կամ հեղինակի խոսքերով ասած՝ միջին դարերը, հայկական միջնադարը: Սակայն Լեոն չկարողանալով ամբողջովին իրականացնել իր ծրագիրը, այս հատորում նա շարադրեց միայն V—XI դարերի պատմությունը: Երրորդ հատորը լուսաբանում է հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. պատմությունը, ընդ որում այստեղ մեծ ուշագրություն է դարձված ազատագրական շարժման, հայ-ռուսական հարաբերությունների և մշակույթի զարգացման հարցերի վրա:

Խոսելով Լեոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական

աշխատությունների մասին, պետք է նախ և առաջ նշել այն, որ դրանք զգալի թարմություն մտցրին ավանդական հայագիտության մեջ: Թե՛ իրենց բովանդակությամբ և թե՛ շարադրման եղանակով այդ գործերը հաճելի նորություն էին և այդ պատճառով էլ ջերմ ընդունելության արժանացան ընթերցող հասարակության կողմից:

Անվանի պատմաբանը կարողացավ հաղթահարել կղերապահ-պանողական, սխոլաստիկական շատ կոնցեպցիաներ և հանդես բերեց նոր, գիտական մոտեցում հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի նկատմամբ: Այդ հնարավոր եղավ շնորհիվ այն բանի, որ Լեոն իր պատմագիտական գործունեության առաջին իսկ տարիներից հարեց հայագիտության նոր, առաջավոր ուղղությանը և լայնորեն օգտագործեց իր ժամանակի ռուսական և արևմտաեվրոպական պատմագիտության խոշոր ներկայացուցիչների, ինչպես նաև ականավոր հայագետներ Ն. Մառի, Ն. Ագոնցի, Գ. Խալաթյանցի և ուրիշների հետազոտությունները:

Լեոն բազմիցս նկատել է, որ պատմագիտությունը պետք է դբադվի ոչ թե թագավորների ու զորավարների, այլ ժողովրդի պատմությամբ: Իր հոդվածներից մեկում նա գրում էր. «Պատմությունը վաղուց դադարել է լոկ պատերազմական թմբուկների և արքաների արձագանք լինելուց: Պատմությունը այժմ զվարճալի ընթերցանություն չէ, այլ գիտություն... նրա (պատմության) առջև ավելի մեծ, ավելի պատասխանատու գործ կա՝ ժողովրդի կյանքը դարերի ընթացքում... Թագավորները, իշխանները, եպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսապետները ժողովրդի պատմություն չեն, այլ այդ պատմության արտահայտությունը»⁴⁷⁶:

Ելնելով այս դրույթից, Լեոն աշխատեց լուսաբանել հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական ու մտավոր կյանքը և ցույց տալ նրա անցած բարդ ու դժվարին դարավոր ուղին: Եվ հենց այս հարցերն էլ կազմեցին նրա պատմագիտական աշխատությունների հիմնական բովանդակությունը:

Հայտնի է, որ կղերաֆեոդալական պատմագրության ներկայացուցիչները իղեալականացրել են անցյալը, փորձել են ժխտել սոցիալ-դասակարգային ճնշումների ու ներհակությունների առկայությունը մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ժխտելով այդ բոլոր ամեննայնի սխալ «տեսությունը», Լեոն մի անգամ ևս հիմնավորեց այն ճշմարտությունը, թե հայ ժողովրդական մասսաները ևս ենթարկվել են ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին, «հայրենի» հարստահարիչների ճնշումներին ու կեղերումներին: Այս մասին նա գրել է ոչ

քիչ էջեր, անդրադարձել է իր մի շարք աշխատություններում: Բնորոշ է, որ դեռևս 1905 թ. Լեոն Տրապարակեց մի հոդված, ուր հենվելով Շիրակում գտնված արձանագրությունների և Մխիթար Գոշի «Պատաստանագրքի» տվյալների վրա, այն միտքը հայտնեց, թե հակառակ տիրապետող տեսակետին, Հայաստանում ևս եղել է ճորտատիրություն: Մերժելով Վահան Բաստամյանի կարծիքը, թե Հայաստանում երբեք ճորտեր չեն եղել, Լեոն նկատում էր. «Նախ և առաջ մեզ զարմացնում է այն կտրուկ ձևը, որով գիտնական վարդապետը ժխտում է ճորտությունը Հայաստանում: Երբեք, ասում է նա, գոյություն չէ ունեցել ճորտությունը: Ինչի՞ց գիտեք: Արդյոք այնքան լավ հայտնի՞ են հին հայկական կյանքի բոլոր ներքին պայմանները: Բաստամյանցը նույնիսկ դիտի, որ ճորտատիրական դրություն բացակայությունը մեծ չվերցնող մի ճշմարտություն է, որ նա հայտնի է ամենքին: Այդպիսի համոզմունքը, ձեռք է ալյուր էլ ընդհանուր է մեր մեջ, բայց հարցն այն է, թե որքա՞ն ճշմարտություն կա այդ համոզմունքի մեջ»⁴⁷⁷:

Ամփոփելով պատմական նյութերով հարուստ իր հոդվածը և չհամաձայնելով Բաստամյանի հետ, Լեոն գրում էր. «Հայաստանի հողն էլ ուրեմն ազատ չի եղել ստրուկ, անասունի պես վաճառվող հողագործի հեծեծանքներից, արյուն քստիներից: Իզուր էինք կարծում, թե մեր պապերը ոչ ճորտ են եղել, ոչ ճորտատեր»⁴⁷⁸:

Հայաստանի պատմությունը Լեոյի աշխատություններում տրված է ոչ թե մեկուսացված, ինքնամփոփ ձևով, այլ լայն ֆոնի վրա, սերտորեն կապակցված հարևան երկրների պատմության հետ: Հեղինակը անց է կացնում զուգահեռներ, կատարում համեմատություններ, նշում փոխազդեցություններ, հայտնաբերում առանձնահատկություններ ու ընդհանրություններ հայ և հարևան ժողովուրդների սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի միջև: Այս բոլորի հետևանքով Հայաստանի պատմությունը անկասկած ավելի է լուսաբանվում, ավելի հստակ ու ամբողջական դառնում:

Պատմագիտական աշխատություններն առավել արժեքավոր են այն դեպքում, երբ տալիս են ոչ միայն կոնկրետ նյութ, փաստեր, այլև ընդհանրացումներ, տեսական եզրակացություններ: Լեոյի գործերում կան և մեկը, և մյուսը: Նշանավոր պատմաբանը հայտնի է նաև իր սրամիտ դատողություններով ու փաստերի նուրբ վերլուծություններ:

Լեոն չի պատկանել այն պատմաբանների թվին, որոնք խուսափել են գրել ժամանակակից դեպքերի կամ թե մտաւոր անցյալի

մասին: Նա բազմաթիվ առիթներով շոշափել է ժողովրդին հուզող խնդիրները, փորձել իմաստավորել ընթացիկ քաղաքական ու սոցիալական անցքերը, միջազգային դիվանագիտության շղարշավորված խարդախ քաղաքականությունը: Հայրենասեր պատմաբանի մի շարք աշխատություններում խոսվում է արևմտահայության ծանր կացության, Հայկական հարցի, կովկասահայերի ներքին կյանքի, ազգերի փոխհարաբերությունների և այլ խնդիրների մասին: Ավելին: Անգամ հեռավոր անցյալին նվիրած աշխատություններում Լեոն յուրովի արտահայտել է իր ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական տրամադրությունները, իր ձեռն ու ցանկությունները:

Պատմագիտական իր երկերը շարադրելիս Լեոն օգտագործել է բազմատեսակ ու բազմաբովանդակ աղբյուրներ, նյութեր և գրականություն: Նա պրպտումներ է կատարել ձեռագրատներում և արխիվներում, անհրաժեշտ նյութեր է քաղել հայ պատմիչների երկերից ու ժամանակագրություններից, հին հունական և հռոմեական հեղինակներից, ուսումնասիրել է վիմական արձանագրություններ, հենվել է հնագիտական, լեզվագիտական ու բանասիրական տվյալների վրա, կարդացել է ճանապարհորդական նոթեր, հուշեր, դիտական ուսումնասիրություններ և այլն: Եվ այս հսկայական նյութն ու գրականությունը բազմավաստակ պատմաբանը օգտագործել է ոչ թե մեխանիկորեն, այլ քննադատաբար: Քանիցս նա առիթներ է ունեցել խիստ քննադատության ենթարկելու պատմական աղբյուրները և բացահայտելու մի շարք հեղինակների սխալները, միակողմանիությունը և հետապնդած քաղաքական դիտավորությունը: Այսպես, օրինակ, Լեոն ցույց է տալիս, թե ինչպիսի միտումնաւորություն են հանդես բերել հռոմեական աղբյուրները հայ-հռոմեական պատերազմները լուսաբանելիս: Մասնավորեցնելով իր խոսքը Լուկուլլոսի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին, նա գրում էր. «Հռոմեական աղբյուրները պայծառ և զեղեցիկ մանրամասնություններով են նկարագրում այդ արշավանքը: Բայց նրանք, տարաբախտաբար, մի ընդհանուր պակասություն ունեն—միակողմանիություն: Հիմնված լինելով վլիսավորապես Լուկուլլոսի պաշտոնական զեկուցումների և արշավանքին մասնակցած այլ հռոմեացի զինվորականների պատմվածքների վրա, այդ տեղեկությունները ամեն տեղ և ամեն կերպ աշխատում են փառաբանել Լուկուլլոսին և ստորացնել նրա հակառակորդներին: Այս միտումնավորությունը շահագործել է անգամ հրաշքները, ցույց

տալու համար թե նույնիսկ երկինքն էլ ջանք էր թափում, որ հոռմեացիների հաղթանակը լիակատար լինի: Սակայն այդ ծայրահեղ միակողմանիության մեջ էլ մնացել են շատ սկնարկներ, որոնք վկայում են, թե հոռմեական աղբյուրները թաքցնում են շատ բան, որ ձեռնտու չէ Լուկուլլոսին և նրա բանակին»⁴⁷⁹:

Լեոն քննադատական մտտեցում է հանդես բերել նաև մյուս, այդ թվում և հայ աղբյուրների ու հեղինակների նկատմամբ: Հայտնի է, որ նա, բարձր գնահատելով Մ. Չամչյանի «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատությունը, միաժամանակ իրավացիորեն նշել է այդ գործի լուրջ թերությունները: Ականավոր հայագետի նման մտտեցումը, իհարկե, ճիշտ էր:

Սակայն Լեոյի նախասովետական շրջանի պատմագիտական աշխատությունները, վերը նշված և մի շարք այլ արժանիքների հետ մեկտեղ, ունեն նաև զգալի թերություններ: Բանն այն է, որ Լեոյի պատմահայեցողության վրա ուժեղ ազդեցություն է ունեցել իդեալիստական աշխարհայացքը, պատմական պրոցեսի ըմբռնման նրա մեթոդոլոգիական սկզբունքները կրթման հեղձեղուկ են եղել: Սրանից էլ բխում են նրա գործերի ընդհանուր բնույթի մի շարք սխալներն ու թերությունները:

Պատմաբանի երկերում գերազնահատված է «հոգևոր գործոնի» դերը մարդկային հասարակության զարգացման գործում: Թերագնահատելով նյութական-տնտեսական պայմանների, սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների, ժողովրդի պայքարի ու դիմադրական ուժի, քաղաքական անցքերի դերը և նշանակությունը, Լեոն հայ ժողովրդի պատմության մեջ տեղի ունեցած մի շարք խոշոր սեղաշարժեր բացատրում է, օրինակ, միայն զաղափարների, դպրոցների ու գրականության զարգացմամբ: «Հինգերորդ դարի սկզբին, հայ աշխարհը փրկվել էր կործանումից, ստեղծելով ազգային դաստիարակություն», — գրում էր նա⁴⁸⁰:

Լեոն այն կարծիքն ունեւր, թե պատմական իրադարձություններում վճռական դերը պատկանում է անհատներին, հատկապես թագավորներին ու զորահրամանատարներին: Հին Արևելքի երկրներում «պետության առաջադիմությունը և անկումը կախված էին միապետի անձնական հատկություններից»: Հայ պետականության հզորացումն ու թուլացումը ևս նա մեծ շափով կապում էր թագավորների ընդունակության կամ անկարողության հետ: Տիգրան II-ը քաջ էր ու տաղանդավոր, այդ պատճառով նա կարողացավ ստեղծել մեծ կայսրություն: Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին, «այդ

խեղճ ու անկարող մարդը... գերեզմանի ափը հասցրեց Շիրակի փոքրիկ պետությունը»⁴⁸¹: Լեոն միաժամանակ գտնում էր, որ պատմական իրադարձությունների մեջ խոշոր դեր են խաղում նաև պատահականությունները: Նրա կարծիքով «մարդկային հաջողությունների մեջ միշտ գլխավոր դերը կատարել է պատահականությունը»⁴⁸²:

Պատմության հարցերին նվիրված իր գործերում Լեոն մեծ նըշանակություն է տալիս կրոնին, շափազանցնում նրա նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Սոցիալ-դասակարգային և հասարակական-քաղաքական մի շարք անցքերի ու երևույթների հիմքում նա փորձում է տեսնել կրոնական դրդապատճառներ: Ավելին: Սոցիալ-դասակարգային բովանդակություն ունեցող և ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված պայլիկյան ու թոնգրակյան շարժումների մեջ, օրինակ, Լեոն դնում էր կրոնադավանաբանական բովանդակություն⁴⁸³:

Պրոֆ. Լեոն տուրք է տվել, այսպես կոչված, աշխարհագրական գործոնի տեսությունը: Ունենալով սխալ մեթոդոլոգիական ելակետ, նա գերագնահատում է աշխարհագրական միջավայրի դերը, հաճախ դրան վերագրելով վճռական նշանակություն հասարակական զարգացման մեջ: Ժողովուրդների ոչ միայն տնտեսական կյանքը, այլև մշակույթը, զաղափարախոսությունը, հոգևոր աշխարհը և այլն, պայմանավորված է աշխարհագրական միջավայրով: «Եթե քաղղեանգիպտական քաղաքակրթությանն էր վիճակված կատարել համաշխարհային դեր, դրա գլխավոր պատճառն այն աշխարհագրական միջավայրն էր, ուր նա ձոխացավ»⁴⁸⁴:

Ի վերջո հարկ է նկատել, որ Լեոյի նախահեղափոխական շրջանի պատմագիտական աշխատությունները, որ գրված են տասնյակ տարիներ առաջ, մասամբ կորցրել են իրենց թարմությունը և որոշ հարցերում արդեն հնացել են: Այս վերաբերում է հատկապես «Հայոց պատմության» առաջին հատորին, ուր տրված է հայ ժողովրդի հին պատմությունը: Այժմ չի կարելի ճիշտ համարել այն տեսակետները, որ հեղինակը զարգացնում է մարդկային հնագույն քաղաքակրթության պարբերացման, հին Արևելքի տնտեսական ֆորմացիաների, ուրարտացիների, հայ ժողովրդի կազմավորման (էթնոգենեզի), հայկական պետականության սկզբնավորման և հայ հին մշակույթի, պատմահայր Մովսես Խորենացու պորբեմի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Ժամանակակից պատմագիտության և հնա-

գիտության հավաստի տվյալները այսօր նոր լույս են սփռում անցյալում չպարզաբանված այդ խնդիրների վրա:

Սովետական իշխանության տարիներին՝ իր կյանքի վերջին տասնամյակում, պրոֆ. Լեոն գրեց մի շարք նոր աշխատություններ, նվիրված հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերին: Նա ավարտեց «Հայոց պատմության» չորրորդ հատորը, գրեց «Խոջալահան կապիտալ» երկհատորյակը (լույս է տեսել միայն առաջին հատորը), հրատարակեց «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (2 հատոր), «Անցյալից» խորագիրը կրող իր հուշերը և մի շարք հետաքրքիր հոդվածներ: Լեոյի արխիվում պահվում են նաև դեռևս չհրատարակված ձեռագիր աշխատություններ («Մանուկ Հայաստան», «Հայերը համաշխարհային պատերազմի մեջ» և այլն), որոնք նույնպես գրված և ավարտված են այս շրջանում:

Ապրելով սովետական կարգերում, Լեոն աշխատեց հրաժարվել իր իդեալիստական աշխարհայացքից և կանգնել մատերիալիստական պատմահայեցողության դիրքերում: Տարեց պատմաբանը սկսեց ավելի շատ ուշադրություն դարձնել Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու դասակարգային պայքարի հարցերի պատմության վրա, հաջողությամբ վեր հանեց ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը և արևմտյան պետությունների խարդախ դիվանագիտությունը Հայկական հարցում, սուր քննադատության ենթարկեց հայ ազգայնական կաղմակերպությունների ու կուսակցությունների գործունեությունը, վերանայեց ու վերագնահատեց անցյալի իր սխալ տեսակետները: Շատ բնորոշ են Լեոյի ժամանակակից սովետահայ ակնաւոր մտավորականներից մեկի՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի հուշերն այն մասին, թե ինչպես բազմավաստակ պատմաբանը փորձում էր «վերակառուցվել» նաև մանկավարժական աշխատանքում: Տեր-Սիմոնյանը 1932 թ. գրել է. «1926 թվին տղերիս գրողին վիճակվեց լսել Լեոյի մեկ դասախոսությունը պետական համալսարանի պատմա-գրական բաժանմունքի ուսանողների համար: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն էր դասախոսության թեման: Այդ դասախոսությունը տպավորվեց իմ մեջ որպես անմոռանալի մի հիշողություն: 66 տարեկան դասախոսը, որի գրեթե 40-ամյա գործունեությունը անցել էր իդեալիստական աշխարհայացքի գորեղ ազդեցության տակ, անկեղծորեն, համոզված ձգտում էր մատերիալիստորեն լուսաբանել 18-րդ դարի ֆրանսիական ժողովրդի մեծ դրամայի իրադարձությունները»⁴⁸⁵:

Չնայած այդ բոլորին Լեոյին, այնուամենայնիվ, շահողվեց

ճիշտ ըմբռնել մատերիալիստական-մարքսիստական պատմահայեցողությունը և նա զգալի շափով տուրք տվեց Մ. Ն. Պոկրովսկու պատմագիտական դպրոցին, որն այն ժամանակ, ինչպես հայտնի է, իշխող դիրք էր գրավում: Իսկ այդ այն հետևանքն ունեցավ, որ հայ գիտնականը սովետական շրջանում գրած իր աշխատություններում մեծ մասամբ գեհհիկ սոցիոլոգիզմի և ազգային նիհիլիզմի դիրքերից լուսաբանեց հայ ժողովրդի պատմության մի շարք հարցեր: Իներենք երկու օրինակ:

Հետևելով Մ. Ն. Պոկրովսկուն՝ առևտրական կապիտալի մասին ունեցած սխալ տեսությունը, Լեոն գտնում էր, որ «նոր ժամանակներում», այսինքն՝ XVI—XIX դդ., ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում հասարակական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը եղել է առևտրական կապիտալը: Այդ մասին իր «Խոջալահան կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ» աշխատության մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) նա գրում էր. «Եթե Արևմտյան Եվրոպայում առևտրական կապիտալի տիրապետությունը բերում էր իր հետ մի շարք խոշոր քաղաքական-հասարակական շարժումներ (նիդեռլանդական, անգլիական, ֆրանսիական հեղափոխություններ, դերմանական ռեֆորմացիա և այլն) հայերի մեջ էլ, չնայած որ սրանք ապրում էին բոլորովին տարբեր քաղաքական մշակութային միջավայրում, խոջալահան կապիտալը ծնող, դաստիարակող, ղեկավար դարձավ խոշոր և երկարատև մի երևույթի, որ նույնպես ազատագրական հեղափոխություն էր, բայց արդեն Առաջավոր Ասիայի հողի վրա, ասիական մեծ բռնապետություններից սեփական ազգային անկախություն խլելու համար»⁴⁸⁶:

Մասնավորեցնելով խոսքը հայ առևտրական կապիտալի, կամ իր խոսքերով ասած՝ խոջալահան կապիտալի մասին, Լեոն եզրակացնում էր. «Այսպիսով խոջալահան կապիտալը հանդիսանում է այնքան մեծ, այնքան անզերակչուելի մի հասարակական ուժ, որ նրան է միայն վերապահվում իրանով լցնել հայոց պատմության ամբողջ նոր շրջանը»⁴⁸⁷: Հավատարիմ այս դրույթին, նա հայ ժողովրդի XVI—XVIII դդ. ամբողջ պատմությունը՝ թե՛ քաղաքական ու քաղաքացիական, թե՛ տնտեսական ու մշակութային անսպում է միայն առևտրական կապիտալի հետ, միանգամայն անտեսելով մյուս դասերի ու դասակարգերի դերը: Այս տեսակետը, հասկանալի է, չի կարող դիմանալ քննադատության:

Ինչպես «Խոջալահան կապիտալում», այնպես էլ «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկհատորյա աշխա-

տուվյան մեջ (լույս է տեսել 1934 թ.) և իր հուշերում («Անցյալից», լույս է տեսել 1925 թ.) Լեոն հանգամանորեն խոսում է XVIII և XIX դդ. հայ ազատագրական շարժումների մասին: Ելնելով նիհիլիստական դիրքերից, տարեց հեղինակը բացասական վերաբերմունք է ցուցաբերում այդ շարժումների և դրանց գործիչների նրկատամբ: Այսպես, Լեոն փորձում էր նսեմացնել Դավիթ-Բեկի գլխավորած շարժումը, միամիտ ու սխալ էր համարում Իսրայել Օրու, Հովսեփ Էմինի և մյուս հայ ականավոր գործիչների ազատագրական ձգտումները և քաղաքական ծրագրերը⁴⁸⁸: Նրա կարծիքով XIX դարի երկրորդ կեսի արեւտահայ ազատագրական շարժումները չէին բխում ժողովրդի շահերից, ինքնաբուխ չէին և ըստ էության հանդիսանում էին «ինտելիգենտական մտածողության արգասիք»⁴⁸⁹: Իհարկե, այստեղ ևս թույլ են տրված լուրջ սխալներ:

Ավելորդ չէ հիշել, որ Լեոյի այս անընդունելի տեսակետները չէին համընկնում նույն հարցերին վերաբերող նրա նախահեղափոխական շրջանի հայացքներին: Եթե, օրինակ, իր կյանքի երեկոյին՝ անհաջող վերագնահատումների պահերին դրած աշխատություններում նա սե գույներով էր պատկերում XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները, ապա նախկինում ստեղծած իր գործերում սխառաբանում և ըստ հարկին էր արժեքավորում այդ նույն ժողովրդական, առաջադեմ շարժումները: Ինչպես տեսնում ենք, տրամագծորեն հակառակ կարծիքներ միևնույն խնդրի վերաբերյալ:

Լեոն անցել է դժվարին ու հակասություններով լի ուղի: Նրա թողած բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ աշխատությունները ունեն ինչպես իրենց ուժեղ, այնպես էլ թույլ կողմերը: Տաղանդավոր հեղինակի պատմագիտական ժառանգության մասին կարելի է շատ խոսել ու վիճել: Բայց այդ ժառանգությունն ունի այնպիսի բացահայտ արժանիքներ և առավելություններ, որոնց մասին հազիվ թե կարելի լինի տարակուսել: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

Անվանի պատմաբանի աշխատությունները պարունակում են փաստագրական հարուստ նյութ: Տասնյակ տարիների ընթացքում զարմանալի եռանդով ու աշխատասիրությամբ Լեոն բազմաթիվ ձեռագրերից, արխիվային փաստաթղթերից և գրական-պատմական աղբյուրներից հավաքել է հետաքրքիր շատ փաստեր ու տեղեկություններ: Հեղինակի աշխատություններում կարելի է գտնել արժեքավոր նյութեր հայ ժողովրդի ինչպես հասարակական-քաղաքական կյանքի, այնպես էլ հոգևոր մշակույթի պատմության վերաբերյալ:

Լեոյի գործերը շարադրված են հստակ, կենդանի և պատկերա-

վոր լեզվով ու վարակիչ հուզականությամբ: Այս հարցում նա չունի իր հավասարը մեղանում: Լեոն ոչ միայն գիտնական է, այլև գրող, խոսքի վարպետ: Կարգալով նրան, ընթերցողը հաճախ ստանում է գեղարվեստական հաճույք: Պատահական չէ, որ ականավոր պատմաբանի աշխատությունները սիրով են ընդունվում հասարակության լայն խավերում:

Հայ ժողովրդի պատմության շատ դրվագներ և մասնավորապես XVI—XVIII դդ. պատմության մի շարք հարցեր առաջին անգամ լուսաբանվել են Լեոյի աշխատություններում, ընդ որում այդ լուսաբանությունը չի կորցրել իր թարմությունը և գիտականությունը նաև մեր օրերում: Ականավոր պատմաբանը սուր գրչով է պատկերել այն դաժան հարստահարություններն ու անլուր ճնշումները, որոնց ենթակա էին թուրքական ու պարսկական բռնապետությունների լծի տակ տառապող հայ ժողովրդական մասսաները, հաջողություններ է շարադրել ժողովրդի ազատագրական պայքարը, նրա մշակույթի դարգացման պատմությունը և այլն: Լեոյի այս և մի շարք այլ հարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները մեծ հետաքրքրություններ են կարդացվում նաև այսօր:

Մեր պատմաբաններից Լեոն առաջինն էր, որ հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, իրականացրեց հայ ժողովրդի գիտական պատմության սիստեմատիկ շարադրանքը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարը: Բազմավաստակ գիտնականը կատարեց խոշոր և շնորհակալ գործ:

Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունն իր պատշաճ տեղն է գրավել հայագիտության պատմության մեջ: Այդ ժառանգության մի զգալի մասը արժանի է այն բանին, որ դառնա մեր ժողովրդի լայն խավերի սեփականությունը:

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФ. ЛЕО

Резюме

Одним из крупных представителей новой армянской культуры, арменоведения в частности, является Лео (Араке́л Бабахя́н, 1860—1932). На протяжении примерно пятидесяти лет он творил как писатель, литературовед, публицист и историк. Но в его литературном наследии главное место занимают его труды по истории и истории культуры армянского народа. В своих ценных исследованиях Лео выступил против ряда устаревших и антинаучных положений старой армянской историографии, внес в научный оборот богатый фактический ма-

териал, по-новому осветил ряд проблем истории Армении. В произведениях автора дореволюционного периода чувствуется влияние идеалистического мировоззрения. В годы Советской власти Лео работал профессором в Ереванском университете, создавая новые интересные труды. В этот период, он отдал определенную дань исторической школе М. Н. Покровского. Труды Лео написаны живым, образным языком, пользуются большой популярностью. Неслучайно, что его иногда называют «армянским Ключевским». Многие работы проф. Лео сохранили свою свежесть и научную ценность и в наши дни.

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԿՆՆՏՐՈՆԸ

(Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ)

Երևանի պետական համալսարանը, որի հիսուն տարին լրանում է այս տարվա՝ 1970 թ. դեկտեմբերին, խորհրդային Հայաստանի առաջին բարձրագույն դպրոցն է⁴⁹⁰: Անցնելով փառավոր ուղի, նա այսօր դարձել է Սովետական Միության առաջնակարգ ուսումնական հաստատություններից և ճանաչված գիտական կենտրոններից մեկը: Երևանի համալսարանը խոշոր ավանդ ունի բարձրորակ մասնագետներ պատրաստելու և ընդհանրապես մեր հանրապետության տնտեսության, մշակույթի ու գիտության զարգացման գործում:

1

Գլածորի, Տաթևի և հայկական միջնադարյան մյուս համալսարանները փակվելուց հետո Հայաստանում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ստեղծելու գաղափարը նորից արժարժվեց XIX դարում: Հայ առաջավոր մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնց թվում խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Միքայել Նալբանդյանը տենչում էին ունենալ նոր ժամանակների պահանջներին համապատասխանող հայկական բարձրագույն դպրոցներ: Ավելի ուշ, XX դարի սկզբներին Հովհաննես Թումանյանը, խիստ մտահոգված այդ խնդրով, գրում էր. «...Պետք է ստեղծել Հայոց Համալսարանը, ուր կարելի լինի բարձրագույն գիտությունները ավանդել ու սովորել հայերեն լեզվով: Մեր տարրական ու միջնակարգ դպրոցների մեջտեղը պետք է կառուցել ու պահել մի գիտության տաճար, մեր մանր ու մեծ ճրագների մեջտեղը պետք է վառել մի մեծ ջահ, — Հայկական Համալսարանը»⁴⁹¹:

Հարկ է նկատել, որ XIX դարում ստեղծվեցին բարձր տիպի մի շարք նշանավոր ուսումնական հաստատություններ՝ Լազարյան ճեմարան Մոսկվայում (1815 թ.), Ներսիսյան դպրոցը Քիֆլիսում (1824 թ.), Գևորգյան ճեմարանը էջմիածնում (1874 թ.) և այլն: Այս դպրոցները մեծ դեր խաղացին հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման մեջ, բայց, այնուամենայնիվ, նրանք չբարձրացան ժամա-

նակի համալսարանների մակարդակին և այդպիսի նպատակ նրանք չէին էլ հետապնդում:

Յարական ինքնակալության տապալումից և մասնավորապես Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Կովկասում աղգային համալսարաններ ստեղծելու հարցը ավելի գործնական դարձավ: 1918 թ. Թիֆլիսում հիմնվեց վրացական համալսարանը, իսկ 1919 թ. Բաքվում՝ ադրեջանականը: Նույն 1919 թ. մի խումբ հայ մտավորականների առաջարկով հայկական համալսարան կազմակերպելու հարցով զբաղվեց նաև այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող դաշնականների կառավարությունը:

Համալսարանի կազմակերպման գործը հանձնարարվեց քիմիկոս, պրոֆ. Գալիթ Զավրիևին (Զավրյանին), որպես համալսարանի տեսուչ հրավիրվեց իրավաբան Յու. Ս. Գամբարովը (Գամբարյանը): Համալսարանի կազմակերպման գործին մասնակցեցին նաև հայագետներ Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հակոբ Մանանդյանը և ուրիշներ:

Հարցը քննարկվեց մի շարք անգամ: Սկզբում ենթադրվում էր համալսարանը բացել Երևանում, բայց հետո որոշվեց այն հիմնել Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Լեհինական): 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի շենքում տեղի ունեցավ համալսարանի հանդիսավոր բացումը: Փետրվարի սկզբից սկսվեցին պարապմունքները, որոնք, սակայն, երկար շտեղծեցին: Հունիս ամսին որոշում ընդունվեց համալսարանը փոխադրել Երևան, որը և կատարվեց ամռան ամիսներին: Նախատեսվում էր Երևանում պարապմունքները սկսել պատմա-լեզվաբանական և իրավաբանական ֆակուլտետներում հոկտեմբերի 1-ից, իսկ բնագիտական ֆակուլտետում՝ նոյեմբերի 1-ից: Սակայն Երևան փոխադրված համալսարանը չկարողացավ սկսել նորմալ պարապմունքներ, որովհետև չէր լուծվել շենքի հարցը, չկային ֆինանսական միջոցներ ու անհրաժեշտ հարմարություններ, երկրում՝ թուրքական զորքերի արշավանքների հետևանքով, տիրում էր քաղաքական խիստ ծանր ճգնաժամ:

Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հեղափոխական աշխատավորները ուսական կարմիր բանակի զուգամասերի գործուն օգնությամբ ու մասնակցությամբ տապալեցին դաշնականների իշխանությունը և երկրում հաստատեցին սովետական կարգեր: Բազմաշարժար հայ ժողովուրդը ազատվեց իրեն սպառնացող նոր մասսայական կոտո-

րածների վտանգից և ստացավ խաղաղ ու ապահով ստեղծագործ աշխատանքի հնարավորություն:

Նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը, ի թիվս մի շարք միջոցառումների, որոշակի քայլեր կատարեց նաև երկրի կուլտուրական կյանքի զարգացման ուղղությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատը արձակեց հետևյալ հրամանը.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Երևանի համալսարանը վերակազմվում է և վերակոչվում Երևանի ժողովրդական համալսարան:

2. Նախկին համալսարանի ֆակուլտետները փակվում են և հիմնվում է երկու բաժանմունք՝ բնագիտական և հասարակագիտական:

3. Նախկին համալսարանի բոլոր պրոֆեսորները, դոցենտները, պրիվատ-դոցենտները, դասախոսները և ասիստենտները համարվում են արձակված:

4. Նախկին համալսարանի գույքի պահպանության ամբողջ պատասխանատվությունը մինչև համալսարանի լիակատար վերակազմությունը ընկնում է հին վարչության վրա:

5. Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին կից կազմակերպվում է համալսարանի վերակազմության հանձնաժողով, որի վրա պարտավորություն է դրվում սույն հրամանը հաստատելու օրից մի շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել կոմիսարիատի հաստատության նոր համալսարանի կազմակերպության հիմունքները, ծրագիրը, դասախոսների կազմն ու շտատները:

6. Հանձնաժողովի նախագահն է նշանակվում ընկ. Կողբեայանը, անդամներ՝ ընկ. ընկ. Չուբարյան, Պիեիկյան և ուսանողության երկու ներկայացուցիչներ»⁴⁹²:

Հանձնաժողովը, վերջացնելով իր վրա դրված պարտականությունները, ներկայացնում է անհրաժեշտ առաջարկներ, որոնց հիման վրա և լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Ա. Հովհաննիսյանը դեկտեմբերի 28-ին արձակում է նոր հրաման.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. Երևանի համալսարանի վերակազմության հանձնաժողովի աշխատանքները համարել սվարաված և հանձնաժողովը լուծված:

ՍԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ.—Մինչև համալսարանի խորհրդի կազմակերպությունը հանձնաժողովի նախագահը մնում է իր պաշտոնում:

2. Ժողովրդական համալսարանի սույն հրամանին կցված ժամանակավոր կանոնադրությունը հաստատել:

3. Ժողովրդական համալսարանի խորհրդին վերապահել՝ մրշակել համալսարանի կյանքի ներքին կանոնադրությունը և հստակից մանրամասն հրահանգներ:

4. Հաստատել ժողովրդական համալսարանի անձնական կազմի շտատները:

Ա. 20 պրոֆեսոր

Բ. 30 դասատու

Գ. 7 լեզուների դասախոս

Ե. 10 տեխնիկական և գրասենյակային պաշտոնյաներ:

5. Հաստատել—

Ա. Հասարակագիտական ֆակուլտետում դասատուներ՝ ընկ. ընկ. Արեղյան Մ., Աղբալյան Ն., Տերտեյան Ա., Ղափանցյան Գ., Աբրահամյան Ռ., Լիսիցյան Լ., Մանանդյան Հ., Մելիք-Ալլահվերդյան Գ., Պիեիկյան Գ., Տիգրանյան Ս., Էղիյան Գ., Թորամանյան Ա., Չուբարյան Գ. և Խոնդկարյան Ա.:

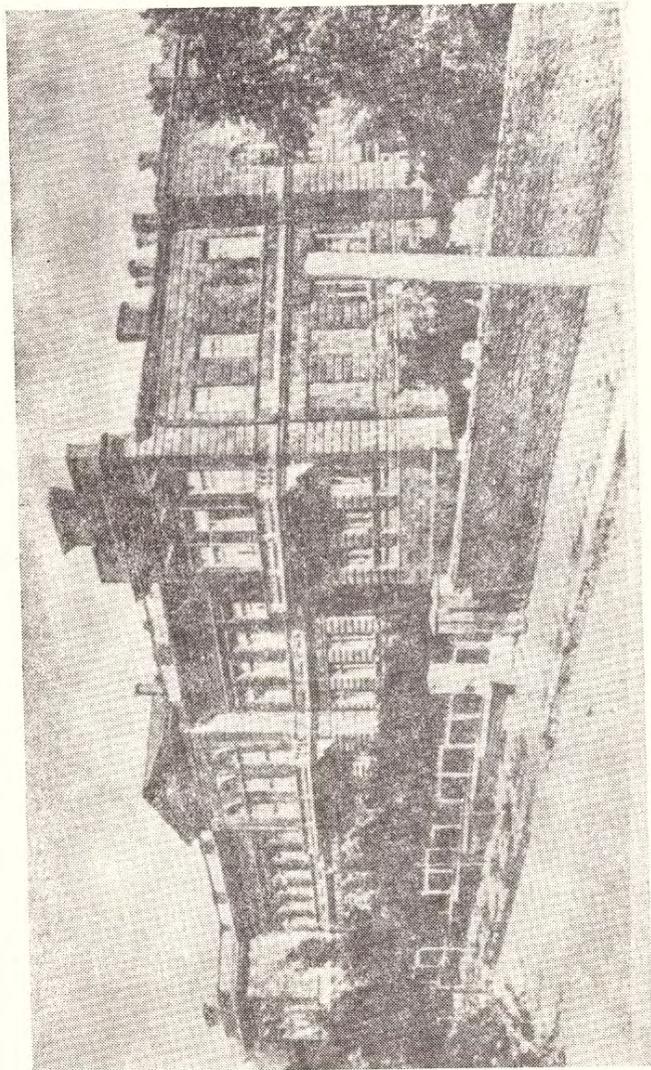
Բ. Բնագիտական ֆակուլտետում՝ ընկ. ընկ. Հակոբյան Ա., Նալբանդյան Տ., Վարդապետյան Ա., Տեր-Պողոսյան Ա., Զավրչյան Գ., Գուրգենյան Գ., Ղամբարյան Ս., Սավիչ-Զաբլոցկի Կ. և Կողբեայան Ե.:

6. Երևանի համալսարանի շարժական և անշարժ գույքի բոլոր գործերը, հաշիվներն և այլն փոխանցել ժողովրդական համալսարանին:

7. Ներկա հրամանի գործադրության և ժողովրդական համալսարանի խորհրդի առաջին նիստի հրավիրման պարտականություններն ընկնում են Երևանի համալսարանի վերակազմության հանձնաժողովի նախագահի վրա:

8. Ժողովրդական համալսարանի խորհուրդն սկսում է իր գործունեությունը քաղաքում գտնված անդամների կեսից ոչ պակաս կազմով»⁴⁹³:

Ինչպես տեսնում ենք, նորաստեղծ ժողովրդական համալսարանը կազմակերպվում է 1920 թ. դեկտեմբերին, նախկին համալսարանի վերակազմության ճանապարհով: Նա կազմավորվում էր նոր սկզբունքներով և քաղաքական ու գաղափարական այլ դրոշի տակ: Այսպիսով, Երևանի ժողովրդական համալսարանը, որ հետա-

Ձեռքը ցվե վերածրուխտուց գոհուտողի վրադրել

գալում կոչվեց Երևանի պետական համալսարան, փաստորեն հանգիսացավ նոր կարգերի ծնունդ:

Նորաստեղծ ժողովրդական համալսարանի առաջին ռեկտոր ընտրվեց ականավոր պատմաբան, հետագայում Սովետական Միության գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Հակոբ Մանանդյանը: Առաջին և հիմնադիր ղասախոսների շարքում էին այնպիսի նշանավոր գիտնականներ ու մանկավարժներ, ինչպիսիք էին հայագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Արսեն Տերտերյանը, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը, Թադևոս Ավդալբեգյանը, Աշխարհբեգ Քալանթարը, արևելագետ Գևորգ Ասատուրը, քիմիկոս Ստեփան Ղամբարյանը, մեխանիկայի մասնագետ Ալեքսանդր Հակոբյանը, ֆիզիկոս Հարություն Անժուրը, կենսաբան Ավետիք Տեր-Պողոսյանը, գյուղատնտես Պապա Քալանթարյանը, մանկավարժներ Գուրգեն Էղիշյանը, Արշավիր Շավարժյանը, իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանը և ուրիշներ: Քիչ ուշ համալսարանում սկսեցին զասախոսություններ կարդալ նշանավոր պրոֆեսորներ Հակոբ Հովհաննիսյանը, Հարություն Միրզա-Ավագյանը, Գրիգոր Արեշյանը, Հայկ Գյուլիքեվիսյանը, Լևոն Ռոտինյանը, Լևոն Հովհաննիսյանը և այլք:

Ժողովրդական համալսարանի ստեղծումը մեծ խանգավառություն առաջ բերեց ժողովրդի լայն խավերի և մասնավորապես նրա մտավորականության շրջաններում: Բաղմաթիվ հայ գիտնականներ ու խոշոր մասնագետներ, որ ապրում էին Հայաստանից դուրս, հայրենիք եկան համալսարանում աշխատելու համար: Այսպես, 1922—1924 թթ. գալով Հայաստան, համալսարանում աշխատանքի անցան հայտնի գիտնականներ և մանկավարժներ Հրաչյա Աճառյանը, Լեոն (Առաքել Բաբախանյանը), Վահան Արժրուհին, Համբարձում Քեչեկը, Սիմոն Հակոբյանը, Յուլիկ Խանդաղյանը, Ստեփան Լիսիցյանը, Հովակիմ Բեղելյանը և ուրիշներ:

Երևանի ժողովրդական (պետական) համալսարանի դերը մեր երկրի տնտեսական և մշակութային կյանքում բարձր գնահատվեց հանրապետության ղեկավար կուսակցական և պետական օրգանների ու գործիչների կողմից: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է Ալ. Մյասնիկյանի կարծիքը: 1923 թ. նա Երևանի համալսարանի մասին գրել է. «...մեր կուլտուրայի կենտրոնն է կազմելու պետական համալսարանը Երևանում: Նրա համար միջոցներ չպետք է խնայել, ինչպես և գրագիտության տարածման համար: Սրանք համարժեք և կենսական մեծություններ են: Որովհետև համալսարանն այն հնոցն

Երևանի համալսարանի ղասախոսների մի խումբ (1928)

է ու լաբորատորիան, որից կենսատու ճառագայթներ են ցրվում դեպի ծայրերը: Գիրն ու ընթերցանությունը տարածելու համար պետք են լուսավոր գրուխներ, որ կտա համալսարանը: Հողի մշակությունը պահանջում է դաշտագետներ, որոնց ստեղծելու է դարձյալ համալսարանը: Արդյունագործությունն ու արհեստը չեն կարող բարգավաճել առանց ճարտարագետի, որին նույնպես կդաստիարակի համալսարանը: Ընդհանուր կուլտուրայի զարկերակը բանելու է շարունակ ու անընդհատ, եթե առողջ պահվի սիրտը: Համալսարանն այդ սիրտն է...

Համալսարանը կստեղծի նոր ինտելիգենցիա՝ բառի իսկական իմաստով. նա կինտելիգենտացնի ողջ երկիրը: Իսկ առանց այս հանգամանքի կոժվարանա, նույնիսկ անկարելի կդառնա սոցիալիստական կարգերի զարգացումը. չէ՞ որ սոցիալիզմը մի ամբողջ, մի նոր, մի կատարյալ կուլտուրա է»⁴⁹⁴:

Այցելելով Երևանի պետական համալսարան, Ա. Լոնաչարսկին ասել է. «Անձամբ ծանոթանալով համալսարանին, ես այժմ եկա այն համոզման, որ անպայման անհրաժեշտ է ամեն կերպ օգնություն ցույց տալ այդ փոքրիկ հանրապետությանը, որ պետք է բարձրագույն կրթության այդ շահը, որը պետք է քաղաքակրթության կենտրոն դառնա հայ լեզվին տիրապետող բոլոր մարդկանց համար, ոչ թե մարի, այլ ավելի ու ավելի առկայծի»⁴⁹⁵:

Հայ մտավորականության ներկայացուցիչները տարբեր առիթներով բազմիցս իրենց երախտագիտության գագաձունքներն են արտահայտել Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, որը, գտնվելով նյութական ծանր պայմաններում, միջոցներ չխնայեց համալսարան կազմակերպելու համար: Հայտնի քիմիկոս Ստ. Ղամբարյանը, օրինակ, ՀՍՍՀ խորհուրդների IV համագումարում արտասանած իր ճառում դիմելով պատգամավորներին, ասել է. «Հայաստանի համալսարանը հիմնադրվեց այն ժամանակ, երբ դրա համար միջոցներ չկային, դուք վերջին կոպեկները տվեցիք համալսարանին, երբ ամեն մի կոպեկը թանկ էր... Հայոց պատմությունը դա երբեք մոռանալ չի կարող»⁴⁹⁶:

2

Մեծ չէր Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ համալսարանը, սահմանափակ էին նրա հնարավորությունները: Առաջին տարիներին նա ուներ ընդամենը երկու ֆակուլտետ՝ հասարակագիտական և քնադիտական: Ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմում էր մի քանի

հարյուր, չկային ուսումնական և գիտական լաբորատորիաներ, նյութական անհրաժեշտ միջոցներ, պարապմունքները հաճախ տեղի էին ունենում նավթի ճրագի լույսի տակ: Սակայն վիճակը արագորեն փոխվում էր: Հաղթահարելով շատ դժվարություններ, համալսարանի ղեկավարությունը աստիճանաբար ստեղծում էր նյութական բազա, բարելավում էր ուսանողների ու պրոֆեսորադասախոսական կազմի վիճակը:

Ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր վերելքի հետ միասին ընդարձակվում էր նաև Երևանի պետական համալսարանը, ավելանում էին նրա հնարավորությունները: Բացվում էին նոր բաժիններ, ֆակուլտետներ, ամբիոններ ու լաբորատորիաներ, ավելանում էր մասնագիտությունների թիվը և այլն: Անընդհատ աճի և զարգացման շնորհիվ հնարավոր եղավ 1930—1940-ական թթ. համալսարանից անջատել նրա մի շարք ֆակուլտետներ, ինչպես, օրինակ, բժշկական, գյուղատնտեսական և դրանք դարձնել ինքնուրույն ուսումնական հաստատություններ: Համալսարանի համապատասխան բաժինների հիման վրա այնուհետև ստեղծվեցին Երևանի Կարլ Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական և Վալերի Բրյուսովի անվան ուսական մանկավարժական ինստիտուտները և այլ ուսումնական ու գիտական հաստատություններ: Այսպիսով, հանրապետության այսօրվա բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մեծ մասը ծնունդ է առել Երևանի պետական համալսարանից:

Համալսարանի աճը ժամանակավորապես կանգ առավ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Բազմաթիվ ուսանողներ և դասախոսներ մեկնեցին ռազմաճակատ, սեղմվեց հաստատության աշխատանքի ծավալը: Սակայն պատերազմի ավարտից հետո ինչպես ամբողջ երկիրը, այնպես էլ համալսարանը բունց նոր աճի և բուռն զարգացման ուղին: Հետպատերազմյան շրջանում ստեղծվեցին նոր ամբիոններ, գիտական կաբինետներ ու լաբորատորիաներ: Զգալի չափերով ընդարձակվեց ուսումնական աշխատանքը, ուժեղացավ համալսարանի նյութատեխնիկական բազան և այլն: Միայն վերջին տասը տարիների ընթացքում կազմակերպվեցին չորս նոր ֆակուլտետներ (նախապատրաստական ֆակուլտետ արտասահմանցիների համար, դասախոսների վերապատրաստման համամիութենական ֆակուլտետ, վերաորակավորման ֆակուլտետ հանրապետության ղեկավար տնտեսագիտական կադրերի

համար, արևելագիտության ֆակուլտետ), մոտ 20 նոր ամբիոններ ու կաբինետներ:

Այսօր համալսարանն ունի 15 ֆակուլտետ. 1. մեխանիկա-մաթեմատիկական, 2. ֆիզիկայի, 3. քիմիական, 4. բիոլոգիական, 5. երկրաբանական, 6. աշխարհագրական, 7. պատմության, 8. բանասիրական, 9. արևելագիտական, 10. իրավաբանական, 11. տնտեսագիտական, 12. ապրանքագիտական և առևտրի էկոնոմիկայի, 13. նախապատրաստական ֆակուլտետ արտասահմանցիների համար, 14. բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դասախոսների վերապատրաստման համամիութենական ֆակուլտետ, 15. հանրապետության ղեկավար տնտեսագիտական կադրերի վերաորակավորման ֆակուլտետ: Գործում են 80 ամբիոններ, որոնց կազմում ընդգրկված են այլևի քան 900 դասախոսներ, այդ թվում՝ Միութեան և հանրապետության գիտությունների ակադեմիաների իսկական անդամներ և թղթակից-անդամներ՝ 30, գիտություն ղեկավարներ և պրոֆեսորներ՝ 90, գիտության թեկնածուներ և դոցենտներ՝ 320:

Պատմության ֆակուլտետը, օրինակ, ունի շորս ամբիոն՝ 1. Սովետական Միության ժողովուրդների պատմության, 2. Հայ ժողովրդի պատմության, 3. ընդհանուր պատմության, 4. հնագիտության և աղբյուրագիտության: Ֆակուլտետը, որն ունի նաև փիլիսոփայության բաժին, պատրաստում է գիտական աշխատողներ և մանկավարժներ պատմության, հնագիտության, ազգագրության, աղբյուրագիտության և փիլիսոփայության գծով: Բանասիրական ֆակուլտետում գործում են ութ ամբիոններ՝ 1. հայոց լեզվի, 2. հայ գրականության, 3. սովետահայ գրականության, 4. ընդհանուր լեզվաբանության, 5. ռուս գրականության, 6. ռումանո-գերմանական բանասիրության, 7. արասահմանյան գրականության, 8. խոսնալիստիկայի: Ֆակուլտետն ունի նաև ռուսական բաժին: Արևելագիտական ֆակուլտետում կա երեք բաժին՝ 1. արևելյան բանասիրության, 2. Արևելքի պատմության, 3. քրդագիտության:

Համալսարանում սովորում և աշխատում են 16.000 մարդ: Ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմում է մոտ 13.000, որից 7.500-ը սովորում են ցերեկային բաժնում, իսկ 5.500-ը՝ երեկոյան և հեռակա բաժիններում: Որպես կանոն ուսանողները տեսական պարսպամունքների հետ մեկտեղ անցնում են ուսումնական, մանկավարժական և արտադրական պրակտիկա հանրապետության և Միության գործարաններում, գիտական և արտադրական խոշոր հիմնարկներում,

րում, դարոցներում, թանգարաններում և այլուր: Վերջին տարիներին հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն բանի վրա, որպեսզի ուսումնական պրոցեսում լայնորեն օգտագործվեն տեխնիկական նոր միջոցներ: Համալսարանը մասնագետներ է պատրաստում մոտ 50 մասնագիտությունների գծով: Շրջանավարտների թիվը միջին հաշվով կազմում է տարեկան 1500 մարդ: Իր գոյության 50 տարիների ընթացքում համալսարանը երկրին տվել է այլևի քան 23.000 մասնագետներ՝ մաթեմատիկոսներ, ֆիզիկոսներ, քիմիկոսներ, կենսաբաններ, երկրաբաններ, աշխարհագրագետներ, պատմաբաններ, բանասերներ, արևելագետներ, իրավաբաններ, տնտեսագետներ և այլն: Նրանցից շատերը դարձել են նշանավոր գիտնականներ, անվանի գրողներ, մանկավարժներ, պետական ու հասարակական գործիչներ:

Բազմատարր է ուսանողության կազմը: Բացի հայերից, որոնք բացարձակ մեծամասնություն են կազմում, համալսարանում սովորում են ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, ադրբեջանցիներ, լատիշներ, լիտվացիներ, էստոնացիներ, մոլդավացիներ, քրդեր, հույներ, միեռնամցիներ: Համալսարանում ուսանում են սփյուռքահայեր, որոնք եկել են Մերձավոր Արևելքի երկրներից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից: Ուշադրության արժանի է հատկապես այն հանգամանքը, որ վերջին երկու տարիներին համալսարանում սովորում են գերմանացի երիտասարդներ՝ Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունից և բուլղարներ՝ Բուլղարական Ժողովրդական Հանրապետությունից:

Ուսանողներն ունեն իրենց կազմակերպությունները: Առանձնապես աշխույժ գործունեություն է ծավալել ուսանողական գիտական ընկերությունը, որը զգալի չափով խթանում է երիտասարդների, սերը դեպի ինքնուրույն գիտական աշխատանքը: Ընկերության գծով պարբերաբար կազմակերպվող գիտական նստաշրջաններում ուսանողները կարգում են զեկուցումներ, որոնցից հաջողները մըշակվում և ներկայացվում են տպագրության: Խրախուսելի գործ է կատարում «Կոունկ» ակումբը, որի խնդիրն է բարեկամական կապեր հաստատել Սովետական Միության և մասնավորապես արտասահմանյան համալսարանների ուսանողների հետ: Հաջողությամբ աշխատում են նաև կինոսիրողների ակումբը, գրական խմբակը, պատմական հուշարձանների պահպանության հանրապետական ընկերության համալսարանական բաժանմունքը և այլն:

Զգալի աշխատանք է տարվում ուսանողության նյութական-կենցաղային վիճակը բարելավելու, նրա հանգիստը կազմակերպելու ուղղությամբ: Ուսանողները բավարարվում են հանրակացարանով, առաջավորները ստանում են թոշակ: Գիլիջանի զեղատեսիլ անկյուններից մեկում և Մարմարիկի հովտում համալսարանը ստեղծել է հատուկ ճամբարներ, ուր ամեն տարի հանգստանում են բազմաթիվ ուսանողներ: Շատերն էլ համապատասխան ուղեգրերով հանգստանում կամ բուժվում են հանրապետության և Միության հանգստյան տներում և սանատորիաներում: Խոշոր աշխատանք է կատարվում ուսանողության ինտերնացիոնալ և հայրենասիրական դաստիարակության ուղղությամբ:

Համալսարանն ունի իր ասպիրանտուրան, որը պատրաստում է երիտասարդ բարձրորակ կադրեր ժողովրդական տնտեսության, գիտության և կուլտուրայի տարբեր բնագավառներում աշխատելու համար: Ասպիրանտների մի մասը սովորում և աշխատում է տեղում, մյուս մասը՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Կիևում և այլ կենտրոնական քաղաքների նշանավոր ուսումնական և գիտական հաստատություններում: Միաժամանակ այդ կենտրոններն են գործուղվում նաև երիտասարդ դասախոսներ՝ իրենց մասնագիտություններում խորանալու համար:

3

Երևանի պետական համալսարանը ոչ միայն խոշոր ուսումնական հաստատություն է, այլև կարևոր գիտական կենտրոն: Այստեղ դեռևս 1920-ական թթ. իրենց գիտահետազոտական աշխատանքները ծավալեցին Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Գր. Ղափանցյանը, Ստ. Ղամբարյանը, Վ. Արծրունին և շատ ուրիշներ: Ուսումնասիրություններ կատարվում էին ինչպես հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի հարցերի շուրջը, այնպես էլ քիմիայի, կենսաբանության, բժշկության, ֆիզիկայի ու մաթեմատիկայի բնագավառներում: Մինչև Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնումը (1943 թ.) համալսարանը հանրապետության հիմնական գիտական օջախն էր, ուր աշխատում էին երևանում գտնվող գրեթե բոլոր անվանի գիտնականները:

Համալսարանի գոյության առաջին շրջանում՝ 1920—1940 թթ. առանձնապես խոշոր աշխատանք տարվեց հայագիտության գծով: Այդ տարիներին համալսարանի հրատարակությամբ լույս տեսան Հ. Աճառյանի մի շարք կապիտալ աշխատություններ՝ 1927—1935 թթ.

յոթ հատորներից բաղկացած «Հայերեն արմատական բառարան» մոնոգրամի առթիվ, 1940 թ.՝ «Հայոց լեզվի պատմության» առաջին հատորը (երկրորդ հատորը լույս տեսավ 1951 թ.): 1942—1962 թթ. հրատարակվեց հինգ հատորներից բաղկացած «Հայոց անձնանունների բառարանը» և բազմաթիվ այլ ուսումնասիրություններ: 1923 թ. լույս տեսավ Մ. Աբեղյանի «Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության» աշխատությունը, այնուհետև՝ «Գրաբարի քերականություն» ուսումնասիրական ձեռնարկը, 1931 թ.՝ «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» և այլ հետազոտություններ: Հայոց պատմության, գրականության, լեզվի վերաբերյալ լույս տեսան նաև Լեոյի, Հ. Մանանդյանի, Գր. Ղափանցյանի, Ա. Տերտերյանի, Ա. Քալանթարի, Խ. Սամվելյանի և այլոց արժեքավոր աշխատությունները: Կարելի է ասել, որ համալսարանի անվանի պրոֆեսորների ջանքերով հայագիտությունն ապրեց նշանակալից վերելք, ստեղծվեցին նոր կադրեր, գիտական նոր դպրոցներ:

Գիտական ուսումնասիրություններ ծավալվեցին նաև բնական գիտությունների բնագավառում: Նշված տարիներին առանձնապես հետաքրքիր հետազոտություններ կատարեցին քիմիկոսներ Ստեփան Ղամբարյանը, Լեոն Ռոտինյանը, բիոքիմիկոս Հակոբ Հովհաննիսյանը, կենսաբաններ Հովակիմ Բեդեկյանը, Ավետիք ՏերՊողոսյանը, բժիշկներ Վահան Արծրունին, Հարություն Միրզա-Ավագյանը, ֆիզիկոս Անժուրը և ուրիշներ: Նրանց ուսումնասիրությունների արդյունքները մեծ մասամբ հրատարակվեցին համալսարանի անդրանիկ հանդեսում՝ «Գիտական տեղեկագրում», որը սկսեց լույս տեսնել 1925 թ.:

Համալսարանի գիտական և հրատարակչական գործունեությունը ավելի ընդարձակվեց 1950—1960-ական թթ.: Այդ տարիներին հրատարակվեցին աշխատություններ ինչպես հասարակական գիտությունների, այնպես էլ բնական գիտությունների տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Միաժամանակ զգալի աշխատանք կատարվեց բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողության համար դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ (ինքնուրույն և թարգմանական) հրատարակելու ուղղությամբ: Վերջին տասը տարիների ընթացքում հրատարակվեցին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, այդ թվում՝ մաթեմատիկոսներ Ա. Շահինյանի, Մ. Զրբաշյանի, Ա. Թալալյանի, ֆիզիկոսներ Գ. Սահակյանի, Մ. ՏերՄիրբայելյանի, քիմիկոսներ Վ. Թառայանի, Հ. Չալթիկյանի, կեն-

սաբան Գ. Բաբայանի, երկրաբաններ Ա. Ասլանյանի, Ա. Գաբրիելյանի, հայոց պատմության, գրականության ու լեզվի մասնագետներ Վ. Ռշտունու, Գ. Սևակի, Մ. Մկրչյանի, Է. Աղայանի, Գ. Զահուկյանի, փիլիսոփա Հ. Գաբրիելյանի և շատ ուրիշների աշխատությունները:

Համալսարանը հրատարակում է չորս հանդես. 1. «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), 2. «Գիտական տեղեկագիր» (բնական գիտություններ), 3. «Երիտասարդ գիտական աշխատող», 4. «Երևանի համալսարան» (տեղեկատու):

Գիտահետազոտական աշխատանքներ կատարվում են համալսարանի ամբիոններում և հատկապես այդ նպատակով ստեղծված գիտական լաբորատորիաներում: Վերջիններից առանձնապես հետաքրքիր ուսումնասիրություններ են կատարում ճառագայթային ֆիզիկայի, կիսահաղորդիչ նյութերի ֆիզիկայի, պոլիմերիզացիոն պրոցեսների կինետիկայի, տեխնիկական բիոքիմիայի, պինդ մարմնի ֆիզիկայի, ցիտոլոգիայի և այլ գիտահետազոտական լաբորատորիաները: Պետք է նկատել, որ ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, կենսաբանության, քիմիայի, երկրաբանության գրծով համալսարանում տարվող աշխատանքներին մասնակցում են այլ հաստատություններում աշխատող մի շարք գիտնականներ, որոնց թվում ակադեմիկոսներ Վ. Համբարձումյանը, Մ. Չալախյանը, Հայաստանի ակադեմիայի ակադեմիկոսներ Ն. Հարությունյանը, Մ. Զրբաշյանը, Հ. Մաղաքչյանը, Ա. Նալբանդյանը և ուրիշներ:

Հայագիտական ուսումնասիրությունների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները ավելի հաջողությամբ կաղմակերպելու նպատակով 1968 թ. համալսարանում ստեղծվեց հայագիտական կենտրոն (հայագիտական հետազոտությունների լաբորատորիա), որի խնդիրն է՝ համախմբել համալսարանի հայագետ գիտնականների ջանքերը, կոորդինացնել հայագիտական ամբիոնների աշխատանքները՝ հայագիտական կարևորագույն թեմաների մշակման, ծանրակշիռ աշխատությունների ստեղծման համար: Կենտրոնը արդեն հրատարակության է պատրաստել «Հայագիտությունը Մովսեսիան Հայաստանում 50 տարում» աշխատությունը, որը ներկայացնում է հայագիտության տարբեր ճյուղերի (պատմություն, գրականություն, լեզվաբանություն, աղբազրություն, ժողովրդական բանահյուսություն, փիլիսոփայություն, իրավագիտության պատմություն, աղբյուրագիտություն և այլն) զարգացման պատկերը խորհրդային

իշխանության տարիներին: Աշխատանքներ են սկսված «Հայագիտությունը Ռուսաստանում XIX դարում» և «Հայերենագիտությունը Գերմանիայում» թեմաների մշակման ուղղությամբ: Մրազրված է հրատարակել «Հայ գրականության պատմություն» սուսերեն և «Հայ ժողովրդի պատմություն» հայերեն, ռուսերեն ու անգլերեն լեզուներով:

Հայագիտական կենտրոնի աշխատանքների մեջ կարևոր տեղ են գրավում հայագիտական մնայուն արժեք ներկայացնող աշխատությունների վերահրատարակությունները, ինչպես նաև արտասահմանյան անվանի հայագետների կարևոր ուսումնասիրությունների թարգմանությունները: Վերահրատարակվում է և շոտով լույս կտեսնի Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» առաջին հատորը (մյուս հատորները լույս կընծայվեն մոտակա տարիներին): Հաջորդաբար կվերահրատարակվեն նաև Հ. Մանանդյանի, Ն. Աղոնցի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի մի շարք հետազոտությունները: Հրատարակության է հանձնված ֆրանսիացի ակնավոր լեզվաբան Ա. Մեյերի՝ հայոց լեզվին և հայ բանասիրությանը վերաբերող հետազոտությունների թարգմանությունը: Կենտրոնը զբաղվում է նաև բառարանագրական աշխատանքներով. արդեն պատրաստ է և խմբագրվում է «Հայերենի դարձվածաբանական բառարանը» (հեղինակներ՝ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտներ Ա. Սուքիասյան և Ս. Գալստյան), համալսարանի և Հայկական ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի մասնագետների ուժերով կազմվում է «Հայերենի ստուգաբանական բառարան»: Հայագիտության խոշոր ներկայացուցիչներին (սկզբից մինչև մեր օրերը) է նվիրված «Նշանավոր հայագետներ» գիրքը: Այս աշխատությունը պատրաստում են համալսարանի համապատասխան ամբիոնների անդամները և նորաստեղծ կենտրոնի աշխատակիցները: Հայագիտական կենտրոնի աշխատանքներին մասնակցում են համալսարանի հայագիտական ամբիոնների անդամները, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև գիտությունների ակադեմիայի և հանրապետության մյուս բուհերի համապատասխան մասնագետները:

4

Երևանի պետական համալսարանը կապեր է հաստատել Սովետական Միության մի շարք համալսարանների ու գիտական հաստատությունների հետ, այդ թվում՝ Մոսկվայի, Լենինգրադի, Կիևի, Տարտուի, Թբիլիսիի, Բաքվի համալսարանների, ՍՍՀՄ գի-

տուժյունների ակադեմիայի Մ. Գորկու անվան համաշխարհային գրականության ինստիտուտի հետ: Կազմակերպվում են համատեղ գիտական նստաշրջաններ ու խորհրդակցություններ: 1968 թ., օրինակ, տեղի ունեցավ համալսարանի և համաշխարհային գրականության ինստիտուտի (Մոսկվա) միացյալ գիտական սեսիան՝ նրվիրված Մաքսիմ Գորկու ծննդյան 100-ամյակին: Նստաշրջանին մասնակցում էին գիտնականներ Միուժյան բոլոր հանրապետություններից և հյուրեր՝ արտասահմանից: Համամիութենական բրնույթ կրող այս նստաշրջանի նյութերը հրատարակվեցին «Մ. Գորկին և Սովետական Միության ժողովուրդների գրականությունը» վերնագիրը կրող մեծածավալ հատորում (ռուսերեն), որը լույս տեսավ 1970 թ. Երևանում:

Կատարվում են դասախոսների փոխադարձ այցելություններ: Երևանի համալսարանում հաճախ դասախոսություններ են կարողում Մոսկվայից, Լենինգրադից, Կիևից, Թբիլիսիից և այլ քաղաքներից հրավիրված անվանի պրոֆեսորներ և ակադեմիկոսները: Մեր դասախոսները հանդես են գալիս Կիևում, Թբիլիսիում, Վիլնյուսում, Տարտուում և այլ քաղաքներում: Հետաքրքիր է նշել, որ Երևանի համալսարանի մի խումբ հայ ուսանողներ սովորում են Կիևի, Թբիլիսիի, Ռիգայի, Վիլնյուսի և Տարտուի համալսարաններում, իսկ համապատասխան թվով ուսանողներ այդ համալսարանից՝ սովորում են մեղ մոտ: Նպատակն այն է, որ ուսանողները տիրապետեն եղբայրական ժողովուրդների լեզուներին և կատարեն թարգմանություններ ազգային գրականություններից: Հաճելի է նկատել, օրինակ, որ արդեն ուսուցման երկրորդ տարում էստոնացի ուսանողները թարգմանություններ են կատարում հայերենից, իսկ հայ ուսանողները՝ էստոներենից:

Գնալով ամրապնդվում են համալսարանի միջազգային կապերը: Միայն այս տարի՝ 1970 թ. Երևանի համալսարանը պայմանագրեր է կնքել Բրատիսլավայի (Չեխոսլովակիա) և Հալեյի (Գերմանական Գեմեկրատական Հանրապետություն) համալսարանների հետ, որոնցով նախատեսվում են համատեղ գիտական ուսումնապիտույթյուններ, խորհրդակցություններ ու սիմպոզիումներ, դասախոսություններ, ուսանողների ու ասպիրանտների փոխացցելություններ և այլն: Ուսումնական և գիտական աշխատանքների գծով կապեր են հաստատված նաև Պրագայի, Կրակովի, Սոֆիայի համալսարանների հետ: Հայագիտության և գիտության մի շարք այլ

հյուղերում խորանալու համար համալսարան են գալիս բազմաթիվ երիտասարդ գիտական աշխատողներ Լեհաստանից, Բուլղարիայից, Չեխոսլովակիայից, Ֆրանսիայից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից և այլ երկրներից: Այժմ, օրինակ, համալսարանում որպես ստաժոթներ աշխատում են երկրաբաններ՝ Կուբայից, հայագետներ՝ Անգլիայից ու Նորվեգիայից, լեզվաբան՝ Լեհաստանից, պատմաբան՝ Չեխոսլովակիայից և այլն: Մեր դասախոսները և գիտական աշխատողները իրենց հերթին գործուղումների միջոցով այցելում են նշված երկրների ուսումնական և գիտական հաստատությունները: Գրքափոխանակություն է կատարվում համալսարանի գիտական գրադարանի և մոտ 60 արտասահմանյան գրադարանների ու գիտական հետազոտությունների միջև: Գիտական և մշակութային կապեր են հաստատված նաև սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների հետ: Նկատենք, որ համալսարանի միջազգային կապերը մոտակայում ավելի կընդարձակվեն:

Ձեռք բերված հաշտությունների համար Երևանի պետական համալսարանը 1967 թ. ստացավ ՀԿԿ Կենտկոմի, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի և ՀԱՄԽ-ի հրեկյանական հուշադրոշ, իսկ 1970 թ.՝ Լենինյան հրեկյանական պատվոգիր: Սովետական Հայաստանի գոյության 50-ամյակի առթիվ նույն թվականի նոյեմբերին համալսարանն արժանացավ նաև հրեկյանական հուշամեդալի:

1970 թ. դեկտեմբերի 21-ին Սովետական Միության Գերագույն սովետի նախագահությունը «Որակյալ մասնագետների պատրաստման ապարեկում ունեցած վաստակի և գիտական հետազոտությունների զարգացման գործում ձեռք բերած նվաճումների համար» Երևանի պետական համալսարանը պարգևատրեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:

Կատարված է շատ բան, սակայն զեռ կան ոչ քիչ անելիքներ: Համալսարանի կոլեկտիվը աշխատում է անել ամեն ինչ, որպեսզի հաջողությամբ լուծի իր առջև դրված խնդիրները:

КРУПНЫЙ ЦЕНТР АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ (К 50-летию Ереванского государственного университета)

Резюме

Ереванский государственный университет, пятидесятилетие которого отмечается в декабре 1970 г., является первым очагом культуры и науки Советской Армении. Пройдя большой и славный путь развития, университет стал одним из признанных центров высшего образования Советского Союза. За полвека своего существования он внес крупный вклад в подготовку молодых специалистов, в дело развития народного хозяйства, просвещения, науки и искусства республики. За 50 лет Ереванский университет дал стране более 23 тысяч специалистов.

Сегодня—в 1970 г. в университете насчитывается 15 факультетов, общее число студентов—13 тысяч, среди которых, помимо армян, обучаются русские, украинцы, грузины, азербайджанцы, курды, латыши, литовцы, эстонцы, молдаване, греки, вьетнамцы, болгары, немцы, армяне из зарубежных стран и др.

В университете проводятся исследования по различным областям общественных и естественных наук. Основными центрами научно-исследовательских работ являются кафедры и научные проблемные лаборатории. Университет установил связи с рядом университетов Советского Союза и зарубежных стран. За достигнутые успехи Ереванский государственный университет 21 декабря 1970 г. указом Президиума Верховного Совета СССР награжден орденом Трудового Красного Знамени.

ԴԱՎԻԹ-ԲԵԿԻ ԱՊՍՏԱՄԲՐՈՒՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

Դավիթ-Բեկի գլխավորած հայ-աղատագրական շարժման վերաբերյալ մեզ հասած աղբյուրներում շկան տեղեկություններ այն մասին, որ Սյունիքում 1722 թ. ծայր առած ժողովրդական ապստամբությունն ունեցել է որևէ արձագանք Վասպուրականում և ընդհանրապես Հայաստանի՝ սուլթանական թուրքիայի տիրապետության տակ դանդաղ շրջաններում: Բնականաբար ոչինչ չի ասվում նաև համապատասխան գրականության մեջ: Նման պարագայում մեծ արժեք է ներկայացնում մի ձեռագիր հիշատակարան, որի վրա և հրավիրում ենք մեր պատմաբանների ուշադրությունը:

1918 թ. Երևանում լույս տեսնող «Աշխատանք» թերթը (տե՛ս № 77, 1918 թ. փետրվարի 10) հրատարակեց հին ավետարաններից մեկի հիշատակարանը, որից կրնում է, որ Դավիթ-Բեկի շարժումն արձագանքներ է գտել Վասպուրականում և նրա հարևան գավառներում: Խիստ արժեքավոր այդ հրատարակումը ժամանակին աննկատելի է անցել, ուստի մենք ավելորդ չենք համարում այստեղ բերել ամբողջությամբ: Ահա այն:

«Ի թուականութեան հայկազեան տումաբիս ՌՃՀԱ (1722) յոյժ դառնակսկիժ և նեղ ժամանակիս, ևս սուտանուն կրօնաւոր միաբան արեղայս սուրբ մենաստանիս, որ ի վերայ ծովապատ կղզոյ, Կիմ Անապատ կոչելոյ, աշաւք իսկ իմովք սեսի, թէ զարնանաբեր կենսանորոգ յեղանակիս, թէ որպիսի հաւաքումն կատարեցաւ ի վերայ սուրբ կղզոյս՝ խորհելոյ և մտածելոյ և ճար-ճարանք գտանելոյ վասն ազատութեան տառապեալ և ողորմելի ազգիս Հայոց: Առաջնորդը և վարդապետը և քահանայք և իշխանք ամրակառոյց քաղաքիս Վանայ, մեծամեծ գաւառաց Վասպուրականի, մելիք յերկրաց Քաջբերունեաց և Բղնունեաց, զիւղապետը համայն գիւղօրէից հաւաքեալ եղեն ի ծովատես (°) սուրբ մենաստանս:

«Ես սուտանուն Մխիթար արեղայս՝ անարժանաբար ի միտս առի զրոյցք զաղտնի և ծածկախորհուրդ: Քաջահամբաւ և արիասիրտ վարդապետ մի՛ յերկրէն Ռշտունեաց տէր Ներսէս անուանեալ, յոյժ յուզեալ և լալագին պատկերացոյց դառնակսկիժ վիճակս հա-

մօրէն ազգիս և յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի երկրէն Միւնեաց Դաւիթ բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք և կշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ արիւնածուի զաշխարհն Հայաստան*։ Արդ, ով բարեմիտ և հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեսցէք գաւառս և ի կողմանս յերկրին ձերոյ խրախուսեցէք ժողովուրդք ձեր, որ մրտահալ է ի խոր խաւարի և տանջանաց, զի թօթափեսցեն զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս, և յորժամ մեր առաքեսցուք զհրաւիր մարտի, բառնան ձայն ապրտամբութեան բնորդէմ մարդակեր և խաչահալած թշնամեաց մերոց։

«Զկնի աւարտման զայս քաղցրալուր ճառասացութեանս՝ ժողովրդրականք յոյժ վշտացեալ արտասուէին լռելեայն։

«Եւ եղեն զրուցանողք բազումք՝ կարծիք բազմազանս, առաջարկս անհամարս։ Յետ այնորիկ՝ իշխանք և պարոնք և մելիքք և տանուուէրք յօժարեսցին վասն պատերազմի հաւաքելոյ զայրս (տղամարդիկ) բազումք քաջակորով և կռուարար, և հայթայթելոյ ուտեստս կռուապաշարոյ, սայլք և նժոյզս բազումս և պէտս բազմադանս, դամուրս (երկաթ) և նաւս և բուրգս և ցորեանս և ոչխարս։

«Ամենայն [օր] երիցս գամ (անգամ) միաբանք սբ. Մենաստանիս մեծարեն պատգամաւորս ազ ու հացիւ և ընտիր ուտելիօք։ Զկնի զայս հաւաքման, զոր կատարեցաւ երիցս, եօթներորդ օր՝ նա մի եկեալ ի գեղջէ Աւանց կոչեցելոյ և զիշեր մի լուսնակազարդ՝ պատգամաւորք տեղաւորեսցին ի մէջ նաւին և ուղևորեսցին զժովապատ և դանառիկ կղզին յԱղթամար, առ ոտս վեհապատիւ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի Հայոց Զորեցւոյ, յորում յայտնեալ իցեն զմեծախորհուրդ ձեռնարկս իրեանց։ Աստուածաբնտիր կաթողիկոսն զտէր Յովհաննէս համաձայնաբար յօժարեալ իցէ շնորհեալ զկամս իւր, օրհնելով զպատգամաւորս, որք առաքինաբար զոհելոյ յանձն առեալ իցեն զկեանս իրեանց, վասն ազատելոյ յաշխարհս Վասպուրական, ի լուծոյ բռնաւորաց և փաշաներաց և բեկերաց և աղաներաց։

«Տէր Աստուած կատարեսցէ զգործս ձեռաց իրեանց, տածցէ յաջողութիւն նոցա գործելոյ և ազատելոյ ժովազարդն և զգեղատեսարան զաշխարհն մեր Վասպուրական, յորում յայսմ ժամանակի շէն և պայծառ մնացեալ են բազում վանս և մենաստանս և եկեղեցիս և մատուռս բազում գաւառս և անհամար գիւղօրայս։

* Ընդգծված բառերը ձեռագրում կարմիր թանաքով են գրված։

«Արդ, որ հանդիպէք զայս յիշատակարանիս, զկնի ընթեռնելոյ՝ յիշեցէք սուտանուն կրոնաւօրս, Մխիթար արեղայս, որ գրեաց սա յուսոյ սրտի և լալոյ աշաւք, և ասասցէք՝ Աստուած լուսաւորեսցէ զհոգին իւրոյ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»։

ОТКЛИКИ ВОССТАНИЯ ДАВИДА БЕКА В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

Резюме

Восстание Давида Бека в Сюнике в двадцатых годах XVIII века против персидских и турецких захватчиков является, как известно, одной из самых славных страниц в истории армянского освободительного движения. Нашло ли оно отклики в других частях Армении? В соответствующих источниках и литературе об этом нет никаких упоминаний. Между тем в апреле 1918 г. в газете «Ашхатанк» (№77) была напечатана памятная записка (сделанная на страницах одного рукописного евангелия XVI века), где приводятся сведения о том, что воодушевленными сюникским освободительным движением армяне Васпуракана и ряда соседних провинций попытались следовать примеру Давида Бека. Поскольку публикация газеты «Ашхатанк» странным образом осталась до сих пор незамеченной, мы сочли нужным обратить внимание наших историков на этот весьма интересный материал.

ЖУРНАЛ

*Военным действиям в провинциях Бамбак и Шурагель,
против войск персидских в 1826 году*

МАТЕРИАЛЫ ПО НОВОЙ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

В архивных фондах Центрального государственного военно-исторического архива⁴⁹⁸ (ф. ВУА, д. 4297) хранится рукопись—«Журнал военных действий в провинциях Памбак и Шурагель, против войск персидских в 1826 году». Этот содержательный документ является ценным источником для изучения истории русско-армянских отношений в 20-х годах XIX в., в частности при освещении вопроса о присоединении Армении к России.

В рукописи подробно описываются военные действия, происходившие между русскими и персидскими войсками в северных районах Армении в период с 16 июля по конец октября 1826 г. В ней говорится также о тех погромах, которым подверглись армянские деревни после внезапного нападения персидских войск на Шорагял и Памбак. В документе имеются интересные данные об отрядах армянской и грузинской добровольческой милиции, об освободительных стремлениях армянского и азербайджанского населения Еревана и т. д.

Большой интерес представляют те страницы «Журнала», где довольно подробно рассказывается о военной деятельности знаменитого партизана Отечественной войны 1812 г., известного поэта Дениса Васильевича Давыдова, который в сентябре 1826 г. был назначен командиром отряда русских войск, действовавших против ереванского хана. Эта часть рукописи в значительной мере восполняет наши сведения о пребывании Д. Давыдова в Армении и показывает его роль в присоединении Восточной Армении к России.

«Журнал» составлен поручиком квартирмейстерской части штаба Отдельного Кавказского корпуса Морием Августовичем Коцебу (1789—1861), достигшим в дальнейшем чина генерала-лейтенанта. Долгое время Коцебу служил на Кавказе. Еще в 1817 г., в составе посольства генерала А. П. Ермолова, он отправился в Персию. Коцебу об этой поездке в 1819 г. в Веймаре выпустил в свет книгу „Reise nach Persien mit der Russisch-Kaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817“ Weimar, 1819.

«Журнал», как и многие другие материалы, автор частично использовал для своего очерка «Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 году», напечатанного в «Кавказском сборнике» (т. XXII, Тифлис, 1901).

Ниже приводится рукопись Коцебу с незначительными сокращениями.

1826-го года июля 16-го персияне атаковали в одно время три главных пункта: Мирак, в Шурагеле у селения Маленького Караклиса и Гамзачиманский пост. В первом случайно были полковник князь Севарсемидзев, полковник барон Фридрикс и подполковник Долговосабуров; князь, встретя персиян в силах (по рассказам жителей до 3000 человек), принужден был отступить через Абаран поле к Гумрам, будучи преследован персиянами. Отступление происходило в наилучшем порядке: три раза неприятель занял дорогу и три раза он был сбит штыками наших войск; в сем деле ранен артиллерии подполковник Долговосабуров. Пришед в Гумри, полковник князь Севарсемидзев нашел, что персияне, вырезав Малой Караклиси, увели с собой до 200 семей армян в плен, сами же все ушли.

Тифлисского пехотного полка подполковник Дехтярев, узнав о нападении на Маленький Караклис, выходил с 80-ю человеками пехоты и двумя орудиями из Гумров, но по причине малочисленности отряда своего, сделав несколько выстрелов, возвратился в Гумри.

На Гамзачимане находился офицер Тифлисского полка с покосною командою, нападение было на заре. Там найдено 15-ть обезглавленных тел солдатских; по рассказам спасшихся солдат, нападение на Гамзачиман было сделано более чем с 1000 человеками; но соображая все обстоятельства, их не могло быть более 200 человек.

Тогда же, 16-го числа, было нападение на небольшие посты обывательские, по разным пограничным местам в Шамшадинской дистанции и Гилли, в небольших силах; все означенные посты были сбиты с убитием нескольких жителей и казаков.

При нападении на Маленький Караклис, Гумринского поста казачьи лошади до 30-ти были отбиты и несколько казаков взято в плен.

При нападении на Гамзачиманский пост отбито полковых, ротных и офицерских лошадей до 450 и несколько рогатого скота.

18-го числа на рассвете неприятель сделал нападение на Балькчайский пост в небольших силах; персиян было не более трехсот; отряд оставил место и, сделав дорогою несколь-

ко выстрелов, ретировался к Делижанскому ущелью; там, будучи подкреплен приставом Казахской дистанции г. Снежевским с казахской кавалерией, обратился назад и занял опять свое место.

В ущельях горы Безобдала видели жители, несколько раз, в малом числе персиян, кои однако же, кроме грабительства жителей едущих поодиночке, ничего не предпринимали.

Из Шурагельской провинции вообще почти все татары бежали, кроме гумринских жителей, где удерживает их присутствие войск. В плен уведено армян до 1200 душ всякого звания.

18-го числа прибыл из Гумров к Большому Караклису полковник князь Севарсемидзев; войска наши расположены были следующим образом:

В Беканте 120 человек 7-го карабинерного полка и одно орудие; в Гумрах до 700 человек пехоты, состоящей частью из 7-го карабинерного, частью из Тифлисского пехотного полков, с 4-мя орудиями; в Амамлах 200 человек 7-го карабинерного полка и одно орудие; на Гергере 75 человек Тифлисского пехотного полка; в Джалал-оглу 60 человек Тифлисского пехотного полка и 20 артиллеристов с ружьями и одно орудие; в Караклисе 300 человек Тифлисского пехотного полка и 3 орудия и 60 казаков; в Балык-чае 300 человек Тифлисского пехотного полка и 2 орудия; артиллерия на всех постах сих Кавказской гренадерской бригады 3-й легкой роты.

В сие время персидские войска занимали следующие места: на озере Гокче, под командою Наги хана, более 1000 человек конницы; против Балык-чая до 1000 человек конницы карапапахской, под командою Суин-кули хана, туда же ожидали и сарбазов; в Мирате сам сардар Эриванский с двумя батальонами пехоты, шестью орудиями и тремя тысячами конницы; Гассан-хан (брат сардаря) в Адиямане, против Гумров, с ним конницы: Мекинская, Куртинская, Талынская и Шарифаги (сей последний, хотя считается турецким подданным, но грабительства делает обще с персиянами). Силы Гассан-хана простираются до 5000 конницы. Как сей, так и сардар, намерены напасть на Гумри.

22-го числа прибыл к Караклису пристав Казахской дистанции с 200 человек конницы казахской. Сего же числа получено известие, что персияне напали на чебанкарцов, кочующих в Бамбакской провинции, около Амамлов, и гонят их в Персию. Полковник князь Севарсемидзев отправил 80 человек казахской конницы преследовать их, но известие сие оказалось ложным. Подобные ложные тревоги были и 23-го чи-

сла. По известию о бегстве татар бамбакских князь Севарсемидзев ходил с небольшою командою к деревне Кишлаку (четыре версты от Караклиса) и возвратился не найдя там ничего, вместе с тем дали знать о нападении на Караклис, но все осталось спокойно. По подобным же известиям о бегстве татар Айрумских, живущих в ущельях Безобдала, князь Севарсемидзев для перерезания им пути несколько раз выходил с сотнею пехоты и одним орудием к с. Кишлак.

26-го июля снова даю знать, что в ночь татары сии бегут из Караклиса; князь отправил ввечеру 30 человек Тифлисского пехотного полка с поручиком Мачабеловым за хребет горы в их деревню, где они собирались, приказав непременно привести их с семействами к Караклису; на другой день в подкрепление Мачабелов послал 60 армян; на рассвете там услышаны выстрелы. Мансур ага, один из приверженных князю, дал знать, что небольшая партия персиян гонит татар к Амамлам; князь выступил немедленно с 100 человеками пехоты, одним орудием и 50 человеками борчалинской конницы в Кишлак; там отделив из своей команды 30 человек пехоты и 50 человек Борчалинской конницы с подпоручиком Чавчавадзевым, отправил их на Безобдал для отрезывания дороги бегущим, приказав держаться леса; спустя несколько времени увидел полковник князь Севарсемидзев рой персидской конницы, которая подвезла с собою и сарбазов, все они спустились с горы от селения Дарбаза к Кишлаку; князь начал ретироваться, конница персидская старалась его окружить и отрезать от Караклиса, но не успела, и он несколькими выстрелами пушечными и ружейными дошел до Караклиса; персияне зажгли несколько копен хлеба и хутор в 1 версте от Караклиса, потом возвратились к Кишлаку, которой так же сожгли.

В 10 часов утра слышали опять выстрелы; князь выступил снова с прежним количеством войск, пройдя две версты, показалась персидская конница, спускающаяся без дороги с хребта Безобдала по направлению от Лори, она простиралась до 2000 человек, сверх сего, дорога, ведущая от Кишлака к Безобдалу, занята была толпою конницы, а сарбазы занимали возвышения у селения Дарбаза. Князь Севарсемидзев отошел в Караклис, который начали приводить в оборонительное состояние. Неприятель пришел к Дарбазу. К вечеру возвратилась команда поручика Мачабелова; он ранен в руку и в бок, но неопасно и потерял убитым одного унтер-офицера; пришедши в деревню, объявил он жителям приказание князя, они просили его переночевать и предложили

расставить солдат по квартирам, уверяя, что поутру пойдут с ним в Караклис. Солдаты не согласились ночевать вместе с татарами и расположились в полуверсте от них; на рассвете увидели неприятельскую конницу до 300 человек, которая уже заняла над ними высоту; сбив с нее оную и залегши в камнях, отстреливались весьма долго; неприятель, потеряв несколько человек, вынужден был отойти и увел с собою селение.

Сего же числа, т. е. 26-го июля, отправлен был Тифлисского пехотного полка штабс-капитан Воронков с 160-ю рядовыми, для препровождения на Балык-чай снарядов артиллерийских, патронов, провианта и шанцевого инструмента с инженер-прапорщиком Хруповым, 27-го числа на походе был он окружен неприятельскою конницею и большим числом сарбазов; Воронков ранен и взят в плен, поручику Попову отрубили голову; солдаты защищались отчаянно, но выстрелив патроны и лишены офицеров своих, частью побиты, 17-ть человек взято в плен, 40 человек, в числе коих несколько раненых, частью возвратились сами в Караклис, частью найдены приставом Снежевским; сей последний, следовавший с своею конницею до 400 человек с штабс-капитаном Воронковым, ускакал от неприятеля; он не мог иначе сделать, будучи окружен изменою; тут же ранен инженер-прапорщик Хрупов и пропал без вести; по дошедшим после слухам, ему отрубили голову. Причиною несчастного случая сего полагают измену казахов, которые отговорили Воронкова идти прямо через хребет, как ему князь приказал, и вероятно уведомили неприятеля.

28-го числа около полудни прибыл из Балык-чая Тифлисского пехотного полка капитан Переверзев с находящимся там отрядом (т. е. триста человек пехоты и 2 орудия); по неимению провианта 4 суток он принужден был оставить свой пост; воспользовавшись темнотою ночи и оплошностью персиян, которые для празднования успеха своего над Воронковым оставили все посты свои и удалились в лагерь сардаря, успел он отступить без потери. Сего же числа прибыл подпоручик Чавчавадзе, бывший отряжен князем на Безобдал, для отрезывания дороги татарам Айрумским; команда его частью побита, частью взята в плен; сам же он с 19-ю борчалинскими татарами от неприятеля ускакал; один рядовой из его команды спасся и пришел в Караклис.

Неприятель стоит в селении Дарбазе, $5\frac{1}{2}$ верст от Караклиса около Амамлинской дороги. Конницы у него более 2000, сарабазов хотя и говорят много, но число их не извест-

но. Полагают, что сардар пришел с войсками от Балык-чая.

В ночи от 28-го на 29-е число прибыл к Караклису сводный батальон, состоящий из двух рот 7-го карабинерного и двух же рот 41-го егерского полков с 4-мя орудиями 2-й легкой роты Кавказской гренадерской бригады. Приходом сим князь Севарсемидзев выведен был из затруднительного положения: к недостатку в провианте должно присоединить, что Караклис и Гумри окружены были персидскими войсками; сообщения между Караклисом, Амамлами, Бекантом, Гумрами и Гергером уже никакого не было и требовало бы весьма больших прикрытий, которых по недостатку в войсках нельзя было отправлять. Конницы, кроме 60-ти человек казаков Донского Андреева полка, никакой не было; сверх сего, будучи окружен изменою, известия доставляемые были всегда ложные и в пользу неприятеля...

Между тем Гумри были окружены персиянами; Тифлисского пехотного полка полковник барон Фридрикс командовал гарнизоном, он укрепил Гумри сколько возможно и из жителей составил род ополчения, которое заставлял содержать караулы. Ежедневно подъезжала персидская конница и зажигала хлеба. Беспрестанные слухи о нападении и частые стычки около селения содержали жителей в всегдашнем страхе и изнуряли войска. Сообщения всякое было прекращено и из 3-х повелений, о выступлении из Гумров, отправленные в разные времена, полковник Фридрикс получил только одно; вследствие сего выступил он 31-го июля из Гумров, оставляя большую часть тяжестей; жители из татар все остались и большая часть армян.

Отступление из Гумров происходило чрезвычайно щастливо, неприятель, будучи слаб, преследовал полковника Фридрикса, не более 20-ти верст несколькими сотнями конницы и схватил несколько ароб житейских которые не могли следовать за войсками.

Прибытие сводного батальона заставило неприятеля отступить от Дарбаза; он отошел к Балык-чаю. Коммуникация между Караклисом и Гергером восстановилась; для защиты ее ежедневно рота с двумя орудиями занимала селение Кишлак. 29-го числа отправил князь роту Тифлисского полка в Гергер за провиантом и снарядами. 31-го числа прибыл сей транспорт в селение Караклис, под прикрытием роты Тифлисского и роты Грузинского гренадерского полков (пришедшая с парком из Тифлиса). 31-го числа около полудни в Кишлаке слышаны выстрелы пушечные из Амамлов; полагая, что гарнизон атакован персиянами, князь Севарсемидзев отправил ему на помощь, в вечеру по захождению

солнца, две роты 7-го карабинерного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, под командою майора Кашутина; пришед туда, нашел он все спокойно, а тревога происходила от того, что около 300 человек персидской конницы напали на пасшийся скот жителей, и отбили часть онаго; командующий там 7-го карабинерного полка майор Хамуцкий, не будучи в состоянии выйти из селения, по причине, что отправил уже команду на фуражировку, сделал несколько выстрелов из орудия; жители же не решились выехать для отбития скота своего.

Ночью августа с 1-го на 2-е прибыл в Караклис полковник Фридрикс. ночевав в Беканте и присоединив к себе отряды Бекантской и Амамлинской, привел он также и жителей всех сих селений; они растянулись на 7—8 верстах, но неприятель не показывался.

1-го августа получено повеление от г. корпусного командира оставить Бамбакскую провинцию и, отступив за Безобдал, укрепиться на Лори или Джелал-оглу; князь Севарсемидзев выбрал последний пункт, как выгоднейший и удобнейший для укрепления, так и для продовольствия, для защиты коммуникаций и обеспечения транспортов, долженствующих следовать из Караклиса; войска расположены были следующим образом: в Джелал-оглу: 2-я гренадерская рота Тифлисского пехотного полка с одним орудием; в Гергерге: рота Тифлисского пехотного полка; на горе Безобдале: две роты 41-го егерского полка с двумя орудиями; в селении Кишлаке: 3 роты Тифлисского пехотного полка с 3-мя орудиями, которые в случае надобности высылали роту с одним орудием к спуску, обращенному к Караклису, к месту, где сходятся верхняя и нижняя дорога. Обеспечив таким образом коммуникацию, первый транспорт отправлен был 2-го числа под прикрытием роты Грузинского гренадерского полка, таковые же отправились и 3-го 4-го, 5-го, 6-го и 8-го.

4-го в первый раз опять появилась персидская конница около Караклиса, в стороне к Балык-чаю, в числе нескольких сотен. Полковник Муравьев с двумя ротами 7-го карабинерного полка и двумя орудиями вышел им навстречу версты с две от Караклиса, но неприятель отступил без выстрела.

5-го числа получено от г. корпусного командира известие, что сардар Эриванской с войсками стоит на Балык-чае и имеет поведение напасть, ежели возможно, неожиданно на лагерь неприятельский. Дабы удостовериться не переменили ли персияне позицию, князь Севарсемидзев отправил ночью армянина, которому велел ехать в лагерь неприятельский, выдавая себя за беглеца. На другой день возвратился сей

посланный, он успел быть в лагере Гассан-хана, находящегося в Гамзачимане с 2000 конницы и небольшою частью сарбазов; известия привез он следующие: 1-е) сардар Эриванский с главными силами у Балык-чая; войско его состоит из конницы, сарбазов и артиллерии; 2-е) что они дратья с нами не намерены, зная храбрость войск наших, и то, что мы отступаем из Караклиса, но что будут стараться нападать на отдельные команды; 3-е) что неприятель уверен, что русские оставляют Грузию по причине междоусобной войны в России; 4-е) Амамлы заняты конницею неприятельскою до 500 человек; 5-е) как с сей, так и со стороны Гамзачимана наблюдается чрезвычайная осторожность, пикеты передовые бдительны, а ночью никто в лагере не спит, ожидая внезапного нападения. По сим известиям князь Севарсемидзев решился отложить намерение свое, напасть на неприятеля, до удобнейшего случая; полагая, что сей, имея почти одну конницу и быв уведомлен, заблаговременно успеет отступить.

7-го числа неприятель напал на команду нашу, фуражированную верстах в 4-х от Караклиса, в стороне к Балык-чаю, и преследовал их почти до самого Караклиса, не причинив однако никакого вреда, цепь стрелков и несколько пушечных выстрелов держали его в отдалении. В сие же время показался неприятель около Кишлак, не предпринимая однакож ничего. 8-го отправился последний транспорт и с ним рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты под командою майора Кашутина, назначенная следовать на Джелал-оглу для производства работ крепостных*. 9-го во 2-м часу пополудни выступил из Караклиса к Гергеру главный отряд с остальными тяжестями. Порядок марша был следующий: Авангард под командою 7-го карабинерного полка майора Хамуцкого: 20 казаков Донского Андреева 1-го полка и рота 7-го карабинерного полка с одним орудием

* Войска наши расположены были следующим образом: у Волчьих ворот: батальон Херсонского гренадерского полка, с 4-мя орудиями; на Джелал-оглу: 2-я гренадерская рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и сотня казаков Андреева 1-го полка; туда же следовал майор Кашутин с ротой 7-го карабинерного полка и одним орудием 3-й легкой роты; в Гергерге: две роты Тифлисского пехотного полка и два орудия 3-й легкой роты. На горе Безобдале: две роты 41-го егерского полка с двумя орудиями 2-й легкой роты. В Кишлаке: 3 роты Тифлисского полка с тремя орудиями 3-й легкой роты. В Караклисе, под командою князя Севарсемидзева: 3 роты 7-го карабинерного, 3 роты Тифлисского полков, 5 орудий 3-й и 2 2-й легких рот, 120 казаков Андреева полка, 50 человек Борчалинской и 100 чел. армянской конниц.

3-й легкой роты; колонна: рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты, потом весь обоз сего же полка и остальная его рота, два орудия 2-й и одно 3-й легких рот с своим обозом, и рота Тифлисского полка.

Арьергард: рота Тифлисского полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, сотнею казаков Андреева 1-го полка и 50 человек Борчалинской конницы. Армянская же конница должна была занимать боковые патрули. Князь Севарсемидзев с арьергардом оставался в Караклисе, пока вся колонна вытянулась по дороге к Гергеру, потом зажегши все строения, присоединился он к отряду. Неприятель со стороны Гамзачимана наблюдал движение наше, но близко не подъезжал. Войска без выстрела дошла до с. Кишлака; здесь неприятельская конница начала показываться от селения Дарабаза и, подъезжая по ущелью реки Бамбака, вступила в перестрелку с застрельщиками нашими. Две роты Тифлисского полка, занимающие позицию у селения Кишлака, по прошествии отряда вступили в колонну, присоединясь одна с одним орудием 3-й легкой роты к роте Тифлисского полка, следующей за обозом, и другая к арьергарду; 3-я же, находящаяся у соединения верхней и нижней дорог с Безобдала, отправлена была князем Севарсемидзевым вперед в ущелье, к началу крутого подъема на Безобдал; остальные два орудия 3-й легкой роты, бывшие в Кишлаке, примкнули к своим же орудиям в колонне. Устроившись таким образом и обеспечив отряд со всех сторон цепью стрелков, занимающих высоты, войска продолжала следовать по дороге к Безобдалу. Неприятельская конница в числе до 600, рассыпавшись кругом отряда, перестреливалась с застрельщиками, не причиняя однако почти никакого вреда. Не в состоянии будучи подняться в сей же день на Безобдал, князь Севарсемидзев принужден был остановиться в тесном ущельи сей горы, не дойдя версты на 1½ до крутого подъема, при входе в дефиле. Неприятель сильно напирал на арьергард; полковник барон Фридрикс, занимая с 3-мя ротами и 3-мя орудиями высоту возле дороги, удерживал персиян и, дав всей колонне время втянуться в ущелье, сам последовал за ней. Наступающая темнота и сильный дождь удалили неприятеля. Отряд ночевал в дефиле, останавливаясь по дороге, по порядку следования; высоты заняты были стрелками с сильными резервами. В сей день с нашей стороны ранено 3 рядовых Тифлисского пехотного полка; потеря неприятельская простирается до 30 человек убитыми и ранеными по полученным после сведениям.

Сего же числа прибыл в Джелал-оглу майор Кашутин, отправленный 8-го из Караклиса с ротою 7-го карабинерного

полка и одним орудием 3-й легкой роты. 10-го числа с рассветом отряд продолжал следовать и к 1-му часу пополудни арьергард уже был на горе. До спуска неприятель слабо преследовал нас, стреляя с гор на большое расстояние и не причиняя никакого вреда. Позиция на Безобдале усилена была двумя ротами Тифлисского полка, с двумя орудиями 3-й легкой роты. В сей же день в 5-м часу пополудни отряд прибыл к Гергеру, где занял лагерь.

11-го числа князь Севарсемидзев ездил в Джелал-оглу, взяв в прикрытие роту 7-го карабинерного полка с одним орудием и 20 человек казаков. Здесь армяне привели к нему татарина, которого поймали едущего с возмутительными письмами от сардаря к борчалинцам. Полковник князь Севарсемидзев приказал его повесить. К вечеру возвратился князь благополучно в Гергер. За ½ часа пред приездом князя в Джелал-оглу, около 11-го часа поутру, казаки в виду крепости имели небольшую стычку с конницею Куртинскою. Донского Андреева 1 полка майор Басов, посланный с 15-ю казаками для открытия неприятельской партии, находящейся на Амамлинской дороге (о которой дал знать пикет), выезжая из оврага Черной речки, встречен был около 20 всадниками куртинскими: казаки держались упорно, неприятель старался завлечь их далее, имея вероятно засаду, но майор Басов, получив 15 человек секуреу, в порядке отретировался за Черную речку, где неприятель перестал его преследовать. Казаки дрались хорошо и несколько раз вступали в рукопашный бой. С нашей стороны ранено два казака. Неприятельская партия, находящаяся по дороге из Амамлов, верстах в 15 от Джелал-оглу, простирается до 500 человек конницы. 12-го выступил из Гергера в Джелал-оглу командир 7-го карабинерного полка полковник Муравьев с 3-мя ротами 7-го карабинерного полка, двумя орудиями 2-й и 3-мя 3-й легких рот и 40 казаками Андреева 1-го полка. В сей же день отправлена была рота Тифлисского пехотного полка и одно орудие 3-й легкой роты с арбами на гору Безобдал для перевозу оставшихся там снарядов артиллерийских и тяжестей полковых; рота оставилась у соединения двух дорог, а арбы поднявшись на вершину, возвратились под прикрытием находящегося на Безобдале отряда, которому приказано было оставить позицию и следовать в Гергер. К вечеру все сии войска прибыли и, разделившись на две части, занимали следующие места: у деревни Гулакерак в 1½ верстах от Гергера 3 роты Тифлисского полка с двумя орудиями 2-й и одним 3-й легких рот; в лагере под Гергером: две роты 41-го егерского полка, батальон Тифлисского

полка, 6 орудий 3-й легкой роты и 60 человек казаков; рота Тифлисского полка расположена была в слободе. Неприятельские пикеты занимали гору Безобдал.

В ночь от 12-го на 13-е около Джелал-оглу, на левой стороне Каменной речки, сделался необыкновенный шум между расположенными там жителями и слышны несколько выстрелов; полковник Муравьев, взяв роту 7-го карабинерного полка и одно орудие, переправился через речку, но пришел туда, нашел тревогу ложною...

13-го князь Севарсемидзев с одною ротою Тифлисского полка и одним орудием прибыл из Гергер на Джелал-оглу, в Гергере же остался полковник барон Фридрикс. Сего числа дали знать, что партия неприятельская в 500 человек прошла к немецкой колонии Екатериненфельд.

14-го около полудни человек 20 всадников неприятельских покусились было отрезать пикет наш казачий от отряда при деревне Гулакерак, выставленный около дороги к Караклису, на первом возвышении горы Безобдала. Казаки однако съехали заблаговременно к пехоте, находящейся в опушке леса, и персияне возвратились не исполнив своего намерения. Полковник барон Фридрикс, зная что на вершине горы Безобдала находятся неприятельские пикеты и желая отучить персиян от подобных покушений, ночью послал Тифлисского пехотного полка штабс-капитана князя Севарсемидзева с 100 чел. пехоты, в обход ущельем по левой стороне дороги, сам же с одною ротою пошел по дороге и версты 1½ не дойдя до вершины, остановился, ожидая что князь Севарсемидзев окружит неприятеля; сей, обойдя совершенно позицию, с поспешностию бросился на балаганы, оставшиеся там после наших войск, полагая что они заняты неприятелем, но сей находился немного ниже и в темноте ночи с криком и неимоверною скоростью ускакал, оставив однако 3 седла. По выстрелам поднялся и барон Фридрикс. Приказав сжечь балаганы и дожидая на горе до рассвета, возвратился он в лагерь при Гергере. Сия ночная экспедиция причинила величайшую тревогу в персидском лагере при Кишлаке; сам Гасан-хан скакал почти до Амямлов. Сего числа прибыла из Тифлиса в Джелал-оглу 1-я мушкетерская рота Тифлисского пехотного полка.

15-го числа все оставалось спокойно. Из Гергер прибыл в лагерь при Джелал-оглу 41-го егерского полка майор Харченко с двумя ротами сего полка и двумя орудиями 2-й легкой роты.

16-го полковник князь Севарсемидзев ездил в Гергер и приказал следовать оттуда полковнику барону Фридриксу с

двумя ротами Тифлисского пехотного полка, который к вечеру прибыл на Джелал-оглу. Сего же числа рота Тифлисского полка с одним орудием и 10-ю казаками заняла позицию около речки Джилги у развалин старой церкви Матур в 5-ти верстах от Джелал-оглу, дабы обеспечить уборку хлеба, к которой князь принуждал жителей; рота сия должна была сменяться чрез каждые два дни.

17-го числа полковник князь Севарсемидзев получил рапорт Херсонского гренадерского полка от майора Гофмана, находящегося с батальоном на Ахзебиуке у Волчьих ворот, что он получил предписание следовать в Борчалу по причине возникшего там возмущения, вследствие сего, дабы обеспечить коммуникацию с Тифлисом, князь приказал тотчас отрядить на Ахзебиук майора Хамуцкого с двумя ротами 7-го карабинерного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты и 10 казаками Андреева 1-го полка. Сего же числа вечером прибыла из Гергер в лагерь на Джелал-оглу рота Тифлисского полка орудия 3-й легкой роты.

19-го Тифлисского пехотного полка подполковник Дехтярев по приказанию князя, отправил роту Тифлисского пехотного полка с одним орудием 3-й легкой роты к селению Дурмакатур для прикрытия жителей, занимающихся уборкою хлеба.

Войска на правом фланге занимали в сие время следующие места: на Ахзебиуке у Волчьих ворот: две роты 7-го карабинерного полка, 2 орудия 3-й легкой роты и 20-ть казаков под командою майора Хамуцкого; у старой церкви Матур, в пяти верстах от Джелал-оглу на левом берегу речки Джилги: рота с одним орудием и 15-ю казаками (сия рота сменялась чрез каждые 4 дни); вверх по Джилге, верст 10 от Джелал-оглу, пикет казачий из 50 человек при офицере состоящий. В лагере при Джелал-оглу под командою полковника князя Севарсемидзева: две роты 7-го карабинерного, 5-ть рот Тифлисского пехотного и 2 роты 41-го егерского полков, 4 орудия 2-й и 5-ть 3-й легких рот Кавказской гренадерской бригады и 240 казаков Донского Андреева 1-го полка.

В Гергере: две роты Тифлисского полка, два орудия 3-й легкой роты и 75-ть казаков Андреева 1-го полка; в лагере при греческой деревне Гулакерак: рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты; в лагере при армянской деревне Дурмакатур: рота Тифлисского полка с одним же орудием 3-й легкой роты; сии три поста под начальством подполковника Дехтярева.

Главные силы неприятеля в сие время находились с сардарем Эриванским в Гамзачимане; Гасан хан же с конни-

цею и (как говорят) 4-мя орудиями частью сарбазов в Кишлаке, передовые караулы его на Безобдале.

20-го числа получено известие, что партия неприятельская, имевшая направление на колонию Екатериненфельд, около Думаниса на реке Храме точно разграбила ее совместно с борчалинцами; немцев не дощитаются до 300 душ. Войска наши преследуют персиян, но положительного ничего неизвестно. Работы для укрепления Джелал-оглу между тем происходили успешно, под присмотром инженер-подполковника Литова.

23-го прибыла в лагерь при Джелал-оглу 8-я мушкетерская рота Тифлисского пехотного полка, находившаяся на Гергер.

25-го князь Севарсемидзев отправил сотню армянской конницы для разведывания о неприятеле. В сей же день по поручению князя полковник барон Фридрикс отправился в Тифлис для личного доклада господину корпусному командиру о разных обстоятельствах.

Войска, преследовавшие неприятельскую партию, разграбившую колонию, не догнали ее и возвратились к своим местам. Подполковник Жихарев же с одним батальоном 7-го карабинерного полка и двумя орудиями прибыл 26-го числа в селение Шулаверы.

Херсонский батальон, бывший на Ахзебиуке, пошел к Красному мосту. Сего числа отправлены две роты 7-го карабинерного полка и 15-ть казаков для смены находящихся на Ахзебиуке.

27-го поутру возвратились армяне, они были в Караклисе, Кишлаке и Амамлах, но неприятеля нигде не встречали, в Беканте видели огни, почему должно заключить, что персияне собрались там.

Казахцы не сходят с кочевьев своих, но и не предаются совершенно персиянам.

Борчалинцы собрались в тесном ущелье и несмотря на приказание нашего правительства, не сходят в свои жилища.

В Квешах до 1800 грузинской конницы из Карталинии 27-го в 5 часу пополудни прибыла из Гергер в Джелал-оглу рота Тифлисского полка, а с Ахзебиука сменившиеся две роты 7-го карабинерного полка. Сего же числа отправлены косцы и для прикрытия их рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 10-ю казаками; покос в 4—5 верстах от Джелал-оглу между Каменной и Черною речками. Армяне привели пойманного ими татарина Айрумского, который приходил вероятно воровать или высматривать войска.

28-го. Известия, привезенные армянами о неприятеле,

оказались неосновательными. Не съезжая с высот Безобдала, заключали они о отсутствии неприятеля только потому, что в Караклисе, Кишлаке и Амамлах не было огней, которых приметили в Беканте. Рота Тифлисского полка отправилась в Манглис чрез город Тифлис под прикрытием двух рот Тифлисского полка и двух орудий 3-й легкой роты. Рота с орудием, находящаяся в 5-ти верстах от Джелал-оглу у старой церкви Матур для прикрытия жнецов, подвинулась к бывшей на Джилге штаб-квартире казачьего Андреева 1-го полка, туда же послан с 20 человеками казаков войсковой старшина Басов. Сего же числа прибыли из Гергер в лагерь при Джелал-оглу два орудия 3-й легкой роты, под прикрытием 50-ти человек рядовых Тифлисского полка. Князь послал шпионов для разведывания о неприятеле, 29-го и 30-го движения не было никакого; войска, находящиеся в Джелал-оглу, занимались крепостными работами.

31-го князь ездил в бывшую на Джилге штаб-квартиру казачьего Андреева 1-го полка, взяв в прикрытии роту 41-го егерского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20 казаков; к вечеру возвратился он на Джелал-оглу. Сего же числа прибыл в Джелал-оглу находившийся в Персии посланником генерал-майор князь Меншиков со всею миссиею; персияне продержав его 20 дней в Эривани, препроводили его до вершины горы Безобдала, где он встречен был нашими войсками. Из Тифлиса прибыл полковник барон Фридрикс.

1-го сентября не было движения.

В ночь с 1-го на 2-е сентября Гассан-хан с неприятельскою конницею в числе до 3000 переправился чрез речку Джилгу верстах в 10-ти выше Джелал-оглу и, рассыпавшись от Ахзебиука до речки Каменки, поутру напал на все селения, на сем пространстве находящиеся. В 8-м часу необыкновенный шум и частые выстрелы на левом берегу речки Каменки известили войска, в лагере при Джелал-оглу стоящие, о появлении неприятеля. Князь Севарсемидзев роту Тифлисского полка с 1-м орудием 3-й легкой роты и 40 казаков и за ним полковник Муравьев с ротою 7-го карабинерного, ротою 41-го егерского полков и одним орудием 2-й легкой роты, тотчас начали переправу чрез Каменку. Подполковник Андреев, бывший впереди с казаками, поскакал к стороне, откуда отдавались выстрелы; за ним следовал с 30 человеками офицер 41-го егерского полка, находившийся с 60-ю человеками при обозе роты сего полка, назначенной в конвой генерал-майору князю Меншикову, которая заранее переправила тяжести свои чрез реку; в 1½ верстах от Каменки встретил Андреев небольшую партию неприятельскую, гнавшую скот.

Со стороны крепости Лорийской, при виде казаков тотчас бросила она его и присоединилась к другой значительной партии, следовавшей по дороге Ахзебиукской; Андреев видя большое превосходство сил неприятельских, остановился, но персияне, атаковав его с быстротою, скоро опрокинули на пехоту; здесь казаки собрались и неприятель, отступив, занял 400 всадниками возвышение у старой церкви Матур (находящейся на левом берегу речки Джилги верстах в 5-ти от Желал-оглу), прикрывая сим отступление многих партий, гнавших скот со стороны Ахзебиука. Узнав многочисленность неприятеля, Андреев принужден был остановиться и ожидать подкрепления. Между тем полковник князь Севарсемидзев, переправив войска чрез Каменную речку, начал следовать по дороге к Джилге, усилив подполковника Андреева 60 егерями. Приблизившись на пушечный выстрел к неприятелю, отрядил он полковника Муравьева с ротой 7-го карабинерного полка и одним орудием 2-й легкой роты на правый фланг неприятеля, приказав соединиться с подполковником Андреевым. Исполнив сие, полковник Муравьев скоро сбил персиян с высоты у старой церкви; неприятель, рассыпавшись на несколько кучек, поспешно отступал, частью прямо к Джилге, частью вправо чрез горы, желая обеспечить партии со скотом, направившие путь свой прямо чрез горы от деревень около Ахзебиука; за первыми следовал полковник князь Севарсемидзев, за вторыми полковник Муравьев, под начальством прибывшего тогда к отряду генерал-майор князя Меншикова. Сильно напирая на неприятеля, преследовали его как с той, так и с другой стороны, но имея ничтожное количество конницы, не могли ему причинить большого вреда. Между тем неприятель усилился в каждой части до 1000 человек и, прикрывая гнавших скот, отступал всегда почти вне ружейного выстрела. Партия против правого фланга, приняв всех следующих с Ахзебиука, сильно преследованные майором Кашутиным с ротой 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками, потеряв часть скота, начала переправу чрез Джилгу верстах в двух ниже бывшей штаб квартиры Донского подполковника Андреева 1-го полка и, дабы дать время переправить добычу, быстро атаковала казаков; но несмотря на значительное превосходство персиян, подполковник Андреев удержал стремление их, и неприятель принужден был переправиться немедленно чрез Джилгу под выстрелами пушечными. Князь Меншиков тотчас следовал за ним, и Гассан-хан, будучи взят во фланг следующим из бывшей на Джилге штаб квартиры казачей войсковым старшиною Бассовым с ротой Тифлисского полка одним орудием

3-й легкой роты и 20 казаками, отступал поспешно к Карагачу, бросая много скота. Князь Меншиков, видя, что догнать его невозможно, остановился между реками Каменкою и Джилгою, приказав подполковнику Андрееву с отрядом войскового старшины Бассова преследовать неприятеля до речки Каменки и стараться соединиться с полковником князем Севарсемидзевым. Между тем полковник князь Севарсемидзев, гоня пред собою персиян, переправился чрез Джилгу верстах в 8-ми выше Желал-оглу и соединился с ротой Тифлисского пехотного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками, находившимися на покосе между речками Каменкою и Черною. Он старался перерезать неприятелю дорогу на Карагач, но и здесь недостаток в коннице не позволил ему в пользу выполнить намерения своего. Прибыв к Каменке, нашел он высоты Карагачинские уже занятыми персиянами, поспешно бросился он, дабы отрезать партию, бывшую против правого фланга, но неприятель, переправляясь выше разными местами чрез Каменку, успел соединиться на высотах, и князь Севарсемидзев, сбив их оттуда, должен был довольствоваться занятием сих высот. Соединясь с подполковником Андреевым, но не имея возможности следовать далее, по причине усталости войск, возвратился он назад; войскового старшина Бассов занял опять пост свой; князь Меншиков еще в сей же день достиг лагеря при Желал-оглу, остальные же войска, переночевав на покосе, верстах в 6-ти от Желал-оглу, прибыли на другой день.

При нападении на деревню около Ахзебиука довольно значительная партия бросилась и на пост казачий, но казаки будучи подкреплены командою пехоты, вышедшею на фуражировку из отряда при Вольчих воротах, удержались и присоединились к майору Кашутину, идущему с ротой и одним орудием для преследования неприятеля. Дошел до речки Джилги, был он остановлен князем Меншиковым и обращен к своему месту. Значительная партия неприятельская, будучи отрезана войсками нашими от дороги к Карагачу, переправилась чрез Каменку ниже старой крепости Лорийской, направляя путь свой чрез горы Безобдальские; пост Гергерский не мог ей в сем препятствовать.

В сей день потеря с нашей стороны убитыми: Тифлисского пехотного полка рядовых 2, Донского казачьего подполковника Андреева 1-го полка казаков 4, ранен 1, скота угнано до 1000 штук и несколько пастухов взяты в плен. Урон неприятельский должно полагать гораздо значительнее.

3-го сентября в полдень отправился в Тифлис генерал-майор князь Меншиков со всею миссиею под прикрытием ро-

ты 41-го егерского полка с одним орудием легкой № 2-го роты и 12-ть казаков. В сие же время прибыл в Джелал-оглу транспорт с провиантом под прикрытием двух рот Тифлисского пехотного полка с двумя орудиями 3-й легкой роты, провожавшие до Шулавер роту Тифлисского полка.

4-го движения не было. Персиянин приехал с письмами от англичан к князю Меншикову.

5-го в полдень выступили из Джелал-оглу к Акхебиуку две роты Тифлисского полка, на смену находящимся у Волчьих ворот двум ротам 7-го карабинерного полка.

6-го сентября к вечеру прибыл из Акхебиука 7-го карабинерного полка майор Кашутин с одною ротою сего же полка; другая, сменив роту 41-го егерского полка, не возвратилась еще конвоируя князя Меншикова до Шулавер. Сего же числа выступил из Джелал-оглу артиллерии подполковник Ильинский с ротою 41-го егерского полка и 3-мя орудиями 2-й легкой роты. Ему предписано следовать в Тифлис с двумя ротами 41-го егерского полка и 4-мя орудиями 2-й легкой роты Кавказской гренадерской бригады. Под сим прикрытием отправились обратно и арбы, привозившие провиант. В 10-м часу вечера прибыл в Джелал-оглу войскового старшина Бассов с отрядом, находившимся на Джилге, в бывшей штаб-квартире казачьего Андреева 1-го полка.

7-го движения не было.

8-го прибыла к Джелал-оглу рота 7-го карабинерного полка; конвоировав князя Меншикова до Шулавер, приняла она под свое прикрыtie 4 гарнизонных орудия и 9-ть зарядных ящичков, следующих в Джелал-оглу с ротою Грузинского гренадерского полка, которая обратилась в Тифлис.

9-го возвышение у старой церкви Матур около Джилги занято было опять ротою 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками.

10-го возвратились шпионы, князем посланные для разведывания о намерениях неприятеля, они принесли известие, что сардар Эриванский оставил было Балык-чай и пошел к Елисаветполю, чтобы соединиться с сыном Абаз Мирзы, но по сведению о победе, одержанной генерал-майором князем Мадатовым над сим последним при реке Шамхорке 3-го сентября, и о занятии войсками нашими Елисаветполя, возвратился он назад. Гассан-хан с конницею в Беканте, там же и формируются 1000 человек новонабранных сарбазов; Гассан-хану, по словам шпионов, приказано быть чрезвычайно осторожным и в непродолжительном времени отступить назад, стараясь однакож прежде захватить сколько возможно

скота; сие он намеревался исполнить 11-го или 2-го числа сего месяца.

Известие последнее подтвердили также и посланные от наши Каресского с изъяснением, что Шериф Ага действует против воли его, участвуя в грабежах персиян. По сим сведениям князь Севарсемидзев взял все предосторожности и сам отправился 11-го числа поутру с ротою Тифлисского полка, одним орудием 3-й легкой роты и 20-ю казаками на покос, ожидая нападения со стороны Карагача, но как в сей день, так и 11 и 12-го числа, неприятель не показался.

Войска на правом фланге в Бамбакском отряде занимали в то время следующие пункты: у Волчьих ворот: две роты Тифлисского полка с двумя орудиями и 15-ю казаками; у старой церкви Матур около Джилги: рота 7-го карабинерного полка с одним орудием и 20-ю казаками; в лагере при Джелал-оглу: 3 роты 7-го карабинерного полка и 4 Тифлисского пехотного, 6-ть орудий и 140 казаков; на покосе: рота Тифлисского полка, одно орудие и 60-ть казаков; в Гергере: две роты Тифлисского полка, два орудия и 53 казака. Артиллерия на всех сих постах, Кавказской гренадерской бригады 3-й легкой роты и казаки Донского Андреева 1-го полка.

12-го, 13-го и 14-го движения не было.

15-го прибыл в лагерь при Джелал-оглу генерал майор Давыдов, с 1000 человеками грузинской конницы, и принял командование над отрядом.

16-го на рассвете выступила из Джелал-оглу рота 7-го карабинерного полка с одним орудием 3-й легкой роты для препровождения обратно до селения Коды ящичков, привезших заряды. В полдень отправлена была рота Тифлисского полка с одним орудием 3-й легкой роты и 10-ю казаками на Джилгу, в бывшую штаб-квартиру казачьего полка, для прикрытия жителей, собирающих там хлеб; рота же 7-го карабинерного полка с одним орудием, находившаяся у старой церкви Матур, возвратилась в лагерь.

17-го движения не было.

18-го собирались войска в Джелал-оглу; с покоса пришла рота Тифлисского полка с одним орудием; с Волчьих ворот рота Тифлисского же полка и два орудия.

Оставляя четыре роты, три орудия и около 400 человек конницы грузинской в Джелал-оглу, генерал-майор Давыдов выступил 19-го числа с остальными войсками. Отряд его состоял: из 3-х рот 7-го карабинерного полка и 6-ти рот Тифлисского пехотного полка, из 9-ти орудий легкой № 3 роты Кавказской гренадерской бригады, из 150 казаков Донского Андреева 1-го полка и из 600 человек грузинской

конницы. Авангардом поручил он командовать подполковнику князю Севарсемидзеву, дав ему 3 роты Тифлисского пехотного полка, 3 орудия и до 150 человек конницы. Все сии войска имели 10-дневный провиант. Не встречая следов неприятеля, перешел отряд чрез хребет Безобдальский; ввечеру авангард занял селение Кишлак, а колонна расположилась верстах в 4-х от него, при соединении дорог, ведущих к Безобдалу, из селений Амамлов и Кишлака. Получив здесь известие, что Гассан-хан, находившийся в с. Колтахчи, оставил оное и, по-видимому, возвратился в свои границы, генерал-майор Давыдов решился идти прямо к Мираку. Для наблюдения же за дорогою, ведущей с Балык-чая, где по слухам находился сардарь Эриванский, отрядил он к Караклису войскового старшину Бассова с 25-ю казаками и 100 человеками грузинской конницы, приказав ему иметь разъезды, как по дороге к Гамзачиману, равно и по ущелью Изумлярскому, съезжаясь с таковыми же разъездами, посланных от пристава Борчалинского.

20-го числа на рассвете отряд продолжал следовать далее. Приближаясь к селению Амамлам, авангард заметил конницу неприятельскую в числе до 300 человек, занимающую правый берег реки Бамбака; но по мере приближения войск наших, отступала она по дороге к Мираку. Желая схватить язык генерал-майор Давыдов послал конницу грузинскую в погоню за неприятелем. Грузины, догнав персиян верстах в 5-ти от Амамлов, имели небольшую с ними стычку, в которой им однако не удалось взять пленных. Опасаясь встретить засаду, гоняясь за отступающим неприятелем, удержал генерал конницу и, пройдя верст 7-мь от Амамлов, остановился ночевать. Грузины в сей день потеряли убитыми: простолюдия 4, ранен дворянин 1. Об уроне неприятельском утвердительно ничего неизвестно, но должно полагать, что он был несравненно значительнее нашего.

21-го числа в 7-м часу утра выступил отряд к Мираку. Спустившись в долину, ведущей к Абаран полю, показалась неприятельская конница под начальством Гассан-хана. Зажигая траву, отступала она многими толпами вне пушечного выстрела. Генерал-майор Давыдов, достигнув с авангардом высоту, открывающую начатое нами на Мирак укрепление, увидел неприятеля, занимающего высоты около и вправо от укрепления. Тотчас отправил он полковника князя Севарсемидзева с авангардом и, придав ему всю конницу грузинскую и приставших к отряду конницу и пехоту армянских, приказал сбить правый фланг неприятеля с высоты около укрепления. Конница с быстротою атаковала персиян, но

сии, занимая позицию выгодную и будучи в числе превосходном, держались упорно. Приближение стрелков армянских и пехоты нашей, которая быстро сбежала на высоты, принудило неприятеля поспешно очистить оные, притерпевая значительный урон от картечи и огня батального. В долине реки Мирак персияне снова собрались, но полковник князь Севарсемидзев, не дав им времени, опрокинул с большею потерей за речку Мирак. Между тем значительная толпа неприятельская бросилась вправо, в долину маленькой речки, впадающей с правой стороны в реку Мирак, дабы взять войска наши во фланг. Генерал-майор Давыдов, видя сие, отрядил полковника Муравьева с ротою Тифлисского пехотного полка и стрелками от двух рот 7-го карабинерного полка, двумя орудиями и всеми казаками, дабы отрезать ей обратный путь; крайнюю высоту на правом фланге нашем приказал занять ротою 7-го карабинерного полка, а сам находился в центре с двумя ротами Тифлисского пехотного полка и 3-мя орудиями, имея на левом фланге авангард. Обоз остался под прикрытием двух рот 7-го карабинерного полка с одним орудием. Полковник Муравьев занял высоту между правым берегом малого ручейка и рекою Мираком, левый же берег сей последней был занят конницею персидскою. Генерал видя, что взятием сих высот левый фланг неприятельский будет отрезан, приказал полковнику Муравьеву атаковать персиян. Скоро он исполнил приказание, и сбив персиян с возвышений, занял левый берег Мирака. Левый фланг неприятельский видя себя вправо отрезанным полковником Муравьевым, влево обойденным ротою 7-го карабинерного полка, между тем как генерал приближался к середине, притом претерпевая от сильного огня пушечного, принужден был искать спасения в крутизнах горы Алагеза.

По наступившей темноте отряд стянулся к начатой нами на Мираке крепости. Авангард ночевал верстах в 1½ впереди. С нашей стороны почти никакой не было потери, один грузин ранен легко.

На другой день, 22-го сентября, отряд вступил в границы персидские. Неприятель показывался вдали, наблюдая только за движением нашим. Беспрепятственно войска дошли до деревни Кулюджи, 9-ть верст от Мирака, авангард перешел 2 версты за дефиле Судаген. Генерал-майор Давыдов остановился здесь, дабы дать отдохнуть войскам и разорить 8-мь вокруг лежащих селений. Исполнив сие, присоединил он к себе авангард и 23-го числа в 1-м часу пополудни выступил обратно к Гумрам. Не видев неприятеля и без выстрела, дошел отряд до старого Караван-сарая, где ночевал. На другой день, 24-го,

заял он лагерь у селения Хорума, а 25-го прибыл к Гумрам. Полковник князь Севарсемидзем из Хорума был отправлен на Арпачай с двумя ротами Тифлисского пехотного полка 2-мя орудиями, всю армянскую и до 100 человек грузинскую конницей, дабы постараться закупить в Турции провианту. Он перешел чрез Арпачай, но найдя селения все пустыми, не успел в своем намерении.

28-го пришел он к Гумрам. Паша Карсский писал к генералу, что он снабдит его хлебом, если войска наши займут опять Шурагель, ежели же пребывание их там только временное, то должен отказать, ибо боится мести персиян.

28-го числа отряд выступил из Гумров; недостаток в провианте принудил генерала Давыдова сделать сие движение. Переночевав на речке Кайгуле, прибыл он 29-го вечером в Джелал-оглу, сделав в сей день трудный и форсированный марш. Князь Севарсемидзем, составлявший арьергард, прибыл 30-го с отрядом своим.

Во время отсутствия отряда войска, оставшиеся в Джелал-оглу, занимали следующие места: в Джелал-оглу: одна рота Тифлисского полка, одно орудие и до 400 человек грузинской конницы; по прибытии же роты 7-го карабинерного полка, отправленной в Коды, она расположилась также здесь, оставя орудие в селении Гайдарбеке.

В бывшей штаб-квартире казачьего полка на Джилге: рота Тифлисского пехотного полка, одно орудие и 50 грузин; на покосе: до 160 человек разных команд и одно орудие гарнизонное; в селении Гайдарбеке: рота Тифлисского полка и одно орудие; на Гергере: 10 казаков и 40 грузин.

30-го отправлены были 100 человек Тифлисского полка в Коды для препровождения оттуда транспорта с провиантом.

Октября с 1-го по 9-е число движения не было. Ежедневные разъезды ездили в одну сторону чрез Безобдал, до Кишлака, Караклиса и по прямой дороге от Джелал-оглу до Амалов, в другую на Карагачь, но нигде не встречали следов неприятеля. Грузины мало-помалу разъезжались по домам, так что к 8-ми часам уже ни одного не было на Джелал-оглу. Войска же наши занимали места следующие:

В лагере при Джелал-оглу 4 роты 7-го карабинерного полка и 4 Тифлисского пехотного полка, 8-мь орудий 3-й легкой роты и около 280-ти казаков Андреева 1-го полка.

В Гергере две роты Тифлисского полка, два орудия 3-й легкой роты и 20-ть казаков.

В селении Гайдарбеке рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и 8 казаков.

В католическом селении на Джилге, верстах в 4-х от быв-

шей штаб-квартиры казачьей: рота Тифлисского полка, одно орудие 3-й легкой роты и 10-ть казаков.

На покосе: 150 человек разных команд и одно гарнизонное. При табунах между речками Черною и Каменкою: рота Тифлисского полка и 6-ть казаков.

10-го генерал-майор Давыдов был уведомлен борчалинским приставом, что, по полученным им сведениям, неприятель чрез Башкичет намерен сделать нападение на деревни борчалинские. Вследствие сего генерал послал разъезд к стороне Башкичета, дабы открыть неприятеля. В ночи с 10-го на 11-е возвратился сей с известием, что им замечены до 400 человек конных, едущих в Башкичет со стороны Цалки. Полагая, что это разбойническая партия турецких лезгин (потому что дороги из Персии все были осматриваемы разъездами нашими и нигде не найдено ни одного следа) генерал тотчас отрядил полковника Муравьева с 2-мя ротами 7-го карабинерного полка, 2-мя орудиями и 150 казаками и приказал ему идти к Башкичету, чрез бывшую на Джилге штаб-квартиру казачьего полка, стараясь настигнуть неприятеля. Полковник Муравьев прибыл в казачью штаб-квартиру 11-го октября в 9-м часу утра; дав войскам здесь несколько часов отдохновения, продолжал он следовать далее, дабы перейти засветло Мокрую гору и, ночевав в скрытном месте, на рассвете напасть на неприятеля. За час до захождения солнца прибыл он к назначенному месту, и днем еще приказал открыть долину, где однако же ничего не замечено. Равно и ночью огней нигде не видали. С рассветом выступил полковник Муравьев и, пришед в Башкичет, не нашел даже и следа неприятельского. Желая узнать, что подало повод к неосновательному известию о появлении неприятеля, продолжал он следовать к Думанису. Дорогой встретил он разъезд казачий от 2-х полков донских, посланных из Тифлиса по известиям о тревоге. Удостоверясь, что слухи ложные и что сей разъезд был принят нашим за неприятеля, полковник Муравьев обратился опять к Джелал-оглу, куда прибыл 14-го числа.

11-го октября ввечеру прибыл в Джелал-оглу транспорт с провиантом.

14-го отправлено в селение Коды 100 человек Тифлисского полка для конвоирования оттуда орудий гарнизонных для укрепления при Джелал-оглу назначенных. От г. корпусного командира получено повеление ограничиваться строгою обороною и, в случае возможности, снять хлеб в Бамбакской долине в пользу жителей, сделав движение туда для прикрытия их.

15-го возвратился из Эриванской области армянин, по-

сланный туда для разведывания, он принес следующие известия:

1-е) В Хоруме стоит 200 человек конницы под начальством Халиф-Акули, сына Будаг султана которой жжет все селения в Шурагеле; он имеет приказание оставаться в Шурагеле до тех пор, пока не покажутся наши войска, для известия о том Гассан-хана.

2-е) Гассан-хан находится в Сардар-Абате; сарбазы по неотступной просьбе своей отпущены на 10 дней в свои дома, после сего времени приказано им собираться. То же самое сделано и с курдами, из коих осталось только до 10 старшин, которые находятся при начальнике Гуссеин-аге в деревне Шегриаре, что подле Сардар-Абата.

3-е) Джафар-хан с весьма малым числом конницы в Эчмиадзине, в который возвратились монахи и жители, по приказанию правительства.

4-е) В селения, разоренные отрядом, возвратилось только несколько человек для уборки хлеба; в прочих же селениях Эриванского ханства все жители возвратились.

5-е) Сардар в крепости Эриванской с иррегулярной пехотой и с конницею. Полевые орудия находятся в Сардар-Абате и в Эчмиадзине, фалконеты же в Сардар-Абате.

6-е) В Сардар-Абате делаются большие заготовления провианта.

7-е) Кафар-хан занимает талынское укрепление с иррегулярною пехотою.

8-е) Архирей монастыря Кашеванг (находящийся за Арпачаем), который сам принадлежит к монашескому сословию Эчмиадзина, велел посланному сему доложить князю Севарсемидзеву, что в случае движения нашего к Эривани он доставит 2000 самар пшеницы, которые он располагает собрать в эриванских деревнях.

9-е) Жители деревни Мастара, оставя семейства свои в Сардар-Абате, возвратились для произведения полевых работ в жилище свое.

10-е) Прибытия нашего ожидают с нетерпением как армяне, так и мусульмане.

11-е) Куру-ага Курдинский, брат Окыз-аги, объявил вышесказанному архиерею, что в случае движения нашего вперед он передается нам со своим племенем.

12-е) В Эриванской области собирают с большою поспешностию неселую хлопчатую бумагу, которую свозят в Эриванскую крепость.

13-е) Со дня на день ожидают прибытия войск наших в Эриванскую область, отчего как войска, так и жители не

имеют покоя. На днях даже уже пронесся слух, что отряд наш на Баш Абаране.

18-го октября прибыл на речку Джилгу Донской казачий полковника Карпова 2-го полк и расположился в бывшей штаб-квартире казачей.

Вследствие повеления г-на корпусного командира, чтобы снять хлеб в Бамбакской долине в пользу жителей, генерал-майор Давыдов отрядил полковника князя Севарсемидзева для прикрытия их, дав ему 5 рот Тифлисского полка, 5 орудий и 100 казаков Донского Андреева I-го полка. Занимая таким образом долину Бамбакскую, не предостояла необходимость иметь на Джилге и в Гайдарбеке воинские посты, почему генерал и приказал их снять.

20-го октября прибыли к Джелал-оглу занимавшие очые посты две роты Тифлисского полка, два орудия и 18-ть казаков.

21-го выступил полковник князь Севарсемидзев.

Войска занимали следующие места: в Бамбакской долине 5-ть рот Тифлисского полка, 5-ть орудий и 100 казаков.

В Гергере рота Тифлисского полка.

В Джелал-оглу: батальон 7-го карабинерного полка, 3 роты Тифлисского, 7-мь орудий и 224 казака Донского Андреева I полка.

В прикрытии табуна между реками Каменкою и Черною в двух верстах от Джелал-оглу: 105 человек сводной команды, одно орудие гарнизонное и 6-ть казаков. В бывшей штаб-квартире казачей на Джилге: полк Донской казачий полковника Карпова 2-го.

23-го прибыли 8-мь орудий гарнизонных для укрепления при Джелал-оглу под прикрытием 100 человек Тифлисского полка.

24-го и 25-го не было движения. Полковник князь Севарсемидзев прибыл в селение Гумри. Он вставил одну роту с одним орудием и 10-ю казаками...

По последним известиям Гассан-хан с пехотою и конницею в Сардар-Абате. Жители успешно занимаются уборкою хлеба в Бамбакской долине.

26-го отправил генерал-майор Давыдов роту 7-го карабинерного полка в Караклис; с ней посланы подводы для перевоза оставленных и зарытых там снарядов артиллерийских.

29-го рота и транспорт возвратились благополучно в Джелал-оглу. Снаряды перевезены большею частию.

30-го движения не было.

31-го прибыл полковник князь Севарсемидзев с отрядом

своим в Джелал-оглу. Из числа сих войск оставлены в Гергере 20 казаков и одно орудие, при находящейся там роте Тифлисского полка. Сего числа вечером отправлены две роты Тифлисского полка с одним орудием в католическое селение на Джилге, в 4-х верстах от бывшей штаб-квартиры казачьей.

Князь Севарсемидзе окончил свое поручение; жители сняли весь хлеб в Бамбакской долине. В последние дни пребывания полковника князя Севарсемидзева в Гумрах неприятельская конница показала вдали.

Квартирмейстерской части поручик Коцебу 2.

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ամփոփում

Վերը հրապարակված փաստաթղթում, որը ձեռագիր վիճակում պահվում է Պետական կենտրոնական Ռադմայատմական արխիվում (Մոսկվա), նկարագրված են այն ռազմական գործողությունները, որոնք տեղի ունեցան ռուսական և պարսկական զորքերի միջև 1826 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին Փամբակի և Շորագյալի գավառներում: Այդ փաստաթղթում միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ կան հայ ժողովրդի վիճակի, հայ և վրաց կամավորական ջոկատների գործողությունների, հայ և ազրբեջանական բնակչության ազատագրական ձգտումների ու հարակից մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Առանձնապես արժեքավոր են ձեռագրի այն էջերը, որոնցում խոսվում է նշված պատերազմական անցքերի գործուն մասնակից ռուս հռչակավոր պարտիզան ու բանաստեղծ Գենրիս Վասիլևիչ Դավիդովի՝ Հայաստանում ծավալած գործունեության մասին:

Ձեռագրի հեղինակն է այդ անցքերի մասնակից և տկանատես, ռուսական բանակի սպա, հետագայում գեներալ-լեյտենանտ, Մոսկուի Կոնցերուն (1789—1861):

ЦЕННЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ОБ ОШАКАНСКОЙ БИТВЕ

Ошаканская битва—самая драматическая и вместе с тем самая героическая страница истории русско-персидской войны 1826—1828 гг., в ходе которой Восточная Армения была освобождена от тяжелого ханского ига и присоединена к России⁴⁹⁹. 17 августа 1827 г. под старой армянской деревней Ошакан произошло кровопролитное сражение между армией наследника персидского престола Аббас Мирзы и русским отрядом под командованием генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского, спешившим на помощь Эчмиадзинскому монастырю осажденному персидскими войсками.

Персидская армия состояла примерно из тридцати тысяч человек, а русский отряд—всего лишь из трех тысяч. Несмотря на огромное численное превосходство неприятеля, русские воины, в рядах которых находились армянские и грузинские добровольцы, проявляя изумительную храбрость и самоотверженность, опрокинули бешеные атаки врага, прорвали кольцо окружения, дошли до Эчмиадзина и спасли монастырь от грабежа и разорения, а его малочисленный гарнизон, духовенство, местных жителей и сотни больных солдат—от истребления.

Благородный подвиг генерала Красовского, его личная храбрость и отвага были высоко оценены всеми современниками—общественными, политическими и военными деятелями Армении и Закавказья, солдатами и офицерами русской кавказской армии, местным населением и т. д.⁵⁰⁰ Только отдельные реакционные генералы, и прежде всего командующий Кавказским корпусом генерал-адъютант И. Ф. Паскевич, старались очернить Красовского, благоразумные действия которого (спасение Эчмиадзина) исходили как из военно-тактических, так и из нравственных, человеколюбивых соображений. В своих донесениях о битве 17 августа Паскевич пытался при помощи фальсификации фактов и неумеренных доводов обесславить и оклеветать талантливого генерала.⁵⁰¹ Однако эти попытки, возникшие на почве малодушной мстительности, не имели успеха.

Ошаканское сражение нашло большой отклик, особенно среди армян. Уже через несколько месяцев после знаменитой битвы было решено построить памятник героям, павшим под Ошаканом. Декабрист Е. Лачинов в своих записках отмечал, что 2 января 1828 г. «близ Эчмиадзина, в 2 1/2 верстах, генерал [Красовский] с архиепископом Нерсесом и другими членами монастыря осматривали место, на котором будет строиться памятник избавления Эчмиадзина 17 августа 1827 года. Памятник сей по данному рисунку сооружается от монастыря, под распоряжением архиепископа Нерсеса. Благодарные армяне, видя, что битва 17 августа совершенно убила дух персидской армии и, поселя в ней робость и уныние, была глав-

нейшею причиною блистательных успехов впоследствии, всеми мерами стараются изъяснить признательность свою спасителям своим и передать память незабвенного дня сего позднешему потомству, из рода в род, из века в век, и по утверждению, патриарха в сей день ежегодно будет отправляться во всех армянских церквах благодарственное молебствие богу сил»⁵⁰².

Но в 1828 г. как Нерсес Аштаракецц, так и генерал Красовский, преследуемые графом Паскевичем, были вынуждены покинуть Армению и Закавказье. Однако благородная идея Аштаракецца о постройке памятника не была забыта. В 1831 г. престарелый католикос Ефрем, выражая желания, чувства и думы армянской общественности, снова поднял вопрос об увековечении славной памяти героев, павших под Ошаканом. В связи с этим генерал-лейтенант Панкратов 6 августа 1831 г. писал в С.-Петербург графу Чернышову: «Патриарх Ефрем, желая сохранить в памяти доблесть воинов российских, павших за спасение Эчмиадзина 17 августа 1827 года, просит моего представительства об исходатайствовании ему разрешения соорудить иждивением монастыря памятник сим воинам в 4-х верстах от Эчмиадзина, между монастырем и дер. Ушаганом. На медных досках, врезанных в пьедестал, патриарх желает означить имена главного и прочих частей начальников, равно и названия полков и артиллерии, кои находились в составе войска, сражавшихся 17-го августа 1827 года для спасения монастыря Эчмиадзинского...»⁵⁰³.

Разрешение от Николая I было получено 1 сентября того же года. Строительство памятника началось в 1833 г. и завершилось через год—в 1834 г.⁵⁰⁴ Этот скромный, но драгоценный для нас памятник, воздвигнутый около полутора столетий тому назад, стоит и ныне как олицетворение самоотверженного подвига, человеколюбия и дружбы; исторический обелиск и ныне посещает множество людей с чувством большого уважения к памяти героев 17 августа 1827 г.

Публикуемая ниже «Подробная реляция» об Ошаканской битве (в исторической литературе она иногда именовалась Аштаракской битвой)⁵⁰⁵ является важным первоисточником. В нем глубоко проанализированы военная обстановка до битвы, причины похода русского отряда из апаранского летнего лагеря к Эчмиадзину, довольно подробно описан весь ход жестокого сражения, перечислены все воинские части, участвовавшие в боях, имена многих погибших, а также особо отличившихся воинов. Немалую ценность представляют и те строки, которые посвящены декабристу Е. Лачинову активно участвовавшему в кровопролитных боях.

В рукописи реляции нет подписи, не указан ее автор. Однако текст документа и другие факты не оставляют сомнения в том, что автором «Подробной реляции» является сам генерал А. И. Красовский. Не указана и дата ее написания. Но можно предполагать, что она составлена в конце 1827 г. или в начале (в январе) 1828 г. Для такого предположения дают основание следующие строки Красовского, написанные 25 декабря 1827 г.: «Государь император удостоил изъявить желание иметь подробное описа-

ние сражения 17-го августа при Ушагане, и чтобы подвиги каждого отличившегося описаны были в особенности, а равномерно его величество требует сведения о семействах всех чиновников, убитых и тяжело раненых в сражениях во время настоящей кампании противу персиян»⁵⁰⁶. Надо полагать, что именно в связи с этим «желанием» императора и была составлена «Подробная реляция».

Значительную часть реляции в дальнейшем Красовский с некоторыми изменениями включил в свой дневник («Дневник генерала Красовского. 1826—1828 гг.»)⁵⁰⁷, рукопись которого была в 1880-х гг. использована В. Потто⁵⁰⁸. Однако многие ценные отрывки реляции, относящиеся, в частности, к участию в Ошаканском сражении декабриста Е. Лачинова, многих старших и младших офицеров, командиров армянских и грузинских добровольцев и т. д., были пропущены и не опубликованы.

Об Ошаканском сражении, как показывают соответствующие материалы, Красовский в августе и сентябре 1827 г. написал Паскевичу ряд рапортов⁵⁰⁹. Но они кратки и дают лишь общие сведения⁵¹⁰. Таким образом, «Подробная реляция» является единственным документом-первоисточником, где действительно и обстоятельно излагается история Ошаканской битвы.

Нелишне отметить, что «Подробная реляция» и «Дневник» Красовского, с одной стороны, и «Записки» декабриста Е. Лачинова—с другой, в ряде случаев идентичны или похожи друг на друга⁵¹¹. Это обстоятельство наводит на мысль, что первые два упомянутых документа прошли через руки Лачинова.

Об Ошаканской битве имеется ряд других материалов, в том числе письма, разные бумаги Нерсеса Аштаракецца и воспоминания русских офицеров Кавказского корпуса. Кстати, об этой исторической битве имеется упоминание и у выдающегося декабриста и писателя Александра Бестужева-Марлинского, побывавшего в Армении в 1829 г. В письме к своим братьям от 20 августа 1830 г. Марлинский из Дербента писал: «Я бродил потом по развалинам царства армянского... я топтал подножие Арарата, был в Сардарабаде, в Эривани, тогда еще зачумленной. Видел удары наших бомб и ядер на мечетях ее; видел горестную дорогу, по которой шел к Эчмиадзину Красовский, где легло столько русских, не побежденных, но утомленных» (написав наш.—М. Н.)⁵¹². Талантливый писатель, как видим, выразился кратко, но метко.

«Подробная реляция» публикуется по рукописной копии, хранящейся в Центральном государственном военно-историческом архиве СССР⁵¹³. В тексте документа уточнены некоторые географические названия и внесены изменения в пунктуацию.

ПОДРОБНАЯ РЕЛЯЦИЯ

о сражении 17 августа 1827 года, бывшем при селении Ушагане, между отрядом российских войск под командою господина генерал-лейтенанта Красовского и персидскою армиею под предводительством Абас мирзы, с объяснением причин, побудивших к сему сражению

Августа 6-го. Прибыл в лагерь при Джангили посланный в Эривань весьма приверженный к нам родственник архиепископа Нерсеса, аштаракской армянин Бедрос Маркаров с известием, что Абас мирза с 25 т. кавалерии и пехоты и 24-мя орудиями прибыл 4-го числа в Эриванскую провинцию и остановился на ночлег в 15 верстах от Эчмиадзина; каковое известие объявил ему приверженный к нам эриванский армянский старшина Мелик Исааков, бывший сам в лагере Абас мирзы для свидания с царевичем Александром, женатым на его дочери. Вслед за сим, известие таковое подтвердили многие из приверженных людей, посланных в разные места для разведывания о неприятеле. Я немедленно соединил весь мой отряд, состоявший тогда из пяти с половиною батальонов, которые расположены были в двух отделениях по обеим сторонам реки Абарани на расстоянии 10-ти верст, для прикрытия сенокосных и пастбищных мест и дорог, идущих в Грузию, но не имел возможности выступить против неприятеля по причине, что у меня оставалось только на 5 дней продовольствия.

Августа 7-го. Получено известие, что Абас мирза перешел к реке Карасу—между Эчмиадзином и Сардарабатом.

Августа 8-го. Господин корпусной командир предписал из отряда моего одним батальоном занять селение Гумры, и хотя я доносил, что сего исполнить не могу, но генерал-адъютант Сипягин откомандировал туда 1-й батальон Севастопольского полка, посланный мною в Джелал-Оглу для конвоирования провианта, что и ослабило отряд еще одним батальоном.

Августа 9-го. Получил известие, что войска неприятельские от Карасу перешли к селению Акарак и расположились лагерем у подошвы Алагеза, в 5-ти верстах от Аштарака, и заняли сие селение.

Августа 10-го. В 10 часов утра до двух тысяч неприятельской кавалерии приближались по правой стороне Абарани к лагерю, против которых я перешел с 2 батальонами пехоты, 2-мя орудиями и казачьими полками. Неприятель, будучи атакован казаками, подкрепленными пехотою, обратился в бегство и был преследован с большою потерею; с нашей стороны ранен в ногу саблею весьма храбрый Андреева полка хорунжий Крюков. Дошедши до пресекаемых ущельями мест

между Алагезом и селением Сергивиль и не находя никакой возможности провести орудия по тропинкам, между скалами, проходимым только для выюков, я оставил орудия под прикрытием 2-х рот, а с остальными и казаками следовал за неприятелем, желая дойти сколько возможно ближе к лагерю и осмотреть занимаемую неприятелем позицию. Пройдя еще 6-верст, прибыл на высоты около селения *Кирхкарпы*, откуда открылся лагерь неприятельской, расположенный при селении Акарак (кроме которого, все селения до Аштарака заняты были войсками). Того же числа возвратившись в лагерь, получил с нарочным уведомление, что осадная артиллерия в сей день выступает из Джелал-Оглу и что генерал-адъютант Сипягин чрез два дни располагал прибыть ко мне для совещания по делам службы, причем просил меня обеспечить, с моей стороны, как прибытие его, так и следование осадной артиллерии, почему тогда же я отправил к Памбе батальон и два орудия.

Августа 13-го. Ночью неприятельская кавалерия, пробравшись скрытыми ущельями в разных пунктах около лагеря, с рассветом сильными толпами сделала нападение на передовые казачьи посты, которые с отличною храбростью удерживались до прибытия пехоты, после чего неприятель во всех пунктах был опрокинут с большою потерею и отступил за 5 верст от лагеря. В то же самое время я заметил, что сильные массы в нескольких тысячах потянулись от Алагеза к Сулагенту; ожидая в сей день генерал-адъютанта Сипягина, я не усомнился, что оные следовали против его; почему немедленно с 2-мя батальонами и с 4-мя орудиями выступил к Сулагенту, но, отойдя 2 версты, встретил генерал-адъютанта Сипягина, который отразил неприятеля, спешившего пересечь ему дорогу. До 4-х тысяч неприятельской кавалерии остановились между Алагезом и лагерем, противу которых выступил я с 2-мя батальонами, двумя орудиями казачьими, отделением конгревовых ракет и до 50-ти человек борчалинской конницы. Неприятель, будучи в превосходных силах, прогнан был с потерею в горы, при сем весьма удачно были пущены около 20-ти конгревовых ракет, которые разгоняли толпы неприятельские. Батальон 40-го егерского полка, подкрепленный Крымским, теснил оного до самой ночи.

Августа 14-го. Сего числа поутру слышна была канонада в Эчмиадзине, и я немедленно послал адъютанта моего Врангеля с партией казаков к подошве горы Карни-Ярх, пред моим лагерем в 10-ти верстах, отколь совершенно видны окрестности Эчмиадзина. По возвращении его узнал я, что около Эчмиадзина заметно движение неприятельских

войск, а также, что большой лагерь расположен на высотах при Ушагане, в $1/2$ версте от Эчмиадзинской дороги. Пред рассветом получил я донесение из Эчмиадзина чрез армян, с большою опасностью ко мне пробравшихся, что неприятель в числе более 4-х тысяч устроил батареи и приуговаривает оные усилить и приблизить к монастырю, и на словах приказано сказать, что монастырю угрожает большая опасность.

Несколько посланных от меня в Эчмиадзин и из Эчмиадзина ко мне, из армян и татар, были уже захвачены неприятелем; двумя из них выкололи глаза и двум отрезали нос, несколько же человек пропало без вести. Почему я никак не мог быть уверенным, что получу известие в случае крайней опасности, угрожающей Эчмиадзину. В сей день поутру я послал сильную партию для открытия осадной артиллерии, которая, проехавши даже за Памбу, оной не встретила, а ночью я получил известие чрез посланных мною татар, что в сей день передовой транспорт осадной артиллерии ожидается только в Амамлы.

Августа 15-го. Поутру слышна была опять канонада в Эчмиадзине. Посланными чиновниками замечен неприятельский лагерь на том же месте в Ушагане и такое же движение около самого Эчмиадзина. Осадная артиллерия, по уведомлению генерала Сипягина, долженствовавшая прибыть в сей день в лагерь, только еще стягивалась от Кишляка к Амамлам. Известия из Эчмиадзина не получил, но бежавшие от неприятеля 4 сарваза объявили, что сардар Эриванский дал слово Абас мирзе через два дни представить ключи Эчмиадзина, а сей последний обещал сардару подарить для Эривани всю нашу осадную артиллерию. Таковые слухи, распускаемые в войсках персидских, имели свое действие и ободряли их.

Августа 16-го. Я все еще оставался при прежнем намерении идти атаковать неприятеля немедленно по прибытии осадной артиллерии, с которою ожидал батальон Севастопольского полка и два батальона Кабардинского, но поутру в 6 часов открылась канонада в Эчмиадзине, несравненно сильнее прежнего, и беспрерывно продолжалась за полдень; заметно также было, что и войска около Эчмиадзина значительно усилились. Потеря сего важного пункта, необходимо для осады Эривани и Сардарабата, кроме унижения оружия нашего, могла послужить большим ободрением для персиян и самым вредным влиянием на наши провинции, а особливо магометанские. Прибытия осадной артиллерии я хотя и ожидал 17-го на 18 числ, но в таких важных обстоятель-

вах один час мог сделать невозвратный переворот. В лагере у меня находилось 5 батальонов и рота пионер. Из неоднократных опытов в полной мере мог полагаться на доверие ко мне, усердие и неустрашимость, одушевлявшие офицеров и солдат, почему решился я с 4-мя батальонами, полуротою пионер и 80-ти человек, оставшимися при штабе Севастопольского полка, 4-я батарейными, 6-ю легкими, двумя конными орудиями и двумя казачьими полками, в числе всех чинов до 3000 человек, выступить в сей день с наступившим вечером к Эчмиадзину. Необходимость требовала взять с собою на 10 дней провианта для отряда и хотя небольшую часть для Эчмиадзина, в котором кроме двухсот тридцати четвертей пшеницы оставалось муки и сухарей самое малое количество. Провиант был уложен на артельные повозки, на полковые и артиллерийские дроги, удобнейшие для движения провиантских фур. Для прикрытия лагеря и лазаретов оставлен 1-й батальон и полроты пионер, под командою генерал-майора Берхмана.

Приказ мой войскам, в 16-й день августа № 40-й отданный

Ребята! Я уверен в вашей храбрости и усердии, уверен готовности бить неприятеля, что я уже видел на опыте. В каких был силах он с нами ни встретился, мы не будем считать его, а постараемся нанести решительное поражение. Мы имеем пред неприятелем то превосходство, что одушевлены единым чувством служить верно отечеству и свято исполнять волю все милостивейшего государя. Я предваряю вас, что строгий порядок и устройство поведут вас всегда к победам, и потому требую от каждого исполнения оных со всею точностью. Ежели неприятель решительным на него действием будет опрокинут, то в сем случае быстро его преследовать и отнюдь не расстроиваться и не увлекаться запальчивостью. Стрелкам также не рассыпаться на большую дистанцию и в опасных случаях быстро собираться в кучки. За исполнением чего в точности прошу иметь строгое и точное наблюдение г. г. частным начальникам и офицерам. Я надеюсь, что сие желание мое со всею точностью исполнится, и что порядок, тишина, устройство и точное повиновение составлять будут главнейшую обязанность каждого.

Войска разделены были нижеследующим порядком: батальоны полков Крымского пехотного и 39 егерского разделялись каждый на 2 полубатальона; полк 40-й егерский имел в каждом батальоне по 3 роты, а остальные роты севастопольские стрелки, пионеры и ратники грузинской и армянской дружины составляли сводный батальон.

В авангарде

Казачий Андреева полк, два полубатальона 39 егерского полка, 2 батарейных и 2 легких орудия

Под командою полковника Раенки

В центре

Два полубатальона Крымского полка, сводной батальон, 2 батарейных и 2 легких орудия, две сотни казаков Андреева полка, весь обоз

Под командою генерал-майора Тухолки

В арьергарде

Два полубатальона 40 егерского полка, 4 легких орудия, три сотни казаков Сергеева полка

Под командою генерал-майора Трузсона

Для построения отряда в боевой порядок назначено было занимать *первую* линию 2 полубатальонами 39 егерского полка и одним полубатальоном Крымского пехотного полков, 2-мя батарейными и 2-мя легкими орудиями; *вторую* линию—одним полубатальоном Крымского пехотного и двумя полубатальонами 40 егерского полков, с двумя батарейными и двумя легкими орудиями; в резерве для прикрытия обоза—сводный батальон с 4-мя орудиями; казаки располагались по флангам между обеими линиями, что все показано на особом чертеже. У подошвы горы Карни-Ярх собрался отряд около полуночи, в 2 часа пополудни следовал далее по дороге; авангард мой встречался с неприятельскими разъездами.

Не имея возможности чрез дефилеи и ущелья следовать таким боевым порядком, я приблизился к высотам пред Ушаганом походною колонною.

Августа 17-го. В 7 часов утра я прибыл на высоты в 2½ верстах от Ушагана. С сего места открылись все силы неприятельские под предводительством Абас-мирзы, занявшие обе стороны Абарани (литера E. S.), которые состояли более 25 т. кавалерии и пехоты* и 24 орудия, что подтвердилось и впоследствии. Не имея возможности по ущельям и дефилеям устроить назначенной мною боевой порядок, я переменял оный следующим образом: по обе стороны дороги следовали 2 полубатальона 39 егерского полка, между оными 2 батарейных и 2 легких орудия, за оными 2 полубатальона Крымского полка с 2-мя батарейными и двумя легкими орудиями, обоз под прикрытием с правой стороны сводным батальоном,

* В «Дневнике» Красовского—30 тыс.—М. Н.

с левой—казаками, и в арьергарде два полубатальона 40 егерского полка с 4-мя легкими орудиями, что показано на плане под литерами А, В, С.

Главные батареи неприятельские устроены были на укрепленном бугре близ самого берега, под выстрелами которых находится Эчмиадзинская дорога, с которой своротить и обойти сие место, по причине непроходимых скал, совершенно невозможно. Пехота неприятельская расположена была на выгодной позиции в три линии, примыкая левым флангом к Абарани, а правым пересекала дорогу; кавалерия же рассыпанными массами занимала все окололежащие высоты. Я видел всю трудность пройти по сей дороге. Отступление от сего места делало потерю Эчмиадзина невозвратною, а малейшая медленность могла ободрить персиян и ослабить доверенность ко мне моих подчиненных.

Я приказал, и колонны мгновенно двинулись на неприятеля. Быстрым движением передовых войск и удачным действием артиллерии неприятель был опрокинут и поспешно отступил от дороги с большою потерей под батареи, устроенные за Абаранью на высотах совершенно неприступных, где онаго атаковать никак было невозможно; ибо единственный переход чрез Абарань находился на картечный выстрел под сильными батареями и неприятель занимал главные высоты; позицию сию атаковать не иначе можно было, как приблизившись к оной по правую сторону Абарани от Эчмиадзина.

Когда войска наши поравнялись с ушаганскими возвышениями, то неприятельские батареи открыли по нас сильный огонь; артиллерия наша отвечала с большим успехом и вредом для неприятеля и прикрывала движение войск. Пройдя сие место, начались самые трудные спуски, останавливавшие движение артиллерии и обозов.

Абас мирза, видевши столь трудное следование мое, устроил отступившую пехоту и всеми своими силами быстро атаковал меня со всех сторон; действием 22-х орудий (за исключением двух большого калибра, оставленных на ушаганской высоте) при самом удобном местоположении наносил нам большой вред, особливо повозкам, из коих некоторые, будучи подбиты, требовали времени для очищения дороги, что поставило меня в самое затруднительное положение. Атаковать неприятеля всеми моими силами, опрокинуть и прогнать за ушаганские высоты я мог с успехом, но в таком случае должен был бросить на жертву весь обоз и большую часть артиллерии; следовательно, оставалось мне одно: прорваться к Эчмиадзину и атаковать ушаганскую позицию от Эч-

миадзина при содействии отряда, следовавшего с осадною артиллериею.

Неприятель более устремлял главные силы свои на 40-й егерский полк и старался стеснять оный, занимая сильными массами со всех сторон ближайшие возвышения. Сей полк покрыл себя славою не только удержанием сильнейших пунктов, но неоднократно штыками опрокидывал превосходные силы неприятеля.

При одном трудном спуске подбита была ось неприятельскими выстрелами у батарейного нашего орудия; неприятель сие заметил и с запальчивым криком бросился толпами, чтобы овладеть оным. Полковник Гилленшмит подвез уже запасной лафет, чтобы переложить сие орудие, но, видевши, что неприятель в больших силах стремился на нас, производя по сему орудию сильный картечный и ружейный огонь, просил меня убедительно оставить его с орудием на жертву и не подвергаться столь очевидной опасности. Я, сказавши, что сам с ним останусь, побуждал, чтоб как можно скорее перекладывали орудие, а между тем повел на штыки батальон 40 егерского полка и мгновенно опрокинул неприятеля; но в то же самое время заметил, что неприятельские толпы по другую сторону дороги занимали уже возвышения в 50 шагах от орудия и теснили стрелков наших. Тогда я оставил батальон 40 полка, приказал майору Щеголеву не уступать ни шагу, а сам, взявши резерв того же полка, стремительно опрокинул часть неприятельской пехоты и кавалерию, едва успевшую занять сии возвышения и в сем месте я получил от гранаты неприятельской сильную контузию в правую руку с повреждением кости, а вслед затем убита подо мной другая уже лошадь. Бывший со стрелками 40-го егерского полка поручик Пожидаев дал мне свою лошадь и я с большим трудом, чувствуя жесточайшую боль в руке, едва с пособием людей мог сесть на оную. Я старался скрыть положение моей руки, должен был показывать совершенное спокойствие и ободрять личным присутствием везде, где угрожала нам большая опасность. Последние два отражения изумили неприятеля и остановили его. Я подъехал к орудию, которое в то же время переложено на запасной лафет и тронулось с места, а вслед за ним отошли стрелки и 40-й егерский полк под прикрытием батарей наших, устроенных на картечный выстрел от сего опасного спуска.

Вслед за сим, когда неприятель сильно теснил 1-й батальон 40 егерского полка, майор Щеголев получил пулевую рану в голову и сильную контузию в ногу; батальонный

адъютант поручик Симановский прибежал ко мне сказать о сем. Опасаясь, чтобы отсутствие сего отличного штаб-офицера не поколебало твердости батальона, я сам тотчас приехал к батальону, нашел оный выдерживающим самый жестокий огонь и когда спросил 3-й роты легкой фейерверкера Каврыгина, бывшего при сем батальоне с одним орудием, почему он не стреляет картежами в толпы неприятельские, бывшие не далее ста шагов, он отвечал мне, что у него осталось только два заряда, которые сохраняет для крайнего случая. Я готов был в то же время обнять сего отличного человека, приказал немедленно подвезти ящик, после чего картечными выстрелами толпы неприятельские опрокинуты были за высоты, и батальон отступил от сего места тогда, как получил приказание.

В одном опасном случае командир 3-й легкой роты, артиллерии капитан Соболев, прикрывая с двумя орудиями трудный спуск, явил знаки мужества и неустрашимости, достойные удивления. Картечи и пули неприятельские осыпали его со всех сторон. Я подъехал к его батарее с тем, чтобы ободрить, опасаясь весьма вредных последствий от преждевременного отступления, но капитан Соболев с полным присутствием духа и удовольствием на лице сказал мне: будьте уверены, что и 20 персидских орудий не собьют меня: после чего нанес неприятелю жестокий вред картежами. Отступил с орудиями по данному приказанию.

Инженер генерал-майор Трузон, командуя вверенным ему отделением, оказывал во всех случаях отличные знаки храбрости и мужества. Когда я сам лично водил на штыки 40-й егерский полк, то он, находясь вместе со мною, оказывал отличную неустрашимость и присутствие духа, причем убита под ним лошадь. Я должен признательно засвидетельствовать, что сему искусному генералу много обязан в успехе сражения.

Таким образом, отражая на каждом шагу стремление неприятеля в десять раз нас многочисленнее, мы были беспрерывно в самом жестоком огне от 7 часов утра до 4-х пополудни, под зноем солнца, нас палившего, и не имея от самого лагеря ни одной капли воды.

Спустившись на равнину, я остановился близ канавы в 2-х верстах от Эчмиадзина. Стрелки и казаки, находившиеся по обеим сторонам, получили приказание присоединиться к колоннам; но первые большею частью были столь изнурены и томимы жаждою, что большая часть из них, презирая опасность и будучи теснимы сильными толпами неприятельской кавалерии, спешили, истощая последние си-

лы, не к колоннам, а к воде, и соделывались жертвою добычи отчаянных неприятельских наездников. Ожесточение их в сем случае простиралось до такой степени, что многие, невзирая на сильный картечный и ружейный огонь, приближались к самым колоннам и были жертвою запальчивости своей; казаки же по малочисленности их не могли противопоставить отражение многочисленной неприятельской кавалерии.

В сем случае я имел неосторожность отдалиться несколько от колонн для ободрения стрелков и вместе с ними был окружен. Многие подле меня соделались жертвою от сабельных ударов, участь сия ожидала и меня, но бывший при мне храбрый обер-аудитор Белов успел об опасном моем положении дать знать ближайшему к сему месту командующему Донским Сергеева полком войсковому старшине Шурупову, который с отличною храбростию, вместе с Беловым и не более 30 человек казаков, бросились на неприятельские толпы, пиками и сабельными ударами очистили дорогу, многих и самых отчаянных куртинских наездников положили на месте, а остальных обратили в бегство, чем спасли меня и многих из наших офицеров и солдат, не бывших в состоянии защищаться, по неимению патронов и по совершенному изнурению сил своих.

На сем месте в устроенном боевом порядке, показанном на плане под литерою D, неприятель с новою запальчивостию стремится атаковать меня со всех сторон и после упорного сражения во всех пунктах был отражен и потянулся к Ушагану, а я после сего отступил к Эчмиадзину. Большое содействие мог бы мне оказать комендант эчмиадзинский, артиллерии подполковник Линденфельд, если бы из гарнизона выслал к канаве две роты с одним орудием. Я никак не мог сего ему приказать, будучи совершенно окруженным, а он не исполнил сего, опасаясь, что при разбитии меня гарнизон Эчмиадзинский будет ослаблен; почему две роты, по моему приказанию, высланы были тогда, как неприятель очистил сообщение мое с монастырем, к чему содействовали удачные пушечные выстрелы с башен монастырских.

Таким образом окончилась кровопролитная битва 17-го августа. Можно сказать, что подобной никогда еще не бывало с персианами. Они, будучи поражены 5-го июля при Джеван Булаке и видя оружие наше в недрах своего отечества, силу которого испытали и под Елисаветполем, клонящуюся и уже близкую к покорению Эривани, столь много прославившуюся событиями и столь дорого ими ценимую, выходили из границ отчаяния. Колонны сарвазов бес-

престанно были опрокидываемы картечами и штыками, возвращались с новым бешенством в бой. Запальчивая стремительность конницы изумляла нас, что едва ли когда-нибудь можно было ожидать от народа персидского, и одним только русским свойственно было преодолеть такую стремительную и несоразмерную битву.

В сем сражении я наиболее обязан искусству, неустрашимости и твердости командующего артиллериею гвардии полковника Гилленшмита, командиру 3-й легкой роты капитану Соболеву, 1-й батареей роты поручику Гилленшмиту 2-му и вообще всем артиллерийским офицерам и нижним чинам. 40-й егерский полк показал храбрость и твердость, достойные удивления. Командир онаго подполковник Шумский, будучи ранен в руку пулею навывлет, не оставлял своего места до конца сражения, и вообще все начальники частей и офицеры сохранили во всех случаях строгий порядок, а нижние чины в точности исполнили приказ мой и более нежели оправдали ожидание мое. Я должен упомянуть также об отличном поступке 1-й батареей роты фейерверкера Осипова. Когда ядро неприятельское перебило ему левую руку выше локтя и сделало жестокою контузию в бок, то упал и был поднят товарищами, чтобы положить на повозку, но он, придя в память, решительно от сего отказался; взяв в правую руку висевшую только на коже левую, сказал: я лучше желаю умереть подле орудия и таким образом вместе с оным дошел до монастыря, где сделана ему операция и остался по сие время жив, под особым моим попечением.

Находившиеся при мне 20-й пехотной дивизии старший адъютант капитан Жилинский, адъютант мой штаб-ротмистр Врангель, а также покойный обер-аудитор 20-й дивизии Белов оказали в сей день отличное усердие, примерную храбрость и неустрашимость. Все посылаемые мною чрез них приказания не только доставлены были с быстротою в самые спасные места, но неоднократно они содействовали личным присутствием к удержанию стрелками весьма важных мест. В одном случае, когда в 20 шагах от неприятеля убита была под мною лошадь, то Врангель первый соскочил с лошади и предложил мне свою, но как он мне был весьма нужен, то я взял лошадь, предложенную мне находившимся со стрелками 40 егерского полка поручиком Пожидаевым, на которой и оставался до конца сражения, а Пожидаев от изнурения сил едва не соделался жертвою сего усердия.

Неоднократно заметил я находившегося во все время сражения в стрелках 39 егерского полка рядового Лачинова, оказавшего отличные примеры храбрости и неустрашимости и обратившего на себя особое внимание от товарищей. Сей рядовый разжалован в сие звание из офицеров Генерального штаба за то, что знал о составленном заговоре, но скрыл оный. Служит с примерным усердием более года под моим особенным наблюдением, и я с истинною признательностью должен сказать, что всегда видел в нем молодого человека, исполненного самых благородных мыслей, с большими способностями и нравственности примерной; никогда не было замечено в нем никакого знака роптания на постигшее его несчастье. При покорении крепостей Сардарабата и Эривани он по собственному желанию находился непрерывно в траншеях и оказывал примерные знаки усердия и храбрости, за что представлен к исходатайствованию всемилостивейшего прощения. Я осмеливаюсь присоветовать к сему, что всемилостивейшее внимание к сему молодому человеку почту собственной для себя наградой, а особливо если бы при возвращении ему офицерского чина он мог быть назначен ко мне адъютантом; в таком случае могу отвечать моею честью, что служба приобрела бы в нем редкого и полезного офицера.

Кроме вышеписанных чиновников, я почитаю справедливым за показанное усердие, храбрость и мужество, кроме заслуженной награды, сделать известными имена:

Командира 3-й бригады 20-й пехотной дивизии генерал-майора *Берхмана*, за отражение покушения неприятеля в превосходных силах на лагерь и осадную артиллерию при Джангиле.

Командира 1-й бригады 20-й пехотной дивизии генерал-майора *Тухолку*, получившего сильную контузию в ногу.

Исправляющего должность дежурного штаб-офицера Генерального штаба подполковника *Жихарева*, командовавшего двумя казачьими полками; бывшего командиром 23 егерского (а ныне Крымского пехотного полка) подполковника *Красовского* 2.

Исправляющего должность квартирмейстера Тифлисского пехотного полка капитана *Гене*.

Крымского пехотного полка командира 1-го батальона майора *Муликовского*, умершего от полученных в сражении ран.

Того же полка майора *Велентя*, получившего рану навывлет пулею в ногу с ушибом бедровой кости.

Майора Швейковского, капитана Михайловского.

Штабс-капитанов Жердева 1 и Яковенку, получившего контузию в лопатку.

Соболевского, раненного пулею в ляжку бедра левой ноги и выше колена с ушибом кости.

Адъютанта генерал-майора Тухолки штабс-капитана Жердева 2.

Поручика Дуржицкого, раненного ядром с оторванием пальцев на левой ноге.

Прапорщика Пожидаева, получившего рану пулею навывлет близ верхнего сустава бедра правой ноги.

Кореского.

Штаб-лекаря Сергеева.

Полкового священника Федотова.

Севастопольского пехотного полка прапорщика Олеша.

39-го егерского полка полковника Раенка.

Прикомандированного к оному 40 егерского полка майора Пулко.

Майора Коробова.

Капитана Михайловского, получившего контузию пулею в обе ноги.

Капитанов Бернова и Селихановича, из коих первой получил ядром контузию в левую часть головы.

Штабс-капитанов Рудакова и Росинского, получившего контузию в левой бок черепом от разорванной гранаты.

Поручиков Доре и Теплова.

Подпоручиков Белимова и Базилевича, из коих первой получил сильную контузию от разорванной гранаты в правое плечо.

Полкового адъютанта подпоручика Мондяноса.

Прапорщиков Симонова, Шпаковского и Бугримова.

Исправляющего должность дивизионного доктора штаб-лекаря Сварицкого-Сварика.

40-го егерского полка майоров Щеголева и Дабродского.

Капитанов Неверовского 1, Кандаурова и Сипайло, получившего сильную контузию.

Штабс-капитанов Бирзуля, раненного пулею в правую руку навывлет выше локтя с раздроблением кости, Неверовского 2, получившего сильную контузию, Шамонина, получившего рану дротиком в левое плечо.

Поручиков Нага, фон Берга, раненного пулею в левую ногу, выше колена навывлет, Багаевича, Кругликова.

Подпоручиков Золотова, Пулло, Щеголева и Цитовского, получившего рану пулею в правую ногу выше колена навывлет, полкового квартирмейстера Миргородского.

Прапорщик Добржина, раненного пулею в правую ногу выше колена, Дорошенка, Кошанского, Ананьева.

Полкового штаб-лекаря Михайловского.

Обер-вагеймейстера 20-й пехотной дивизии подпоручика Беттингера.

20-й артиллерийской бригады

Подполковника Бухарина.

Подпоручиков Денфира, бригадного адъютанта Модзюлевского и Власьева; прапорщиков Козлова и Кавказской гренадерской артиллерийской бригады Друковцова.

Аудитора Трифонова.

Войска Донского конной артиллерии № 3 роты сотника Горелкина.

Командовавшего частью, полуротою пионер, 6-го пионерного батальона прапорщика Карманова; Донского казачьего полков Сергеева.

Есаула Анисимова.

Сотников Клинцева и Шапошникова.

Подполковника Басова. Имени его полка: Есаулов Леонова и Елифанова. Сотника Элкина 3.

Хорунжих Крюкова, Кольванова и Леонова.

Командовавшего Грузинским ополчением, Эриванского карабинерного полка подпоручика князя Туманова.

Командовавшего 2-ю армянскую дружиною, Херсонско-го гренадерского полка подпоручика Акимова.

Находившихся при мне волонтерами подполковника Джаряева, сигнахского гражданина Георгия Акимова.

Губернского секретаря мирза Исмаил Дегарова.

Коллежского регистратора Ханджаева.

О нижних чинах, особенно отличившихся в сем деле и заслуживающих производства в офицеры и награждения знаками военного ордена, прилагается именной список*, в котором помещены и казаки, бывшие при войсковом старшине Шурупове.

Достоинно замечания также, что больные нижние чины, находившиеся в эчмиадзинском госпитале, сами добровольно уступали койки для раненых и ложились на голую землю до устройства им постелей.

Потеря с нашей стороны заключается в убитых и раненых и без вести пропавших всех чинов 1131 человек. Но весьма ощутительна потеря убитых в сражении достойных и отличных офицеров: командира Крымского пехотного пол-

* Список отсутствует в архивном деле.—М. Н.

ка подполковника Головина, подпоручика Апостолова, Севастопольского пехотного полка майора Белозора и 40 егерского полка поручика Чугаевича, подпоручика Силина и прапорщика Бояринцева.

Неприятельская потеря простирается до 3000 человек, что подтвердилось и впоследствии самыми верными доказательствами. В числе значительных персидских чиновников, раненных в сем деле, состоял командовавший всеми сарвазами сартип Магмет хан, находящийся ныне в Эривани, получивший две раны пулями.

Прибывши к Эчмиадзину, я в тот же вечер в разное время отправил 6 человек армян с повелением в лагерь мой при Джангиле, чтоб по прибытии осадной артиллерии генерал-майор Лаптев с кабардинским полком и 4-мя батареями орудиями следовал к Эчмиадзину и, не доходя до Ушагана, остановился в 3-х верстах, на высотах, открытых из Эчмиадзина, сделал по два выстрела из каждого орудия. Сие служило сигналом к моему выступлению, дабы поставить неприятеля между двух огней, разбить его или принудить к отступлению.

Выбор позиции при Ушагане для персидской армии, которая пересекала сообщение с Эчмиадзином, закрывала всю Эриванскую провинцию и с удобностию давала способ действовать на наше сообщение с Грузиею чрез Памбу, делает особую честь персидскому полководству, и если бы армия сия имела дело не с русскими, то, конечно, успехи увенчали бы ее славою. Вообще движение Абас мирзы с главными силами в Эриванскую провинцию принесло бы счастливый оборот делам его, если бы он успел разбить меня. Абас мирза при всех усилиях не мог собрать и привести в прежний порядок войска свои; под предлогом отвоза в крепости и по деревням раненых и погребения убитых он не досчитывался большей половины армии. Из числа посланных мною в лагерь два человека были пойманы, и он, опасаясь быть вновь атакованным, 19-го числа оставил Ушаган и, уклонясь за реку Зангу, расположился лагерем на левом берегу сей реки, в 20-ти верстах выше Эривани и по прямому направлению от лагеря при Джангиле в 15-ти верстах, избрав позицию не только весьма крепкую и почти неприступную от природы, но еще и укрепил лагерь свой нетраншементом. В таком положении были дела наши в Эриванской провинции. Армия Абас мирзы, хотя и претерпевшая поражение, но не разбитая, кроме гарнизонов в крепостях простиралась еще до 20 т. человек и могла мне нанести жестокое поражение, если бы я с осадною артиллериею и

транспорты, принадлежащими к оной, и с провиантом, состоящим почти до 2-х тысяч арб и повозок, осмелился тронуться для осады Эривани. Оставаться в Джангиле с обыкновенным количеством волов и лошадей, не имея вовсе в окрестностях на расстоянии 10-ти верст подножного корма, я никак не мог; отступлением к Судагенту, где еще подножный корм, открыл бы неприятелю слабость мою. Поправить такое положение, принудив Абас мирзу удалиться из Эриванской провинции и открыв действие в осаде и взятию крепостей, дать сим самый счастливый оборот кампании можно было только тогда, если бы отряд мой увеличен был по крайней мере вдвое. Не было ни малейшего сомнения, что Абас мирза, усиливаясь защищать Эривань, знал совершенно, что от покорения сей крепости зависела участь войны и даже участь Персии. Все сие не могло быть мне неизвестным, и по собственному моему понятию и по сведениям, полученным о положении здешнего края. Для приведения в действие моего намерения я открыл оное полковнику Гилленшмитцу, который в полной мере заслуживал и пользовался моей доверенностью. Я знал, что для отделения значительного числа войск из главного отряда нужны сильные и самые побудительные причины, почему и решился послать к г-ну корпусному командиру вместе с донесением моим о ушаганском сражении другое шифрованное донесение, в котором показал положение мое с самой невыгодной стороны и даже решился написать, что без сильного с его стороны подкрепления я не надеюсь возвратиться в прежний лагерь без потери всей артиллерии.

20-го осадная артиллерия прибыла в Джангиле и того же числа генерал-майор Лаптев выступил с кабардинским полком к Ушагану, где уже не застал неприятеля. После выступления кабардинского полка до 3-х т. кавалерии неприятельской приблизились к лагерю и осадной артиллерии, но были весьма удачно отражены генерал-майором Берхманом.

21-го, усиливши Эчмиадзинский гарнизон 40-м егерским полком, я соединился с кабардинским полком и 22-го возвратился в лагерь при Джангиле.

Абас мирза, продолжая укреплять свой лагерь, послал 2 тыс. человек отборной конницы в Памбакскую долину, чтобы препятствовать следованию из Джелал Оглу транспортов с провиантом, которые в сие время должны были переходить Безобдал. У меня оставалось провианта по 2-е сентября; потеря одного транспорта могла поставить меня в самое бедственное положение. Я послал немедленно батальон Крымского полка с двумя орудиями, который, следуя форсированно,

26-го числа прибыл в Джелал Оглу и застал транспорт еще на месте, по причине, что батальон Севастопольского полка, высланный для конвоирования, отправлен был в Гумры. Получивши о сем донесение с нарочным татаринном и удостоверившись, что неприятельская конница заняла Памбакскую долину, я послал 30 августа батальон Севастопольского полка с 2-мя орудиями и всеми конными повозками, дабы взявши на оные сухарей, привезти как наипоспешнее в лагерь, где в полках оставалось на 3 дни продовольствия.

Приближение к Амамлам с одной стороны транспорта с провиантом, провождаемого батальоном, а с другой—батальона и двух орудий, следующих из лагеря, принудили неприятеля оставить Памбакскую долину, и 3-го сентября я получил сухари, привезенные на посланных мною повозках, в то самое время, когда у большей части людей не было уже ни одного сухаря.

После отступления персидских войск за реку Зангу я узнал, что в Аштараке оставлен с 5-ю стами конницы Селим хан Айрумский, племянник и зять Измаил хана, взятого генералом Бенкендорфом в плен. Я слышал неоднократно от архиепископа Нерсеса, что чиновник сей готов оказать нам свою приверженность, почему послал к нему тайным образом письмо, в котором объяснил, что он как житель Эриванской провинции должен будет в скором времени сделаться или подданным нашего императора, или оставить свое отечество, для чего советовал ему, как человеку мною уважаемому, вступить со мною в сношение не теряя времени и стараться быть для нас полезным, не обнаруживая сего пред начальниками персидских войск. Письмо сие столько подействовало, что он в ту же ночь с одним приверженным ему чиновником явился ко мне в лагерь с обещанием исполнять в точности всякое желание мое и с тех пор я уже не имел ни малейшего затруднения и опасности в пересылке бумаг и получал от него все сведения, касавшиеся о войсках персидских.

2-го сентября он сам ночью доставил мне шифрованную записку корпусного командира, извещавшую меня, что отряд войск наших под личным его начальством выступает из Карабабы 27 августа и прибудет к Эчмиадзину около 5 сентября.

Сентября 4-го я выступил из Джангиле с кабардинским пехотным полком и четырьмя орудиями к Эчмиадзину, остальные войска и осадную артиллерию разделил на 3 отделения и приказал быть готовыми к немедленному выступлению по получении повеления.

ДОКУМЕНТЫ

1. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ
ГЕНЕРАЛ-АДЪЮТАНТ БАРОН ГРИГОРИЙ РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ
ГЕНЕРАЛ-АДЪЮТАНТУ ГРАФУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 21 января 1838 г. № 50

Грузинский гражданский губернатор, действительный статский советник князь Полавандов, по рапорту к нему главного пристава Бамбако-Шурагельской дистанции Шлипенбаха, донес мне, что некоторые неблагонамеренные люди делают жителям сей дистанции разные ложные внушения, от которых между ими рождается неповиновение к начальству, происходят разного рода несогласие и даже вредные действия. Причем он, губернатор, представил ко мне в подлинниках как донесения главного пристава и поручика Векилова, командированного в селение Караклис для открытия причин возникшего беспорядка, так и письма к некоторым из жителей какого-то лица, именующего себя Егором Исаевым.

Все эти бумаги показывают, что означенные внушения, столь вредные в существе своем, делаются из Тифлиса каким-то называющим себя Егором Исаевым, на которого будто бы возложены важные поручения, но которые, как видно из писем, заключались в переводе на русский язык жалоб и просьб. Причем он, Исаев, требовал за старания свои вознаграждения. Вообще же слог его писем, хотя с намерением и темный, но обнаруживает уверения в значении Исаева при рассмотрении жалоб жителей, и что он мог по своему произволу задерживать эти жалобы, и потом, по получении ожидаемых от народа сведений, пускать в ход, уведомляя между тем о имеющих последовать вскоре наказаниях всем начальникам, к чему он побуждался, без сомнения, собственными выгодами, пользуясь невежеством жителей, и столько же может быть особенными внушениями неблагонамеренных людей в Тифлисе, действующих сообразно своим частным пользам. Поручик Векилов в донесении своем утверждает, что, кроме внушений, происходящих из Тифлиса, главные виновники беспорядков на месте есть: католический священник Тер Грикур, сын его Саак и армянин Петрус Ковалев, кои ложными приглашениями произвели между жителями несогласие, побуждая их к подаче жалоб, и что потом священник сей и Петрус Ковалев, собравши из разных деревень тридцать молодых жителей, напали с ними на почетных армян селения Караклис, из которых одного ранили в двух местах в голову, а другому отрубили два пальца; прочим же жителям угрожали лишением жизни, если только они не согласятся подписать составленную ими от общества просьбу.

Таковой дерзкий поступок, как объясняет главный пристав в своем рапорте к губернатору, равным образом вредные внушения, делаемые из Тифлиса в армянских письмах Егора Исаева, и разъезды неблагонамеренных людей по деревням, для подстрекания народа и собирания жалоб, сильно подействовал на дух жителей некоторых деревень, в особенности переселенцев. Пристав Шлипенбах пишет: «что они не исполняют приказаний в отбывании натуральных земских повинностей и проч., что коренные жители многих деревень не платят податей также отговариваясь, что им все простил государь император; что из всего этого он заключает, что или Исаев, или же подобные ему пишут к народу секретные письма, но сами собою они делать сего не могли, и что наконец все это не могло не иметь дурных последствий от народа, недавно перешедшего из-за границы, не имеющего понятия о российских законах и всему верующего».

Принимая в соображение всю важность вышеизъясненных обстоятельств, в особенности в пограничной провинции, где, при легкомысленности и невежестве народа, достаточно нескольких только неблагонамеренных лиц, чтобы привести его в волнение и направить к вредным действиям, я, для прекращения возникшего беспорядка, сделал распоряжение о произведении строжайшего следствия к открытию виновных и преданию их суждению по законам; но независимо еще от этого зная, что грузинский гражданский губернатор князь Половандов весьма хорошо знает как коренных жителей Бамбако-Шурагельской дистанции, равно и переселенцев, из коих весьма многие ему лично известны, я распорядился отправлением его в оную дистанцию, дабы он личным своим присутствием восстановил порядок и вывел жителей из заблуждения, в которое они вовлечены своею простотою.

Долгом считаю препроводить к вашему сиятельству точные копии с донесений по этому предмету местного начальства и переводы с подлинных приложенных при них

на армянском языке писем, из которых вы изволите усмотреть, до какой степени простирается дерзость неблагонамеренных людей и как они успевают в своих действиях при каждом поручении, на них возлагаемом, хотя бы и маловажном, я не могу не присовокупить, что подобные немногие люди, но недовольные, по собственным своим видам, всегда здесь возбуждают жителей к подаче жалоб, и склоняя к тому тех, которые вовсе о том не думают.

О всем этом, а равно и о принятых мною мерах к восстановлению порядка в Бамбако-Шурагельской дистанции, покорнейше прошу Вас, милостивый государь, довести до сведения его императорского величества.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

Приложение а

*Перевод с рапорта поручика Мартируза Векилова
на имя грузинского гражданского губернатора
князя Палавандова*

Гумры, 7 декабря 1837 г.

Имею честь доложить вашему сиятельству, по возвращении моем из Тифлиса отправился я в Шурагель и нашел, что из католиков (священник) Тер Грикур, сын его Саак и Петрус Ковалев, коего брат прежде был переводчиком при корпусном командире, живущие Шурагельской провинции в Малых Караклисах, отправились в некоторые деревни и произвели между жителями неизъяснимые беспорядки, большие распри и ссоры, лживыми внушениями, а кто из высшего или низшего сословия не соглашался—одних бранили, а другим делали выговоры, почему вообще поселяне, явившись ко мне с сим сведением, просили позволить им прибыть в Тифлис к вашему сиятельству и объяснить, что таковых беспорядков никогда не видали и не могут терпеть подобных возмутителей, кои с ними не отбывают повинности, но я отвечал им, чтоб они возвратились восвояси и я о сем немедленно донесу вашему сиятельству.

Однажды я отправился в упомянутую деревню Караклис, где ночью сказанный священник и Ковалев, собрав из деревень тридцать молодых людей, с дубинами в руках вошли в некоторый дом, где присутствовали несколько

почетных армян, имевших разговор, по обыкновению своему и нечаянно напав на них, четырех из почетнейших жителей деревни жестоко побили, одного в двух местах в голову ранили, а у другого два пальца отрубили; сей последний, сын священника, имеет четыре степени и три медали, полученные от графа Паскевича, двух же побили до того, что даже, были покрыты кровью, и я сам очевидный сему делу свидетель. Сим священником было сказано тем 30-ти лицам произвести такие побои, коим бы лишить жизни, и что он принимает ответственность на себя, говоря, если подпишут нашу просьбу, мы приедем, пускай не слушают они, то есть почетные люди; посему тот священник и Ковалев и ныне составили ложные просьбы, писанные рукою самого священника, которой отдал сыну своему Сааку и Ковалеву и, прислав в Тифлис, как и прежде было, ими привезено и хотят они, чтоб сами сделались начальниками в Шурагеле.

Вследствие просьбы вообще жителей, я покорнейше прошу ваше сиятельство командировать сюда одного следователя, чтоб узнать истину и ложь. Притом в деревне Товшан-Кишлаге один из армянских священников Тер Симон Ошпуров делает по деревням беспорядки и заставляет писать ложные просьбы, а в своей деревне произвел большие беспорядки.

Подписал: поручик Векилов

Перевел: майор Ениколопов

Верно: переводчик майор Ениколопов

Приложение б

*Копия с рапорта господину грузинскому гражданскому
губернатору, Бамбако-Шурагельского
главного пристава от 10-го декабря 1837 года № 10-й*

Со времени проезда через вверенную мне дистанцию государя императора замечено в народе, некоторых деревнях по Шурагельской дистанции, в особенности католических деревень, неповиновение к начальству и различного рода несогласии между собою, клонящихся к жалобам на начальство.

Для дознания о том по полицейской части был послан помощник поручик Векилов в селение Малый Караклис, где жители произвели между собою драку причиной которой были: католический священник Тер Грикур, сын

его Саак и католик Петрос Ковалев (сии последние без билетов отправились снова с жалобами в Тифлис). Впрочем не могу положиться, чтобы жители могли жаловаться сами собою, без наущения их, и в доказательство чего ваше сиятельство изволите усмотреть прилагаемые при сем два письма на армянском диалекте, писанные Егором Исаевым из Тифлиса к зятю его Мануку и есаулу Микиртичу Григорьеву, противоречащие одно другому, и ясно доказывающие, что он употребляет во зло сделанное ему от начальства поручение.

О чем имею честь почтеннейше донести вашему сиятельству на ваше благорассмотрение.

Подлинный подписал: надворный советник Шлиппенбах
Верно: управляющий канцеляриею В. Ивков

Приложение в

Копия с рапорта господину грузинскому гражданскому губернатору Бамбако-Шурагельского главного пристава от 15 декабря 1837 года № 11

В дополнение рапорта моего к вашему сиятельству от 10 декабря за № 10 имею честь представить при сем письмо, писанное по-армянски Егором Исаевым, зятю своему Мануку Асламазову, которое ко мне доставил Асламазов.

Из письма сего ясно изволите усмотреть неблагонамеренные его замыслы к взбунтованию жителей вверенной мне дистанции противу начальства и даже правительства, это есть ясные доказательства. Сын католического священника Григора Саак и Петр Ковалев, о коих я доносил вашему сиятельству № 10, с намерением отправиться в Тифлис, разъезжая по деревням, бунтуя народ, собирают просьбы для подачи в Тифлис; последствия сих людей оказываются: жители некоторых деревень, а в особенности переселенцы, переменяли совершенно дух в преданности их к правительству, не исполняют приказаний в отбывании натуральных земских повинностей и проч. Коренные многих деревень не платят податей, тоже отговариваясь, что им все простил государь император.

Из всего я заключаю, что или Исаев, или же подобные ему люди пишут к народу секретные письма, но сами со-

бою они делать сего не могли; не могу тоже ручаться, чтобы все разнообразные слухи не могли иметь для правительства дурных последствий от народа, недавно перешедшего из-за границы, не имеющего понятий о российских законах, всему верующего, а в особенности к неблагонамеренным делам, к прекращению коих покорнейше прошу ваше сиятельство выслать чиновника для исследования столь немаловажного предмета, а бунтовщиков Саака Тер Григорова, Петроса Ковалева и сообщника их, имевшего главное начало сего дела сына священника селения Тавшан кишлака Тер Семена, Петруса, ныне находящихся в Тифлисе, без письменного вида и без ведома старши поручить тифлисской градской полиции арестовать в Тифлисе и после выслать ко мне. (О сем я писал с ним вместе тифлискому полицмейстеру).

Подлинный подписал: надворный советник Шлиппенбах
Верно: управляющий канцеляриею В. Ивков

Приложение г

Перевод с письма на армянском языке

Секретно

Искренний благодетель мой, Манук Артемич!

Да будет вам известно, что те порученные мне дела еще не окончены и потому не могу тебе писать, но только приступлено нами к наказанию людей, начиная с здешних начальников, и скоро начало дойдет туда; теперь пришло время узнать нашего приятеля и врага; такой власти не всегда человеку попадает в руки; открой глаза, все местные дела ты лучше знаешь, я без тебя ничего не могу, сии люди, находящиеся здесь, твой господин, или другие почетные лица, известно тебе, что не во всякое время послушны человеку и едва уже попались в руки, хотя чрез посредство мое они просят и много обещают, но только это вздор, а особливо дело вашего господина.

Любезный! Ты говорил мне, что по приезде туда пришлешь мне человека в помощь, и я те жалобы еще храню, пока оттоль люди приедут и тогда их желание исполни; между тем никто не явился, а начальник торопит меня дать делу конец, ты ведаешь. Твой господин бывает ежедневно у меня и просит промедлить делам с тою целью, что он приедет туда

и, обманув народ, заставит их написать о себе, что им довольны, но я свое дело сам знаю; прочие же почетные лица, находящиеся здесь и о именах их не нужно писать тебе, ты знаешь, положились на меня и с твоим господином враждуют, говоря, что от тебя может произойти, то сделай, мы найдем от жителей благодарность и за труды твои доставим тебе, только я за своим делом не слабо примусь, пока получится и твое письмо и за говоренного мною много или мало я сделал и буду делать. Твой господин хотя стал смиренным, но еще не совершенно повинуется.

Любезный! Остаются дела тамошних чиновников, кои имен я не упоминаю, тебе известно, начиная от старших до младших и на их жен есть жалоба и без наказания не останутся; только я их не могу письменно извещать, чтоб мне сделали благодеяние и я им защиту, но ты ведаешь, кто тебе приятель или мне, давай мне секретно знать и мне напишите; тебе известно, что если и отец мой попадет в руки, в такое время без того, о чем я и ты ведаешь, ничего не сделаю, будь здоров и храни тайну сколько лишь можешь и секретно действуй.

Ноября 18 дня 1837 года.

Твой друг *Егор Исаич*
Перевел: майор *Ениколопов*
Верно: майор *Ениколопов*

На крае написано: любезный Манук Артемович, по прочтении сего письма, или разорвать, или же хорошо хранить.

Приложение д

Перевод с письма на армянском языке

Любезный приятель Манук Артемич!

Удивляюсь, что письмо твое не доходит до меня и не отвечаешь на мое письмо.

Любезный, подобного времени не будет, чтобы мы оба пользовались и друг другу помогли, ты моя надежда и доброжелатель. Эти дела, которые мне поручили, тебе хорошо известны. Сельских жителей и местных начальников дела ты совершенно знаешь. Они мне писали, как пристав, так

и прочие, и просят черновые и подлинные прошения и имена просителей им доставить и поблагодарят меня; теперь, любезный я прошения храню по твоим словам пока из сельских жителей пришлешь ко мне, чтобы я поступил с ними как знаю, но ты уехал и меня забыл — время коротко. Достойный наказания скоро будет наказан.

Любезный, если увидишь, что нет пользы от сельских жителей потому, что они ишаки, ну только от Ивана Герасимовича и Микиртича я получил письмо, просят, чтоб я им помог, теперь моя бедность тебе известна; в такое время как мне не пользоваться! только что я завелся, и мать моя оставила меня. Зимних припасов не имею, ни масла, ни муки, ни денег; тебе известно от кого я ожидаю, помоги мне тайно; время доброжелательства. Но только это письмо храни у себя в секрете, увижу какую окажешь ты мне дружбу. Моей любезной Натальи и Цаяказар Григорью и другим поклон, будь здоров.

ваш покорный приятель *Егор Исаев*
Перевел: переводчик *Суренов*
Верно: переводчик *Суренов*

Приложение е

Перевод с письма на армянском языке

Секретно

Любезный друг ага Микиртич!

О чем ты просил меня, или сделал поручение, я обязуюсь дружески объявить, что имен ваших нельзя писать, только на всех вас жен ваших есть жалоба, я их храню, еще не начал переводить, и еще нет разрешения, поелику имею причины промедлить делом, и как тебя я по-братски обещал, то извещу тебя, и что может произойти от меня, я не промину сделать, но будь осторожен, от общества жалоба не хорошо, я знаю, кем произведены те дела и кто будет наказан, я скоро извещу тебя, только, любезный приятель, известно тебе, что я не по-прежнему холост и без семейства, теперь трудно доставить себе содержание, и хотя служба моя важна, но нет дохода, чтоб содержать себя. Прошу меня обязать и на зиму в пособие мне прислать без отговорки, коровье масло и муку, сколько-нибудь, там дешево и я здесь заплачу за наем и, если угодно, тебе дам и

цену, но только здесь я не имею времени купить и что сделаете мне, не забуду; будь здоров, я хотел твоему начальнику и Ивану Герасимовичу писать о многих делах, только боюсь, чтоб может статься не будут хранить секреты, делай от меня поклон и что как разумею, так поступи.

Перевел майор *Ениколопов*
Верно: переводчик майор *Ениколопов*

На крае написано: жизнь моя Микиртич, ты ведаешь, что я не могу подписать, а можешь догадаться кто таков.

2. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 3 февраля 1838 г., № 88*

После отношения моего к вашему сиятельству от 21 минувшего генваря за № 50 о беспорядках, происходящих между переселенцами Бамбако-Шурагельской дистанции, я получил новое донесение, что 24 генваря сего года сиделец питейного заведения в селении Харуме, являсь к главному приставу Бамбако-Шурагельской дистанции объявил ему, что в означенном селении неизвестный ему армянин продает вино мелочью на роспив и на вынос, не оплачивая оное пошлиною, и тем самым делает ему подрыв в торговле.

По соображению таковой просьбы с положениями главный пристав послал в Харум состоящего при нем есаула и одного казака за продавцом вина, но хозяин дома, где они находились, начал с другими людьми, тут бывшими, их бить; не имея никакого пособия от старшины селения, вынуждены были ускакать из оногo.

Старшина, вытребованный главным приставом в Александрополь, был наказан за таковое буйство, лично при нем случившееся, но в то же время переселенцы, прибывшие из селения, Харум в числе более 50 человек, бросились к квартире пристава и тут же прибили одного казака и двух есаулов, выбили окна и рвались в комнату, но были остановлены и присланною командою из крепости схвачены из них двадцать семь человек.

* На документе имеется помета: «Государь император высочайше повелеть соизволил о последствии, что сделает командир, донести».

Сообщая вашему сиятельству о таковом беспорядке и покорнейше прося довести об оном до высочайшего сведения государя императора, имею честь присовокупить, что, независимо от сделанного распоряжения о произведении по сему случаю законного исследования, я предписал сделать и скорое секретное дознание для открытия настоящих причин произведенного переселенцами буйства.

С истинным почтением...

Барон *Григорий Розен*

3. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
СЕНАТОРУ БАРОНУ П. В. ГАНУ

С.-Петербург, 8 февраля 1838 г. № 96, копия

Государь император, по всеподданнейшему докладу препровождаемого при сем в копии отношения ко мне генерал-адъютанта барона Розена от 21 минувшего генваря за № 50, вместе с приложенными при оном бумагами, по предмету неповиновения начальству жителей Шурагельской дистанции вследствие сделанных им внушений неблагонамеренными людьми и переписки какого-то лица, именуемого себя Егором Исаевым, высочайше поручить мне соизволил обстоятельство это сообщить вашему прев-у на тот конец, дабы вы, милостивый государь, истребовав от канцелярии главноуправляющего Грузиею подлинные письма на армянском языке означенного Исаева, приняли все зависящие от вас меры к открытию сего лица, по сходству почерка, между чиновниками, переводчиками и писарями, употребленными комиссиею при разборе всеподданнейших просьб, поданных во время путешествия его величества от Редут Кале в Тифлис.

Исполняя высочайшую волю сию, я покорнейше прошу вас, милостивый государь, уведомить меня о последующем для доклада государю императору.

С совершенным почтением...

Подписал: граф *А. Чернышев*
Верно: секретарь (подпись)

4. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 10 февраля 1838 г. № 104*

Тифлисский военный губернатор, вследствие донесений к нему грузинского гражданского губернатора, бывшего в Бамбако-Шурагельской дистанции для восстановления порядка между жителями, нарушенного чрез разные неблагонамеренные разглашения, представляет мне, что по секретному разысканию гражданского губернатора сочинителем писем, относившихся до подстрекания жителей и в особенности турецких переселенцев к жалобам на главного пристава и вообще на начальство, открыт под именем Егора Исаляча, тифлисский житель канцелярист Егор Исаков, что соучастниками его оказываются армянский священник Тер Семен, сын его Петрос и католик Петрос Ковалев и что вследствие сего в деревнях, населенных более переселенцами, составились партии, из коих одни требовали смены сельских старшин, а другие напротив.

Принесенные губернатору жалобы на притеснения местного начальства, по заключению действительного статского советника князя Палавандова, большею частию неосновательны и поданы единственно по подстрекательству, но по всем оным поручено произвести исследование.

Вообще гражданский губернатор полагает, что турецкие переселенцы, пользуясь до сего времени всемилостивейше дарованною им льготой от платежа податей и земских повинностей, встревожились окончанием льготного срока и распоряжением начальства о обложении их повинностию наравне с коренными жителями.

Но, по внушениям губернатора о обязанностях к правительству, все вообще переселенцы, постигая свое благополучие под покровом нашего правления, оказали готовность повиноваться определениям и распоряжениям одного.

За сим действительный статский советник князь Палавандов, сделав распоряжение о взятии главных виновных под арест, поручил командированному туда чиновнику обследовать дело сие формальным порядком и снабдил главного пристава надлежащими к водворению в переселен-

* На документе имеется помета: «Доложено его величеству. 4-го марта 1838 года. Генерал-адъютант Адлерберг».

цах спокойствия наставлениями, внушив и лично жителям, дабы, отнюдь не внимания ложным разглашениям, в полной мере повиновались распоряжениям начальства.

Имея честь сообщить о сем вашему сиятельству в дополнение к отношениям моим от 21 января и 3 сего февраля за №№50 и 88, покорнейше прошу довести об оном до высочайшего сведения государя императора, что ж откроется по окончании формального следствия, то об оном будет доведено до вашего, милостивый государь, сведения.

С истинным почтением...

Барон Григорий Розен

5. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 16 февраля 1838 г. № 112*

В дополнение к отношению моему от 3-го сего февраля за № 88 о буйстве, произведенном в Александрополе хорумскими жителями, покорнейше прошу ваше сиятельство довести до сведения его императорского величества о последствиях произведенного по сему предмету дознания, вследствие коего открывается, что бамбако-шурагельский главный пристав надворный советник Шлиппенбах, получив жалобу от содержателя питейного заведения Микиртича Акопова о привозе в Хорум аштаракским жителем вина и о продаже одного в подрыв ему, без установленного в казну платежа, послал переводчика своего Григорьева и казака Ермилова взять и представить к нему продавца вина.

Сии посланные, прийдя в дом хозяина Мурата Аракелова, куда привезено было вино, и, не найдя продавца, которой был уже выслан из селения, взяли хозяина, но собравшиеся возле дома жители отняли его и начали причинять им побои.

Когда же по приказанию переводчика старшина отправился с Аракеловым в Александрополь к приставу, то, узнав о сем, жители в числе 80-ти человек следовали за ним с намерением принести на содержателя питейного заведения жалобу, за разные наносимые им неудовольствия.

* На документе имеется помета: «Доложено его величеству. 5-го марта 1838 г. Генер.-ад. Адлерберг».

По приятии старшины пристав приказал наказать его за дозволение продавать вино, отчего жители произвели на дворе большой шум, для унятия коего и взятия виновных выбежали переводчик и три казака, нанеся им побои с есаулом, но жители не дались и выбыли в квартире пристава два окна. Причем одному из жителей со стороны казаков нанесена саблею незначительная рана.

Последствия сии, как показывает дознание, произошли оттого, что посланный в Хорум переводчик, участвуя сам в торговле с содержателями питейных заведений и не взяв с собою для порядка старшину селения, мог действовать пристрасно и притом причинил жене хозяина дома побои. При чем не могу оправдать и пристава в том, что он приступил к наказанию старшины без личного удостоверения в его вине.

В заключение имею честь сообщить вам, милостивый государь, что вместе с сим я предписал тифлисскому военному губернатору, чтобы следствие по сему предмету передано было для законного рассмотрения и определения Верховного грузинского правительства в Исполнительную экспедицию.

С истинным почтением..

Барон Григорий Розен.

6. ВОЕННЫЙ МИНИСТР
КОМАНДИРУ ОТДЕЛЬНОГО КАВКАЗСКОГО КОРПУСА

С.-Петербург. 21 февраля 1838 г. № 1254, копия

Генерал-адъютант барон Розен в отношении от 3-го сего февраля за № 88 сообщает мне о буйстве и беспорядках, случившихся 24-го минувшего генваря в селении Харуме, в Бамбако-Шурагельской дистанции.

Государь император, по всеподданнейшему о сем докладу, высочайше повелеть соизволил: о последствиях этого дела донести в свое время его величеству.

Высочайшую волю сию честь имею сообщить вам, милостивый государь, для зависящего распоряжения к исполнению оной.

Подписал: военный министр генерал-адъютант
граф Чернышев

Скрепил: директор статс-секретарь Брискорн.

Верно: (подпись) Брискорн.

7. ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩИЙ В ГРУЗИИ БАРОН РОЗЕН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис. 8 марта 1838 г. № 27

Сенатор тайный советник барон Ган секретным отношением от 3-го сего марта за № 14, во исполнение высочайшего его императорского величества повеления, требовал от меня подлинных на армянском языке писем, с которых переводы препровождены были мною к вашему сиятельству от 21 минувшего генваря за № 50.

Как письма сии были тогда же отосланы мною к тифлисскому военному губернатору, а им препровождены к грузинскому гражданскому губернатору для приобщения к производящемуся следствию о беспорядках, возникших между жителями в Бамбако-Шурагельской дистанции, то, истребовав таковые, я вместе с сим препроводил оные к барону Гану.

О чем уведомляя вас, милостивый государь, имею честь быть с истинным почтением...

Барон Григорий Розен

8. СЕНАТОР БАРОН П. В. ГАН
ВОЕННОМУ МИНИСТРУ А. И. ЧЕРНЫШЕВУ

Тифлис, 31 марта 1838 г. № 200

Во исполнение высочайшей воли, объявленной мне в почтеннейшем отношении вашего сиятельства от 8 февраля № 96, я истребовал из канцелярии главноуправляющего подлинные письма на армянском языке Исаева и, по сравнении с почерками других лиц, занимавшихся армянскими переводами в бывшей комиссии для разбора прошений, обратился с требованием к гражданскому губернатору о немедленном представлении ко мне служащего в Исполнительной экспедиции канцеляриста Исакова, который по требованию комиссии переводчиков и писцов из разных здешних мест для успешнейшего хода занятий, был в то время представлен губернатором и занимался в комиссии несколько дней переводами армянских бумаг.

Означенный Исаков по следствию, возникшему уже в Гумрах, содержался там под арестом по поводу сих писем и не прежде мог быть ко мне представлен, как на сих днях. Из показания, снятого мною от него и которое в подлиннике имею честь представить, ваше сиятельство усмотреть изволи-

те, что он сознается в том, что письма писаны им, в чем по его показанию он не отрицался и в производимом в Бамбако-Шурательской дистанции следствии.

С отличным почтением...

Барон Павел Ган

Приложение

Имя мое Егор Исааков, от роду мне двадцать пять лет, родом из города Арзерума; переселился в Тифлис за двадцать лет с отцом моим, исповедания армянского григорианского, русской и армянской грамоты знаю, определился в службу в 1833 году и служил сперва в экспедиции суда и расправы, потом в канцелярии Грузинского гражданского губернатора и в последнее время в Исполнительной экспедиции канцеляристом, в каком чине и ныне состою; служа в оной в ноябре прошлого 1837 года, получил словесное приказание от г. губернатора явиться в канцелярию при его превосходительстве сенаторе для переводов с армянского языка и, таким образом, занимался переводами в канцелярии сей, сколько дней точно не помню. Потом, по объявлению правителя канцелярии, что более меня не нужно потому, что переводы кончены, я возвратился к месту моему в Исполнительной экспедиции.

Впоследствии 15 числа января 1838 года я был арестован и отвезен в Гумры по открывшему[ся] там следствию и по поводу оказавшихся в оном писем, писанных мною на армянском языке и которые я признал за мои, как только они мне были представлены в подлинниках, но в переводах, сделанных с них и бывших в следственном деле, я нашел неточности по возвращении моем из Гумры; сегодня представляемые мне его превосходительством сенатором три письма на армянском языке писаны действительно мною; одно из них от 18-го ноября, в то время, когда я в канцелярии его превосходительства занимался переводами, а два остальные потом, когда я уже был в экспедиции. Приложенные к ним переводы правильны, кроме того, что в первом письме после слов «там дешево и я здесь заплачу за наем» в армянском письме нет и если угодн тебе, дам и цену, а сказано и желаемую цену отдам.

Сие показание писано и подписано мною в присутствии его превосходительства сенатора в его кабинете сего марта 26-го дня 1838 года.

Канцелярист Егор Исааков

9. БОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
ЦАРЮ НИКОЛАЮ I

С.-Петербург, апрель 1838 г.*

Главноуправлявший Грузиею генерал-адъютант барон Розен в начале сего года доносил:

1) Что между некоторыми жителями Бамбако-Шурательской дистанции обнаружались разные беспорядки, неповиновение начальству и взаимные несогласия, происходящие вероятно от внушений некоторых неблагонамеренных людей, в подтверждение чего генерал-адъютант барон Розен доставил переводы с трех армянских писем, из которых видно, что некто, именующий себя Егором Исаевым, под видом человека, имеющего по месту служения своего влияние на дела, предлагал из личных выгод услуги свои и делал разные намеки на несправедливые и вредные действия начальства.

2) Что той же дистанции в селении Хоруме, по избличении одного армянина в незаконной продаже вина, сей последний с 50-ю человеками из переселенцев произвел буйство и неповиновение местным властям.

Ваше императорское величество по всеподданнейшему докладу сих донесений высочайше повелеть соизволили, чтобы сенатор тайный советник барон Ган, истребовав из канцелярии главноуправляющего подлинные письма Исаева на армянском языке, открыл писавшего их по сличению почерка руки между чиновниками и писарями, употребленными для разбора прошений, поданных вашему величеству во время путешествия от Редут-Кале до Тифлиса.

Что касается до беспорядков, происшедших в селении Хоруме, то вашему величеству благоугодно было повелеть командиру Отдельного Кавказского корпуса генерал-лейтенанту Головину 1-му донести, чем кончится производящееся по этому предмету исследование.

Ныне сенатор барон Ган уведомляет, что письма, о которых барон Розен доносил, действительно писаны употребленным в комиссии для переводов армянских бумаг служащим в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления канцеляристом Исаковым.

Канцелярист этот сознался барону Гану в составлении армянских писем, присовокупив, что не отрицал этого и при

* На документе имеется помета: «Выс. пов. исполнить по заключению. 24 апреля».

[дознании], произведенном по распоряжению генерал-адъютанта барона Розена в Гумрах, по поводу возникших в Бамбако-Шурагельской дистанции беспорядков.

Имея в виду, что следствие о сих беспорядках передано для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию Верховного грузинского правления, а о происшествии в с. Хоруме поручено генерал-лейтенанту Головину донести в свое время вашему величеству, я полагаю и настоящею обстоятельство по обвинению канцеляриста Исакова передать также на рассмотрение Исполнительной экспедиции, на что впоследствии испрашиваю высочайшего вашего императорского величества разрешения.

Граф А. И. Чернышев

10. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
СЕНАТОРУ П. В. ГАНУ

24 апреля 1838 г. № 2735, копия

Государь император, по всеподданнейшему докладу моему отношения вашего превосходительства от 31-го минувшего марта за № 200-м, высочайше повелеть соизволил передать изъясненные в оном обстоятельства по обвинению канцеляриста Исакова в составлении известных вам армянских писем для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию Верховного грузинского правления.

Высочайшую волю сию сообщив к исполнению главноуправляющему Грузиею и уведомляя об оной и вас, милостивый государь, с совершенным почтением и преданностию честь имею быть вашего превосходительства и проч.

Подписал: Граф А. Чернышев
Верно: (подпись)

11. ВОЕННЫЙ МИНИСТР А. И. ЧЕРНЫШЕВ
ГЛАВНОУПРАВЛЯЮЩЕМУ В ГРУЗИИ
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ ГОЛОВИНУ

С.-Петербург, 24 апреля 1838 г. № 2734

Главноуправлявший Грузиею генерал-адъютант барон Розен вначале сего года доносил, что между некоторыми жителями Бамбако-Шурагельской дистанции обнаружались разные беспорядки, неповиновение начальству и взаимные несогласия, происходящие, вероятно, от внушений некоторых неблагонамеренных людей, в подтверждение чего генерал-адъютант барон Розен доставил переводы с трех армянских писем,

из которых видно, что некто, именующий себя Егором Исаевым, под видом человека, имеющего по месту служения своего влияние на дела, предлагал из личных выгод услуги свои и делал разные намеки на несправедливые и вредные действия начальства.

Сенатор тайный советник барон Ган, которому по высочайшему повелению поручено было открыть писавшего сии письма по сличению почерка руки между чиновниками комиссии для разбора прошений, поданных его величеству на пути от Редут-Кале до Тифлиса, ныне уведомила, что письма эти были действительно писаны употребленным в комиссии для переводов армянских бумаг служащим в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления канцеляристом Исаковым.

Государь император, по всеподданнейшему моему о сем докладу усматривая, что следствие о возникших в Бамбако-Шурагельской дистанции беспорядках рассматривается в Исполнительной экспедиции Верховного грузинского правления, высочайше повелеть соизволил настоящее обстоятельство по обвинению канцеляриста Исакова также передать для законного рассмотрения в Исполнительную экспедицию.

Высочайшую волю сию сообщая вашему превосходительству для зависящего к исполнению оной распоряжения, честь имею препроводить при сем копию с отобранного сенатором-бароном Ганом от канцеляриста Исакова показания.

Подписал: военный министр Граф. Чернышев
Скрепил: директор статс-секретарь Брискорн
Верно: (подпись)

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՀՈՒՉՈՒՄՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ
1837—1838 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ամփոփում

Շիրակում 1837 թ. վերջերին և 1838 թ. սկզբներին տեղի ունեցան գյուղացիական հուզումներ՝ ուղղված ցարական կառավարության գաղութային ճնշման ու շահագործման բաղադրականության դեմ: Գյուղացիական այդ շարժման մասին որոշ նյութեր հրատարակվել են 1948 և 1958 թթ.: Այժմ նույն հարցի մասին հրատարակում ենք արխիվային նոր փաստաթղթեր, որոնք մենք հայտնաբերել ենք Մոսկվայի կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվում (ֆոնդ № 1, գործ 12038):

7. Արեւմտահայերի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը ամերիկահայերի հոգևոր առաջնորդ ծ. վարդ. Վեհունուն

4. Պուլիս, 1915 թ., դեկտեմբերի 28

Ասկե առաջ Պուլիարիոս գեյր. Առաջնորդին հրահանգած էինք, որ մեր գրութիւնն պարունակութիւնը հաղորդէր նաև Ձեզի, Ամիրիկայի հայութիւնը իրազեկ ընելու համար այն ահուկի եղեռնին, որ տեղի կունենար Թուրքիո մեջ՝ ամբողջ ազգ մը բնաջինջ ընելու համար: Պատմութիւնը չեմ կարծեր թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը: Լուրերը որքան ալ հասած ըլլան ձեզի, սակայն չեմ կարծեր թե որեւէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն զարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8—9 ամիսներուն մեջ Թուրքիո մեկ ծայրին մինչև մյուս ծայրը, առանց խնայվելու ամենափոքր գլուղը կամ զառամյալ ծերունին և կաթընկեր մանուկը: Համիտյան ուժիմին ատեն կամ անկե առաջ տեղի ունեցած կոտորածները հայկական ըլլան կամ հունական, պուլիարական ըլլան թե լիբանյան՝ չնչին բան մըն են ասոր քով: Այս անգամ գործադրվածը իսկապես բնաջնջումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլևս կրնա ըսվիլ թե հայը իր հայրենիքին մեջ ալ ևս պատմական դարձած է, և արդեն կուսակալներեն ումանք (Տիարպեքիթի Ռեշիտ, Պիթլիսի Ապտյուլալըգ, Կարնո Թահսին և այլն) պարծանոք հեռագրեցին Կենտ. կառավարութիւն, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի հայ կը գտնվի այլևս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեցաւ իսողադ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքն կառավարութիւնը, որ իր ծրագիրը գործադրեց վիճվորներու, ժանդարմներու, ռուսիկաններու և մանավանդ հրոսախումբերու ձեռքով: Հրահանգը կեղրոնեն տրվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճմտորեն: Նախ մտավորական գործունյա և բանիբուն դասակարգը ձերբակալվելով բանտարկվեցավ, և անոնք որոնց մասին կարելի էր ամբաստանութիւն մը հերյուրել պատերազմական ատյաններու շտաբ ընդ փութ լինելու կախաղանի վրա իրենց կյանքը կնքեցին: Զենքի ամենաաններելի տեսակն անգամ հավաքվեցավ և շատեր իրենց շունեցած գնեքերուն համար իսկ դատապարտվեցան: Ժողովուրդը վտարվեցավ իր հայրենի օճախեն, լքելով ամեն ինչ և ճամբան կողպտովեցավ և կոտորվեցավ: Մամսոնեն սկսյալ մինչև Տիգրանակերտ գրեթե հայ այր մարդ չէ ազատված: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկները առևանգվեցան ու մանուկները կոտորվեցան: Կոտորածը ահուկի եղած է

Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Եղեսիա, Տրապիզոն, Շապին Գարահիսար, Քղի, Բալու և Երզնկա—Քեմախ, ուր գրեթե ոչ մեկ հայ ազատված է, մանուկներն ու ծերերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներեն ազատվածներ կան, սակայն հազիվ 5% համեմատությամբ: Շատ մը քաղաքներ և գյուղեր հազիվ մեկ երկու կիներ կան այսօր: Լեռներ ու բանուկ ճամբաներ դիակներով լեցվեցան: Գետերը օրերով դիակներ տարին իրենց ալիքներուն հետ: Նշանավոր եղան Մալաթիա և Խարբեբլ, որոնց մոտերը կոտորվեցավ տեղացի հայութիւնը, նույն բախտին ենթարկվեցան մյուս գավառներեն Եկող և անկե անցնող գաղթականաց բովեցան մյուս գավառներեն Եկող և իր դաշտը ուր հայ բնակչութիւնը Պուլարիսի և Խնուսի հայութիւն հետ տուներու և մարագներու մեջ լեցվելով կրակի տրվեցան. Բաղեշ և շրջակաները, ուրկե հայ մը ազատված ըլլալու լուրը շունինք տակավին, Տիգրանակերտի նահանգը ուր ոչ միայն հայերը այլև ասորիներն ու քաղղեացիներն ալ կոտորված են. և կուսակալին գրված ջարդի հրամանը չգործադրելու համար երեք թուրք գալմազամներ պաշտոնանկվելով սպանված են: Տրապիզոն և շրջակաները, ուր հայութիւնը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է: Բալու և Քղի՝ որոնցմե ոչ մեկ հայ ազատված ըլլալուն լուրը ունենք ցարդ: Երզնկա և Քեմախ, ուր տեղացի հայութիւնը և Բաբեբլի, Գերջանի և Կարնո հայութիւնը Արածանին թափված, ողջամբ թաղված կամ կոտորված է: Շապին Գարահիսար և Եղեսիա՝ ուր ժողովուրդը կամավ մեռնել շուղելով փոքր ինչ դիմադրութիւն ընելու հանդուժութիւնը ունեցավ: Էնկյուրի, որուն արու հայութիւնը այդ նահանգը կանխավ Պուսեն արքայալ հայերով միասին դեպ Եողղատ տարվեցավ և ճամբան կոտորվեցավ: Մանրամասնութիւններու վրա չեմ ծանրանար, սկանատեսներու պատմութիւնները այնպիսի դաշնային դեպքեր կհիշեն, որ մարդկային պատմութիւնը երբեք չի արձանագրած նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերու մեջ:

Հայ ժողովուրդը իր դարավոր հայրենիքեն վտարվելով դեպի հարավ քշվեցավ. ճամբան շեթներուն բյուրավոր զոհեր տալով, յուր ինչքը, եթե թույլ տրված էր բան մը առնել իրեն հետ, կողպտովելով, օրերով ու ամիսներով հետիտան ճամբորդեց: Կարավանավները հնադարյան դերիներու պես ամեն քաղաք հասնելուն հրահանգները շարվեցան և իսլամ ժողովուրդը հրավիրվեցավ պարսկները շարվեցան և իսլամ ժողովուրդը հրավիրվեցավ անոնցմե իր հավնածը առնելու: Այրերեն շատերը արդեն իրենց ծննդավայրին մեջ կոտորված ըլլալով, մնացյալներն ալ ճամբան

կոտորվեցան շեփեններու և ժանդարմներու կողմէն, մանուկները խըլվեցան իրենց մայրերուն գրկէն և իբրև անտեր ապրանք իսլամներու հանձնվեցան (այս մասին նշանավոր եղավ Սեբաստիո Շար Գրչլա գավառակին կեդրոնը, ուրկէ անցնող բոլոր հայ գաղթականաց մանուկները առնվեցան մայրերէն: Երիտասարդ կիւն և աղջիկ գրեթէ շմնաց որ չբռնաբարվեցավ, այնպես որ այդ բյուրավոր ժողովուրդին դուզն բեկորները միայն կրցան հասնել Միջագետք):

Ճիճադը լիովին գործադրվեցավ այս երկրին մեջ, որովհետև հայերը իբրև օրենք դուրս ձգված և իսլամության թշնամի ժողովուրդ մը նկատվեցան և անոնց կյանքը, պատիվը և ինչքը հեղալ համարվեցան, սպանութունք, բռնաբարութունք և կողոպտում կրոնական պարտականութուն մը եղան նույնիսկ պաշտոնական անձանց համար: Ի սկզբան իսլամացումները շրջանակները կամ զանազան պայմաններով ընդունվեցան, օր. իսլամացողը իր ծընընդավայրեն դուրս կառավարության հարմար տեսած տեղը բնակի, իր գավաղները անմիջապես հանձնե իսլամական կրոնքով կրթվելու և մեծնալու համար, շուտով ամուսնական կապեր հաստատե իսլամ ընտանիքներու հետ և այլն:

Այս կերպով և ավելի հաճախ բռնի շատ տեղեր բազմաթիվ հայ ընտանիքներ կրոնափոխ եղան և ցայսօր կմնան այդպես: Օրինակ, Կեսարիո գավառին մեջ 1000-ե ավելի ընտանիք, Սեբաստիո նահանգը (Եվրոկիա, Գանկալ, Ամասիա և այլն) իբր 800 ընտանիք, Խարբերդի նահանգը (Խարբերդ, Արաբկիր, Ակն, Մալաթիա) իբր 1000 ընտանիք: Անպաշտոն իսլամացումները շուտով պաշտոնական դարձան և օգոստոսեն ի վեր սկսան պաշտոնական գործողութուններ կատարվիլ և նույնիսկ պաշտոնական անձանց կողմէն բրոպականը և ճնշում ի գործ դրվիլ: Զինվորներու ընտանիքները, որոնք քիչ տեղեր միայն տեղահան չեղան, իսլամ գյուղեր կըրկվին և հոն կբռնադատվին իսլամ կրոնը ընդունելու: Հայ զինվորները ավելի խիստ ճնշումի ենթակա են և հազարավորներ արդեն իսլամացած են մահվան սպառնալիքով: Զինվոր և սպա իսլամացնելու նույնիսկ պաշտոնական հրահանգ ղրկված է զորաբանակներուն: Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Եվրոկիա և այլն որբանոցներ բացված են իբր թե «զինվորական նահատակներուն զավակները վրթելու համար», սակայն մեծամասնութունը հայ մանուկներն են: Իսկ աղջիկները ամեն գյուղ և քաղաք նույնիսկ Պոլիս կվստան իսլամներու տուններուն մեջ:

Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանվեցան կամ անարգ գործածությանց հատկացվեցան. Մշո Ս. Կարապետը թընդանթի բռնված և հիմնահատակ եղած է, նույնպես Կարնո Կարմիր Վանքը. Սեբաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները և այլն: Իսկ եկեղեցականութունը գրեթէ ամբողջովին կոտորված է, ոչ մեկ քահանայի ողջ մնացած ըլլալուն լուրը ունենք ցարդ: Առաջնորդներին Կարնո Սմբատ եպ. Սատեթեթյանը իր ժողովրդին հետ դեպի Միջագետք տարված ժամանակ Քեմախի մոտերը հրոսակներու կողմէ սպանված է: Տրապիզոնի Գեորգ ծ. վրդ. Թուրջան, Կարնո պատերազմական ատյանեն ղրկված ըլլալով՝ ճամբան սպանված է: Շապին Գարահիսարի Վաղինակ ծ. վրդ. Թորեկյան քաղաքին ոմբակոծման ատեն զոհ գացած է: Բաբերդի՝ Անանիա ծ. վրդ. Հաղարապետյան կախաղանի վրա իր հոգին ավանդած է տեղական վճիռով: Մշո Վարդան ծ. վրդ. Հակոբյան բանտին մեջ բրածեծ մահացած է: Տիգրանակերտի Մկրտիչ ծ. վրդ. Չլդատյան բանտին մեջ գանահար սպանված է: Եվրոկիո Շավարշ ծ. վրդ. Սահակյան ձեբբակալվելով Սեբաստիա ղրկված ատեն ճամբան սպանված է. Խարբերդի Պսակ ծ. վրդ. Տեր Խորենյան շղթայակալ դեպ Տիգրանակերտ այլոց հետ ղրկված ատեն խողխողված է. Երզրատի՝ Ներսես եպիս. Դանիելյան Սեբաստիո մոտերը Ալիսի փեբրուն վրա ուրիշ 450 երզրատցիներու հետ սպանված է. Երեսիո Արտավազ ծ. վրդ. Գալենտերյան քաղաքին մեջ սպանված է ուրիշ 60—70 հայերու հետ վերջին ջարդեն առաջ: Բալուխ՝ Եղնիկ եպս. Գալփակճյանի, Բաղեշի՝ Սուրեն ծ. վրդ. Գալեմյանի, Սղերդի՝ Եղիշե վրդ. Չանոյանի, Չարսանձագի՝ Գեորգ ծ. վրդ. Նալպանդյանի, Երզնկայի և Քեմախի, Մեղրիսեղեկ վրդ. Հովիվյանի, Սամսոնի՝ Համաղասպ ծ. վրդ. Եղիսեյանի և Կյուրենի՝ Խորեն եպս. Դիմաքսյանի մահը ստույգ է, բայց պարագաները տակավին անծանոթ կմնան: Կեսարիո՝ Խոսրով եպ. Պեհրեկյան մշտնջենական և Պրոսպիա՝ Պարզե ծ. վրդ. Դանիելյան հնգամյա բերդարգելության դատապարտված են, սակայն հայտնի չէ, թե ուր կգտնվին: Նիկիոմեդիո՝ Ստեփանոս եպս. Հովակիմյան, Գոնիայի՝ Գարեգին վարդ. Խաչատուրյան և Պանդրոմայի՝ Կարապետ եպ. Մաշլումյան տարագրված են իրենց հոտին հետ. և առաջինը Հալեպ. բ. Մոմալիճ, և գ-ը Քիլիսի Աղիզիյե գյուղը: Ասոնցմե զատ ողջ մնացող Առաջնորդներն են. Գնել եպս. Գալեմքիարյան, որ կմնա Սեբաստիա տան մը մեջ արդեւափակ, Իզմիրի Մատթեոս եպ. Ինճեյան և Հաճընի Պետրոս եպ. Սաբաճյան՝ իրենց վիճակներուն մեջ: Զինալիցեցավ նույնիսկ Կիլիկիո

8. Ռուսական բանակի շտաբ-կապիտան Կրիմ Շամխուլչի
գեկուցագիրը Կովկասյան 2-րդ հրաձգային
դիվիզիայի հրամանատարին

Մոսկ, 1916 թ., փետրվարի 14

Из опроса местных жителей как мусульман, так и уцелевших армян удалось выяснить, пока вкратце, положение Битлисского вилайета в период с начала войны до настоящих дней, причем мною излагаются *только те факты, которые сходятся в показаниях и турок и армян*, опрошенных в разное время и не сносившихся между собою.

Мобилизация была встречена населением с большим неудовольствием, и хотя еще не было известно, что война будет с Россией, но все на это указывало, и народ выражал опасение за исход этой войны.

Местными армянами была послана в Константинополь к патриарху телеграмма, в которой излагалась просьба указать, как быть христианам в случае войны с Россией, на что был получен ответ от патриарха, что подданные султана без различия вероисповедания должны подчиниться воле своего монарха, после чего армяне пошли в ряды турецкой армии, хотя были без всякой военной подготовки. Только в середине сентября, когда в Эрзеруме производили смотр войскам германские офицеры, от армян отобрали оружие, причем это было объяснено боязнью измены христиан мусульманской державы. После этого армян начали назначать в рабочие, обозные и другие вспомогательные ряды войск и одновременно началось массовое дезертирство армян из войск.

Армяне отбывали повинность неся службу и платя натурой военный налог, причем в строй брались все без исключения от 20 до 45-летнего возраста, а налог вносился ими в размере $\frac{1}{3}$ всего имевшегося у них запаса продовольствия, причем эта $\frac{1}{3}$ бралась несколько раз в течение самого короткого промежутка времени. Кончалось тем, что поселение обиралось буквально до последнего. Через месяц после обложения военным налогом христиан этим же налогом было обложено и остальное нехристианское население страны. Взятие Вана подало сигнал к началу резни, причем по Турции пошли слухи о том, что Ван взят армянами, что русские и турецкие армяне дерутся в рядах русских войск и поэтому христиан следует уничтожать. Слухи эти шли неизвестно откуда, но думаю, что в их распространении было одно лишь правительство. Представитель партии Единение и Прогресс в Муше Решид-бек, впоследствии начальник военной тайной разведки,

явился деятельным организатором начавшейся резни и когда же к нему присоединился Азо-Мистобек, Мамед Кадым-бек и прибывший из Вана специально для этой цели Кязым-бек, командир жандармского ванского табора, весь вилайет был разделен на районы, а в каждом хозяйничал один из выше-названных представителей власти, объединенных под общим руководством мушского мутесарифа Сарват-бека. Обыкновенно делалось так: вырывалась большая яма, к ее краям сгонялись женщины с детьми, и матерей заставляли сталкивать в эту яму детей, после этого яма засыпалась немного землей, далее на глазах связанных мужчин армян насильовались женщины и убивались, после всего этого убивались, наконец, мужчины, трупы заполняли яму почти доверху. Часть христиан сгонялась к реке и сбрасывалась с мостов в воду, причем выплывавшие ловились и сбрасывались вторично. В Евфрате и ближайшей к Мушу реке сейчас будет не менее 25 000 трупов армян (показание армян).

Против этого зверства запротестовало местное мусульманское духовенство, причем имам города шейх Авис Кадыр обратился лично к мутесарифу Сарват-беку, прося последнего уважать закон Магомета, разрешающего убивать только лиц мужского пола, способного носить оружие и сопротивляться, т. е. в периоде от 15—60 лет, на что в ответ получил угрозу быть арестованным и был обруган площадной бранью. После этого между городским духовенством и светскими властями началась вражда и духовенство отступилось от общественной жизни, в то же время духовенство начало укрывать у себя армян, подвергаясь штрафам и оскорблениям от губернатора и полиции. Среди оказавших покровительство были следующие лица: 1) имам города Муша шейх Авис Кадыр, 2) шейх Абдул Гамид, 3) богачи и знатные лица Джафар-ага с братом Надыр-ханом, Сиджар-ага Мулла Оглы Гаджи Мамед-агой и родными Бсуф-агой и Кярим-агой, Али-ага Байрамдар-заде и 5) шейх Таги-оглы— последний курд племени бадачи из Сасуна, где он жил с армянами-повстанцами и, работавши с ними и за них в благодарность за помощь, когда-то ему оказанную армянами. Все перечисленные выше лица остались в городе до настоящего времени, кроме имама шейх-Кадыра. По показаниям армян, вообще духовенство все без исключения заступалось за них. Из числа армянских семейств некоторые были пощажены, но в каждую такую семью, [к] тем или другим, заслуживающим милость губернатора, поселялся один турок, являвшийся полным хозяином и господином и людей и имущества.

Все изложенное выше и касающееся резни относится к летнему периоду 1915 года, когда резня достигла особой интенсивности в связи с телеграммой, присланной из Константинополя шифром, куда она была продиктована из Берлина; в этом показании особенно сходятся и турки и армяне. Эта телеграмма сняла последние штрихи человеческого с правительства падишаха, и в Армении воскресли времена султана Абдул Гамида. Резня то затихала, то вспыхивала вновь и не угасала до последних дней пребывания турок в Муше...

9. Զեկուցում ազգային բյուրոյին

Հայկական նահանգներու հայ ժողովրդի տեղահանումը

Թիֆլիս [1916 թ.].

Մեր ստացած տեղեկություններու շրջանը կկազմեն սկսյալ Տրապիզոնեն—Երզնկա, Տիգրանակերտ, Միջագետք և արևմուտք:

Հայկական նահանգներու տեղահանումը ամեն տեղ եղած է վերին աստիճանի զգուշավոր, սիստեմավիթ և միօրինակ:

Ամեն տեղ ալ շնական խաբեբայությունամբ, պատրաստած ցանկի մը համաձայն հավաքած են առաջադեմ մտավորականությունը—փրոֆեսոր, ուսուցիչ, փաստաբան, բժիշկ, հասարակական գործիչ... և ամենքը կլեցվին բանտերը: Այսպիսով զրկելով հասարակությունը առաջնորդող տարրերեն, որմե հետո դյուրին պիտի ըլլար իրենց դիվային ծրագրները հաշտությունամբ զլուխ հանելու:

Այսպես ամբողջ մտավորականությունը արգելափակելն հետո կհավաքեն, թե բաղաբներու և թե գյուղերու ֆիզիքական ուժ ներկայացնող տարրերը և նույնպես կարգելափակեն; որմե հետո կսկսեն նրանց արքայապետի դիշերամիջին, խումբ-խումբ և թեկերը ետևին կապած զինված ժանդարմներու և զինվորներու ուղեկցությամբ:

Ամեն տեղի վրա կազմակերպած է եղեր ջարդարար թուրք կամավորներու խումբեր, որոնք վերին կարգադրությամբ կղրվին որոշյալ վայրեր, կատարելու իրենց «հայրենասիրական պարտականությունը», կոտորելով անլեն և ձեռքերը ետևը կապված հայ արքորականներու խումբերը: Այդ վայրերը սկիզբեն կընարվելին մութ անկյուններ և ամաչի վայրեր. դա ի զգուշություն, սակայն հետո, արդեն լրբացած և հանդուգն դարձած պետք չէին տեսնիր զգուշավորության և կկոտորելին ամեն տեղ:

Արգելափակվածները լրացնելն հետո, կարգը կուզար՝ տակավին ճնացած հայ արու ազգաբնակչության 10 տարեկանեն վեր, որոնք անջատելով կիններեն և երեխաներեն կըշին զանազան ուղղությամբ. անոնց հետ կընկերանային կառավարության կողմից մասնավոր պատվիրակներ տեղին թուրք երեկելներեն ընտրված, որոնց պաշտոնն էր, քանի մը տասնյակ քիլոմետր հեռացնելն հետո կողոպտել արքայապետներու բոլոր ինչքերը և դարձնելու կառավարության որմե հետո կամ կգնդակահարվելին և կամ դետերը կթափվելին: Իսկ կիները և երեխաները ոտաբոբիկ և կիսամերկ անողորմ ժանդարմի խարազանին տակ կըշվեին զանազան ուղղությունամբ: Մահմեդական ազգաբնակչությանը իրավունք տրված էր ուզածին շափ ընտրելու ցանկացած կիններեն և երեխաներեն ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքին մինչև Միջագետք:

Հայկական նահանգներու տեղահանությունը առաջին անգամ սկսավ Կարինեն և Երզնկայեն վերոհիշյալ սիստեմով, որուն ակախատես վկաները եղած էին գերմանացի երկու օբիորդներ, որոնք կպատկանեին գերմանական թյուրքիո միսիոնին և որ պատերազմի ընթացքին ծառայած էին զինվորական հիվանդանոցները իբրև վերջին թուրքացիներ, նախ Կարին դոր. Թալճյանի հսկողության տակ, որոնք իսկ հետո Երզնկա՝ գերմանացի բժշկի մը հսկողության տակ, որոնք չհանդուրժելով եղած անարդարությունը հանդեպ հայերու, հրապարակավ հայտնած էին, որուն համար գերման բժիշկը զանոնք նետած է փողոց իբրև դավաճաններ: Անոնք կվկայեն թե, Կարնո տեղահանված կիները և երեխաները կհափշտակվեին մահմեդականներեն, այնպես ինչպես գառնուկները զայլերեն: Տկարները և անզորները կիյնային ճանապարհին երկանքին և կմահանային, իսկ արունները կջարդվեին անխնա: Երզնկայի տեղահանվածները թափված են «Կեմախ Գերեսի» (ձոր) կոչված տեղը, ուր Եփրատը սըրընթաց կհոսի, նրանց կարծիքով քիչերը ողջ մնացած են:

Նույն վիճակին ենթարկված են ամբողջ Սև ծովի եզերքները սկսյալ Տրապիզոնեն մինչև Մամսոն: Կրկնություն պիտի ըլլա միայն պատմությունը ընել: Տրապիզոնի իտալական հյուպատոսը վերապարձին հայտնեց մեղի թե՛ Տրապիզոնի ամերիկյան միսոնարները հավաքած էին բավական թվով երկսեռ երեխաներ և շափահաս աղջիկներ: Տեղահանությունը լրանալեն հետո հայտնված է վերոհիշյալներու գոյությունը: Տեղացի թյուրքերեն և օտարներ կկազմվի հանձնաժողով մը և կբանան որբանոց մը լեցնելու համար. երեխաները որբանոցը, իսկ շափահաս աղջիկներն ալ իբրև հոգատար

ներ: Իթիհատի Կեդր. Քոմիթեն իմանալով այդ կարգադրությունը, գայլացած կղրկե գինվորական պատվիրակ մը և գինվորական ատյանն սպառնալիքով կցրվե որբանոցը և շահահաս աղջիկները կլցնե մասնավոր տուն մը բռնի ծառայեցնելու համար գինվորականներու անարգ կրքին:

Տիրբանակերտի մասին մեր ստացած տեղեկությունները շահազանց հակասական են, կանգովեր, որ տեղի ունեցած է ուժեղ դիմադրություն, կանգովեր նաև հակառակը, թե բնավ դիմադրություն տեղի չէ ունեցած, սակայն իրողությունը այն է, որ վերջ ի վերջո անոնց ալ վիճակված է նույն վերջավորությունը:

Մանոթ է արդեն ձեզի Մարզվանի և Շապին-Գարահիսարի դիմադրությունները. առաջինին մեջ թույլ ու անկազմակերպ, իսկ վերջինին մեջ ընդհակառակը՝ կազմակերպված, ուժեղ և փառավոր:

Խարբերդի տեղեկատուն հաղորդեց քստմեելի մանրամասնություններ. այնտեղ նույնպես արդելված են բոլոր մտավորականները և Ֆիզիքական ուժ ներկայացնող տարրերը, որմե հետո յուրաքանչյուր մեզգիշերին 50 առ 50 թևերը կապված կըշվին ու կկոտորվին: Վերջին հիսնյակը, որ բանտին մեկ խուցին մեջ արգելափակված են եղեր և սրանք կներկայացնենին ամենամանձնվեր և հանդուզն գործիչ մտավորականները, փոխանակ երթալու կոտորվելու քստմեելի հերոսությամբ կրակի կոտան խուցը և կվառվին իրենք ալ միասին:

Կեդ. վարժարանի, ամերիկյան և ֆրանսիական քոլեճներու ամբողջ աշակերտությունը, որ բանակը տարված կաշխատեցնենին անգեն ծառայություններու և ճանապարհներու շինության, նույնպես կարգելափակեն շենքի մը մեջ, թվով 1300 և քանի մը օր հետո խիստ հսկողությամբ գիշերով կփոխադրեն իբր թե Ուրֆա, սակայն 40—50 քիլոմետր հեռու Քեյզին ըսված տեղը կզնդակահարեն և կթաղեն:

Ազգաբնակչության մնացած մասին հետ կվարվին այնպես, ինչպես մյուս տեղերում:

Երզնկայեն, Կարինեն հոն հասած երեխաներեն բավական թվով մնացած են Խարբերդ ու անոթի, մերկ կմախքացած կթափվին մեկ անկյունեն մյուսը: Անցորդներեն հաց խնդրելով, շատերը չտոկալով կիջնան այս կամ այն անկյունը. շարժվել անկարողներին քաղաքապետարանի կառքերը ողջ կվերցնեն ազբի հետ միասին և կնետեն աղբանոցները. որտեղ ազբի դեզին տակ կթաղվին:

Վերջապես միևնույն պատկերը կտիրեր ամբողջ հայկական նահանգները:

Կիլիկիայի տեղահանությունը

Կիլիկիացիները կանխատեսելով, որ կառավարությունը պիտի սկսի հայերու հանդեպ թշնամանք, կորոշե առաջին պատահությամբ իսկ ամբողջապես դիմել ինքնապաշտպանություն: Այս լուրը Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսը կիմանա. ենթադրելով ինքնապաշտպանության դիմելը կրնա աղետալի հետևանքներ ունենալ ժողովրդի համար, Մարաշի առաջնորդի և Այնթափի բողոքական երեցի ընկերակցությամբ կաշխատի համողել ժողովուրդը որ չդիմե ինքնապաշտպանության և ինքը կառավարության կողմն հավաստիքներ կուտա: Քաջ Մարզվան, որ 95-ի և 908-ի դեպքերու հերոսաբար դիմադրած էր, անձնատուր կըլլա և կտեղահանվի:

Ձեյթունը, որ դարերով իր ըմբոստ և քաջ նկարագրով մնացած էր կիսանկախ և շատ անգամներ հաղթականորեն կուված էր 100000-ներու դեմ, այս անգամ կունենա իր ծոցին մեջ ներքին անհամաձայնություն, անձնատուրության ճերմակ դրոշակը կպարզե: Երիտասարդության մեծ մասը չհամաձայնելով քանի մը խումբերու բաժանված կմիանա արդեն լեռները ապաստանած «փախըստական» գինվորներու, կառավարության դրկած առանձին վաշտին վրա կհարձակվին և ամբողջ կկոտորեն և կզրավեն զենքերը և ուղղամթերքը: Կառավարությունը կղրկե ավելի մեծ թվով զինվորներ: Անձնատուր եղած ազգաբնակչությունը արդեն փոխադրված էր Գոնիայի մեջ ճահճախոտ և վատառողջ վայր մը. այնտեղ կ'սկսի զանազան տեսակի համաճարակներ, որտեղ գոյություն չունեն ոչ սնունդ, ոչ բնակարան, ոչ բժիշկ և դեղորայք: Ձինվորական ուժեղ շղթայի տակ առնված, ուժ դգացողները այդ զժխբեն կուզենին խույս տալ իսլազարորեն և կիյնային գինվորներուն զնդակին տակ: Ձեյթունը կլիցվի մահամեղական գաղթականներով և անունը փոխվելով կկոչվի Սուլեյմանի: Քանի մը շաբաթ հետո լեռը քաշված խմբերը գիշերով կիջնան և նորահաստատ բնակչությունը սրի կքաշեն...

Հաճընի մասին տեղեկություն չունեցանք բնավ: Սըվետիոյ լեռնականներուն մեջ նույնպես անհամաձայնություն կիյնա վերոհիշյալ պատճառով և քանի մը գյուղ անձնատուր կըլլան և տեղահանվելով կկոտորվին. մյուսները իմանալով հեղելությունը կքաշվին լեռը քանի մը գյուղերով միասին և կկուվին 50 օր քանի մը հա-

զար կանոնավոր և անկանոն զինվորներու և թնդանոթներու դեմ: Արդեն պատմութիւնը ձեզի ծանոթ է թե ինչպե՞ս Եգիպտոս ապաստանեցան...

Արևմտյան Փոքր-Ասիո և Թրակիո հայերու տեղահանութիւնը

Ամենէն առաջ սկսվեց էնկյուրիի տեղահանութիւնը, առաջին պատեհութեամբ հավաքած են հայ լուսավորչական արու բնակչութիւնը թվով մինչև 800 և արսորած են Կեսարիո ուղղութեամբ, 40 քիլոմետր հեռու ձորի մեջ կանուխեն պատարաստած շէթներու խումբ մը դուրս կուգա և ամբողջապէս կ'կտորեն կացիներով, սուրերով և բիհերով: Հետո կ'հավաքեն կաթիլիկ արուները, նույնպէս կղրկվին դեպի Կեսարիա և անկե Գոնիա... քանի մը օր հետո կ'հավաքեն բոլոր կանայք և երեխաները, կ'լցնեն ապրանքատար վահոններու մեջ և շարքի մը կայարանը անոթի և ծարավ պահելու հետո ճամբա կ'հանեն դեպի Գոնիա...

Տեղահանված են բոլոր շրջանները, բացի Իզմիրեն և Պոլսեն: Պոլսեն քշվեցան բոլոր այն հավաստի պանդուխտները, որոնք ընտանիքներով չէին, նույնպէս գացած են Գոնիա:

Այս շրջանին մեջ ինքնապաշտպանութեան դիմած են Չենկիլիք և Պանդրմա, որտեղ հերոսական կռիւներ են հետո բոլոր արուները կտորված են: Մնացյալ ամբողջ աղգաբնակչութիւնը տեղավորված են Աֆիոն Գարահիսար, Էսկիշէհիք, Էրեյլի, Գոնիա, Պոզանթի, Քյոթանիո և մինչև Տարսոն: Տեղեկատուները շատ վատ գուշներով կնկարագրեին նրանց վիճակը, բացօթյա և վրաններու տակ. կնախատեսեին, որ ձմեռը սարսափելի վիճակի պիտի ենթարկվին:

Հոն փոխադրվեցաւ նաև Թրակիո, Ռոտոստոյի և Պոլկարիայի ազգաբնակչութիւնը...

Տեղահանվածներու շարժական և անշարժ կալվածներու հաբուսիս գրավումը 1915 սեպտ. 13-ի օրէնքով հարքունիս կգրավվի բոլոր տեղահանվածներու շարժական և անշարժ ստացվածքները: Պոլսո մեջ կաղմվեցան 4 հանձնաժողովներ, մին Նիկոմիդիա, ուրիշ մը Կիլիկիա, և երկուսն ալ արևմտյան և արևելյան հայկական նահանգների տեղւոյն վրա կատարելու գրավման գործողութիւնները:

Թյուրքահայ ժողովրդի մնացորդներուն երադրական քիվը

Մեր կարծիքով հենված վերոհիշյալ տեղեկութիւններուն վրա առճկահայկական նահանգներեն չնչին տոկոս մը միայն հասած կլինի Միջագետք, որոնց կացութիւնը այնքան զեշ է, որ կ'ստործինք մտածել թե շատ չնչին թվով ժողովուրդ պիտի գտնենք, եթե անոնք ալ չկոտորվին թյուրքերու նահանջին պահուն...

Հետևյալ ցանկը կարելի է ենթադրել մնացորդներու նկատմամբ:

Միջագետքի մեջ հայկական նահանգներեն	100,000
Կիլիկիայի մնացորդները	100,000
Նիկոմիդիո և Թրակիո տեղահանվածներ	150,000
Պոլիս և Զմյուռնիա չտեղահանվածներ	180,000
Ընդհանուր գումարը	530,000

ԱՄՍՏՈՒՆԻ

МАТЕРИАЛЫ О РЕЗНЕ АРМЯН В 1915—1916 ГОДАХ

Резюме

В публикуемых здесь в девяти архивных документах обрисовываются тяжелое положение западных армян в 1912—1914 гг. и их массовое истребление младотурецким правительством в 1915—1916 гг. Большинство авторов этих материалов является очевидцами кровавых событий, имевших место в Западной Армении и во всей Турции.

- 37 Նկատենք նաև, որ 1799 թ. մարտի 15-ի իր նամակում ուղղված Արղուի-լանին Աբրամովը գրում էր, թե մեծ ցանկություն ունի նորից ծառայել Սուլթանի մոտ, որը պատերազմական գործողություններ է վարում Եվրոպայում: Նամակա-գիրք լանդում էր ստանալ համապատասխան թույլտվություն (նույն տեղում, Թղթ. 9, վավ. 33):
- 38 Տե՛ս Присоединение Крыма к России, т. II, с. 560.
- 39 Архив ЛОИИ, ф. Собрание Воронцовых, д. 1309, л. 39.
- 40 Письма и бумаги А. В. Суворова, т. I, с. 124.
- 41 Архив ЛОИИ, ф. Собрание Воронцовых, д. 1309, л. 41; См. Архив князя Воронцова, кн. 24, с. 294.
- 42 Письма и бумаги А. В. Суворова, т. I, с. 387.
- 43 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 226, л. 139.
- 44 ЦГАДА. ф. Госархив, разряд XVI, д. 588, ч. 12, л. 369.
- 45 ГПБ ССР им. В. И. Ленина, отд. рукописей, Армянский фонд, № 7, տե՛ս նաև ՀՄՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1950, № 6, էջ 96—97:
- 46 Տե՛ս Վ. Միխայելյան, Մովսիս Լ. Մ. Սերբերյանով, Երևան, 1979:
- 47 Присоединение Крыма к России, т. II, с. 404.
- 48 ՀՄՍՀ ԳԱ «Լրագրեր» (հաս. գիտ.), 1977, № 2, էջ 104:
- 49 ЦГВИА, ф. Госархив, разряд XVI, д. 588, ч. 12, л. 382. (Հնդգծումնե-րը մերն են—Մ. Ն.):
- 50 Գրված հայոց պատմության, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 23—24:
- 51 Собрание актов..., ч. II, с. 69—70.
- 52 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ере-ван, 1956, с. 102—103.
- 53 Նույն տեղում:
- 54 Архив ЛОИИ, Собрание рукописных книг, д. 342, л. 16, 23.
- 55 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 266, л. 9.
- 56 Նույն տեղում, Թ. 7:
- 57 Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 1, էջ 242:
- 58 ЦГАДА, ф. 15, д. 235, л. 12.
- 59 «Кавказская старина», Тифлис, 1872, № 2, с. 30—31 (Հնդգծումնե-րը մերն են—Մ. Ն.): Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, СПб., 1886, с. 58.
- 60 Статья напечатана в «Историко-филологическом журнале» (1979, № 3).
- 61 См. М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I; З. Григорян, История вековой дружбы армянского и русского народов, Ереван, 1960; Армянское войско. Исследование и документы. Подготовил к изданию А. Хачатрян, Ереван, 1968.
- 62 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 396, л. 1.
- 63 Там же, л. 2.
- 64 Там же, л. 4.
- 65 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского на-рода, ч. III, с. 302. Здесь допущена неточность: в период русско-турецкой

войны 1787—1791 гг. И. Абрамов имел военный чин майора, а не подпол-ковника.

66 Вероятно, опираясь на этот же источник (сборник Собрание актов, относящихся к истории армянского народа...) историк Лео упоминает о волонтерах Абрамова в своей книге, посвященной архиепископу Иосифу Аргутинскому (см. Ան, Հովսեփ Արղուիյան, Թիֆլիս, 1902, էջ 42):

67 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 82.

68 О последнем периоде жизни Абрамова, см. Վ. Բախալարյան, Նոր նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861), Երևան, 1967:

69 X. Кучук-Иоаннесов, Армянские надписи в г. Григориополе Херсон-ской губернии. Из II тома Трудов Восточной комиссии Императорского археологического общества, М., 1896, с. 13. Ниже приводим армянский текст

надписи: «Տապան հռչակատր անն Ստեփանոսի, որդու Տէր-Իսահակ բահանայի, եղբոր Իսահակայ մեծանուն արքեպիսկոպոսի Զմիւռնոյ: Սա սեռեալ 'ի գարմէ Գեղամայ և Դաւթայ բնկ մեծին ծնեալ իշխան Գեղարբունոյ և բնակեալ յերկրի անբաղաքի. սեպտ. 1784 թվին Փրկչին կարգեալ ղեսպան Արարատեան Հայոց 'ի դրան Կայսերական մեծութեան Կատարինէ 11-դի, վերապատուեալ հազարապետական աստիճանաւ պողպուղովիկու և հոսկ յետոյ յողովեալ 'ի Բնասարաքոյ զբազմութիւն աղբին Հայոց 'ի Գրիգորիպոլ կարգեցաւ նախաժողովարտար Հայոց հրովարտակա Կայսերուհոյ: 'ի 65 ամաց բնկալեալ ղվախճան կենաց աստէն փոխի 1800 Սեպտեմբերի Բ-ին» (X. Кучук-Иоаннесов, Армянские надписи в г. Григориополе Херсонской губернии, М., 1896, с. 13):

70 Там же, с. 14.

71 Собрание актов..., ч. III с. 302.

72 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 560, л. 13; см. также: М. И. Кутузов, До-кументы, т. I, М., 1950, с. 95—96. Согласно справке, подписанной архие-пископом Иосифом Аргутинским, число армян в начале 1791 г. составля-ло: в Белгороде—838 души (142 дома), в Бендерах—660 (150), в Яссах—354 (109), в Батушанах—1094 (218), в Рашкове—40 (12). См. ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 507 л. 17.

73 ЦГВИА ф. 52, оп. 194, д. 507, л. 29.

74 Там же, л. 33. О двух рапортах М. И. Кутузова (от 24 августа и 5 сентября 1791 г.) впервые говорится в кн. Ж. А. Анаяна, Армянская ко-лония Григориополь, Ереван, 1969, с. 38.

75 ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. 507, л. 35. (Курсив наш.—М. Н.).

76 Там же, д. 270, л. 57.

77 Там же, д. 507, л. 40. К концу 1791 г. общее число армянских пе-реселенцев составляло 4000; для них в 1792 г. был основан город Григорио-поль.

78 Հարվածը տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1962, № 3):

79 Պաշտոնական տվյալների համաձայն 1811 թ. Նոր նախիջևան բաղաքի բնակչությունը կազմում էր մոտ 10000 մարդ, իսկ հայկական 5 գյուղերում՝ 2633 մարդ (տե՛ս Центральный государственный исторический архив в Ле-нинграде (ЦГИАЛ), ф. 1281, оп. 11, д. 134, л. 178):

80 ՀՄՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 139, գ. 14, Թ. 48:

- 81 Նույն տեղում:
- 82 В. Р. Апухтин, Народная военная сила, т. I, 1912, с. 3.
- 83 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 132.
- 84 Московское дворянство в 1812 г., М., 1912, с. 195, 200, 301, 313.
- 85 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 139, գ. 14, Թ. 61:
- 86 Նույն տեղում:
- 87 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 132.
- 88 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 54, գ. 638, Թ. 38:
- 89 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 32—33.
- 90 ЦГИАЛ, ф. 1286, оп. 2, д. 252, л. 461.
- 91 ЦГВИА, ВУА, д. 3465, ч. 12, л. 331.
- 92 Госархив Астраханской области РСФСР, ф. 810, оп. 2, д. 154, л. 2—28.
- 93 «Восточные известия», Астрахань, 1813, № 7—15.
- 94 Նույն տեղում:
- 95 Մատենագրարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 23, վալ. 122:
- 96 Նույն տեղում:
- 97 Նույն տեղում, Թղթ. 24, վալ. 39:
- 98 ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 57, գ. 14, Թ. 4:
- 99 Նույն տեղում, ֆ. 54, գ. 638, Թ. 38:
- 100 Նույն տեղում:
- 101 Մատենագրարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 23, վալ. 98ա:
- 102 «Русский инвалид или военные ведомости», СПб., 1837, № 144, с. 578—579.
- 103 М. Богданович, История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам, т. I, СПб., 1859, с. 323.
- 104 Военная галерея 1812 года (1812—1912), альбом, СПб., 1912, с. 145.
- 105 «Кавказцы», СПб., 1859, вып. 54—60, с. 5.
- 106 Жизнь генерал-лейтенанта Мадатова, с. 11.
- 107 Военная галерея 1812 года, с. 146.
- 108 Գեներալ Մադաթովի մասին «Ռազմական հանրագիտարանում» ասված է. «Նա գեներալ էր այն սովորական դպրոցի, որը ուսական բանակին ավել է Բագրատին, Միլորադովի, Երմոլով, Գենիս Դավիդով, Կոտլյարևսկի (Военная энциклопедия, т. XVI, СПб., 1914, с. 102):
- 109 Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 334.
- 110 Военная галерея 1812 года, с. 69.
- 111 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 70, ч. 2, д. 6—12, л. 115 об.
- 112 Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, с. 397.
- 113 ЦГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 7060, л. 289—291.
- 114 Նույն տեղում, ֆ. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 2, д. 6—12, л. 197об.

- 115 ЦГАДА, ф. 1252, д. 68, лл. 4—5.
- 116 Նույն տեղում, Թ. 7—8:
- 117 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 152—153.
- 118 Նույն տեղում, д. 1600—1614, л. 44.
- 119 Մ. Մախչանյե, Հիշատակարան կենաց և գործոց լազարյան տոհմի, Մոսկվա, 1856, էջ 23—24: 106:
- 120 ՀՍՍՀ Այ. Մյասնիկյանի անվան պետական հանրային գրադարան, լազարյան ճեմարանի արխիվ, գ. 106, Թ. 28:
- 121 А. Зиновьев, Исторический очерк Лазаревского института, М., 1883, с. 22.
- 122 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 153.
- 123 ՀՍՍՀ Հանրային գրադարան, լազարյան ճեմարանի արխիվ, գ. 106, Թ. 28—29:
- 124 АКАК, т. VII, с. V.
- 125 Алфавитный указатель частей войск, участвовавших в делах и сражениях Отечественной войны 1812 г., войн 1813—1814 гг. и участников этих войн, составлен С. А. Хашиным и В. А. Афанасьевым, СПб, 1911, с. 4. (Приложение «Военного сборника» за № 9, 1911).
- 126 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 1—5, д. 4, л. 195.
- 127 Նույն տեղում, մ. 2, գ. 6—12, Թ. 133:
- 128 Государственный исторический музей Грузии (ИМГ), рук. № 2105.
- 129 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 а, св. 580, ч. 34, л. 3.
- 130 Նույն տեղում, Թ. 5—6:
- 131 ЦГВИА, ф. 29, оп. 153 г., св. 10, ч. 2, д. 6—12, л. 97.
- 132 Алфавитный указатель частей войск, участвовавших в делах и сражениях Отечественной войны 1812 г., с. 64.
- 133 ЦГА АрмССР, ф. 57, д. 159, л. 7; АКАК, т. V, с. 345.
- 134 Հայ և Կովկասի մյուս ժողովուրդների մասնակցությունը 1812 թ. Հայ-բնական պատերազմին հարցի մանրամասն շարադրությունը տե՛ս Մ. Нерсисян, Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, Ереван, 1965.
- 135 Это сообщение напечатано в «Историко-филологическом журнале» (1975, № 4).
- 136 ЦГВИА, ф. 548, оп. 1, д. 364. Հայտնաբերված նյութերը պատրաստված են տպագրության:
- 137 См. Восстание декабристов. Материалы, т. IV, VI, М.—Л., 1927, 1929.
- 138 М. Нерсисян, Декабристы в Армении, Ереван, 1975, с. 12.
- 139 Князь Щербаков, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, т. 3, с. 328.
- 140 Հողվածք տպագրված է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1978, № 3), իսկ նրա վերափոխված մի մասը՝ «Սովետական Հայաստան» Թերթում (1978, մայիսի 18):
- 141 Ռուսական զորքի կողմից Երևան կատարած առաջին արշավանքի անհաջողության զխավոր պատճառը գեներալ Յիցիանովը համարում էր պարսկերեն

- 176 Центральный государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР), ф. III отд., 1 эксп., 1826 г., д. 61, ч. 135, л. 4.
 177 Воспоминания декабриста А. С. Гангелова, М., 1888, с. 160.
 178 ЦГАОР, ф. 109, 1 эксп., 1826, д. 61, ч. 128, л. 19.
 179 Там же.
 180 Там же.
 181 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 340.
 182 ЦГВИА, ф. 36, оп. 5/848, св. 31, д. 22, л. 148.
 183 Там же, л. 224.
 184 Там же, л. 77.
 185 Воспоминания декабриста А. С. Гангелова, с. 143.
 186 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 386.
 187 А. В. Фадеев, Декабристы на Дону и на Кавказе, Ростов-на-Дону, 1950, с. 8.
 188 ЦГАОР, ф. 109, 1 эксп., 1826, д. 61, ч. 247, л. 2.
 189 «Русская старина», т. 114, с. 485.
 190 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 461.
 191 Там же л. 101—102.
 192 Там же, л. 104.
 193 АКАК, т. VII, с. 566.
 194 ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 3, д. 193, л. 214.
 195 История Лейб-гвардии гренадерского полка. Составлена поручиком Пузановым, с. 168.
 196 М. Нерсисян, Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ (см. «Историко-филологический журнал». 1975, № 4, с. 40—41).
 197 Там же, с. 43.
 198 ЦГАОР, ф. 109, III отд., 1 эксп., 1826, д. 61, ч. 125, л. 204.
 199 АКАК, т. VII, с. 824.
 200 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 1, д. 77, л. 452.
 201 ЦГАОР, ф. III, отд. 1 эксп., 1826, д. 61, ч. 247.
 202 ЦГИАГ, ф. 548, д. 77, л. 408.
 203 ИМГ, отдел рукописей, картотека Е. Вейденбаума, «А. Веденяпин».
 204 «Русская старина», т. 35, с. 447.
 205 «Русский вестник», т. 87, с. 499—500.
 206 ЦГВИА, ВУА, д. 4322, л. 225.
 207 Сочинения Д. В. Давыдова, т. 3, СПб., 1893, с. 163.
 208 ЦГВИА, ф. 36, оп. 5/848, св. 31, д. 22, л. 148.
 209 Архив Раевских, т. I, СПб., 1908, с. 405.
 210 «Тифлиссские ведомости», 1829, № 32.
 211 М. Нерсисян, Декабристы в Армении, с. 173.
 212 ЦГИАГ, ф. 548, оп. 2, д. 48, л. 6.
 213 А. Майков, Пушкин, Биографические материалы и историко-литературные очерки, СПб., 1899, с. 37.

- 214 История военных действий в азиатской Турции в 1828—1829 гг., т. II, Варшава, 1843, с. 303.
 215 М. Нерсисян, Декабристы в Армении, с. 182—183.
 216 А. С. Грибоедов, Сочинения, М., 1953, с. 448.
 217 Статья напечатана в газете «Коммунист» (1944, 30 июля).
 218 Записки Алексея Петровича Ермолова, ч. II, М., 1868, с. 120.
 219 ЦГВИА, ВУА, д. 4296, л. 4—5.
 220 ЦГАДА, ф. Ермоловых, д. 341, л. 26.
 221 Записки А. П. Ермолова, ч. II, с. 296.
 222 Сочинения Д. В. Давыдова, т. 3, с. 163. О военных действиях в Лорн-Памбаке в сентябре 1826 г. рассказывает также активный участник этих событий. Н. Н. Муравьев-Карсский (см. «Русский архив», 1889 г., № 4, стр. 596—599).
 223 Записки А. П. Ермолова, с. 230.
 224 ЦГВИА, ф. 194, д. 33, л. 31.
 225 Там же, л. 42.
 226 Там же, л. 46.
 227 Сочинения Д. В. Давыдова, ч. I, с. 160.
 228 «Московский вестник», 1827, № 3; Денис Давыдов, Полное собрание стихотворений, Л., 1933, с. 114.
 229 ЦГВИА, ф. 194, д. 33, 34, 35 и т. д.
 230 Статья напечатана в газете «Коммунист» (1955 г., 8 октября).
 231 Полный текст сообщения Х. Абовяна опубликован нами в «Известиях» Академии наук Армянской ССР (1956, № 6).
 232 Զեկուցում կարդացված երևանի պետական համալսարանի գիտական նստաշրջանում 1967 թ. փետրվարի 28-ին: Տպագրվել է համալսարանի «Բանբերում» (1967, № 2):
 233 Տե՛ս В. В. Руммель и В. В. Голубцов, Родословный сборник русских дворянских фамилий, т. I, СПб., 1886, с. 87—89:
 234 Տե՛ս «Баку», 1910, № 10:
 235 Տե՛ս Վրաստանի պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 3, զ. 393, ք. 165:
 236 Մանրամասնութիւնները տե՛ս М. Нерсисян, Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, с. 226—231:
 237 Критико-библиографический словарь, т. I, с. 883.
 238 Дело Петрашевцев, т. 3, М.—Л., 1951, с. 98.
 239 Петрашевцы, Сборник материалов, т. 2, М.—Л., 1927, с. 159.
 240 Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, с. 692.
 241 Петрашевцы, т. 2, с. 202.
 242 Дело Петрашевцев, т. 3, с. 91—92.
 243 Петрашевцы, т. 3, с. 327.
 244 Զեկուցված է 2002 գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստի-

տուտի գիտական նիստում՝ 1962 թ. հոկտեմբերի 5-ին: Տպագրված է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1962, № 1):

245 «Կիլիկիա», Պետերբուրգ, 1894, էջ 328:

246 Հ. Ալանկերդյան, Ուլնիս կամ Զեյթուն, Կ. Պոլիս, 1884:

247 Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

248 «Մշակ», 1896, հմտ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 190:

249 «Մասյաց ազգային», Փարիզ, 1856, № 6:

250 Էլիզե Ռեկլյու, Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 95:

251 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 21:

252 «Մշակ» լրագրի 1895 թ. № 132-ում Հ. Ա.-ն գրում էր, թե Օսմանյան պետությանը տրվող այդ հարկի շահը կազմում էր 60 հազար ռուբլ, «որը սակայն, վճարվում էր, երբ կամենում էին, կամ հարկավոր էին համարում»:

253 «Համրավարեր Ռուսիո», Մոսկվա, 1863, № 48:

254 «Биржевые ведомости», 1869, № 109.

255 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 21—23:

256 Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 110: Զեյթունցիին, ինչպես և մի շարք այլ հեղինակներ պնդում են, որ Աղիղ փաշայի բանակում կար 40 հազար մարդ: Անկասկած, այդ թիվը շահագնացված է:

257 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 22:

258 Վրկտոր Լանդուան զեյթունցիների մասին գրում էր. «Այս հայ լեռնականներն ընդհանրապես խոշոր են, բարձրահասակ, բաշ և կորովի» («Մասյաց Ազգային», 1856, № 6):

259 «Կոստնկ Հայոց Աշխարհին», Քիֆլիս, 1863, մարտ, էջ 224—225:

260 Ապստամբության մասնակից Զեյթունցիին (Մ. Սեմերճյան) իր հուշերում նկարագրում է թուրքական զորքերի դեմ զեյթունցիների մղած այդ կռիվները: Չնայած հուշերի մի շարք թերություններին, նրանցում բերված փաստական նյութը, որ վերաբերում է 1862 թ. անցքերին, հիմնականում համընկնում է դեպքերի վերը նշված նկարագրությանը: Առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ, ինչպես հայտնում է հեղինակը, հայ ապստամբների հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ հերոսական կռիվներ էին մղում Զեյթունում բնակություն հաստատած լազերի մի քանի ընտանիք (Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 26):

261 «Փորձ», 1877, № 4, էջ 193:

262 «Կոստնկ Հայոց Աշխարհին», 1862, հոկտեմբեր, էջ 778—779:

263 Նույն տեղում, էջ 780:

264 Զեյթունի անցքերին անդրազարձան նաև ռուսական և արևմտանվրուպական մի շարք թերթեր:

265 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 123—125:

266 Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 91:

267 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 440:

268 «Փորձ», 1877, № 4, էջ 189:

269 «Հյուսիս», 1863, № 1:

270 «Փորձ», 1879, էջ 27:

271 Անգլիական ղեսպանն իր թշնամական վերաբերմունքն արևմտահայերի նկատմամբ հրապարակայնորեն արտահայտել էր դեռևս 1860 թ. (տե՛ս «Մեղու», 1860, հուլիս 20):

272 «Մեղու», 1862, օգոստոսի 1:

273 «Մաղիկ», 1862, № 42, էջ 351—352:

274 «Փարիզ», 1862, № 77:

275 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 25:

276 Հողվածք տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1961, № 2):

277 Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. 2-е, т. 15, с. 355.

278 Уильям З. Фостер, Очерк политической истории Америки М., 1953, с. 383.

279 Վ. Ի. Լեյնն, Երկեր, հ. 28, էջ 68:

280 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, с. 98—99.

281 Ամերիկայում ստրուկ ներգրեթե ճնշման ամոթալի, անմարդկային ձևերի մասին դեռևս 1830-ական թթ. գրել է հայ մեծ լուսավորիչ զեմկրատ Նաչատուր Աբովյանը (տե՛ս Խ. Արսլան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 237—238):

282 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, էջ 43:

283 А. В. Ефимов, Очерки истории США, М., 1958, с. 358—359.

284 ԱՄՆ-ում բնակվող հայերի թիվը 1870 թ. կազմում էր ընդամենը 69 մարդ (տե՛ս The Armenians in Massachusetts, Boston. The Armenian Historical Society. 1937, p. 26):

285 M. Vartan Malcom, The Armenians in America, Boston-Chicago, 1919 p. 58-59. Գալստյանի, Մաթևոսյանի և նրանց ընկերներից մեկի՝ Յուսուֆյանի մասին դեռևս 1863 թ. «Արշալույս Արարատյան» երկաթաթափերթում տպված են հետևյալ տողերը. «Նյու-Յորքեն կղերեն, թե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ մեջ բժշկական արհեստին ուսմանը հետևող քանի մը հայ երիտասարդներ գտնուր իրենց օրինավոր վկայականը ստացեր են: Այս նոր ուսյալ հայազգի բժշկաց անվանքն են. տոբթևոր Կարապետ Գալստյան կոստանդինուպոլսցի, տոբթևոր Պարոնիկ Մաթևոսյան ակնեցի և Գառնիկ Յուսուֆյան Կ. Պոլսցի: Այս ետքինը վիրաբույժ ատամնազորք է» («Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 1863, մայիսի 4):

286 «Մեղու Հայաստանի», Քիֆլիս, 1864, հունիսի 13:

287 Նույն տեղում, 1861, նոյեմբերի 4:

288 Նույն տեղում:

289 Նույն տեղում, 1864, հունվարի 4:

290 Նույն տեղում, 1866, հունվարի 15:

291 «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1862, մարտի 3:

292 Նույն տեղում, 1863, հուլիսի 13:

293 Նույն տեղում, հոկտեմբերի 12:

294 Նույն տեղում, 1862, փետրվարի 10:

295 Նույն տեղում, հուլիսի 28:

296 Նույն տեղում, 1865, հունվարի 2:

297 Նույն տեղում, մարտի 8:

298 Նույն տեղում, ապրիլի 24:

- 299 «Արշալույս Արարատյան», Զմյուռնիա, 1864, փետրվարի 21:
- 300 Նույն տեղում, նոյեմբերի 28:
- 301 Նույն տեղում, 1863, փետրվարի 23:
- 302 Նույն տեղում, սեպտեմբերի 19:
- 303 Նույն տեղում, հոկտեմբերի 5:
- 304 Նույն տեղում, նոյեմբերի 2:
- 305 «Եվրոպա», Վիեննա, 1862, 6 հատ., թիվ 15:
- 306 Նույն տեղում:
- 307 Նույն տեղում, թիվ 21:
- 308 Նույն տեղում, թիվ 15:
- 309 «Ավետարեք և շտեմարան պիտանի գիտելյաց», Կ. Պոլիս, 1864, նոյեմբերի 23:
- 310 Նույն տեղում, 1865, մայիսի 10:
- 311 Նույն տեղում:
- 312 Նույն տեղում, 1864, դեկտեմբերի 21:
- 313 «Մասյաց Աղավնի», Թեոդոսիա, 1861, մարտի 1:
- 314 Նույն տեղում, 1862, նոյեմբերի 1:
- 315 Նույն տեղում, 1864, հունվարի 15:
- 316 Նույն տեղում, 1862, ապրիլի 15:
- 317 Նույն տեղում, 1865, մայիսի 15:
- 318 «Երկրագունդ», Մանչեսթր, 1864, № 2:
- 319 Նույն տեղում, № 12:
- 320 Նույն տեղում, № 24:
- 321 Նույն տեղում, № 27:
- 322 «Երևակ», Կ. Պոլիս, 1864, հունվարի 16:
- 323 «Փարիզ», 1863, փետրվարի 20:
- 324 «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1865, հունիս, էջ 189:
- 325 Նույն տեղում:
- 326 Հոդվածը տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1946, № 6):
- 327 В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказья, Тифлис, 1901, с. 376. 1860 թ. Շամախու նահանգի փոխարեն կազմվեց Բաքվի նահանգը: Նույն թվականի վերջերից ստեղծվեց Դեբեդեղի, իսկ 1868 թվականին՝ Ելզավետպոլի (Գանձակի) նահանգը (С. Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, Тифлис, 1907, с. 45):
- 328 Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на Кавказско-малоазиатском театре, вып. 1, СПб., 1903, с. 112.
- 329 XIX դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանի տարածքն ընդգրկված էր Կարսի, Էրզրումի (Կարինի), Բայազետի, Վանի, Մուշի և մասամբ Դիարբեքի ռ. Սվազի փաշայությունների մեջ: Հիշված բոլոր փաշայությունները մտնում էին Էրզրումի սերասբերության (փոխարքայության) մեջ և վարչականորեն ենթարկվում էին նրան (տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, «Աշխարհագրություն շրջից մասանց աշխարհի», մասն I, Վենետիկ, 1806 թ., История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч. I, СПб., 1836, с. 70. XVII դարի երկրորդ կեսի աղբյուրներում հիշված են Դիարբեքի, Սվազի, Էրզրումի, Վանի, Չըզդրի,

- Մարաշի, Տրապիզոնի և Կարսի փաշայությունները (տե՛ս Ricaut. Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1670, p. 161).
- 330 Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը հաճախ փոփոխվում էր: 1880 թ. գոյություն ունեին հետևյալ վիլայեթները. Էրզրումի, Մեմուրեթ-Ուլ Ազիզի (Նոր Մալաթիա, Ադիլաման, Արաբկիր և այլն), Դեբեդեղի, Բիթլիսի, Վանի, Հեքյարի, Դիարբեքի, Սվազի, իսկ 1886 թ. Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի, Դիարբեքի, Մեմուրեթ-Ուլ Ազիզի և Հեքյարի (Ջուլիամերիկ, Բաշկալա և այլն) վիլայեթները (տե՛ս А. И. Гунтуц, Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889, с. 6, 11—14).
- 331 Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Издан по распоряжению Главного начальств. Гражд. частью на Кавказе Закавказским статистическим комитетом. Тифлис, 1893. (Այս աշխատության էջերը չեն նշանակված): Մի այլ աղբյուրի տվյալներով՝ Կարսի մարզի բնակչության ընդհանուր թիվը 1882 թ. կզել է 151 720, որից հայ՝ 31 518 (տե՛ս «Қарс», 1883, № 7):
- 332 Сборник статистических сведений о Кавказе, изд. Кавказским отделом Имп. русского географич. о-ва т. I. Сост. и изд. под ред. действ. члена Отдела Н. И. Воронова. Тифлис, 1869, II отд., с. 20—21.
- 333 Сборник сведений о Кавказе на основании камерального описания 1871—1874 гг., т. VII, Тифлис, 1881.
- 334 Свод статистических данных о населении Закавказского края... СПб., 1905.
- 335 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Տե՛ս Անդրկովկասին վերաբերող 1—8 հատորների աղյուսակները: 1897 թ. մարդահամարի տվյալները սխալ մեկնաբանելու հետևանքով «Մուրճ»-ի աշխատակիցը Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը հաշվում էր 1 300 000 (տե՛ս «Մուրճ», 1905, № 5, էջ 112): Սխալ է նաև Ա. Ն. Սազոնովը, որն Անդրկովկասի հայ բնակչության թիվը 1896 թ. հաշվում էր 985.460 (տե՛ս Братская помощь армянам, 2-е изд., М., 1898, с. 254):
- 336 Ա. Երիցյան, Ռուսիո Հայոց վիճակագրությունը (տե՛ս «Փորձ», 1881, № 2):
- 337 «Արարատ», էջմիածին, 1914 թ., № 9, էջ 808: Եվրոպացի ոսումանսիերողների տվյալներով՝ 1840-ական թվականներին Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայերի թիվը կազմում էր 2 400 000, որից եվրոպական Թուրքիայում՝ 400 000, իսկ Ասիական Թուրքիայում՝ 2 000 000 (տե՛ս Положение армян в Турции до вмешательства держав 1895 г., М., 1896, с. 8): Կ. Մարքսը ևս 1854 թ. գրած իր հոդվածներից մեկում Օսմանյան կայսրության մեջ եղած հայերի թիվը հաշվում էր 2 400 000 (К. Маркс и Ф. Энгельс, Социология, т. X, с. 10): Մկրտիչ բեյ Դադյանը Թուրքահայաստանի հայերի թիվը 1870-ական թվականների սկզբներին հաշվում էր 3 400 000, որից 150 000 մարդ՝ Կ. Պոլսում (տե՛ս Мкртыч бей Дадян, Армяне Оттоманской империи. Пер. с франц. Б. Тер-Акопова, Тифлис, 1878). Կ. Պոլսի հայ պատրիարք Ներսես Վարձապետյանի կողմից Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացված հուշագրում Թուրքահայաստանի հայերի թիվը հաշվում էր 3 000 000, որից 400 000-ը եվրոպական Թուրքիայում ու Կ. Պոլսում, 600 000-ը՝ Փորս Ասիայում և Կիլիկիայում, 670 000-ը՝

Փորը Հայքում (Սվլալի վիլայեթ և Կեսարիայի սանջակ) և 1 300 000-ը՝ Մեծ Հայքի թուրքական մասում (էրզրումի, Վանի վիլայեթները, Գիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդահանի սանջակը և Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը): Տե՛ս «Մարդիկ կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 30:

338 Положение армян в Турции..., с. 11: Ֆրանսիացի գրող և ճանապարհորդ Մ. Ուրիշիների 1854 թ. հայերի թիվը հաշվում էր Օսմանյան կայսրության մեջ 2 400 000, Ռուսաստանում՝ 900 000, Պարսկաստանում՝ 600 000, Հնդկաստանի և Ասիայի այլ երկրներում՝ 40 000, Եվրոպայում՝ 60 000 («Արարտ», 1914, № 2, հմմտ. «Արոր», 1913, № 13): Վենետիկի Միսիթարյան միաբան Մ. Քաջունի 1857 թ. հրատարակած իր աշխատություններից մեկում հայերի թիվը հաշվում էր Պարսկաստանում՝ 100 000, Եվրոպական Թուրքիայում՝ 400.000, Ավստրիայում՝ 18 000, Աֆրիկայում և Հնդկաստանում՝ 10 000, Եվրոպայի այլևայլ կողմերում՝ 1000 (տե՛ս Հ. Մ. վ. Քաջունի, Աշխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանաց. Վենետիկ, 1857, էջ 230): Քաջունու տվյալները թերի ու պակասավոր են:

339. Վ. Ի. Լեւին, Երկեր, հ. 3, Ե., 1947, էջ 770—772:

340 В. Ритуни, Крестьянская реформа в Армении. ЗУУЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1944 թ., № 5, էջ 54:

341 Сборник сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, 1871, с. 9.

342 И. Адлер. Железнодорожное строительство на Кавказе (газ. «Кавказ», Тифлис, 1912, № 97, с. 2).

343 Գյուղում վաշխառուների կատարած հարստահարությունների մասին Գ. Տեր-Մելիքիսեղեկյանը գրում էր. «Գյուղացիք պարտք են վերցնում աներևակայելի տոկոսներով: 16—34 տոկոսը համարվում է տանելի, 10 ուրբուց ամսական 30 կոպեկ (տարեկան 36 տոկոս) սովորական երևույթ է: Սակայն լինում է նաև մեծ ուրբուց ամսական 5 կոպեկ՝ այսինքն տարեկան 60 տոկոս... փոխառության պայմաններն էլ ավելի ծանրանում են, երբ պարտքատերը գալիս է ոչ թե վերսիրով, այլ բերքը նախապես ծախելու պայմանով: Այդ ծամանակ գյուղացին ստիպված ծախում է իր գալիք բերքն այն դեպքում, որ կրարհաճե ն առաջարկել վաշխառուն: Այսպիսով, քարնանը խաղողի խավարը (30 փութ) ծախում են 8 ուրբի, մինչդեռ աշնանը նրա սովորական դինը 23—30 ուրբի է» (Գ. Տեր-Մելիքիսեղեկյան, Նվեր բյասիք գյուղացիներին, Թիֆլիս, 1879, էջ 16):

344 О. Семен, Великая годовщина, Киев, 1911, с. 29.

345 С. Заваров, Опыт исследования сельского хозяйства... Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1899, с. 264, 285.

346 М. Сагатов, Экономические очерки Эриванской губернии и озера Гокча, Тифлис, 1879, с. 9.

347 И. Петрович, Хлопководство в Закавказье, Тифлис, 1913, с. 11—12.

348 Г. Данилович, Араксская равнина. Сборник. Разд. «Район Тифлиско-Карско-Эриванской ж. д. в экономическом и коммерческом отношениях», Тифлис, 1897, с. 690—698.

349 Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Под ред. Е. Кондратенко, Тифлис, 1899, с. 95.

350 Նույն տեղում:

351 «Кавказский календарь» за 1861, 1871, 1900 годы.

352 О. Карапетян, Краткий очерк развития горного дела на Кавказе, Тифлис, 1901, с. 14.

353 Краткий очерк экономического положения Кавказа по новейшим официальным и другим отчетам, Тифлис, 1888, с. 12.

354 1870 թ. երևանում համարությունների մեջ ընդգրկված էին 2081 արհեստավոր (վարպետներ ու աշակերտներ), համարություններից դուրս՝ 270 արհեստավոր (տե՛ս С. А. Егиазаров. Исследования по истории учреждений в Закавказьи, ч. 2. Казань, 1891, с. 264):

355 Сборник сведений о Кавказе, под ред. Н. К. Зейдлица, т. VI, Тифлис, 1880, с. 229.

356 Ф. Махарадзе, Очерки революционного движения в Закавказье. Тифлис, 1927, с. 43.

357 Ֆեոդալիզմի մնացորդները առկա էին գլխավորապես այն պարտադիր հարաբերությունների մեջ, որոնք ստեղծվեցին կալվածատիրական գյուղացիության և կալվածատեր հողատերերի միջև 1870 թ. մայիսի 14-ի գյուղացիական ռեֆորմից հետո: Կալվածատիրական գյուղացիությունը, որի թիվը Անդրկովկասում կազմում էր մոտ 170.000 (այսինքն՝ ամբողջ գյուղացիության 24%), ֆեոդալական բազմաթիվ պարտավորություններ էր կատարում կալվածատիրոջ համար: Ժամանակավոր կախյալ անվանված այդ գյուղացիության վիճակի մեջ փոփոխություններ տեղի ունեցան միայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով: Պետական գյուղացիությունը, որի թիվն Անդրկովկասում, մոտավոր հաշիվներով, կազմում էր 560.000, իրավաբանորեն ազատ էր ֆեոդալական պարտավորություններից, սակայն տնտեսական կախման մեջ ընկնելով կալվածատերերից (պետական գյուղացիության մի զգալի մասը հողասակավության պատճառով կապավորված էր վերցնում կալվածատերերից), անխուսափելիորեն ընդգրկվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ցանցի մեջ: Հայաստանի մի շարք գավառներում տիրող ֆեոդալական հարաբերությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հայտնում ժամանակակիցները (տե՛ս Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. 2, Тифлис, 1886, с. 208):

358 Հողի խիստ պակասություն էր զգում թե՛ պետական և թե՛ կալվածատիրական գյուղացիությունը: Հողային ֆոնդի լավագույն և խոշորագույն մասը կենտրոնացած էր կալվածատեր-հողատերերի ձեռքում: Այսպես, Թիֆլիսի նահանգի Բոլշալու գավառի հողերի 72,9%-ը գտնվում էր կալվածատերերի ձեռքին (Арзутинский-Долгоруков. Борчалинский уезд. Сборник. Район Тифлиско-Карско-Эриванской ж. д. в экономическом и коммерческом отношениях, с. 64):

359 «Մասիս», 1872, № 1239: Այս նույն թղթակցության մեջ ասվում էր, որ չուրաբանչուր տուն խաֆիրին տալիս է այոթ բեռ ցորեն, մեկ պաճար, հինգ ուխար, երկու լիտր չուղ, երկու օխա ծխախոտ, մեկ լիտր շորթան, չորս լիտր աղ, մեկ շալվար, մեկ զույգ դանդապան, մեկ զույգ գուլպա, մեկ զույգ խոնջան, մեկ զույգ զոզնոցի ծապավեն, երկու ունկի վառոց, երկու ունկի կապար, երկու ունկի կանեփ, հինգ ունկի ձեթ, հինգ հատ պուտուկ, երկու շերեփ, երեսուն զրալ, չորս

թի, երկու կողով, վեց ցախավել, մեկ դանակ, չորս հավ, երկու արագաղ, տաս սարակ, վեց արոր, 1243 դուռուչ ստակ և տարեն երկու անգամ ունեցած ոչխարաց կաթ, գարնան պանիր շինելու և աշնան մածոն բռնելու համար»:

360 Ատենագրությունք Հայոց ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 226:

361 Գարեգին վ. Սրվանձախանց, Հնոց և նորոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 172:

362 Պողոս ծ. վ. Նարայան, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բայրա, Քարբեղոս, Չարանչալիի, Ճապաղչոսրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 56:

363 Fr. Millingen, La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz. Paris, 1868, p. 168.

364 X. Ф. Б. Лича, Армения. Путевые очерки и этюды. Пер. с англ. Е. Джунковской, т. II, Тифлис, 1910, с. 554.

365 Հայաստան և Մակեդոնիա, Ժրնե, 1903, էջ 40:

366 Ե. Թափչյան, Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիս, 1909, էջ 39:

367 Գ. Վարդանյան, Հողատիրությունը Թուրքիայում (տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1893, № 5, էջ 771, 772), համտ. Հ. Մարալյան, Ճորտատիրությունը Թուրքիայում (տե՛ս «Մուրճ», 1899, № 10):

368 Ա-Կո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրոմի վիլայիթները, Երևան, 1912, էջ 285:

369 Մարաբայություն և էությունը մի շարք ուսումնասիրողների ճիշտ շին հասկացել: Այսպես, օրինակ, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը սխալ է կատարում, երբ գրում է. «Մարաբայությունը լուծկի վրա դրամ փոխ տալու գրությունն է: Դրամ տվող և առնողը միանգամայն միրպա կկոչվին» (տե՛ս Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մեջ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 29):

370 Առում, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 8—9: Մի ուրիշ հեղինակ գրում է, թե «Տաճկաստանի մեջ օրենքը մեռած տառ է միայն, և կատավարությունը հայտնի համարձակ կպաշտպանե ժողովրդի հարստահարիչներին» (Մ. Պ., Լինչի օրենքը Տաճկահայաստանում, Մարտիկ, 1889, էջ Գ):

371 Տեղեկագիր գավառական հարստահարությանց, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 28—36:

372 Տեղեկագիր հողային գրավման հանձնաժողովո, տետր Ա, Կ. Պոլիս, 1910 թ., էջ 1—11:

373 Պետական գլխավոր հարկերն էին՝ 1. տասանորդ—«աշար», 2. հողային, 3. առևտրական, 4. զինվորական, 5. դպրոցական, 6. ժառանգական, 7. ճանապարհների, 8. աղի, մետաքսի և ծխախոտի, 9. դրոշմաթղթի, 10. մաքսային հարկ, 11. ոչխարների և մանր կենդանիների գլխատուրք, 12. շենքերի տուրք և 13. զանազան ուրիշ տուրքեր սառաֆներից, խանութպաններից, կատապաններից, որսորդներից, զենք կրողներից և այլն (տե՛ս Сборник географических, топографических и статистических материалов по Малой Азии, вып. 66, СПб., 1896, с. 55): Գ. Խաճակի տվյալներով՝ կային հետևյալ հարկերը. 1. գլխահարկ, 2. տան, 3. հողային, 4. ճանապարհների, 5. զբաղմունքի, 6. ամուսնություն, 7. կենդանիների, 8. երկրագործական (տասանորդ-աշար), 9. ժառանգության, 10. ապահովության և 11. պետական պատահական հարկեր (տե՛ս Խաճակ, Հարկերը Տաճկաստանում, Բաբու, 1903, էջ 23): մոտավորապես նույն տվյալներն է բերում Լ. Մարգարյանը (տե՛ս Լևոն Մարգարյան, Այց Թուրքաց Հայաստանին, Թիֆլիս, 1896, էջ 83): Պետական պատահական հարկերն այս կամ այն պատրվակով հավաքվող

միանվագ հարկերն էին: Այդ կարգի հարկերը հաճախ հավաքում էին նաև արքունական շինությունների և զորքերի տեղափոխության համար (տե՛ս «Արձանագրությունն ազգային ժողովոյ», 1871, Կ. Պոլիս, էջ 31): 1867 թ. Չարսանձակի հայ բնակիչները Կ. Պոլսի հայ պատրիարքին ուղղած իրենց նամակում ասում էին, թե իրենք հարկ են վճարում ննջեցյալներին գերեզմանոցում թաղելու համար, այլապես չի թույլատրվում որևէ թաղում կատարել: Թուրք փաշաները, ասված է նամակում, «Մեր ննջեցյալները գերեզմանատուն չթողուցին ամիսիկը թե երկիրը մերն է» (ՀՍՄՄ Մատենագրարան, արխիվ, Կաթող. դիվան, 1867, թղթ. 202, փաստ. 549):

374 Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մեջ, էջ 64—65:

375 Նույն տեղում, էջ 32. Խաֆիրությունը շատ հաճախ ճորտական վիճակ էր ստեղծում գյուղացիության համար (տե՛ս «Մասիս», 1872, № 1239):

376 Արևմտյան Հայաստանում XIX դարի երկրորդ կեսին տրվող հարկերի չափի ու նրանց գանձման սխտեմի մասին տե՛ս Ա-Կո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրոմի վիլայիթները, էջ 282—302 և Գ. Խաճակ, Հարկերը Տաճկաստանում, էջ 20—91:

377 Բայազետը այն կետն էր, որի վրայով անցնում էր Թուրքիայից Պարսկաստան տանող միակ առևտրական ճանապարհը,— գրում էր Մ. Ի. Բոգդանովիչը (տե՛ս М. И. Богданович, Восточная война, 1853—1856 гг., изд. 2-е, т. 1, СПб., 1877, с. 87):

378 Գրիգոր Արժունի, Թուրքաց հայերի տնտեսական գրությունը (հրատարակական դասախոսություն, կարդացված 1879 թ. մարտի 25), Թիֆլիս, 1894, էջ 6:

379 Գ. վ. Սրվանձախյան, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ ԺԳ, «Փորձ», 1879, մարտ, էջ 65—66:

380 Միք. Նալբանդյան, երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ, Երևան, 1930, էջ 73:

381 «Հանդես գրական և պատմական», դիրք Ա, Մոսկվա, 1883, էջ 225:

382 Մ. Մամուրյան, Անկլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը, Զմյուռնիա, 1881, էջ 200: Մամուրյանը, իհարկե, չափազանցում էր փաստերը:

383 «Արմենիա», Մարտիկ, 1889, № 3:

384 Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, Թիֆլիս, 1882, էջ 14—17:

385 Մրգվիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանյան Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 28:

386 Հ. Գ. Մամուրյան, Թուրքահայոց հին վաճառականությունը և վաճառականը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 44—45:

387 Գ. Խաճակ, Հարկերը Տաճկաստանում, էջ 93—95:

388 Այժմ միայն գարմանքով կարելի է կարգավ մեր բանասերներից մեկի խիստ տեղեկեցիկ այն հողվածը, ուր փորձ է արվում ցույց տալու, որ Թուրքահայ գյուղը նախապատերազմական շրջանում (այսինքն՝ մինչև 1877—1878 թթ.— Մ. Ն.) բավական ուժեղ նյութական բազա է ունեցել (տե՛ս «Նորք», Երևան, 1926, դիրք Ա, էջ 163): Անկասկած է, որ այդ պատերազմից հետո գյուղացիության տնտեսական դրությունը ծանրացավ, բայց որ մինչ այդ էլ արևմտահայ գյուղացիությունն ապրում էր ծանր, աղքատ վիճակում, այդ ևս ակնհայտ է: Այս բա-

նում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ ժամանակի մամուլին, ուր բերված են մեր միտքն ապացուցող հարչուրավոր և հազարավոր օրինակներ: Գրականութիւյան մեջ արտահայտվել է միանգամայն այն կեղծ պնդումը, թէ մինչ 1877—1878 թթ. ոսկ-թուրքական պատերազմը արևմտահայերի դրութիւնը բարձր է եղել և թէ միայն այդ պատերազմից հետո է, որ սկսվում են հայածանքներ ու ճնշումներ հայերի նկատմամբ: Բնորոշ է, որ այս տեսակետի հեղինակներից մեկը ոչ անհայտ Ջամալ փաշան է՝ 1914—1916 թթ. հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը (Записки Джемаль паша, Тифлис, 1922):

389 «Ատենագրութիւնք արզալին ժողովոյ», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 898:

390 «Արևելք», 1885, նոյեմբերի 12:

391 Եթէ 1850 թ. Անդրկովկաս էր ներմուծվում ապրանք (գլխավորապես ֆաբրիկատ) 3.809.993 ուրլու արժողութեամբ, ապա 1875 թ.՝ 8.973.860 ուրլու արժողութեամբ: 1850 թ. Անդրկովկասից արտահանվել է (գլխավորապես նում նյութ) 3.835.350 ուրլու արժողութեամբ, 1875 թ.՝ 6.262.152 ուրլու արժողութեամբ: Նշված ներմուծման և արտահանման մեջ վճռական դեր էր խաղում ուսական բուրժուազիան (Н. Шавров, Обзор производительных сил Кавказского местничества за 1879 г., Тифлис, 1880, с. 345).

392 1870-ական թթ. սկզբներին Արևմտյան Հայաստանում ճանապարհորդութիւն կատարած մի հոգևորական գրում էր. «Դյուզլի մեջ, շուկայի մեջ, տան մեջ, ուր ըլլա ոչ մահմեդական մը, կծծվի, կնախատվի և այլն: Դատարան պիտի երթան, ո՞վ պիտի վկայն. տեսնող մահմեդականք չեն երթա վկայելու, ոչ մահմեդականի վկայութիւնը ալ չբռնիր. դատը ինքնին կկորուսի» (ՀՍՍՀ Մատենագրան, ձև. 4179, էջ 261): Նկատենք, որ այս ձեռագրում կան հարուստ տղվալներ արևմտահայ ժողովրդի տնտեսական ու իրավական խիստ ծանր վիճակի մասին:

393 М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах, СПб., 1863, с. 168.

394 Эм. Диллон и Фр. Грин, Положение дел в Турецкой Армении и турецкие зверства в Сасуне. М., 1896, с. 3.

395 «Արծվիկ Տարոնո», 1864, № 1: Այդ նույն հոդվածում հեղինակը «Փափուկ ազգանք» արևմտահայ սահմանադրականներին, Սրվանձախանը գրում էր. «Ի՞նչ սահմանադրութիւն, ի՞նչ թաղական խորհուրդ, ի՞նչ ազգային ժողով, ի՞նչ առաջնորդ: Պսակ շխեբու հրամանով կլինի, քահանայից իշխան սորա են և վարիչ... Սորա են երկրի առաջնորդ, դատավոր և այլն» (նույն տեղում):

396 ՀՍՍՀ Մատենագրան, արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, 1890, թղթ. 236, փաստ. 48:

397 «Русская мысль», 1901, кн. 2-я, с. 114.

398 1880-ական թվականներին թուրքական գրաքննութիւնն արգելեց գործածել հետապնդում, արխութիւն, ազատութիւն, ուժ, իրավունք, միութիւն, հավասարութիւն, աստղ, թագավոր, պալատ, զենք, արյունահեղութիւն, բռնապետութիւն և այլ բառերը (տե՛ս Мак-Коль, Султан и державы. Пер. с англ., СПб., 1897, с. 291):

399 Ահա երկու օրինակ. ա) 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին թուրք կառավարութեան ցուցումներով տեղի ունեցավ Վանի հանրահայտ հրդեհը, բ) 1880 թ. հուլիսին Շամշադինում շեյխ Աբեյդուլահի դեկավարութեամբ կայացած բուրդ շեյ-

խերի ու խալիֆների ժողովում թուրք կառավարութեան անունից բողոքին առաջարկութիւն է արվում հայկական մեծ կոտորածներ սկսելու համար: Այդ առաջարկը, սակայն, մերժվում է (տե՛ս Полковник Карцов, Заметки о курдах, Тифлис, 1896, с. 181): Թուրքական կառավարութիւնը դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին աշխատել է ոտքի հանել բողոքին՝ հայկական կոտորածներ սկսելու համար: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հայտնում Ա. Թոխմախյանը, որը Արևմտյան Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդութեան ժամանակ այս առթիվ գրուց է ունենում բրդական ցեղապետներից մեկի՝ Հուսեյն աղայի հետ: Վերջինս դիմելով Թոխմախյանին, ասում է. «Ձեր խնդիրը (Հայկական հարցը—Մ. Ն.) երևան զալուց զկնի (Բեւլինի կոնգրեսից հետո—Մ. Ն.) թուրքերը մեծ բարեկամութիւն սկսեցին ցուց տալ մեզ և մեր ձեռքով կամենում էին կրակ բռնել, այդ աշխարհը սրբել հայերից: Դորա համար շատ մեծ գաղտնի աշխատութիւններ են եղել և լինում են» (Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, Բ մաս, Հրապարակախոսութիւն, Թիֆլիս, 1882, էջ 51): Մ. Խրիմյանը 1877 թ. գրում էր. «Տերութիւնը զբլուրդն ի դեն կկոչն» (Հայագույծ, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 13): «Արձագանք»-ի հոդվածագիր Ա. Խաչատրյանը 1883 թ. գրում էր. «Մի հայտնի փաստ է, որ թուրք կառավարութիւնը ամենայն ջանք գործ է դնում Տաճկահայաստանում եղած հայ տարրը նվազեցնելու համար: Վերջին ժամանակները նորա առանձին ուշադրութիւնը այս տեսակետից դարձրել է յուր վրա Հին Բայազեդի փաշայութիւնը» («Արձագանք», 1883, № 3):

400 Ինչպես վկայում է Մալկուլը, XIX դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքի վրա ապրող բրդական գրեթէ բոլոր ցեղերն էլ անկախ էին (տե՛ս Malcolm's, History of Persia (modern), 1888, p. 72-73):

401 Полковник Карцов, Заметки о курдах, с. 15 հմտ. Проттер, Мало-Азиатские курды, Тифлис, 1886, с. 24.

402 П. И. Авсрянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, с. 81—82.

403 М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, с. 256. հմտ. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссией, т. XI. Тифлис, 1888, с. 335.

404 Թուրքական կառավարութիւնն օգտագործում էր բողոքին՝ հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար, բայց հաճախ բողոքի անվան տակ գործում էր թուրքական կանոնավոր զորք: Այս երևույթն առանձնապես աչքի ընկավ Սասունի 1894 թ. կոտորածների ժամանակ (տե՛ս E. A. Bravley, Hodgegets, Roum about Armenia. London. 1896. p. 103).

405 Helmut von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin. 1877.

406 История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо. т. VI, М., 1938, с. 121.

407 Խիստ բնորոշ է, որ դեռևս 1860-ական թվականներին սուլթանական կառավարութիւնը վարում էր պետական ապարատը և ուղղմական արդյունաբերական ձեռնարկութիւնները հայերից մաքրելու քաղաքականութիւն: Այդ մասին «Համբավաբեր Ռուսիո» հանդեսում կարդում ենք. «Գրեթէ ութսուն տարի է վեր օսմանյան պետութեան վառողաշինութիւնը Հայոց հանձնված էր, ընդ վերատեսչութեամբ Տատյան ազնվատոհմ գերդաստանին: Այժմ Բ. Դոտն արժան համարի

է վառողարանի վերատեսչությունը նույն գերդաստանն առնուլ և հայ աշխատավորաց բով թուրք զինվորներ զնել և նույն աշխատավորներն ստիպել, որ անոնց հետ գործեն և վառողաշինության արհեստն ուսուցանեն անոնց. որպիսիք հետո հայերը բոլորովին արտաքսն վառողարանեն» («Համբավաբեր Ռուսիո», 1863, № 48, էջ 3):

408 А. Дживелегов, Будущее Турецкой Армении, М., с. 16.

409 Статья напечатана в «Известиях» АН Армянской ССР (1952, № 11).

410 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, с. 6.

411 Там же, т. XVI, ч. II, с. 22.

412 Байрон, Избр. произведения в одном томе, М., 1935, с. 41.

413 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VI, с. 103.

414 E. Freeman, The Ottoman Power in Europe, London. 1877, p. 204.

415 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, с. 393.

416 Там же, с. 390—391.

417 «Փրճ», 1879, № 11:

418 «Ծաղիկ», 1862, № 42:

419 «Փարիզ», 1862, № 47:

420 J. W. Foster, American Diplomacy in the Orient, Boston, 1904, p. 1.

421 E. A. Speiser, The United States and the Near East, 1950, p. 238.

422 F. E. Manuel, The Realities of American-Palestine Relations Washington, 1949, p. 14-15.

423 «Մեղու», 1862, № 169:

424 L. J. Gordon, American Relations with Turkey, 1830-1930, Philadelphia, 1932, p. 47-48

425 «Փուխ», 1877, № 1147:

426 Там же, № 1156.

427 L. J. Gordon, American Relations with Turkey, p. 246.

428 Там же, с. 245.

429 «Փարիզ», 1860, № 31:

430 «Մեղու», 10 июля 1860 г.

431 «Փարիզ», 15 февраля 1861 г.

432 «Մեղու», 30 октября 1862 г.

433 Там же, 13 ноября 1863 г.

434 Armenia's Ordeal, p. 110.

435 Там же.

436 М. Налбандян, Полн. собр. соч., т. IV, с. 306, (на арм. яз.).

437 Там же, с. 304.

438 Там же.

439 Там же, с. 183.

440 С. Шахазиз, Скорбь Левона и другие стихотворения. М., 1865, с. 174—175. (на арм. яз.).

441 Е. Шахазиз, Биография Смбага Шахазиза Ереван, 1944, с. 94, (на арм. яз.).

442 Հոգվածը տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1940, № 70):

443 Մանրամասնությունները տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Նարոզնիկական խմբակներն Անդրկովկասում, Երևան, 1940, էջ 24—40:

444 նույն տեղում, էջ 44—56:

445 Գ. Ղարաբաջյան, Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակն Անդրկովկասում, Քիֆլիս, 1927, էջ 24—25:

446 նույն տեղում, էջ 44:

447 Մ. Ներսիսյան, Նարոզնիկական խմբակներն Անդրկովկասում, էջ 22—23:

448 նույն տեղում, էջ 22:

449 նույն տեղում:

450 Статья, как предисловие, помещена в книге В. Брюсова «Летопись исторических судеб армянского народа», второе издание, Ереван, 1940.

451 Пoesня Армении с древнейших времен до наших дней. Под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями В. Брюсова, М., 1916, с. 3.

452 Там же, с. 5.

453 В. Брюсов, Избранные стихи, 1933, с. 476—477.

454 В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, второе издание, 1940, с. 5.

455 Там же, с. 4.

456 Там же, с. 25, 31.

457 Там же, с. 87.

458 Там же, с. 115.

459 Статья непечатана в «Историко-филологическом журнале», (1965, № 2).

460 Г. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. I, М., 1956, с. 412.

461 «Правда», 1912, № 76.

462 The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armentians. London, 1920, p. 64.

463 Faizel-Hossein, Tèmoignage d'un Arabe musulman. Bombay. 1917, p. 30-31.

464 Центральный государственный исторический архив Армянской ССР, ф. 57, оп. 2, д. 692, л. 17.

465 Там же, д. 672, л. 72—73.

466 Guttman, Joseph, The Beginnings of Genocide. New York. 1948, p. 18

467 «Наши достижения», М., 1929, № I, с. 31.

468 См. В. И. Ленин, Сочинения, т. 26, с. 517.

469 Образование СССР. Сборник документов, 1917—1924 гг., М.—Л., 1949, с. 28.

470 Հոգվածը տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1975, ապրիլի 24):

471 Մանրամասնությունները տե՛ս Գеноцид армянского народа в Осман-

ской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966.

472 Հոգվածը տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում (1965, փետրվարի 25):

473 Հոգվածը, որպես առաջաբան, դեռեղված է Լեոյի երկերի ժողովածուի առաջին հատորում (Երևան, 1966):

474 Ավ. Բաճակյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1959, էջ 105:

475 Տե՛ս Լ. Բարսյան, Լեո (Առաքել Բաբախանյան), Քրիճիս, 1903, էջ 18—19:

476 «Հորիզոն», 1911, հունիսի 15:

477 «Մուրճ», 1905, № 10, էջ 89:

478 Նույն տեղում, էջ 99:

479 Հայոց պատմություն, հ. 1, Քրիճիս, 1917, էջ 405:

480 Նույն տեղում, հ. 3, էջ 273:

481 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 686:

482 Նույն տեղում, էջ 616:

483 Նույն տեղում, էջ 343—344, 474—475:

484 Նույն տեղում, հ. 1, էջ 123:

485 «Նորճրդային Հայաստան», 1932, նոյեմբերի 16:

486 Խոջալահան կապիտալ, հ. 1, էջ 5:

487 Նույն տեղում, էջ 6:

488 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193, 307 և ուրիշներ:

489 Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 1, էջ 9:

490 Հոգվածը տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1970 № 4):

491 Լ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1969, էջ 238:

492 «Կոմունիստ», Երևան, 1920, դեկտեմբերի 18:

493 Նույն տեղում, 1921, հունվարի 4:

494 «Մարտակոչ», Քրիճիս, 1923, դեկտեմբերի 1:

495 Լ. Պ. Ղադիրջանյան, Երևանի պետական համալսարանը, 1920—1930 թթ., Երևան, 1965, էջ 151:

496 Նույն տեղում, էջ 30:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

497 Հրատարակումը տպագրված է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում» (1941, № 5—6):

498 Публикация напечатана в «Историко-филологическом журнале», (1959, № 4).

499 Напечатано в «Историко-филологическом журнале» (1978, № 1).

500 Весьма характерно, например, письмо штаб- и обер-офицеров Эриванского отряда от 19 февраля 1828 г. на имя Красовского, где с восхищением говорится о его героическом подвиге в Ошаканской битве. См. «Кавказский сборник», т. 22, Тифлис, 1901, с. 37.

501 См. АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, с. 486—487, 560—561.

502 М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, с. 386—387. О том, что «признательные армяне» решили воздвигнуть памятник героям Ошакана, упоминается и в другом документе— в письме русских офицеров Красовскому, составленном 19 февраля 1928 г. См. «Кавказский сборник», т. 22, с. 37—38.

503 АКАК, т. VII, с. 958.

504 В. Потто, Кавказская война..., т. 3, вып. 3, Тифлис, 1887, с. 479—480, և. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, մասն և, էջ 294—295:

Подробные данные о строительстве памятника см. «Собрание актов, относящихся...» т. 3.

505 В. Потто, указ. соч., с. 463.

506 «Кавказский сборник», т. 22, с. 51.

507 Там же, с. 1—68.

508 В. Потто, указ. соч., с. 465—485.

509 АКАК, т. VII, док. № 517; «Кавказский сборник», т. 28, с. 133.

510 «Кавказский сборник», т. 28, с. 133—137.

511 М. Нерсисян, указ. работа, с. 217—218, 321—335. Декабрист Е. Лачинов в своих «Записках» описывает и Ошаканское сражение. Будучи его активным участником он также сообщает ценные данные об этой исторической битве (см. там же).

512 «Русский вестник», т. 87, с. 499—500.

513 ЦГВИА, ф. 476, д. 14, л. 1—13.

514 Напечатана в «Историко-филологическом журнале» (1962, № 1).

515 Հրատարակումը տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1965, № 1):

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Յ Ա Ն Կ

Աբամելիք Ա. Դ. 58
 Աբամելիք Դ. Ս. 58
 Աբամելիքներ 58, 121, 122
 Աբաս-Միրզա 72, 73, 106, 304, 313, 316, 318, 320, 321, 329-332
 Աբդու Ազիզ 135
 Աբդու Համիդ 189, 205, 227, 234, 244, 245, 352, 367, 368
 Աբդու Մեջիդ 177
 Աբելյան ներսես 214
 Աբեղյան Մանուկ 268, 270, 272, 278, 279
 Աբովյան նաշատուր 74, 75, 83, 88, 113-116, 118, 119, 267
 Աբրահամյան Ռուբեն 270
 Աբրամով Իվան (Աբրահամյան Հովհաննես) 38-40, 43, 46
 Աբրամով Յակով (Աբրահամյան Հակոբ), 28, 29
 Աղամյան Քամարա 214
 Աղվերբերգ, գեներալ-ադյուտանտ 108, 344, 345
 Աղոնց Նիկոլայ 223, 257, 281
 Աղիզ փառա 132, 134, 135, 139, 197
 Ալամդարյան Հարություն 78, 79, 83
 Ալեքսանդր, վրաց արքայազն 316
 Ալեքսանդր I 46, 49, 53, 62
 Ալեքսանդր III 183
 Ալիխանյան Ն. Ա. 211
 Ախշարումով Դ. Գ. 60, 120-128
 Ախշարումով Դ. Ի. 122
 Ախշարումով Իվան (Հովհաննես) 121
 Աշխարումովներ 58, 121, 122
 Ակիմով Գեորգի 328
 Աղայան Է. Ք. 280
 Աղայան Ղազարոս 246
 Աղբալյան Նիկոլ 270
 Աղբյուր Սերոբ 245

Անառյան Հրաչյա 272, 278, 181
 Ամֆիտեատրով Ա. Վ. 223
 Այվազյան Գ. 158, 159
 Այվազյան Դավիթ 216
 Անանիա, զրիմահայ 30
 Անդրանիկ (Օղանյան Անդրանիկ Թորոսի) 243-251
 Անդրեսա, զրիմահայ 30
 Անդրենակի Ս. 49, 121
 Անժուր Հարություն 272, 279
 Աշիր փառա 135
 Ասատուր Գևորգ 272
 Ասլամազով Մանուկ 338-340
 Ասլանյան Ա. Տ. 280
 Ասվազուրովա (Ասատուրովա) Ուլյանա Աստվածատուրովա 216
 Ավդալբեգյան Քաղեսու 272
 Արազյան Գրիգոր 216
 Արեշյան Գ. Հ. 272
 Արծրունի Գրիգոր 180, 193, 253, 255
 Արծրունի Վահան 272, 278, 279
 Արզուբյան Հովսեփ 16, 20, 28, 33, 35-37, 41, 43, 44,
 Արզուբյան Պավել 216
 Արսենևա Ելիզավետա 26
 Արսենևա Եկատերինա 26
 Արտեմով Պավել, զրիմահայ 31
 Արցխիբաշև Դ. Ա. 99
 Բաբայան Դ. Ն. 280
 Բագրատ, վրաց արքայազն 61
 Բագրատիոն 60
 Բագրատունիներ 224
 Բադիր խան 187, 188
 Բաղրամյան Մովսես 11, 17-19, 22
 Բայրոն Զորջ 192, 194
 Բասով, մայր 297, 301-304, 306
 Բաստամյան Վահան 258

Բարդինա Սոֆյա 210
 Բաքիխանով Ա. 86, 104
 Բեդելյան Հ. Դ. 272, 279
 Բելլահներ (Եղբայրներ), դեկարրիստներ 68
 Բելոզերով, մայր 328
 Բելով, օրեր-առադրտոր 324, 325
 Բեկովիչ-Չերկասակի, իշխան, գեներալ-մայր 69, 97
 Բեկտաբեկովներ 122
 Բելյուսով (Բեհրուսով) Վ. Հ. 60, 83
 Բելյուսովներ 58, 122
 Բենկենդորֆ, գեներալ 331
 Բեստուժև Պ. 68
 Բեստուժև-Մարիինսկի Ա. Ա. 68, 70, 82, 85, 93, 96, 99, 100, 105, 315
 Բերխման, գեներալ-մայր 69, 97, 319, 326, 330
 Բերնացկի Ա. Վ. 27, 28
 Բերասեյ Ա. 96, 99
 Բիրզուլյա, շտաբ-կապիտան 327
 Բյորբ էրմոնդ 13, 16
 Բորովսկի Ֆրանց 86, 104
 Բրայս Ջեյմս 232, 237
 Բրյուսով Վ. Յա. 218-226, 232, 237
 Բուխարին, փոխգնդապետ 328
 Բուրցով Ի. Գ. 80, 83, 99, 101, 105
 Գարբիլյան Ա. Հ. 280
 Գարբիլյան Հ. 280
 Գալստյան Ս. 281
 Գամբարով (Ղամբարյան) Յ. Ս. 268
 Գան Պ. Վ. 343, 347-351
 Գանգերով (Գանգերովսկի) Ա. Ս. 69, 90, 91, 93, 96, 98, 105
 Գարաև Գ. 208, 209
 Գեդեոնով, շտաբ-ոտոմիստր 58, 61
 Գևորգ Չաուշ 245
 Գերցեն Ա. Ի. 144, 145, 193
 Գերցենշտեյն Գ. Մ. 123
 Գիլլենշմիտ, գնդապետ 322, 325, 330
 Գիրս Մ. Ն. 356
 Գլինկա Ս. Ն. 23, 40
 Գլինկա Ֆ. 93
 Գյուլիբեկյան Հ. Գ. 272

Գոգոլ Ն. Վ. 88
 Գոլիցին Ա. 51, 52
 Գոլիցին Վ. Մ. 68, 96, 98
 Գոլովին 1-ին, գեներալ-լեյտենանտ, 349, 350
 Գոշ Մսիխար 258
 Գորկի Մաքսիմ 218, 219, 222, 232, 237, 238, 282
 Գորչակով Պ. Դ. 65
 Գրանտ, ամերիկյան զորահրամանատար 146, 156, 157
 Գրեբոյեդով Ա. Ս. 77, 80, 84, 85, 99, 100, 101, 104, 112
 Գրիգոր արքեպիսկոպոս 53
 Գուրովիչ, գեներալ-ֆելդմարշալ 72
 Գուրկե, գնդապետ 93
 Դավթյան Ստեփան (Դավիդով Ստեփան Տեր-Իսահակի) 36, 37, 41, 43
 Դավիդով Դ. Վ. 73, 80, 84, 85, 99-101, 106-112, 288, 305-309, 311, 312
 Դավիթ բեկ 33, 41, 264, 285-287
 Դարմոն Դավիդ 199
 Դևզան Սերգեյ 211
 Դելյանով Դ. Ա. 54, 56, 57
 Դելստյարով, փոխգնդապետ 289, 299
 Դեպրերազովիչ Ն. Ն. 81, 90, 92, 93
 Դիրիշ, գեներալ 91
 Դիրոն էմ. 185
 Դորբինսկի Ա. 81, 91
 Դորբուլուբով Ն. Ա. 144
 Դոնդուկով-Կորսակով Ա. 184
 Դոստոևսկի Ֆ. Մ. 88
 Դորոշենկո, պորպորշչիկ 327
 Դրուժիցկի, պորուչիկ 327
 Եզրանշիր 188
 Եկատերինա II 28, 29, 38, 41
 Եղիազարով Պետրոս 46, 47
 Եղյան Զավեն, եպիսկոպոս 229
 Ենիկոլովով, մայր 337, 340, 342
 Եվանգոլյան Ալեքսանդր 208, 209
 Երեցյան Սրբուհի 136, 138

Երմոլով Ա. Պ. 73, 86, 101, 106—108, 110, 111, 288
 Եփրեմ կաթողիկոս 51-54, 314
 Զալյան Միքայել 214
 Զախ Կ. 86
 Զավարյան Սիմոն 211
 Զավեն արքեպիսկոպոս 360
 Զավրիկ (Զավրյան) Դավիթ 268, 270
 Զարգարյան Ռուբեն 229, 352
 Զոհրաբ Գրիգոր 229, 235, 352
 Զուրով Վ. 71
 Էդիլյան Գ. Մ. 270, 272
 Էմին Հովսեփ 11—16, 22, 264
 Էմին Մկրտիչ 223
 Էնգելս Ֆրիդրիխ 89, 142, 144, 192, 193, 196
 Էնվեր փաշա 235, 352
 Քազվորյան Սերոբե 138
 Քալալյան Ա. Ա. 279
 Քալեաթ փաշա 228, 235, 352
 Քաղիարյան Մեսրոպ 77
 Քառայան Վ. Մ. 279
 Քելալյան Պետրոս 216
 Քեյմուրադ, Հերակլ II հայրը 14
 Քոխմախյան Արսեն 181
 Քորամանյան Թորոս 270
 Քումանյան Հովհ. 88, 222, 239, 246, 267
 Փերդև, շտաբս-կապիտան 326
 Փիլինսկի, փոխգնդապետ 325
 Փիլսարև, ենթագնդապետ 300, 326
 Փիրարդեն 140
 Իզմայիլ խան 331
 Իլլինսկի, փոխգնդապետ 304
 Իսաև (Իսայիչ, Իսահակով, Իսակով Ե-գոր 334, 335, 338, 340, 341, 343, 344, 347—351
 Իսահակ, Չմյունիայի արքեպիսկոպոս 41
 Իսահակյան Ավետիք 88, 222, 241, 252
 Իսկրիցկի Գ. 81, 96, 98, 105

Իվանով Պյոտր (Պետրոս) 30
 Իրլի, գեներալ 156
 Կազարև Ա. Ե. 59, 60
 Կազարև Ա. Լ. 47
 Կազարև Լ. Ա. 60, 83
 Կազարեններ 29, 58, 59
 Կազարյան Հովհաննես (Կազարև Իվան) 20, 33, 35, 37
 Կալան Մ. Ս. 23, 26—28, 37, 41, 58
 Կամրեբոտ, գեներալ 54, 55
 Կանգլուա Վիկտոր 130
 Կալինով Ե. Ե. 68—70, 79, 81, 83, 90, 91, 96, 97, 105, 313—315, 325
 Կապուև, գեներալ-մայոր 329, 330
 Կեման Պ. Մ. 82, 102
 Կենին Վ. Ի. 88, 142, 169, 191, 232, 239, 241
 Կեո (Քաբախանյան Առաքել) 252—266, 272, 278, 279
 Կեոնով, խորունժի 328
 Կեոնով, յասաուլ 328
 Կեպսիուս Յ. 237
 Կերմոնտով Մ. Յու. 26, 88
 Կիրկենիտ Կարլ 232, 237
 Կիրուտին Մ. 185
 Կինդելֆելդ, փոխգնդապետ 324
 Կինկոլն Աբրահամ 143, 149—153, 157—159, 161—163
 Կիսիցյան Լ. Ս. 270
 Կիսիցյան Ս. Գ. 272
 Կիսովսկի 86
 Կիտով, փոխգնդապետ 300
 Կոնգսթրիթ, գեներալ 156, 157
 Կոպատին Գերման 216
 Կորիս-Մելիքով Մ. Տ. 211
 Կուկուլոս 259, 260
 Կունաշարսկի Ա. 274
 Խալաթյան Գրիգոր 223, 257
 Խանզադյան Յուրակ 272
 Խաստատով Ա. Ա. 26
 Խաստատով Ակիմ (Եկիմ) Վ. 24—26, 37, 41
 Խաստատով Բագրան 35

Խաստատովա Մ. Ա. 26
 Խոնդկարյան Ա. 270
 Խոջան Գեորգի 216
 Խոջամալով 29, 41
 Խրիմյան Մկրտիչ 182
 Խուրշիդ փաշա 132
 Մատուրյան Ալեքսանդր 213
 Մերենց (Հովսեփ Շիրմանյան) 132, 138, 139, 196, 197
 Կախանով, գեներալ 171
 Կանդաուրով, կապիտան 327
 Կաշուտին, մայոր 294—296, 302—304
 Կասպարով 29
 Կաստով Տարաս 39
 Կարպով 2-րդ, գնդապետ 93, 311
 Կարվիցկի Ստանիսլավ 86, 104
 Կիսելև, շտաբս-կապիտան 247
 Կիրով Ս. Մ. 232
 Կլոբուխերկեր Վ. Կ. 93
 Կոզլով, պրապորշչիկ 328
 Կոդրեստյան Ե. 269, 270
 Կոմիտաս 239
 Կոնոպիցկին Պ. Պ. 82, 91, 94
 Կոշկարև, գնդապետ 93
 Կոստանյանց Կարեն 223
 Կորբա Աննա 210, 211, 217
 Կորնիլովիչ Ա. Օ. 93
 Կորոբով, մայոր 327
 Կոցեբու Մ. Վ. 288, 312
 Կրասովսկի Ա. Ի. 73, 74, 81, 91, 93, 313—315, 320, 332
 Կրիմ Շամխալ 366
 Կրիվցով Ս. Ի. 68
 Կուտուզով (Գոլենիշև-Կուտուզով) Մ. Ի. 41—44, 56—60
 Հակոբյան Ա. Ա. 270, 272
 Հակոբյան Ս. Հ. 272
 Համբարձումյան Վ. Հ. 280
 Հասան խան 72, 73, 75, 85, 92, 94, 95, 101, 106—108, 111, 290, 295, 298, 299, 301, 302, 304, 306, 310, 26—141

Հասունյան Անտոն 205
 Հարությունյան Ն. Խ. 280
 Հերակլ II 14, 18, 20, 22, 33
 Հյուզո Վիկտոր 149
 Հովակիմով Մելքոն 46, 47, 49
 Հովակիմ Քանաքեռցի 31
 Հովհաննես Արշարունի 353, 355
 Հովհաննես արքեպիսկոպոս 52, 53
 Հովհաննեսյան Ա. Գ. 269
 Հովհաննեսյան Լ. Ա. 272
 Հովհաննեսյան Հ. Գ. 272, 279
 Հովնան արքեպիսկոպոս 14
 Հովսեփյան Գարեգին 268
 Հուսեյն խան 72, 106, 107, 310
 Դազի փաշա 188
 Դամբարյան Ս. Պ. 270, 272, 274, 278, 279
 Դարաշյան Գևորգ 212—214
 Դարդաշյան Ստեփան 210, 216
 Ծավճավաճ Ա. Գ., պորպորուշիկ 86, 104, 291, 292
 Մադաթով Վալերիան (Ռոստոմ) Գ. 54—56, 73, 78, 106, 110, 304
 Մալխասյան Ստեփան 268
 Մալխոտին Մ. Պ. 81
 Մախով, փոխգնդապետ 67
 Մակար կաթողիկոս 185
 Մաղաթյան Հ. Գ. 280
 Մամիկոնյան Կոնստանդին 216
 Մամուրյան Մատթեոս 181
 Մանանդյան Հակոբ 268, 270, 272, 278, 279, 281
 Մանդիլյան Ս. 146
 Մանվել վարդապետ 52, 53
 Մանվելով 47
 Մանուկարյան Գրիգոր 78
 Մանուկարյան Հովհաննես 217
 Մառ. Ն. Յա. 223, 257
 Մարկոսյան Պետրոս (Պյոտր Մարկոս) 29, 30, 37
 Մարկվարտ Յոզեֆ 222

Մարբա Կարլ 80, 142—144, 149, 192, 193, 195, 196
 Մելիք Աղամ 35
 Մելիք-Ալլահվերդյան Գ. 270
 Մելիք Բեգլար 35
 Մելիք Ջոմարտ 36
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա. 272
 Մելիք-Օսիպով Գ. Ի. 58, 61
 Մելիքյան Կոնստանդին 212
 Մելիքյան Հովակիմ 137, 138
 Մելիքով Պ. Մ. 54, 57, 58, 122
 Մեյի Անտուան 281
 Մենշիկով, գեներալ-մայոր 301—304
 Միլորտովիչ, գեներալ-ադյուտանտ 61
 Միխայլովսկի-Դանիլսկի 49
 Միկուշևսկի Ա. Մ. 80, 85, 102, 105
 Մինասյան Սիմեոն, 145
 Միրզա-Ալիզադե Զ. Գ. 272, 279
 Միրզայան Գաբո 212
 Միքայելյան Քրիտոսիոս 212
 Միրյան Մ. Մ. 280
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր 272
 Մուտկե 188
 Մոմզեն 223
 Մոնտեզյուս Նիդալետա 13, 16
 Մովսես իսրահայել 261
 Մուրադյան Ա. 164
 Մուրավյով Ն. Ն. 86, 102, 105, 294, 297, 298, 301, 302, 307, 309
 Յակովենկո, շտաբս-կապիտան 326
 Յանկիչ Անդրեյ 86, 104
 Յուլիուսյան Կ. Մ. 148
 Նազարյան Ստեփանոս 255, 267
 Նաթանյան Պոզոս 176
 Նալբանդյան Ա. Բ. 280
 Նալբանդյան Միքայել 88, 138, 144, 166, 181, 193, 198, 203, 204, 206, 213, 267
 Նանսեն Ֆրիտլոֆ 232, 237
 Նապոլեոն Բոնապարտ 45, 47, 52, 54—56, 62, 63
 Նապոլեոն III 135
 Նար-Դոս (Միքայել Հովհաննիսյան) 213

Նեվերովսկի 1-ին, կապիտան 327
 Ներսես Աշտարակեցի 53, 78, 79, 83, 313—316, 331
 Ներսիսյան Դավիթ 214
 Նիկոլայ I 80, 85, 92, 93, 98, 106, 111, 120, 123, 127, 314, 349
 Շահ-Աբաս 12
 Շահազիզ Սմբատ 135, 204, 205
 Շահամիրյան Շահամիր 11, 16, 17, 19—22
 Շահան-Ջրպետյան 83
 Շահին-Գիրեյ, Ղրիմի խան 40
 Շահինյան Ա. Լ. 279
 Շահնազարյանց Կ. 162
 Շահնավադյան Պ. Յա. 58, 61
 Շահումյան Ստեփան 232, 239, 248
 Շամշիև, պոդպորուչիկ 58, 61
 Շանգիրեյ Պ. Վ. 26
 Շավարշյան Ա. Մ. 272
 Շեպելով Սերգեյ 211
 Շիպով Ի. Պ. 67, 68, 86, 95, 102
 Շիրլայ Ստեպան 25
 Շոպեն Ի. 113, 114
 Շչեպուրև, մայոր 322, 327
 Շպակովսկի, պրապորշչիկ 327
 Չալիկյան Զ. 279
 Չամչյան Միքայել 260
 Չալախյան Մ. Ն. 280
 Չելսով Ա. Պ. 88
 Չերնիշևսկի Ն. Գ. 144, 192
 Չերնիշով Ա. Ի. 334, 342—347, 349—351
 Չերնիշով Զ. Գ. 82, 96, 98, 105, 314
 Չերնյավսկայա Գալինա (Դուբենսկայա Ե. Ի.) 211, 212
 Չուբարյան Գ. Զ. 269, 270, 272
 Պալավանդով (Պոլովանդով), իշխան 334—336, 344
 Պալտազարյան Ղուկաս 151
 Պասկևիչ Ի. Ֆ. 68, 70, 73, 74, 77, 82, 83, 91, 93—95, 97, 98, 100—102, 110, 313—315, 337

Պատկանյան Ռաֆայել 139, 193
 Պարոնյան Հակոբ 198, 206
 Պարոտ Ֆրիդրիխ 113—119
 Պատվիչ, գեներալ 60
 Պետրաշևսկի Մ. Վ. 120, 127
 Պետրոս I 15, 71
 Պետրոսյան Ալեքսանդր (Սանդալ) 212
 Պետրով Գ. Ի. 26
 Պեշեկերով (Փեշեքերյան) Պետրոս 216
 Պեշեկերով (Փեշեքերյան) Սերբո 216
 Պեշիկթաշյան Մկրտիչ 135, 138
 Պիճիկյան Գ. 269, 270
 Պոլ Լեոն 129
 Պոլոնսկի Յա. 219
 Պոկրովսկի Մ. Ն. 263, 266
 Պոտյոմկին Գ. Ա., 24, 25, 28, 30—33, 35, 36, 38, 40—44
 Պոտտո Վ. 78, 315
 Պրեսանսե Ֆրանսիս 176
 Պուլիպեր Հենրի 139, 196, 206
 Պուշկին Ա. Ս. 88, 101—104, 192
 Պուշկին Լ. Ս. 77, 86, 102, 103
 Պուշկին Մ. Բ. 81, 90—92, 96, 97, 105
 Ջաբաղարի 210
 Ջահուկյան Գ. Բ. 280
 Ջեմալ փաշա 235, 352
 Ջեֆերսոն Դեյվիս 157
 Ջիվելեզով Ա. Կ. 186
 Ջոնսոն Ա. 161
 Ջրբաշյան Մ. Մ. 279, 280
 Ռաևսկի Ն. Ն. 80, 81, 84, 99, 101—103, 105
 Ռաֆայիլովա Եկատերինա 216
 Ռեկլյու Էլիզե 130
 Ռևուտ, գեղապետ 69, 106
 Ռինկևիչ Ա. Ե. 81, 82, 90, 93, 105
 Ռշտունի Վ. Զ. 280, 333
 Ռոզեն Գ. 94, 95, 333, 334, 336, 342—347, 349, 350
 Ռոլան Ռոմեն 232, 237
 Ռոլեն Ժեկմեն 169
 Ռոտինյան Լ. Ա. 272, 279
 Ռոտշչև Ն. Ֆ. 121

Սազոնով Ս. Գ. 356
 Սահակ կաթողիկոս 371
 Սահակյան Գ. Ս. 279
 Սամվելյան իսաիկ 279
 Սանահնեցի Ա. Ե. 147
 Սանկովսկի Պ. 113—115, 119
 Սարյան Մարտիրոս 238
 Սաֆարյան Արշակ 208
 Սաֆարյան Արշակ 208, 209
 Սաֆարյան Օլգա 208, 209
 Սելիմ խան 331
 Սեմբլև Ն. Ն. 82, 91, 94, 95, 103, 105
 Սեակ Գ. Գ. 280
 Սեակ Ռուբեն 229, 235, 352
 Սեվաստիան, գեղապետ 107, 289—291, 293—303, 305—308, 310—312
 Սերբերյակով Լ. Մ. 32
 Սերբերյակով Մարկոս (Մարկ) Սարգսի 32, 37
 Սիմանթոն 229, 235, 359
 Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոս 19
 Սիմոնյանց Պետրոս 146
 Սիլայազին, գեներալ 79, 316—318
 Սկոտ Վալտեր 108
 Սմիթ Վիլյամ 199
 Սոլոմոն, Իմերեթիայի թագավոր 14
 Սուլսերի 198
 Սվաճյան Հարություն 206
 Ստեփանյան Կ. 333
 Սրվանձտյան Գարեգին 176, 180, 185
 Սուխորովով Վ. Գ. 68, 82, 91, 93, 94, 96, 98, 105
 Սովետկեն, գեներալ 95
 Սունդուկյան Գաբրիել 88
 Սուվորով Ա. Ա. 86, 102
 Սուվորով Ա. Վ. 23—37, 40, 43, 44, 71
 Սուրենյան Դևոթ, կաթողիկոս 353, 355—357
 Սուբխասյան Ա. 281
 Վախթանգ VI, ժրագ արքա 121
 Վարդապետյան Ա. 270
 Վարժապետյան Ներսես 176
 Վարուժան Դանիել 229, 235, 352

Վեդենյայսկին Ա. Վ. 96, 98, 105	Տուրչանինով Ի. Վ. 145
Վեհոնի 360	Տուրչանինով Պ. Ն. 24, 30
Վենգերով Ս. 121	
Վենելովսկի Յու. 219, 232, 237	Րաֆֆի 193, 253
Վեստֆալեն, բարոն 42	
Վերմիշյան Ալեքսանդր 208, 209	Յեբրիկով Ն. Ռ. 81, 91, 105
Վերֆել Ֆրանց 237	Յիցլանով, գեներալ 72
Վիշնևսկի Ֆ. Գ. 90, 92, 96, 98, 105	
Վլադմետինով, գեներալ 49	Քալանթար Աշխարբեկ 272, 279
Վոլխովսկի (Վալխովսկի) Վ. Դ. 80, 84, 85, 92, 99, 101, 102, 105	Քալանթարյան Պ. Բ. 272
Վորոնցով Մ. Ս. 167	Քանանյան Օ. Վ. 216
Վորցել Նիկոլայ 86, 104	Քեչեկ Հ. Ս. 272
Վրանգել, շտաբ-ոտամիրսոր 317, 325	Քյազիմ բեկ 366
	Քոչարյան Հակոբ 211
Տեր-Փրիգորյան Ս. 211, 212	Օրբելի Հ. Ա. 223
Տեր-Մինասյան Ե. Գ. 268	Օրժիցկի Ն. Ն. 81, 91, 105
Տեր-Միքայելյան Մ. Լ. 279	Օրի Իսրայել 264
Տեր-Մկրտչյան Գարեգին 281	Օստեն-Սակեն, գեներալ-մայոր 69, 97
Տեր-Պողոսյան Ա. Գ. 270, 272, 279	Օրշոնիկիձե Գ. Կ. 227
Տեր-Սիմոնյան Դ. Ս. 262	
Տերոյան Վաղգեն 245	Յանզ էլ-Ղոսեյն 228
Տերոյենց-Ջամուճյան Հ. 163	Յեթ-Ալի 106
Տերտերյան Ա. Հ. 270, 272, 279	Յոկ Ա. Ա. 96, 99
Տիգրան II 224, 260	Յրանկլին Բենիամին 146
Տիգրանյան Ս. Ք. 270	Յրանս Անատոլ 232, 237
Տոլստոյ Դ. 183, 184	Յրիգրիկս, գնդապետ 289, 293, 294, 296, 298, 300, 301
Տոլստոյ Լ. Ն. 88	Յրիման է. 195, 196
Տոլստոյ Վ. Ս. 68, 70	Յուրիե Շարլ 120, 124, 126—128
Տոխոլկա, գեներալ 320, 326, 327	
Տուրգենև Ի. Ս. 88	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ինստիտուտի կողմից 5

ՀՈՂՎԱՍՏՆԵՐ

XVIII դարի հայ լուսավորիչները	11
Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինակիցներն ու բարեկամները (Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)	23
Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787—1791 г.г.	38
1812 թվականի հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը	45
Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ	64
Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	71
Декабристы и их друзья в боях за присоединение Армении к России в 1826—1829 гг.	90
Денис Давыдов в Армении (К 160-летию со дня рождения)	106
Первое публичное выступление Хачатуря Абовяна	113
Հայ առաջին ոտնպիստ-սոցիալիստ Դ. Ախշարումովը	120
Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը	129
Կաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում՝ հայ պարբերական մամուլի լուսարանությամբ	142
Հայաստանի տնտեսական և բաղաբական դրությունը 1860—1880-ական թվականներին	167
Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1860—1870-ых гг. и западные державы	192
Նարոդիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870—1880-ական թվականներին	207
В. Брюсов и его книга «Летопись исторических судеб армянского народа».	218
Геноцид западных армян в 1915 году	227
Մղձավանջից դեպի վերածնություն (Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ)	234
Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	243
Պրոֆեսոր Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը	252
Հայ մշակութի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ)	267

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Գավիթ-Բեկի ապստամբության արձագանքները Վասպուրականում և հարե- վան գավառներում	285
Материалы по новой истории Армении	288
Ценный первоисточник об Ошаканской битве	313
О крестьянских волнениях в Шираке в 1837—1838 годах	333
Նյութեր հայկական կոտորածների մասին	352
Ծանոթագրություններ	374
Անվանացանկ	398

ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՅԱՆ

Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից

Հրատ. խմբագիրներ Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ, Ս. Մ. ԴԱՆԻՆԻՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐՇԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչներ Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ, Ա. Մ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ИБ 699

Հանձնված է շարվածքի 8. 02. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 19. 07. 1982 թ.: ՎՖ 06212: Չափը 60×90¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ դրբի սովորական, բարձր տպագրություն: Տպագր. 25,5 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ, 22,59 մամուլ: Տպաքանակ 7000: Պատվեր № 141: Հրատ. № 5647: Գինը 1 ու. 80 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 դ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

ул. Барекамутян 24.